

РОМАН ІВАНИЧУК

КРАЙ БИТОГО ШЛЯХУ

“ М О Л О Д Ъ ”

Роман Іваничук

КРАЙ
БИТОГО
ШЛЯХУ

Роман

Видавництво ЦК ЛКСМУ
„Молодь“

Київ

1962

Роман Іванович Іваничук народився 27 травня 1929 року в селі Трач, Коломийського району на Станіславщині, в родині вчителя. У Коломій закінчив середню школу і працював учителем початкової школи. З 1949 по 1952 рік перебував у лавах Радянської Армії. Вийшовши в запас, вступив на філологічний факультет Львівського державного університету, який закінчив у 1957 році. Учителював у Щирецькій середній школі на Львівщині. Тепер працює редактором у Львівському книжково-журнальному видавництві. В 1960 році прийнятий в члени Спілки письменників України. Член КПРС.

Перше оповідання «Скиба землі» було надруковано у студентському альманасі в 1954 році. В 1958 році вийшла збірка оповідань «Прут несе кригу», в 1960 — повість «На краю ночі», в 1961 — збірка оповідань «Не рубайте ясенів».

Події, зображені в романі «Край битого шляху», відбуваються у Львові і в західноукраїнському селі. Перша частина «На зламі ночі» охоплює час 1935—1936 рр. Молодий науковець Крижда шукає шляхів у боротьбі проти фашизму, пише антифашистську наукову працю. Але він самотній і не має сил встояти проти реакційних сил. На допомогу йому приходить комсомольське підпілля. Молодий вчений стає на шлях боротьби.

Друга частина «Імлистий ранок» зображує події 1939 року. Дія відбувається в селі, куди після довгих блукань і поневіряння прибуваєтья і знаходить своє щастя сестра Крижди Оленка. Показані настрої і думки селян, сільської молоді в нових, радянських умовах.

КНИГА ПЕРША

На Зламi
ночi

Мужню силу хоч похилить горе,
Та не зломить, в підлість не поверне;
Так і свічку хоч схили додолу.
Свого світла вниз вона не зверне.

І. Франко

I

А

нтін Кривда успішно склав останній екзамен і дістав схвальну рецензію на магістерську працю.

Швидко піднімався угору по вулиці Руській, часом підбігав, комусь там вклонявся посміхаючись, але не сповільнював кроку, поки не зайшов у браму восьмого номера. Тут зупинився, передихнув і, ледве стримуючи бурхливу радість, статечно, як це належить магістрові філософії, попрямував до дверей помешкання двірнички, в якій прожив п'ять студентських літ. Мав намір постукати, увійти і, згідно з усіма правилами доброго тону, манірно вклонитися: «Маю честь, шановна пані, сказати вам...» Але двері нараз відчинилися, і на порозі стала стара згорблена жінка в чорній хустині, з поораним глибокими зморшками обличчям. Вона витирала сухі руки об поділок і, насторожена, спитала:

— Ну?..

— Пані Маційова, пані Маційова! — підбіг Андрій і схопив її за руки. Більше нічого не сказав, та його радість упала світлом на обличчя старої, розгладила чоло й відбилась у щасливих сльозинах, що раптом заблищали в глибоких борознах під очима.

— Склав! — Кривда стиснув Маційову в обіймах, а вона, дивна, замість сміятися, захлипала на його грудях.

— Поїдере...

— Ні, ні. Я ще побуду у вас трохи.

Антін наспіх переодягався. Зав'язував до накрохмаленого комірця модну краватку, чистив водою засмальцьовані рукави вихідної блузи, причісував перед дзеркалом непокірного чуба. Погляд його спинився на засидженому мухами стінному календарі, знайшов сьогоднішнє число — дату закінчення університету. Антін вийняв червоний олівець, підкреслив дату і враз згадав: сьогодні йому двадцять сім років! А він забув про свій день народження!

«Двадцять сім літ...— міркував.— І мало, і багато. Багато, коли подумати, що нічого корисного досі не зробив, а мало, бо що ці роки проти довгого людського життя».

Дивився на своє зображення в дзеркалі й говорив до невисокого, густобрового юнака:

— Антосю, а ти наче й непоганий кавалер. Чи не пора подумати про даму серця? Тільки це вбрання...

За п'ять літ не міг заробити на порядний одяг. Але сьогодні все це здавалося такою дрібницею.

Хтось постукав у двері.

— Прошу! А-а, Владек! А я саме збирався йти до тебе. Добре, що прийшов. Отже, так, як умовлялися: ні театр, ні кіно, а тільки кнайпа. «Жорж». Пробач, зависоко взяв. «Гонконг»!¹ Зрештою, я згодний хоч до дідька на вечерю. Ти розумієш, у нас сьогодні кінець! Кінець, що стає початком. Діалектика! А-а, ти ж не цікавишся філософією. Та це дурниця. Сьогодні й філософ збожеволів би, побачивши, що всякі дурні стають філософами². Ну, чого так дивишся?

— Чекаю, коли перестанеш торохтїти. Вже? Тепер слухай. Мохнацький запросив нас сьогодні до себе на вечерю. Зрозумів?

— Оце і все? Не бачив Гриць нбгавиць. Чим тут захоплюватися? Таж у дідька було б веселіше! Старий дивак навіть такого дня у товаристві за столом доводитиме раціональність порівняльного методу в мовознавстві. Це ж нудота! Чекай, чекай, а коли він устиг тебе запросити?

¹ Назви колишніх львівських ресторанів.

² Філософом називався той, хто закінчив філософський факультет.

Антін незадоволено глянув на товариша. Що це він вигадує? Хотів категорично відмовитись, але від самого добродушного Владекового вигляду хмарка незадоволення сповзла з обличчя Антона. Перед ним стояв високий вродливий юнак. Хвилясте русаве волосся, голубі очі, рівний ніс і ямочка на підборідді надавали хлопцеві майже жіночої краси.

Антін вдивлявся в нього і приходив до думки, що сердитись на Владека не можна. А сердився. Вже з якого часу не міг зрозуміти його. І, мабуть, даремно. Владек хороший. Дуже хороший. У Антоновому серці хлюпнула теплом та давня приязнь до товариша, що останнім часом почала було пригасати.

Владек трохи зам'явся, відповідаючи. Це, мовляв, зовсім випадково. Його викликав професор Мохнацький у важливій справі. Антін, видно, не знає, що Владека залишають асистентом. Тут нічого дивного, адже він весь час працював у славистському гуртку і, так би мовити, зарекомендував себе. Ну, Мохнацький викликав і принагідно запросив до себе на вечерю. Дивно, чому Антін удирається, він же завжди був про Мохнацького найкращої думки.

Антонанітрохи не здивувала така новина. Когось же повинні були залишити. Може, якраз добре, що Владека. Його турбувало тільки те, що професор, хай він і дуже розумний, зіпсував своїм запрошенням план їхнього відпочинку.

— Гратулюю, Владек. Але ж це тебе запрошено, а я — приший собаці хвіст?

— Твого імені не назвав, проте сказав: «Беріть обов'язково з собою якогось мудрого хлопця».

— О, дякую! Однак мені не випадає йти.

— Ти мусиш, Антосю. Зроби це вже для мене, якщо навіть тобі не хочеться. Мені треба бути. А як я сам? Крім того, я зовсім недавно познайомився з дочкою Мохнацького. Це чудове, тендітне створіння, янгол! Сам побачиш. Ну, підемо, правда?

Антін кивнув головою, всміхнувся.

— Бачу, в тебе є ще і вроджене уміння у всьому добиватися успіхів. Бажаю щастя, майбутній зятю професора Мохнацького! Що ж, підемо. Мені важко в чомусь тобі відмовити.

Двері гостям відчинив сам професор. Виставив чор-

ну борідку й хвилину вдивлявся, немов хотів переконатися, чи ці люди гідні переступити поріг його житла. Потім стримано:

— Заходьте.

Жестом запросив сісти. Гості квапливо виконали запрошення. Мовчали.

— Отже, абсолюенти¹,— порушив мовчанку професор, нахиливши вперед голову, щоб поглянути на хлопців поверх окулярів.

— Так, пане професоре, абсолюенти,— чемно відповів Владек.

— Ага-м-м... *

Професор зняв окуляри й витер їх хустинкою. Владек скромно сидів на краечку м'якого крісла й дивився кудись у куток. Антін розглядався по вітальні. Сподівався побачити в покоях Мохнацького розкішні меблі, килими, фотелі, люстри, але всього цього не було. Майже половину кімнати займали величезні шафи, набиті книжками. Антін напружував зір, щоб прочитати заголовки книг.

— А ви де гадаєте влаштуватись? — звернувся професор до Антона, знову перериваючи прикру мовчанку.

— Побачу, ще не вирішив,— знизав Антін плечима.

— Довго думаєте. Ось ваш колега уже визначив своє місце в суспільстві.

— Та-ак... Але мені здається, що асистентура ще не розв'язує цього питання. Воно набагато складніше. Іноді можна вік прожити і не знайти свого місця.

— Мудро сказано. А все-таки пан Кузьмінський, мабуть, радий з такого вдалого першого кроку.

— О, я дуже приємно схвилюваний, професоре,— по-дівочому сором'язливо промовив Владек.

Мохнацький несподівано засміявся.

— Ви чуєте, він приємно схвилюваний! Як від компліменту гарної дівчини! Пане асистенте, ваш вислів гідний пера!

Владек з Антоном презирнулися, не розуміючи причини сміху професора. Але сміх раптом урвався. Мохнацький підвівся — низький і кремезний, нагадував скоріше плотаря, коли б не професорська модна борідка й окуляри,— і підійшов до шафи.

¹ Випускники гімназії або університету.

— Тема вашої магістерської, пане Кривда,— говорив, обернувшись спиною до гостей,— надзвичайно цікава, я знайомився, і разом з тим не на ваші сили. Нема нічого гіршого, як виявити себе грамотним дилетантом у якійсь галузі.

— Я одержав непогану рецензію на свою працю,— вставив Антін обережно.

— Рецензія — це одне, а розв'язати наукове питання — набагато складніше. Іноді можна весь вік працювати над темою і не сказати нічого свого. Адаже так?

— Мудро сказано, професоре,— тим же відплатив Антін, ковзнувши поглядом по розпогідненому обличчю Мохнацького.

Професор явно був задоволений з свого співрозмовника. Шукав чогось між книжками на верхній полиці й говорив з великими паузами, немов сам до себе.

— Так... Питання германізації полабських слов'ян — це нива, що облогує. З цим питанням знайомі всі, а працювати над ним ніхто не хоче. Бо наші вчені звикли до академізму, а тут без політики не обійдеться... Я пам'ятаю, ви колись питали мене про кашубів, правда? Ага... Видно, зацікавились ще відтоді. Жаль, що в славістському гуртку не брали участі. Я, напевно, виніс би ваш реферат на обговорення. До речі, ваш товариш був у гуртку помітною фігурою. З чим ви виступали, Кузьмінський? Я щось не пригадую.

— Гуральські говірки, пане професоре, — Владек зрадів, що Мохнацький включив і його в розмову. — І ще про мову Міцкевича.

— Ага... Так, були такі теми. Але ця... Ця дала б трохи інший ефект, пробачте за відвертість, пане Кузьмінський... Кривда, ви не чули нічого про професора Траутмана? Шваб, так. Не чули? От бачите. А він також працює над цим питанням. Він у Празі, а ви у Львові... Вас тільки два. І обидва ви нічого не зробили... А ось маєте ці дві книжки, візьміть. Також ще не бачили? Єгоров, «Слов'янсько-німецькі відносини в середніх віках». Візьміть, я позичаю. Тільки вважайте, вони досить пошарпані. А взагалі вам треба поїхати в Сілезію. Тут не допоможуть ніякі книги.

Антін уважно слухав професора, а при останніх словах задумався. Погляд його зупинився на мережаній порт'єрі над дверима, що вели з вітальні в другу кімна-

ту. Розглядав лапаті гуральські візерунки на простому полотні й думав над словами професора: «Вам треба поїхати в Сілезію».

Владек нудився. Професор тарабанив пальцями по столу. Враз візерунок на порт'єрі зморщився, хитнувся, потім чиясь рука, зовсім маленька, дитяча, відхилила його, і в дверях з'явилася маленька, темноволоса і чорноока, як циганка, дівчина. Вона таки дуже нагадувала циганку. Смагливі щічки зашарілися, коли вона вийшла до гостей, а уста склались лукаво, ніби от-от відкриються і скажуть: «Дайте руку, я вам поворожу».

Антін, збентежений її несподіваною появою, не знав, як повестися. Вірніше й не думав над цим — з першої хвилини не міг одірвати від дівчини погляду. А Владек, зробивши елегантний реверанс, низько вклонився, вмить забувши про нецікаві теревені професора. Вона по-учнівськи привіталася.

— Ага, ви вже знайомі! — повернув голову Мохнацький. — Дивіться, Кривда, ваш приятель скрізь устигає. Але знайомтеся і ви. Це моя крихітка Юлія. Також абсолювент, матуру¹ склала.

— Мохнацька, — шепнула вона, почервонівши до мочок вух.

— Кривда, — незграбно подав руку Антін.

Служниця накривала стіл до вечері.

— Відколи я повдовів, живемо дуже скромно, панове. — Мохнацький наливав у келихи вино. — Але чим хата багата. Прошу.

Владек з надмірною увагою випитував у Юлі про гімназійні успіхи. Антін теж хотів що-небудь сказати, навіть придумав якесь запитання, але одразу ж забув його, зустрівшись з поглядом темних очей «циганочки». Тому розгублено мовчав. Вона з цікавістю розглядала його худорляве костисте обличчя і скупі відповідала на Владекові запитання.

— Я чула, що ви з татком говорили про якусь наукову працю, пане Кривда. Ви її пишете, так?

— Ні, ні, — заперечив Антін, — я не пишу, хто вам сказав? Вірніше, я писав, але...але не працюю... тобто магістерську... але взагалі, я нічого не писав...

Антін благально глянув на Владека, проте той не

¹ Екзамен на атестат зрілості.

поспішав товаришеві на допомогу. Дівчина тактовно не помічала Антоєвої розгубленості.

З незручного становища виручив Кривду Мохнацький.

— Це, доню, так би мовити, книжкова міль, яка швидко стане людиною, розумієш? — Він поглянув на Антона і всміхнувся до Юлі.

— Як так можна, татку! — зніяковіла дівчина.

— Нічого, доню, нічого. Ми всі книжкові молі. А цей, — показав на Владека, — людина, яка також, кінець кінцем, мусить стати вченою міллю.

Всі засміялися, навіть Владек.

— Це татко натякає на те, що мене призначають асистентом на кафедрі, — пояснив він Юлі.

Після вечері Мохнацький сказав дочці:

— Розваж гостей.

Юля енергійним жестом показала на двері своєї кімнати.

— Прошу до мене, панове!

Тепер вона здалась Антонові зовсім не такою маленькою. Ні, їх запрошувала до себе владна господиня.

— Прошу.

І сама першою увійшла в кімнату.

Ліжко, полицка з книжками, фортепіано і знову ті ж гуральські вишивки на стінах.

— Граєте? — спитав Антін.

— Трохи... Хочу вступати на музикологію до університету.

— О, чудово! — сплеснув Владек у долоні. — Виходить, до нас, на філософський! Очевидно! Що там консерваторія. Тут здобудете теоретичні знання, а гра... Ви, напевно, граєте бездоганно?

— Так собі... — Юля недбало повела пальцем по клавішах.

Владек приклав руку до грудей.

— Заграйте нам, ошасливіть!

Окинула хлопців грайливим поглядом і сіла за фортепіано.

— Що вам — Моцарта, Бетховена?

— Серенаду Шуберта, змилуйтесь, — благав Владек. — Ви знаєте, я не можу спокійно її слухати.

В ся-айві місяця-а шепо-оче
листя в пі-ізній час... —

заспівав м'яким тенором, а Юля підхопила мелодію на фортепіано. Грала і замріяно дивилася на хвилясте Владекове волосся.

І ніхто, моя кохана,
не почує нас, —

впивався Владек мелодією і замріяним поглядом піаністки.

Але Юля несподівано обірвала гру, ковзнула пальцем по клавішах, і... Антін стрепенувся від знайомої ще з дитинства пастушої пісні. Колись давно-давно мугикав її біля корів, не свою, польську, та рідну:

Пасла Касенька круфкі две...
Две круфкі ген гнала, тенскліве спевала...

Звідки вона знає цю тужливу мужицьку пісню? Дивився на неї, зворушений, — непрошена сльоза затуманила зір. Звідки знає цю пісню, звідки знає? А вона глянула на хлопців, тільки чомусь грайливий блиск зник з її очей, зустрілася поглядом з Антоном, і останній акорд схлипнув на клавішах.

Владек став прощатися.

— Чому так швидко?

— Пора, панно Юлю, пора. І так... Дякуємо за увагу.

— Я проведу вас.

По дорозі Владек увесь час забавляв товариство розмовами. Він знав мало що не кожного вчителя з Юлиної гімназії, знав багатьох її товаришів. І тому в них були спільні теми для розмови. Антін ішов мовчки. Та й про що було говорити? Владек розважає Юлю чимсь зовсім банальним. Ось розповідає про вчителя, що завжди забував у канцелярії окуляри. Антін міг би також включитися: «Справді, був у вас такий учитель?» Але він хотів би стиснути її рученята й спитати: «Звідки ви знаєте цю пісню? Чому ви грали її сьогодні?»

А вражень, стільки незвичайних вражень приніс цей вечір! І професор — дивний, розумний, і його слова: «Тут вам не допоможуть ніякі книги» — і Юля, що йшла поруч дрібненькими кроками і часто повертала до нього кругле личко з німим запитанням: «Чому мовчите?» — і вечір, цей розгойданий далеким шумом міста вечір.

Владек, здається, вже про все переговорив. Ще

згадав чомусь про сузір'я Андромеди й Козерога. Антін міг би теж взяти участь у цій розмові. Владек згадав про музику, і про музику міг би поговорити Антін сьогодні...

Владек підмовляє Юлю зробити подорож у Карпати.

«Це його коник,— подумав Антін.— Раз тільки був, а скільки вже narozповідався».

Дівчина захопилася романтикою такої подорожі.

— Пішки, з шатрами? Ах, як чудово! Або ніяких шатер, у чабанів ночувати! — Юля в захопленні повертала до хлопців голівку, перепитуючи:

— Правда?

Антін суворо насупив брови. Всі ті почуття, що нахлинули, шезли, залишилось тільки роздратування, яке завжди виникало в розмовах з обожнювачами гуцульської романтики.

— Вас там воші заїдять, панянку,— сказав Антін грубо й жорстоко.

Юля ахнула. Вона ще не чула, щоб хтось так розмовляв у товаристві. Але грубість, що вихопилася з уст скромного Антона, прозвучала так, немов він вирвав шматок власного тіла. Саме це вразило дівчину якось боляче, і вона спитала:

— А ви... ви були там?

— Був.

— Разом з Владеком?

— Я бував і сам.

Владек, почервонівши від сорому за таку нетактовність товариша, процідив, глибоко обурений:

— Ти просто некультурний.

— Можливо. Тільки... тільки п...прошу тебе, б...лагаю, перестань бавити дівчат б...брехнею про Карпати! — Антін від хвилювання затинався.

Юля зупинила великі здивовані очі на сердитому обличчі Антона.

— Ви не любите Карпат? — спитала наївно.

— Так. Не люблю. Може, тому, що не можу нічим допомогти. Та й зрештою...

Юля зупинилася. Замовкли на хвилину.

— Я вертаюся,— сказала пошепки, не підводячи голови.

Владек сердито глянув на Антона: «Зіпсував такий

вечір своїми ідеями. Фанатик!» — і спробував обернути все на жарт.

— Тепер ми проведемо вас, а потім ви нас, а потім...

— Ні, я сама піду.

Антін винувато стояв, схиливши голову. Він шкодував, що вирвалися ті слова. Але вони грубі, та правдиві. Юля подала Владекові руку.

— Ви розгнівались? — затримав він її. — Ну, як так можна? Антось перепросить вас, він уміє бути й чемним.

— Пан Антось мене не образив. Але я піду сама.

— О ні. Я цього не дозволю. Вибирайте хоч одного з нас.

Тоді Юля підняла голову і з серйозним виразом на дитячому обличчі звернулася до Антона:

— Проведіть мене, пане Кривда.

Антін і Юля знову дійшли до залізних фігурних воріт і зупинилися. По той бік Високого Замка ще шуміло, клекотіло місто, мигтіли вогні, а тут, на Замарстинові, вже було тихо. І тільки зрідка проходили пішоходи або гуркотів вулицею фіакр, доставляючи на передмістя запізнілого пасажира.

З-за огорожі виглядали на вулицю білі чашечки жасмину, пахли, п'янили. Над будинками ясніло глибоке небо. О, яке то було небо!

— Ви не дуже поспішаєте, Антоне? — почув Кривда тихе, ніжне.

Ні. Він не поспішав. Йому хотілося простояти тут усе життя. Сказав:

— Ні.

Тоді вона взяла Антона під руку і повела в садок, попросила сісти поруч з нею на лавочці і щось розповісти.

Що розповісти? Чому він якийсь... дивний? Хіба Антін знає? Про своє життя, минуле... А чи він пам'ятає його гаразд?

Що розповісти тобі, маленька наївна дівчино?

Вона попросила ще раз, і Кривда мовчки погодився. Перший раз у житті розповідав про своє минуле, пригадуючи його від самого дитинства.

У війну Антошового батька не взяли до війська — в нього не згиналась нога в коліні. Заздрили йому: не пропаде сім'я. Десь точилися бої, стугоніла тихими літніми ночами земля, дзеленькотіли шибки в курній Кривдиній хаті.

Антось, найстарший з дітей, пас корову.

Торохкотіло калатальце в корови на шиї, дві вівці бігли слідом за Білункою і губилися в кущах. Антось говорив уголос віршики, які вивчив колись у школі, або повторяв молитви. Часом думав над тим, чому з богом не можна говорити звичайною мовою. Мабуть, бог набагато розумніший від усіх дорослих людей, навіть від дяка Пантели. А сільського дяка Антось вважав мудрішим і від учителя, і від ксьондза. Він такий добрий і так багато знає! Чого тільки не нарозказує дяк Пантела своїм сусідам довгими зимовими вечорами, чого тільки не наслухається малий Антін, стоячи нишком за одвірком у снях! А потім снилися йому чарівники і характерники, а навесні хлопець губив у кущах свою Білунку, заглибившись у жахливі уявлення про те, як брат братові око виколов за шматок хліба, як потонув княжий терем у тому баговинні, до якого він не допускає Білунки, про козака-характерника задумується з мрійливою усмішкою, аж поки не стихне десь далеко в лісі глухе калатання маржини.

Одного разу, пригнавши худобу з лісу, Антін застав якихось дивних жовнівців. У хаті їх було два — один молодий, другий з бородою. Обидва голосно розмовляли зрозумілою, трохи подібною до молитов мовою, сміялися, показували на старого Кривду.

— Спатрі, как мотається старік. Боїться, как би на войну с собой не взял! — І реготали, кремезні, майже вдвоє вищі за кульгавого господаря.

На столі лежав буханець білого, як паска, хліба і колений цукор. Батько шкутильгав біля солдатів, запобігливо випитуючи, чого вони собі бажають на обід.

Минав час. Антось досхочу наїдався білого хліба, ще й з собою брав і ділився з хлопцями. Іли і хвалили добрих людей — москалів.

Аж одного дня вранці з'явилися у Загайпіллі мадяри. До хати Кривди зайшли два офіцери, перекидали все, розірвали єдину мамину хустку на онучі й забрали

господаря. Потім говорили в селі, що його повели в якийсь Талергоф і там повісили за «москвофільство», хоч старій Кривда й не розумів цього слова.

Через два роки від тифу померла мати. Сироти розлізлися від опустілої хати по людях. Марічку з Оленкою — найменших — забрали сусіди. Антось узяв за руку рочком молодшого Василька й пішов проситися в найми. Примістив його в сусідньому селі, пообіцяв повернутися, а сам подався до міста.

Наближалася зима. В Коломні Антось був тільки один раз. Він пам'ятав, що там між високими будинками їздить якась велика чорна машина, яка пихкає густим димом і пронизливо свище. Мама називала цю машину «льокайкою». Тепер «льокайки» не було. Погнуті рейки разом з прикріпленими до них шпалами лежали скручені на дорозі, як розтоптані змії. В самому центрі на місці будинків — купи цегли, каміння і штукатурки. По руїнах, запушених сивим інеєм, никали діти. Збирали тріски, уламки рам, вигрібали з-під примерзлої штукатурки паркетні колодки.

Антось не знав, куди йти.

Діти — як гайвороння на сніговищі. Кричали, перегукувалися, по-вуличному лаялись. Брудні, обдерті, вишпортували напівбосими ногами паливо із звалищ, зникали з оберемками трісок у бічних вуличках і знову поверталися.

Антось наблизився до них, голодний, промерзлий до кісток, близький до розпуки.

Один з хлопчаків випростався, задирливо глянув на закутану в лахміття довгополого сердака мізерну постать.

— Кто естесь? — зсунув на потилицю кашкет. З-під погнутого дашка виглянуло скуйовджене русе волосся. Голубі очі зустрілися з сумовитим поглядом Антося, і в них майнула тень співчуття. Трохи м'якшим тоном сказав: — Тут не можна селякам трісок збирати.

Антось схлипнув. Йому здавило горло, затряслися в колінах ноги.

— Я н...не тріски... Я їсти хочу... — протиснув крізь сціплені зуби.

У відповідь розлігся регіт вуличників, що вже зібралися навколо, з цікавістю розглядаючи незвичайного подорожнього.

Один — довгов'язий — вийшов з гурту.

— Назбирай мені отаку купу трісок і дістанеш. Дивись! — вийняв з кишені зім'ятий шматок глевкого жовнірського хліба.

Голодні очі Антося жадібно блиснули.

— Добре,— сказав.

Відкидав цеглу, витягав потрощені двері, віконниці. З-під нігтів проступала кров, на колінах порвалися штанці.

Антось витрачав рештки своїх сил. Але надія одержати кусень хліба тримала ще його на ногах.

— Давай хліб,— знеможено прошепотів нарешті до довгов'язого, показуючи на чималу купу палива.

— Неси мені додому,— наказав вуличник.

Антось нагнувся, обняв слабкими худими руками оберемок, але підняти вже не мав сили.

— Ну! — крикнув той. — Не мо-о-жеш? А-а, то по хліб завтра прийдеш.

Антось заплакав. Уперше за час своїх бідувань ридання стиснули горло, і з нього вирвалося щось подібне на крик. Мале скудне тіло затряслось, як у пропасниці.

Білявий з кучерявим волоссям, спаленівши від гніву, кинувся до довгов'язого.

— Заберай себе тшаскі і марш до д'ябла! А ти вставай, зе мною пуйдзеш.

Так несподівано і навіть дивовижно на той час, селянський син Антось став приймаком повітового урядовця Зигмунта Кузьмінського.

Кузьмінський ніколи не займався політикою. Коли точилася різня між народами Австрії і Росії, тоді як неминуче назривала кривава сутичка між українцями й поляками, він стояв осторонь, осуджуючи все, що загрожувало братовбивством. І саме через цю аполітичність спокійного магістратського статиста не минуло лихо. Запідозрений у симпатіях до росіян, він пройшов під конвоем аж до Мішкольца в колонах смерті, і тільки там його, поляка, звільнили як невинного. Але те, що він побачив,— катування, побої, смерть невинних людей — запеклося ненавистю проти тих, хто під гаслом національної боротьби кликав до нових убивств.

Завжди понурий, завжди зморений важкою і нудною працею задля шматка хліба, Кузьмінський був насправді

чуйною людиною. Він суворо глянуv на сина Владека, коли той привів маленького жебрака до хати.

— Це хто?

— Він голодний, татусю.

Мати непривітно подивилась на Антося.

— Багато тепер таких ходить. Всіх не нагодуєш.

— Де твої батьки? — спитав Кузьмінський.

— Мама на тифус померла... А тата ще давно мадяри забрали...

Кузьмінський змінився на лиці. Перед очима враз постала жахлива картина маршу арештованих «москвофілів»: голодні, затуркані мужики йдуть під штиками, як худоба на заріз, не знають, за що ув'язнені, і тільки стогнуть: «Діти, дітоньки...» А вони, їхня надія, в жебрацькому лахмітті блукають вулицями, випрошуючи хліба. Глянув на Владека і затрусився: «Таж з ним таке саме могло бути».

— Дай йому гарячої зупи, — буркнув Кузьмінський до жінки і вийшов. Через якийсь час повернувся, кинув хлопцеві штанці й сорочку.

— Одягайся!

Кузьмінська зі злістю кинулась на чоловіка:

— Багато маєш того заробку? Владека щоб вивів у люди!

Кузьмінський, ніби не чуючи слів дружини, спитав у Антося:

— Читати вмієш?

— Я ходив уже рік до школи, — відповів хлопець.

Антось жадібно сьорбав суп, голосно плямкаючи, і ковтав хліб великими шматками. З другої кімнати долітала розмова подружжя Кузьмінських.

— Я не можу дати пропасті цій дитині з голоду, коли вона уже переступила поріг нашої хати. Я Владека побачив у ньому, розумієш?

— Але ж він русин, Мундзю, — впиралася жінка.

— Русини також люди. Вони так само, як і поляки, вміють вмирати від холоду, голоду й побоїв. І хай хлопець буде собі русином, коли захоче. Це не наша справа. А ти вже будь йому коли не мамою, то хоч не мачухою... Звірмося цього разу на долю. Та й Владек сам вибрав собі товариша...

Галузка бужку заслонила обличчя Юлі. Але Антін відчув на собі її допитливий розтривожений погляд. Вона доторкнулась пальцями до його руки, ніби наполягала, квапила: «Далі, далі».

— Кузьмінська так і не стала мені матір'ю, — вів далі Антін. — Мужницьке тавро, виписане незримиими літерами на моєму чолі, не дозволяло їй наблизитись до мене. Я вчився разом з Владеком у гімназії, мав одяг, їжу — все, крім материнського тепла. Вона вчила нас, як тримати виделку і ніж за столом, посилала на курси танців, навчила правил доброго тону, але завжди я відчував боляче і гірко одне: все це для Владека. Мене вчила хіба тільки для того, щоб я часом не скомпрометував його в товаристві.

— Не плямкай, як хлоп з села, — робила зауваження. — Иди рівно, не горбсья, як мужик з бесагами. — Я слухався, а в серці пекло: чому, чому все найгірше відносять до хлопа?

Кузьмінський, чесний старий Кузьмінський, не вилазив з паперів. Владек ніколи не завдавав мені болю. Ні разу. Тільки... Вас, може, дивує, що я не розшукував свого брата, сестер. Розшукував. Але послухайте... Ще на самому початку мого перебування в Кузьмінських мати Владекова спитала:

— У тебе сестри, брати є?

Я зрадів.

— Так, так! Є Марічка, Оленка, Василько...

— Матко боска! Цілий кагал! Де ж вони?

— Не знаю, пані, десь на людях...

— Так і запам'ятай собі: нічого ти не знаєш. Владекові казав що-небудь?

— Ні.

— І не смій. Прихистили тебе одного, і досить. У Владека добре серце — всіх мужиків покликає. А розпапляєш — не pomoже й пан Кузьмінський. Вижену.

Я боявся голоду і мовчав. Не раз плакав ночами, твердо постановляв повернутися в село, знайти своїх. Та приходив ранок, і великий світ лякав мене: «Де я їх знайду, адже стільки сіл, та як і знайду, чим допоможу?» І в дитячій вірі заспокоював себе: «Хай-но трохи виросту, аби міг робити, тоді...»

На одному з вечорів, що їх влаштовувала для учнів гімназія, до мене підійшов учитель літератури. Я бачив,

що Кузьмінська, яка завжди супроводжувала нас на вечорах, вся перетворилася на слух. Учителя цікавило моє походження, та не встиг він про це спитати, як вона моргнула Владекові, і Владек тут же втрутився в розмову.

— Антось, прошу професора, не пам'ятає, звідки він. Антось наш.

Моє обличчя горіло від приниження й сорому. За те, що мене годують, одягають і вчать, я мушу відректися назавжди від тих, з ким ріднила мене кров. Владек справді вірив, що я не пам'ятаю із своїх рідних нікого. В цьому не його вина. Але те, як він боявся, щоб ніхто не дізнався про моє мужицьке походження, заболіло мені, і я... Потайки від Кузьмінської я послав листа до загайпільського солтиса і в те село, куди завів Василя. Боязко чекав відповіді. Вирішив: «Якщо живуть, піду до них». Листоношу зустрічав у воротах. Але одна за другою прийшли невтішні відповіді: ні там, ні там нема давно ніяких Кривд. Були колись, а піросли й пішли по світу. І тоді, може, вперше зацеміли самота й сирітство в моєму серці.

Після матури ми вступили до університету на філософію. Удвох замешкали в комісара поліції Костельницького — старого знайомого Кузьмінських. Не знаю, звідки взялося те дивне знайомство. Що могло єднати бідного магістратського службовця з поліцаєм — не знаю і досі. Вони ще в Коломиї часто зустрічались.

Владек захоплювався і від радості потирав руки:

— А татко таки спритна людина. Дивись, з якими впливовими людьми знається. Це може колись стати в пригоді.

Потім до нас зайшов Костельницький. Низький, клишоногий, з приплюснутим носом і мишачими очима, він не сподобався мені ще відтоді, як бачив його в Коломиї. Костельницький уїдливо пожартував:

— Дивні діла твої, господи: русин і поляк виростають в одній сім'ї і живуть краще, ніж кіт з собакою.

Я відповів на цей жарт спокійно:

— Це зовсім правдоподібно, якщо поляк не пес, а русин не кіт.

Костельницького ніби шилом у бік хто кольнув.

— Як це дозволите розуміти?

— Як хочете.

Стало очевидним, що мені треба негайно повернутися спиною до дверей цього гостинного дому. Я так і зробив. Мене прийняла на квартиру одна двірничка на вулиці Руській.

А в університеті...

Антін і Владек записалися на лінгвістику до професора Мохнацького.

В аудиторії студенти вже сиділи на своїх місцях. Десятки очей дивилися на двох новачків. В однакових дешевих сірих костюмах (тільки на Владеківі він лежав дуже добре, а в Антося обвисали плечі), однаково несміливі, вони пройшли за останні столики.

Антін почував себе незручно. Йому здавалося, що ці одягнені в шовк панянки і паничі в темно-синіх та попелястих костюмах насмішкувато дивляться на його збентежене обличчя і на штани без кантів.

У Владека несміливість пропала ще до того, як він сів за столик. Упевнено й незалежно поглянув на незнайомих колег, жестом вказав Антонові на крісло. І тут Антін почув на свою адресу шепіт за сусіднім столиком:

— Тен другі — весьняк¹.

Гамір раптово стих. Всі піднялись у шанобливому мовчанні. Хтось з сусідів промовив до Владека:

— Круль славістів. Вчений з європейським ім'ям.

Професор уклонився і зайняв місце за кафедрою. Його присадкувата низька постать вся сховалася, а похмуре обличчя помітно пожвавилось, і до слуху студентів долинули ази найнуднішої в світі дисципліни — основ порівняльної граматики. Цей сухий матеріал професор зумів забарвити цікавими прикладами, сповнити своєю любов'ю до предмета, змусити аудиторію слухати. Антона вразила лекція Мохнацького. Професор наводив паралелі з десятків мов. Як людина може так багато знати? Чи вдасться коли-небудь і йому осягнути такі знання? Мохнацький так просто й переконливо доводив сумнівну гіпотезу про ймовірність існування єдиної прамови для всіх індоєвропейських мов, як гімназійний учитель геометрії теорему Піфагора.

¹ Той другий — село (польськ.).

— Панове,— перервав свій виклад професор, наче збирався читати аудиторії мораль,— хай ніхто не думає, що буде вивчати мертву науку. В змінах коренів сліз вбачайте історію народів. Лише так прошу підходити до наукових фактів!

Це було дивно й цікаво.

Владек, проте, встиг оглянути всіх студентів і зорієнтуватися, в яку компанію потрапив.

— Шик! Еліта львівська. А поглянь на оту дівчинку.

Того ж дня Владек написав батькові листа, в якому просив пару злотих, «бо тут інший світ, бо тут синки знатних людей», а Владек не хоче дати їм зрозуміти, що він син бідного урядовця.

Антін прочитав цього листа й порвав. Це було перше непорозуміння між ними. Так юнаки почали віддалятися один від одного. Віддалялись і від родинного гнізда: один — просячи грошей, другий — відмовляючись від них.

Якось на семінарі професор запитав Антона:

— Кривда, ви — українець? Чи не краще вам було б записатися на лекції з руської етнографії або на граматику руської мови? Адже вас цікавить, мабуть, перш за все філологія руська.

Кривда зам'явся.

— Так, пане професоре, — відповів по хвилі. — Я відвідаю лекції руської мови. Але думаю, що й ваші не зашкодять, так само як і професорові моя присутність.

— Ви мене не так зрозуміли. Я просто хотів вам дати пораду.

Антін дочервонів.

— Дозвольте спитати у вас дещо, професоре. Ви згадували про кашубів і лужичан. Чи не змогли б ви трохи ширше про них розповісти?

— О колего! — розплився в задоволеній усмішці Мохнацький. — Про них можна багато розповісти. Ці три слов'янські островці серед швабського моря — кашуби, лужичани і балтійські словінці — цікаві не тільки з точки зору лінгвістики. Тут історія, політика і насамперед політика. Та цим ніхто не цікавиться. А жаль. Велику справу зробив би той, хто б зацікавився їхньою долею. Про це знають і пишуть, та тільки так, як про

гуцульський діалект. А тут справа інша... Ну гаразд... Якщо вам приємно відвідувати мої лекції — прошу дуже. Я тільки радий.— І Мохнацький швидко покотився по коридору.

З цієї пори в голові Антона засіла своя нав'язлива ідея. Він копався в книжках, переглядав бібліотечні картотеки з географії, етнографії, діалектології та історії і робив виписки. Вічно задуманий і стривожений власними думками, Антін забув про навколишній світ. У науковому захопленні він наче знаходив своє покликання. Подібно до свого вихователя Кузьмінського, в політичному житті Антін не брав участі. Познайомившись з політичними напрямками того часу, він не знайшов ні одного, який міг би задовольнити всі його запити, полонити всю його енергію. Радикальна крайність революційних партій лякала його; угодовська ідеологія ліберальних відштовхувала. Наука! Коли б ті, які працюють у науці, спрямували свої знання на якусь ділянку суспільного життя, то наболілі питання були б розв'язані не революцією, війною, зміною кабінетів, а підвищенням загального культурного рівня людей. Так думав Кривда, досліджуючи найглибші пласти історії слов'янства.

З цього наукового захоплення завжди виводив його Владек. Веселий, усміхнений і життєрадісний, він вривався в убогу Антосеву квартиру, кидав кілька приемних слів Маційовій, одягав Антона в піджак чи пальто й виштовхував за двері.

— Яка погода! А ти киснеш, міль книжкова.

Вони виходили на Погулянку, якщо це було навесні; взимку мчали на лижах по схилах Кайзервальда.

Ходили й до театрів, кіно, на концерти. Деколи приєднувалися до компанії паничів і красунь панянок. Дзвенів сміх, сипалися жарти. Владек не шкодував дівчатам компліментів, Антонові ж було нудно. Він непомітно зникав з гурту, а на другий день терпляче вислухував докори Владека.

Антін любив свого друга. Було щастям мати завжди біля себе Владека Кузьмінського. Його товариства цілком вистачало Антонові. У Владека — щирша вдача. Він закохувався щотижня, ходив на пікніки, часом любив пограти в карти. Проте він, не задумуючись, готовий був зректися цієї компанії задля Антона.

Так минали роки університетського навчання. На вакації товариші їздили разом до Владекових батьків, одного літа вибрались пішки в Карпати. Владек захоплювався екзотикою гір — Антона вражало убоге життя гуцулів.

Після третього року навчання Антін не приїхав до Кузьмінських. Минуло багато літ з того часу, як він покинув своїх менших сестер і брата в чужих людей, а сам прийшов до міста. Збігли роки, погасла й туга у вихорі нових вражень, і в пам'яті залишилося щось подібне до уривків забутого сну. Воно все далі й далі відходило і врешті губилося в плині часу, як пушинка кульбаби у передвечірньому повітрі.

І ось після подорожі в Карпати, про яку так смачно вмів розказувати Владек, Антін дивно змінився. З дна душі враз виринуло старе, забуте, майже незнайоме. Воно підкотилося клубочком туги й гіркотою розлилося по тілу.

Університетські знайомі і навіть Владек стали йому чужими, далекими. Вухом почало вловлювати якийсь давно забутий гомін, у дзенькотах трамваїв Антонові чувалося щось таке далеке і разом дороге... Він зрозумів: це відгомін калатальця його Білунки. Легке тремтіння пробігло по тілу, і серце гучно забилося в грудях.

Антін попрощався з Владеком на все літо і поїхав у рідне село з надією довідатися про сестер і брата. З Коломиї до Загайпілья йшов тим самим лісом, де колись пас корову, повз ту саму трясовину — підземне озеро, в якому потонув княжий терем. Багато теплих і пекучих спогадів стривожили серце юнакове. Все забуте вривалося тепер бурєю в душу.

Вийшовши на гору, Антін побачив блискуче полотно шосейної дороги, недалеко від неї трухлявий поміщицький двір і високу кам'яну фігуру біля нього, а далі, вище — замаєне садками своє село. Його можна було впізнати: та сама раздвоєна, як розкіп, вулиця з приліпленими до неї хатами, горбата толока, а за нею внизу мала, вкрита гонтами церква. Під камеральним лісом, на горбках, розкидались халупки. Там, де було колись його обійстя, зеленіє загін кукурудзи.

Люди працювали в полі. На дорозі в поросі бавилися замурзані діти. Попереду Антона йшов з торбами на плечах якийсь чоловік.

— Поліціант іде, поліціант! — закричали діти, оглядаючись на Антона, і зграєю сполоханих горобців пурхнули за тин, зі страхом і цікавістю виглядаючи звідти крізь шпари. Чоловік з торбами навіть не оглянувся і кинувся втікати. Антін від подиву зупинився мов укопаний. Діти довго приглядалися до незнайомого, потім почали перешіптуватись, і врешті одне, замурзане, виглянуло з-за воріт.

— Не бійся, хлопчику, йди сюди,— покликав Антін лагідним голосом.— Хто вам сказав, що я поліцай?

— То Катеринка перша крикнула,— відповів хлопчик, усе ще не сміючи вийти на вулицю.

— Ая, Катеринка! — почулося ображене з-поза тину.— То Гавька. Вона подумала, що ви поліціант,— Катеринка уже вилазила на пліт,— бо у вас такий кашкет круглий і чорне вбрання.— Дівчинка знову сховалася.

Антін підійшов до дітей. Сів на призьбі й витер чоло хусточкою.

— А чому той чоловік утікав? — запитав у дітей.

— Бо він соляник,— відповідали навперебій.

— Він сіль міняє, а поліціанти соляників ловлять та й ведуть до криміналу.

Антін з недовір'ям глянув на дітей, але в їхніх очах прочитав — правда. Для дітей ця правда була такою звичайною, як те, що вони їдять хліб і пасуть корови. Це відкриття боляче вразило Антона. Він зрозумів тепер, що нітрохи не знає життя цих простих людей, хоч бачив їх не раз. Вони зустрічались на вулицях — з важкими бесагами через плечі йшли згорблені, поморщені, стояли на ринку за мішками зерна, цибулі й картоплі. Він бачив їх у горах з сокирами й пилами, на позальвівських полях — з плугом, серпами, з мотигами. Антін знав, що він паросток цих людей, але про умови їхнього життя мав тільки невиразне уявлення. Антін зрозумів тепер ще й те, що поза його світом наукових проблем і філософій, поза світом діяльності різних партій кипить страшна, жорстока і невгамовна боротьба. І якраз вона, ця боротьба, повинна стати змістом, стержнем, душею і науки, і політики. Як збагнути її? Щось подібне на докори сумління відізналося в грудях. Він погладив по голівці Катеринку й пригорнув до себе.

— Тут у селі ніхто не живе на прізвище Кривда? — спитав.

— Кривда? — Дівчинка задумалася. — Це тато знає. Я його питаю, добре?

— Добре... — Через хвилину запитав знову: — Дяк Пантела Бобик ще живе?

— Жие. Але він уже старий. Навіть не співає.

Антін переступив високий поріг дякової хати.

— Слава Ісу.

— Навіки, — відповів свій дід, не підводячися з постелі.

Антін приглядався, щоб пізнати в ньому колишнього веселого оповідача цікавих казок і пригод, але даремно. Нічого не залишилося від давнього голосистого дяка Пантели.

— Вам кого? — спитав старий.

— Це ви дяк Пантела?

— Та я. А ви хто такі?

— Я — Кривда. Антін. Григорія Кривди син, того, що Кривим прозивали.

— А-а, того, що мадьяри повісили?

— Ага.

Пантела підвівся. Жовте обличчя пожвавилось.

— Диви, знайшовся! Сідай. Кажи, де був.

Старий закурив люльку, та, замість слухати Антона, сам почав говорити.

Антін ловив кожне його слово.

— Ви всі так розбрелися, що й не знайде вас ніхто по світі. Але, як то кажуть, гора з горою, той-во... Ади, ти показався. Одна з твоїх сестер, Марійка, відай, так зразу померла. Оленка й Василь десь загубилися по чужих селах. Нічого про них не чути... А в нас тепер багато нового робиться, той-во... По селах, май більших, всюди «Просвіту» організують. Навіть у нас школу будують. Але я, брате, виджу, що з того ніц не буде. Ти, напевно, не тямши того Якубського, що в діди́ча економом був... Ага... Діди́ч збанкрутував, а Якубський загарбав усе та й сам поміщиком став. Тепер буде двір розбирати. Аби, кажу тобі, клопоть землі попав людям з діди́цького. Все з'їв. Оце він упхався до тої школи, бо солтисом його призначили. Не буде хісна. Меш видіти, що правду кажу, той-во... А втім, най багачі будують, може, щось і бідному обірветься. Лиш одне я кажу:

панами всі не стануть. Та й що, мой, з тої науки, коли бідних шарпають з усіх боків. Як тоті пани вже не збиткуються над бідним людом! Недавно на села понаїхало постерункових тьма-тьменна. Робили содому і гомору. Зерно з нафтою мішали, подушки пороли, в піч одежу кидали.

Є ще такі, що хочуть ліворучії. Але ті таяться. Отак ніби, як всі парубки, до дівок ходять, співають, а вечорами десь збираються. Поліція за ними, брате, як пси по сліду. А вони в маю фану червону на ґрунівській вежі повісили. На Хімчині недавно зловили якогось сторонського, допитували, страшно били, а потім — ланцюжки на руки — та й до криміналу.

Тепер за податки тиснуть. У мене здекутор кожух узяв. А я вже й робити не дуже годен...

У запічку сокотів цвіркун. За вікном шумів камеральний ліс. По кутках тулилися сутінки. Ніхто не світив світла, ніхто вже й не розмовляв. Тільки сутінки густішали, давили. В хату лізла ніч. Темна ніч.

Після вакацій Антін з Владеком зустрічалися рідше. Незрима перепона лягла між ними, і ні один з них не знав, як її усунути. Антонові стало важко жити. Він хотів поговорити з товаришем про все, що накіпіло на серці, але Владек не бажав цього. В нього були свої інтереси. Робота славістського гуртка поглинала весь його вільний час: йому подобалося відкривати засідання, вести протоколи, похапцем писати й зачитувати перед студентами реферати. Антін скептично дивився на таку діяльність.

— Що ти нового сказав сьогодні про гуральські говірки? — роздратовано питає він Владека після його доповіді. — Хіба ти знаєш цей діалект? Навіщо перефразувати відоме — не розумію.

— Досить нотацій, Антосю. Ти й цього не зробив. Соціальними питаннями зайнявся!

Антін промовчував.

У Владека почав формуватися свій світогляд. До тепер він не мав власного погляду на речі. Добрий і легковірний від природи, життєрадісний і честолюбний, він ніколи не любив глибоко думати. І не було потреби. Думав батько, думав Антось, а він їм довіряв. Тепер

Владек багато часу проводив зі своїм господарем, комісаром поліції Костельницьким. Той ніколи не втручався в життя квартиранта, тільки деколи розмовляв з ним на політичні теми. Він так, між іншим, ділився з Владеком газетними новинами чи враженнями від прочитаної книжки, інколи за чаєм ні з сього ні з того пригадувалося щось з історії. Траплялося, що Владек слухав і з зацікавленням перепитував. З вогником задоволення в малих хитрих очах господар терпеливо переповідав ще раз. Тоді Владек, забуваючи про розплющений ніс Костельницького, пильно вдивлявся в очі розповідача. Деякі історичні факти були дуже цікаві. Розгром Хмельницького під Берестечком описувався в таких соковитих барвах, що не можна було не захоплюватися. Про «чудо над Віслою» в 1920 році Костельницький говорив як про єдиний в своєму роді приклад героїзму. Це було справді цікаво. Прочитавши ще раз «Огнем і мечем» Сенкевича, Владек простодушно поділився з Антоном:

— Цікаво, що інколи прості розбійники, як-от козаки, відіграють значну роль в історії.

Антін обурився. Він розповів товаришеві про визвольні війни сімнадцятого століття, про те, як польська шляхта гнобила і гнобить український народ, однак Владека це не переконувало.

— Україна — народ, — це я згоден. Україна — територія, визнаю. Але Україну як політичну одиницю не уявляю.

Антін сам шукав кінця в заплутаному вузлі ідей і поглядів. Він закинув наукову працю і знову почав докладно вивчати програми численних партій і товариств. Як і колись, найближчим йому був соціалізм. Але рівночасно він боявся його: революція необхідна, коли є умови для неї. Якщо ж їх немає, тоді тільки кров і марні жертви... Що дають страйки і робітничі бунти у Львові? Поповнення для тюрем. Хіба це перспективна боротьба? Але ж яка тоді партія може змінити суспільний лад? Шукав і не знаходив.

Якось один студент шепнув йому (він навіть не запам'ятав хто) про нелегальне засідання «Студентської громади» в залі Коперніка. Антін знав про існування цього товариства. Знав, що воно легальне і перебуває під протекцією націонал-демократів. Чому ж раптом їм

захотілося влаштувати недозволені збори? Це зацікавило Антона, і він пішов.

Виступав голова товариства студент Вербицький. Він із запалом і патріотичною пристрастю говорив про ганебну заборону ректора вживати термін «український».

— Це ганьба, це насмішка, панове! Ректор мотивує свій наказ тим, що слово «український» означає політичну партію, а товариство академічне не може мати політичної мети. Цього терпіти не можна, ми мусимо написати протест.

Хтось із залу попередив голову, щоб говорив тихіше. Антін слухав, затамувавши подих.

— У нас нема політичної мети, це правда,— знизив тон голова,— але чому нам мають забороняти називати себе благородним іменем?

Антін знизав плечима, ніби не розумів слів промовця, оглянувся. Не стримався і кинув репліку:

— Для чого ж тоді називати благородним ім'ям товариство, яке не має благородної мети?

Його зацїтькали.

— Ми, очевидно, повинні бути лояльними. Ректор подає нам грошову допомогу, за що ми вдячні, але...

— Ті гроші, що ви одержали від ректорату, вдвадцятєро злупили з вашого батька! — пролунало знову з залу.

Всі оглянулися.

— Ви не вмієте поводитися! — обуривсь голова.— Хто ви такий?

— Я з філософії. Кривда мое прїзвище. Можна мені слово?

— Що за нахабство? — далі обурювався Вербицький.— Кидає радикальні репліки, перебиває промовця і просить слова.

У залі загомонїли.

— Ви, здається, не член товариства. До того ж у легальному товаристві недопустимі революційні промови. Це провокація!

— Це не провокація. Я випадково потрапив сюди; думаючи, що на засіданні без куратора обговорюватимуться істотні питання,— вступив у лєрепалку Антін.

— У нас і обговорюється істотне питання. Я гадаю, що вам, українцеві, не байдуже, як вас називатимуть,— русином чи...

— Не байдуже, ні! Бо нас ще називають кабанамми! Але коли засідає товариство нелегально і турбується тільки про милозвучність назви, а не тим, чи є в цього русина або українця хліб на обід, кожух на зиму, то кому потрібні ці збори і така робота товариства?

— Непогано сказано! — почувся несміливий голос із залу і загубився в гаморі.

— Пройдисвіт! — гукнув хтось інший, і зал зачекотів: — Соціаліст! За вікно його!

Антін побачив налиті презирством і люттю обличчя.

— Тихше! — гукнула голова кулаком по кафедрі. — Прошу бути тактовними, панове!

У залі вшухло.

— Виділ товариства вельми скорбить, що сталося таке непорозуміння. Попереджаю, щоб у майбутньому на засідання пускали тільки запрошених. А цього добродія, якому байдужа рідна нація, дозвольте попросити з залу.

Кривда повів розгубленим поглядом по аудиторії. Ніхто не виступив на його захист. Він підвівся і попрямував до виходу.

Раптом з шурхотом відчинилися двері, і до залу вдерлася юрба студентів.

— Без куратора! Шизма! Бий їх! — закричали, і в кафедру полетіли дубові поліна. Зчинилося сум'яття. Хто вискакував через вікна, інші бились навкулачки. Антін під стусанами, що сипалися на нього з різних боків, пробирався до виходу.

Тут віч-на-віч зустрівся з розгаряченим Владеком. Якусь мить дивилися один на одного визивно. Нарешті, Антін промовив:

— Ходім додому, Владеку. Тут щось не так. Нам треба поговорити.— І силоміць потягнув його за руку.

Антін замовк. Йому здалося, що Юля не слухає.

— Здається, я занудив вас, Юлю.

Вона не зрозуміла, навіщо Антін це сказав. І чому враз перервав розповідь.

— А далі? Що Владек?

— Владек... Він щиро каювся, що пішов на такий ганебний вчинок, але розмовляти зі мною не схотів.

— Ти поляк з бідної сім'ї,— говорив я йому,— українець з бідної сім'ї. Нам не по дорозі з паничами. Чому б разом не подумати, де правда?

Але Владек відмахнувся і зарікався, що це перший і останній раз він узяв участь у політичній акції. Ми залишилися приятелями й надалі. Тільки щось надламалось у нашій дружбі й не згладжувалось бігом часу. Як мала вибоїна на схилі гори розмивається дощем і творить нові береги, так і зустріч у дверях залу Коперніка віддалила нас.

А мені потрібний був друг. Як повітря. Наступні роки були словнені незвичайних для мене подій. Важко про все розказувати. Але дещо так вкарбувалося в мозок, що ніколи не забудеш.

Пам'ятаю, одного дня ендеки¹ оголосили «день без жидуф». Я бачив, як вони волокли сходами вниз напівпритомного скривавленого єврея. Волокли й реготали. І ніхто не боронив його. Стояв і я збоку, як підлий боягуз.

А зовсім недавно я був свідком убивства робітника-демонстранта. Мабуть, до смерті не зблідне в моїй свідомості ця жахлива картина. У нього з рота і з вух стікала кров, а він кричав, захилинаючись власною кров'ю: «Хай живе революція!»

Не знаю, чи це була звичайна людина, чи, може, згусток революційної пристрасті, не знаю, чи сама ідея така сильна, що примушує саме так умирати, але я кинув звинувачення цьому героєві: «Чому ти помер? Яке ти мав право умирати? Яку користь ти приніс своєю геройською смертю?» Я звинуватив його і тих, хто йде на невинувдану смерть. Я перестав читати соціалістичну літературу. Чи мав рацію, не знаю. Я залишився самотнім, безпорадним у плутанині власних думок. Може, тому з новим запалом узявся до праці над закинутою темою. Самому було дивно, чому мене дедалі більше почала цікавити доля незнайомих і далеких германізованих слов'ян. Наче щось спільне знаходив я між ними й тими людьми, в життя яких заглянув тільки одним оком.

¹ Націонал-демократи. Члени фашистських організацій панської Польщі.

Антін розповідав, а може, лише думав, бо часто Юлина рука дотикалася до його плеча, а великі здивовані очі дівчини злякано шукали його погляду й питали: «Як може бути все це правдою? Це з вами таке було? І оце ви, такий звичайнісінький, є такою незвичайною людиною? А далі?»

Юлі було дивно і страшно. Вона пригадала матір, хвору зажурену жінку, яка принесла зі свого Підгалля тужливу пісню, легенди про оміливих горців, гуральські вишивки і вічне здивування вищим світом. Від неї Юля чула про злидні простих людей, гірко плакала над їхньою долею, але людей тих ніколи не бачила. Вона росла й виховувалася дотепер у своєму, зрозумілому тільки для неї світі фантазії, поривань, мрій. Романи сучасних письменників вели її по крутих стежках до захоплюючих пригод. Жюль Верн відкривав перед нею світ, повний чудес, а Конан Дойль чарівною паличкою викликав з невідомого все нових і нових людей — страшних і добрих, цікавих і надзвичайних. А музика... Музика бриніла всюди. Небо, вітер, зелень, хуртовина, тужливе мугикання служниці, таємні дівочі мрії, незрозумілі для неї самої бажання — все це було музикою, що дзвеніла, гомоніла, сміялась, кликала і кликала кудись. Юлі бажалося чогось особливого в житті. Всі враження від зустрічей, знайомств тривали тільки хвилину, далі мусило статись те... Що саме — не знала, але вірила, що воно прийде, прийде так просто, як пробудження після сну, весна після зими, прохолода після спеки.

І враз воно прийшло. Дивувалась і не вірила, що це саме те, чого чекала. Воно таке не подібне до її мрій, грубе, жорстоке, але правдиве, як саме життя, сонце, повітря. Неждано й раптово перед дівчиною відкрилось нове, якого вона не знала, не бачила, хіба тільки колись чула. Від страху, що мусить, уже мусить ступити в цей новий світ, серце завмерло у неї в грудях. Але вона ступила...

— Антосю... — прошепотіла, — Антосю...

Антін пробудився від своїх власних думок, спогадів і побачив перед собою її глибокі темні очі. Щось п'янке, одурманююче, як запах черемхи, наповнило його мозок, груди, він схопив Юліні холодні руки і, не вірячи, що це дійсність, потягнув її до себе.

Вирвалася з його обіймів і, не сказавши й слова,

миттю вибігла з садочка, немов утікала від нього, від себе самої. Антін підбіг за нею до хвіртки. Вона зупинилась на веранді,— місяць золотив її волосся,— зупинилась, наче хотіла щось сказати. Але нічого не промовила. Рвучко повернулась і зникла.

У вітальні біля настільної лампи з зеленим абажуром сидів батько. Стомлений, знервований очікуванням, схопився з крісла і крикнув обурено:

— Де ти була? Друга година ночі!

Не знала, що відповісти. Вона ж і не подумала, що так пізно, що тато чекає. Мовчки вислухувала докори.

— Як тобі не соромно? Просидіти нічі?

Ніч... Це звучало так дріб'язково. Ніч. А що таке одна ніч у житті людини? Сон, нереальні марення, як її дотеперішня фантазія. Таких ночей сотні, тисячі, а ця...

— Татку, ти будь спокійний за мене,— відповіла на пильний погляд батька, що впився підозрою в її сповнені щастям очі. Будь спокійний, татку.

Аж тепер вона усвідомила, що трапилося сьогодні, їй хотілось кинутися батькові на груди, оповити руками його міцні плечі і щось сказати, крикнути, розплакатись або зайтися сміхом від великої радості й щастя.

Але не зробила цього. Похмурий професор стояв нерухомо посеред кімнати.

І все-таки Юля засміялась. Розвела руки, мовби весь світ хотіла схопити в обійми, закинула назад голову і враз...

Мохнацький зробив гнівний жест, стукнув по столу і знову — кам'яним голосом:

— Щоб це було останній раз!

Останній раз. Останній раз! Який жорстокий, який жорстокий батько! Як може він бажати своїй дитині, щоб така хвилина була першою і відразу останньою? Це щось не так, не так, не так!

— Так! — як відгомін її думок, грюкнуло останнє слово.

Зіщулившись, наче від побоїв, Юля зникла за дверима своєї кімнати. Впала на ліжко, сховала голову між подушками і ще хвилину дихала його віддихом, відчувала на своїх устах його поцілунок.

З подушки повільно зсувалась «Таємниця сестри Марлени», з етажерки здивовано дивились на свою

господиню веселі томи Конан Дойля, бездонно-таємничі Жюль Верна, суворі Жеромського, Міцкевича та Вальтера Скотта.

Коли-то візьмуть їх знову малі дівочі руки, розкриють, а зачаровані їх мовою чорні очі будуть бігти-переганятись по рядках? Коли те буде?

II

На другий день Антін знову пішов на Замарстинів. Насторожено минав перехожих, пильно і боязко розглядаючи їхні обличчя. Весь тремтів від страху, що може зустріти професора, Юлю або Владека, і його питають: «А це куди, добродію?»

Боявся і... бажав цього. Бо чого ж ішов?

Щось дивне скоїлося з ним. Вчора він склав останній екзамен. Учора намагався розібратись у цілому році питань, проблем, думок, навіяних останнім днем студій. Учора професор допоміг йому знайти початок нитки у заплутаному клубку планів, учора ж його дочка все те перемішала, збурила. Тільки здивовані очі, пахуче волосся і вологі холодні губи — тільки це залишилось, і пестило, і мучило, і томило. В кінці кварталу показали фігурні залізні ворота, густо обплетені диким виноградом. Швидко наближався, повен суперечливих бажань: щоб вийшла, щоб, боронь боже, не вийшла. Швидко минув ворота, не глянувши навіть у бік вікон, щоб не зустрітись поглядом з нею і не згоріти від сорому.

Година, друга, вечір. З сусідньої вулички спостерігає Антін за входом до фігурних воріт. Як сімнадцятирічний юнак. Здається, що прохожі зупиняють на нього погляд і насмішувато приглядаються.

А найближчого дня те саме. Знову болять від напруження очі, знову те ж відчуття: на нього глузливо поглядають перехожі. Так далі не можна. І він зважується на відчайдушний крок: зайде, постукає і скаже...

Професор подивиться на нього з-під окулярів і, погладивши рукою чорну борідку, перепитає до краю здивованим тоном: «До Юлі?»

Та-ак, це геніально! Наречений! Абсолювент у по-

тертих штанах, вимріяна партія панночки Мохнацької! Бажаний зять професора. Парадокс! Але як далі?

З вікон вітальні Мохнацького падало світло на вулицю, чісь тіні рухалися за мереживними занавісками. Вона там, там!

Хотілося крикнути, назвати її ім'я і зникнути.

Зникнути... Думка, що народилася в пориві любовного захмеління, враз витверезила Антона. Виїхати геть зі Львова. Хоч на деякий час. А потім... Потім напише листа. Все, все напише їй. Скаже, що вона перша людина, яка з такою увагою вислухала його плутані думки. Напише, що він готовий приїхати, прилетіти, якщо... Так, так! А тепер геть зі Львова. На всі чотири вітри!

Юля чекала. Вдома стало тісно й нудно. Все навколо сердило: могильна тиша в будинку, скрип батькової ручки, клаповуха кімнатна собачка і навіть служниця, яка завжди проходила через кімнати навшпиньках.

Вечорами вибігала в садок і вірила, що він прийде. Хотіла в нього багато-багато дечого розпитати, бо все стало новим, неясним. Шелестів бузок, пахнув жасмин, біліла проти місяця незаймана лавочка... Щоранку ворожила на пальцях: буде — не буде, щовечора лічила зірки, як її колись навчила служниця. І завжди ворожіння провіщало: «Прийде».

Але Антін не приходив.

Гомоніло місто, дзвеніли трамваї, кричали фабричні гудки. Потім усе стихало, сяяло небо зорями, цілував теплий вітер гарячі щоки.

Через вікно кликав батько:

— Юлечко, ти тут?

— Іду, татку.

Одного дня після обіду до Юлі в кімнату тихенько зайшла служниця.

— До вас прийшли. Чекають надворі.

Схопилася з-за столика, випустила книжку й хвилину стояла нерішуче. Поправляла волосся, розгублено розгляджувала прим'яте плаття, хотіла про щось спитати в Марини. Потім кинулась до дверей. На мить зупинилася, щоб набрати в легені повітря і тоді обережно натиснула на клямку. Відчинила, ступила крок,

другий; потім подалася назад і розчаровано всміхнулася на Владекове привітання самим кутиком уст.

...Протягом тижня Владек не заходив до Антона після злосчасного гостювання у професора. Не міг примиритися з тим, що мимоволі зіграв комічну роль у неприємній для нього п'єсі. І до всього той вигук навздогін їм: «Бажаю приємно провести вечір!» Замість іронії, вияву цілковитої байдужості, вийшло щось схоже на зойк переможеного. Владек не звик бувати в такому становищі, і тепер день у день його самолюбство шкребли почуття образи, приниження гідності і перші, ще не усвідомлені прояви ревнощів.

Через кілька днів затаєних мук Владек вирішив показатися на очі Антонові, вивідати його почуття й поглузувати з нього та з примхливої гімназистки. Чей же не закохався філософ по вуха?

На превеликий свій подив, Владек не застав Антона дома. Маційова не могла нічого до пуття сказати.

— Узяв, прошу пана, свою валізу і вийшов, нічого не сказавши. Був такий стурбований. Не знаю, що могло з ним трапитися.

Для Владека була зовсім несподіваною причиною такого раптового зникнення Антона зі Львова. Поїхав, очевидно, шукати роботи, але чому не зайшов, не сказав?

Владек переглянув купи Антонових книг, конспектів з надією знайти бодай якусь записочку, але нічого не знайшов. Глянув на схилену постать Маційової і розвів руками:

— Нічого немає.

Обмірковував причини, що змусили Антона так раптово зникнути, й приходив тільки до одного висновку: щось неприємне мусило статися того вечора. Взагалі Юліна поведінка була тоді вкрай незрозумілою й дивною. Антін нагрубів, а вона попросила його, щоб провів додому. Адже не закохалася в філософа — це зрозуміло. Хіба міг Антін зі своєю необтесаністю раптом завоювати її серце? Але чому тоді Юля вибрала його? Владек бачив — вони пішли під руку. Може, хотіла прочитати Антонові мораль?

Владека мучила ревнива цікавість: що далі було між ними? Міг Антось філософствувати і образити дівчину. Або, може (від цієї думки Владекові стало сміш-

но), освідчився їй у коханні і вона його висміяла? Це було найбільш правдоподібним.

Владек спіймав себе на злорадній втісі, виклика- ній такою здогадкою. Бо хіба ж так можна? Антось взагалі не вміє інтелігентно поводитися з дівчатами.

Про все докладно знає Юля. Тільки зайти зараз до неї було б нижче Владекової гідності. Правда, є про- фесор, а він, Владек, кінець кінцем, його асистент. Мож- на придумати причину по службі і зайти, а на Юлю ніби й уваги не звернути.

І Владек пішов.

Його зустріла служниця.

— Професор спить,— повідомила.

Не приховуючи задоволення, Владек спитав прити- шеним голосом, немов ділився таємницею:

— А панна Юля дома?

— Дома. Книжку читає.

— Скажіть, що до неї гість.

Служниця поглядом зміряла Владєка з ніг до го- лови і мовчки повернулася.

Владек чекав і хвилювався. Намагавсь бути спо- кійним, але по тілу пробігав дроз, перехоплювало від- дих. Минула хвилинка-друга. Юля не виходила. Владе- кові одлягло від серця, він навіть радів з цього. Не вийде — не треба. Не велика цяця. Але він ще дасть їй відчутти свою зневагу, байдужість. А гарні дівчата цього не люблять, їх це дратує, мучить і, нарешті, до- водить до сліз.

Уже обернувся, щоб іти геть, коли ж... Скригнули двері, і з них вибігла розрум'янена Юля.

— Добрий день... Це ви мене кликали?

Владек знітився від її холодного тону.

— Я... Я до професора прийшов у службовій справі.

— Татко відпочиває.

— А ви, вибачте, що так скажу, и... и... дуже за- йняті?

— Читаю.

— Чи не проїдетеся зі мною? Відпочинете, так би мовити, від розумової праці.

— Яка там праця. Але пройтись — чому б ні?

Владек прояснів.

Він доторкнувся до її ліктя, але Юля відвела руку.

— Не люблю так.

— Невже вам неприємно зі мною, гордовита панно?

— Ви дуже самовпевнені, пане Владек.

— І ваша примха в той вечір мала бути для мене наукою за це?

— Розумійте як хочете. Де тепер ваш товариш?

— О, ви ним цікавитесь. Але я не думаю, щоб-це серйозно.

— Але ж я вам сказала: думайте як хочете. Чому ви не відповідаєте на моє запитання?

Юля розмовляла без сліду усмішки на обличчі, трохи роздратовано. Ставила запитання, не дивлячись на співрозмовника. Це бентежило і злило Владека. «Така шмарката гімназистка розмовляє зі мною, як дочка дідича з фірманом»,— думав, але не змінював невимушеного тону.

— Ах, Антін! Я навіть не можу вам сказати, де він тепер. Зник зі Львова, нічого нікому не сказавши.

— Як це — зник? Куди?

— Не знаю, повірте мені. Кілька днів тому я заходив до нього, але, на превеликий жаль, не застав.

— А господиня що сказала? — Юля повернула голову, нетерпляче чекаючи відповіді.

— Слово честі, мене починає забавляти ваш інтерес до нього!

Юля не відповіла. В її темних очах майнула тривога чи то здивування.

— Зник? Як це так — зник?..— знову спитала, тепер сама себе.

Зупинилася.

— Вертаймося. Пройшлися, і досить.

— Може, в нього нещасливе кохання, панно Юлю? — вів далі Владек.

— Не знаю... А чому ви так думаєте?

Владек зітхнув. Але й це пройшло повз увагу Юлі. Зупинилися біля воріт.

— Далі не підете?

— Не хочеться чомусь. Погода нині бачите яка, а я в одній блузочці.

— Мою маринарку до послуг! — шаркнув Владек, знімаючи піджак.

— Ах, які рицарські жести! Не треба. Я піду.

— Завтра можна буде зайти до вас?

— Якщо маєте бажання... Тільки приходьте трохи пізніше. Татко після обіду відпочиває.— І пішла не оглядаючись.

У найгіршому настрої Владек повернувся додому. Ніяк не міг зрозуміти причину такої поведінки Юлі. Смішною була сама думка, що Юля закохалася в Антона. «Це тільки примхи»,— переконував він сам себе. Та вперта заздрість підказувала протилежне. Пригадалася Антонова зовнішність: негарний, але його серйозність була завжди такою привабливою. Чи не це і Владека завжди тягнуло з вишуканого товариства до скромного і незвичайного, не такого, як усі, Антона. Черв'як злости ворухнувся в мозку. Юлин тон у розмові з Владеком був більш ніж холодний— погордливий. Так дівчина може розмовляти лише з тим, кого зневажає. І все через Антона. А кілька запитань про нього, проинятих щирим зацікавленням, підтверджували нашіптування ревнощів.

У коридорчику Владек зустрівся з Костельницьким. Обличчя господаря з широким приплюснутим носом розплилося в усмішці. Владек зрозумів, що є якась газетна новина. А зараз йому нітрохи не хотілося вступати в дискусію. Привітавшись, Владек хотів пройти до своїх дверей, але Костельницький перегородив йому дорогу газетою.

— Не читали сьогоднішнього номера, Владек?

— Ні.

— Прочитайте, варто. Союз з Німеччиною зміцнюється з кожним днем. Ви знаєте, що це означає?

— Що це означає?— спитав знехотя Владек.

— А те, що Польща має союзником нового Наполеона. Далі самі думайте.

— Не хочу думати. Є для цього міністерство закордонних справ. Зрештою, і Наполеон скрутив собі в'язи,— махнув рукою Владек.

— Гітлер в'язи не скрутить, будьте певні. Він ще так сколихне світом, що й таких устриць, як ви, підхопить вихром. Ваші інтернаціональні примхи швидко вивіряться, повірте мені!— Костельницький почервонів— Скажу вам одверто: я ненавиджу тих, хто вас виховав.

Коли Костельницький виголошував політичну тираду, Владек намагався чемно обминути його, щоб зайти до своєї кімнати. Але останні слова дійняли до живого.

— Я нікого не змушую поважати моїх батьків,— спалахнув рум'янцем обурення.— Може, вони самі за-слуговують на пошану без нічної протекції.

— Ви, бачу, амбітний,— комісар поліції примружив очі,— за це хвалю, тільки... тільки от що.— Він знову заступив Владекові дорогу до кімнати.— Діти часто йдуть і мусять іти іншою дорогою, як їхні батьки, тим більше ви.

— Не розумію пана.

— Польща йде новими шляхами до своєї могутності, а хто не увіллється в це русло, того викинуть і розтопчуть, як хруща.

— Це мене не стосується.

— Це вас стосується, добродію. Я, слава богу, знаю вас не перший рік. Вас навчили любити ближніх. А це тепер не в моді. Сильний перемагає. А сильні ми — польська нація. І сильні люди з двома руками. А у вас одна рука зайнята і волочить за собою ворога в наш табір. У кращому випадку — ворожа рука тягне вас за собою. Відірвіть свою, поки не зрослась, бо однак треба буде відрубати, хоч би й з кистю.

Владек пильно вдивлявся в очі господаря. Починав розуміти. Ворожість поліцая до Антона збіглася з його власною, тільки що зародженою.

— За що ви ненавидите Антося?

— Не так його, як батька вашого, що вигрів гадюку за пазухою.

— Це, мабуть, ваше безпідставне упередження. Антось — гадюка?

— Ви не переконалися в цьому при зустрічі з ним у залі Коперніка на нелегальному засіданні «Студентської громади?»

Владек здригнувся.

— Вам це відомо?

— Нам усе відомо.

Владек відхилив руку Костельницького, сперту на одвірок, і зайшов до кімнати.

— Вам лист з дому,— кинув йому навздогін Костельницький, доторкнувшись пальцями до вусиків.

Владек узяв листа, не дивлячись на господаря.

Писав батько. Просив негайно приїхати — мати захворіла. Владек незадоволено скривився. Їхати додому якраз тепер дуже не хотілося. До того ж це знову

батькова вигадка. Мати завжди хворіє, і, напевно, й зараз нема нічого особливого.

Але почав збиратися. Залишив Костельницькому ключі від кімнати й поїхав на вокзал.

Мати лежала тяжко хвора. Біля неї сиділи лікарі і старий Кузьмінський.

— Що з тобою, мамусю? — нахилився Владек до хворої, яка важко дихала й дивилася в стелю блукаючим поглядом.

— Синочку! — тихо зойкнула Кузьмінська. — Приїхав! Який дорослий став. Як ти там?

— Добре, мамусю. Я асистентом на кафедрі, ти ж знаєш.

— Слухай, Владек... Якби щось... до чогось... не забувай батька, чуєш?

— Що ти, мамо! — кинувся до неї. — Мамусю!

Батько голосно схлипнув і вийшов з кімнати.

— Нічого, синочку, йди... А як Антось? Передай йому моє благословення. Він добра дитина... Йди, сину. Я, може, засну. Йдіть усі від мене.

Старий Кузьмінський ходив сам не свій, тяжко пригнічений горем. Він бачив, що дружині не видужати. Рак не виліковують. Никав поглядом по кімнатах, виходив, знову заходив і зупинявся перед Владеком. Йому хотілося спитати: «Синку, що буде з нами, як мама помре?» Але боявся вимовити ці слова.

Кволо запитав про щось зовсім непотрібне: чи у Львові така сама погода, як тут, або чи не було газет. І не чекав відповіді.

— Антось здоровий?

— Здоровий, татку. Казав кланятися вам... — відповідь стримано.

— Давно не маю від нього листа: Чи не загнився?

— О ні, татусю. Він завжди тепло згадував про вас. Тепер виїхав. Мабуть, роботи шукає. Не знаю, де він. Зрештою, у нього вже своя дорога.

Старий ніби прокинувся від сну.

— Своя дорога, кажеш? А в тебе?

— І в мене своя, — сказав роздратовано.

— То у вас не одна?

Владекові все пригадалося в цю хвилину: суперечки, зустріч у залі Коперніка, слова Костельницького, Юля... Тільки на одній дорозі вони сходяться та й то як суперники. Сказав:

— Здається, що не одна. Ми ж і націй різних...

Кузьмінський похнюпився.

— Не так... Я не так хотів.

Протест закипав у душі Владека.

«А чого, чого ви хотіли? — мало не кричав. — Щоб я, як ви, наскрізь просяк мужицьким духом? Вам це можна, ви магістратський урядовець, але мене не зв'яжуть навек з Антоном. Я поляк, чуєте, поляк, а не якийсь космополіт!»

Тепер він був заодно з Костельницьким. Але змовчав: мати лежала хвора.

...Владек блукав темними вулицями міста. Не хотілося йти додому. Відчуття самотності, як ртуть, проникло не тільки в свідомість, а й у кожную клітину тіла. Глуха образа на Антона, який несвідомо вклинився в його дорогу, зневажлива байдужість Юлі, хата, що над нею простягла чорне крило неблаганна смерть, і розмова з батьком — все це зливалось, згущувалося у клубочок гіркоти й запікалось у серці. Хотілося з ким-небудь поговорити.

Брів алеєю парку без мети. Вечір теплим леготом омивав лице, шелестів у складках шовкової сорочки. Владек ішов і йшов не оглядаючись.

Враз хтось теплою рукою доторкнувся до його плеча. Здрігнувся.

— Налякала вас?

Біля нього стояла молода дівчина в білій блузочці без рукавів, з великим декольте. В мерехтливому світлі електричних лампочок обличчя її здалось незвичайно вродливим. Довгі вії піднялись, і з-під них кокетливо зиркнули великі очі. Рукою поправила густе пухнасте волосся, ніби ненароком розстебнула гудзик на блузочці, відкриваючи повні груди.

— Чого вам треба? — буркнув Владек з презирством і подався далі, але дівчина не відставала.

— Пан надто суворий, — засміялась, ставши перед ним у визивній позі.

Владек тепер пильніше придивився до її свіжого, ще не зіпсованого фарбою обличчя, повних губів. Йому

не вірилось, що перед ним стоїть продажна жінка. Довго вдивлявся в її ясні очі.

— Подобаюся, так? — промовила тихо дівчина.— То ходім. До мене.

Владек пішов поруч з нею. Самотність змусила його йти з цією людиною. Він обняв дівчину за стан, пригорнув до себе її струнку постать, і вони сховалися в темряві.

Владек більше не промовив ні слова. Щось заклекотіло в грудях і розлилося по тілу. Забулося все. Образ Юлі, що досі невідступно йшов його слідом, відлетів, як випадкова згадка. Зникли з уяви обличчя батька й матері. Тут була тільки вона, ця незнайома дівчина, і тільки її він зараз бажав. Сама доля послала її в такий час, щоб допомогти все забути.

— Як називаєтесь?

— Оленка... Або Геля.

У маленькій кімнаті на передмісті було убого, але чисто. Столик, дзеркало і ліжко, застелене білосніжним простирадлом з мереживом.

— Ви тут живете?

— Ні. Я перелітна птаха. Цю кімнату наймаю тимчасово. За стіною моя господиня.

Оленка стояла перед ним у розстебнутій блузочці, нерішуча. Тепер при світлі Владек помітив на її гарному обличчі передчасні зморшки біля очей.

— Скільки вам літ?

— Двадцять два, мій пане.

Біль защемів у грудях хлопця. «Двадцять два роки,— подумав з жахом,— і вже така». Тепер він пошкодував, що пішов з нею. Чому він пішов з цією жінкою? Відомстити Юлі чи скористатись з нагоди? Чи, може, для того, щоб забути про матір на смертному одрі? Збентеження і почуття огиди охопило його. Він глянув на дівчину, глянув не з презирством, швидше з співчуттям, і хотів повернутись, щоб вийти, коли його погляд зустрівся з її очима, глибокими, повними смутку.

Владек був вражений: вона не кокетувала, вона милувалася його зовнішністю і стояла по-дитячому не-смілива.

— Який ти гарний,— прошепотіла.— Я ще не мала таких.

Ці слова знову відізвалися болем у Владековому

серці. Він узяв її личко в долоні і з жалем заглянув у вічі. Тоді дівчина пригорнулася до нього, як безпорадна дитина до матері, як сирота, спрагла чужої ласки й любові.

— Ти давно так? — спитав.

— Не питай...

— Що тебе примусило, Оленко?

— Ой, не випитуй. Знаєш, що не добро.— В очах її майнуло щось близьке до розпуки, заблищали сльози, але це тривало якусь мить.

— Досить,— сказала, звільнюючись з обіймів.— Ти прийшов випитувати чи...

І погасила світло.

Владек не рухався з місця. Взяв її руку, притяг до себе і поцілував не в уста, а в чоло. Дівчина розридалась.

— О-о-о, яке це все огидне!

Владек засвітив.

— Я піду, Оленко...

— О ні, не йди. Зі мною ще так ніхто не поведився, як ти. Всі грубо... брутально... Посидь... Побудь... Я ж гарна, не бридка...

Замовкла. Тільки груди часто піднімались, і Владек відгадував, що в них таїться: біль, радість чи невисловлена таємниця її життя?

— Ти знаєш,— заговорила вона пожвавлено,— недавно приснився мені чудовий сон, ніби до мене прийшов молодий хлопець і сказав: «Ти пішла б за мене?» Я скрикнула від щастя і пробудилася. А сьогодні такий самий, як той зі сну, прийшов... Лише ти мені цього не скажеш, підеш. І ніхто ніколи не скаже...

Засинаючи, втомлено шепотіла:

— Я не знала ні батька ні матері. Сама-самісінька виросла. Тільки коли ще маленькою вряждали з села до міста на службу, посвідку дали з гміни¹: «Олена Кривда. Сирота». Видумали, але як вгадали мою долю?

Владек рвучко підвівся.

— Кривда? Твоє прізвище Кривда?

— Моя доля кривдна. А прізвище — бозна-якє.

— Слухай, слухай, Оленко! — будив її Владек з дрімоти. — В тебе брати були?

¹ Сільська управа.

— Який ти дивний. Якби в мене були брати, хіба б я так ходила? Не було їх у мене ніколи... Спи, любий... Поцілуй мене ще раз... Дякую... Хай тобі щастя... килимом... хай...

Сон склепив їй повіки. Довірливо пригорнувшись, вона заснула в нього на грудях.

Владек не міг заснути. Коли вона вже міцно спала, встав, засунув під подушку гроші й тихо вийшов з кімнати.

Цей вчинок змив з його серця вчорашню гіркоту. «Як приємно робити людям добро», — думав і був задоволений з себе. Хіба інший на його місці міг би так повестись?

— Бідна, бідна дівчина, — говорив уголос сам до себе й відчував, що ці слова — вже не його слова. І взагалі все раптово з'являється, чарує, завдає болю й безслідно зникає. І Юля, і Антін, і Оленка — все це було таке далеке, неправдоподібне. Справжніми були тільки оцей прохолодний липневий світанок, калатальця й дзвіночки корів на позаміських левадах, голосні перегуки пастухів, рання роса і гомін пастушої сопілки.

Дивувався, чому так швидко минають враження, чому не залишається від них у серці ніякого сліду?

Підходив до батьківського дому й думав про дивний збіг прізвищ Антона й Оленки.

В садку пахло гвоздиками, білі лілії розтуляли до першого променя чашечки. Тягло прохолодою, свіжістю. На сході займалось.

Хатні двері були прочинені. В сінях стояли чужі люди. Владек протиснувся до кімнати, завмер. На столі лежала його мати. У головах білили лілеї, по білому простирадлу розсіпані гвоздики.

І п'янку пахли васильки...

III

Останні дні серпня тремтіли над Львовом гарячим маревом; пилюка повисла над розпеченими дахами й чорним шаром осідала на листі каштанів.

З вулиці Коперніка в напрямі до університету йшов Кривда з валізкою в руці, брудний, спітнілий. На зарослому обличчі — втома і якась тривога, як у людини,

що запізнюється на поїзд. Механічно вклонявся знайомим, не звертаючи уваги на їхні здивовані погляди. Можливо, декому з них здавалося дивом, що Кривда скидався скоріш на сажотруса, ніж на магістра філософії, але йому, видно, байдуже було і до своєї зовнішності, і до здивованих поглядів знайомих, і до потертого засмальцьованого костюма.

Біля університету — самі діти в скверику й незмінні потемнілі скульптури на фасаді.

Антон турбувало одне: університет закритий, Мохнацький у відпустці й кудись виїхав.

Але важкі двері подалися, підральним холодом обдало Антона, і швейцар загородив дорогу.

— Панові до кого?

— Ви мене не впізнали, мабуть?

— Ах, пан Кривда, здається! Перепрошую, не впізнав. Але ж в університеті нема нікого.

— А на кафедрі славистики?

— Та ви пройдіть подивіться.

Ніби крадучись, Антін заглянув крізь напіввідчинені двері. В бібліотечній кімнаті — нікого. З кабінету професора долинув скрип крісла і легкі кроки.

«Мохнацький», — полегшено зітхнув Антін.

Проте в дверях показався не професор, а його асистент, Владек.

Владек якийсь час придивлявся до засмальцьованої постаті, не вірячи своїм очам. Пізнавав і не пізнавав. Стрепенувся, як від несподіваного вітру, що увірвався раптом через вікно й підхопив на столі папери.

— Антось?! — уста розтягнулися в усмішку і враз застигли. — Антось... Здоров! Мій низький уклін! — Розвів руками чи то до обіймів, чи від здивування. — Звідки ти взявся такий страшний, Антосью? З тюрми чи з копалень?

Антін звільнив свою руку з Владекової, розстебнув брудний від поту комірць.

— Духота у Львові нестерпна. Ти хоч би вікна відчинив. Маринуешся.

— Ми якось говорили про тебе з професором. Він запитував, чи я не знаю, де ти влаштувався на роботу.

— А ти відповів, що не знаєш і знати не хочеш.

Владек зрозумів натяк. Усміхнувся, багатозначно

похитав головою і підійшов до Антона з таким виразом обличчя, ніби хотів сказати: «Запізно, колего, позиції змінилися». І все-таки зморшка незадоволення вирисувалася на його чолі.

...Після похорону матері Владек недовго пробув дома. Пригнічений горем, батько ставав чимраз важчим у співжитті. Вся розмова зводилася до спогадів про маму, яка нарешті в уяві батька стала неземним творінням, що вознеслось на небо. Владек спочатку потакував і запевняв, що мати напевно в раю. Але це йому набридло. Він холодно розпрощався з батьком і поїхав.

А у Львові навівся смуток. Професор бачив Владека завжди пригніченим, задуманим і щоразу запрошував до себе. Владек часто відчував на своєму плечі співчутливий дотик важкої руки Мохнацького, часом ловив короткий погляд Юлі. Він уже не позував перед нею, не розсилав компліментів, самовпевнено чекаючи реваншу.

Юля деякий час зовсім байдуже ставилася до візитів Владека. Спочатку їй хотілося запитати хоч щонебудь про Антона, але не питала. Бувало, що їй не покидала своєї кімнати, коли приходив Владек. Але минули дні, все частіше чула вона його голос, коротку скупу мову, кожного разу щось нове, серйозне знаходила в його погляді, і в неї почала змінюватися думка про Владека.

— Ви так змінилися, Владеку.

Як йому було приємно чути такі слова! Вони були платою за все: за колишні прикrostі, за смерть матері. Він навіть насмілювався брати Юлину руку в свою долоню. І хоч це тривало тільки мить, Владек помічав у Юлиних очах те, чого так ждав. Терпеливо чекав далі. Часто прогулювався з дівчиною в парку біля університету, якимось запросив її до себе поглянути на бібліотеку. Про Антона не згадували ні словом. Був Антось, і нема його. Був добрий друг, і залишилась після нього тільки згадка. Антось колись таки напише листа. Владек ретельно відписуватиме. Як добре, що Антін залишився другом. Бо так недалеко було...

І несподівано він приїхав. Навіщо він приїхав?

...Владек байдужим тоном відповів:

— Які дурниці! Невже ти думаєш, що я злий на тебе ще відтоді. Було, правда, неприємно. Але ж треба

розумітися на паненських примхах. Яюсь сама призналася...

З очей Антона щезла втома. Пильно глянув на товариша.

— Що сказала?

— Так, нічого надзвичайного. Хотіла просто мене покарати за мою самовпевненість.

— Хочеш сказати, що я був об'єктом її примхи?— зніяковів Антін.

Владек голосно засміявся.

— Я давно говорив тобі: не втікай від компанії панянок. Ти б вивчив їхні вибрики. А так, то певно — побачив одну красуню і подумав: ангел з неба!

Антін блиснув очима.

— Якщо кохаєш її і так говориш, ти — цинік.

Антон вже не цікавило, яке враження справлять його слова на Владека. В згадці виникли Юліні темні очі, сповнені подиву й жаху від його грубих слів. На нього дивився тепер отой нерозуміючий погляд, такий, як тоді, коли він розповідав про своє життя, в дотику відчув холодні руки. Маревом майнула в згадці тиха зоряна ніч... Галузка бузку заслонила її обличчя, а звідкись раптом з запахом жасмину і її волосся долинули слова: «Антосю... Антосю...»

Та невже це все було примхою? А він, чого він тільки не леліав у своєму серці, вертаючись до Львова! Антін не писав листів. Пробувши довгий час з самим собою, він зрозумів, що листів писати не можна, що треба їй віч-на-віч розповісти. Кожну ніч засинав, кожний ранок будився з думками про неї... І от приїхав. Боже, яке це все підле! Та ні, ні! Ті очі, ті палаючі цікавістю й чистотою очі не можуть бути фальшивими. Це неправда!

Підвів важкий погляд на Владека, а коли побачив, що той починає ніяковіти, спитав хрипко:

— Мохнацького нема?

— Ні, він на урльопі¹. Інколи приходить на кафедру. А в мене приємні новини, Антосю,— заговорив швидко, радий, що тема розмови змінилася.— Просемінар буду вести.

— Ти зробиш кар'єру. В тебе це виходить.

¹ У відпустці.

Владек нарешті поцікавився, де був Антін. Так, ніби щойно помітив його несподівану появу.

— Та кажи ж, звідки ти приїхав такий страшний?

— Из Шльонська.

Ця спокійна відповідь здивувала Владека до сміху.

— Що ти плетеш? Здурів?.. То ти таки поїхав після тієї розмови з професором? Ха-ха-ха! Ну, на таке тільки ти здатний. Ти фанатик, слово честі. Тож розповідай, це дуже цікаво.— Владек запалив цигарку.

Кривда не квапився оповідати. Він, здавалося, й не чув Владекових слів. Задумані очі втомлено ковзали по невеликій кімнаті. Не дивлячись на Владека, Антін зайшов до кабінету професора, сів у м'який фотель проти стола. Владек ішов за ним.

Все так, як було тоді, коли Антін складав магістерські екзамени. Лише один новий предмет з'явився — асистент Кузьмінський. Кривда зупинив на ньому погляд.

— Ти про щось питає?

— Розуміється, я чекаю від тебе цікавих новин.

Антін підвівся. Він глянув на елегантного Владека, що стояв поряд з вичікувальною усмішкою на вустах, і в Антона пропало бажання розповідати.

— Ти ще не женишся, Владку?

Запитання було несподіваним і, на думку Владека, нетактовним.

— Ти залишився таким дивакуватим, Антосю, як і був. Хіба про це зараз мова? Ну, сідай, чого став?

Антін почав розповідати про свою подорож у Сілезію.

— Я думав там знайти якусь підтримку в учених колах. Нема нічого. Нема навіть учених кіл. У тих нещасних бібліотеках Освенціма і Катовиць сидять шваби або польські перевертні. Їм усе байдуже. Ба, що більше, їм не байдуже. Вся польська література під прилавком, а на виставках рекламуються фашистські брошурки. Не тільки вугілля експортують до Німеччини, а й честь польського народу. А в селах темнота. За два місяці перебування я обійшов десятки сіл, а шкіл — на пальцях перелічиш. Стільки, як у Галичині українських. Або й ще гірше!

Худі Антонові щоким ще більше позападали від

хвилювання. В очах палахкотів гарячковий вогник. Чорний чуб уперто спадав на очі. Владек спокійно слухав. Креслив скрипкою якийсь трикутник на різьбленому прес-пап'є. Потім тихо ахнув і почав поспішно затирати його нігтем.

— Отже, повна германізація, — вставив.

— Я бачу, що ти слухаєш і нічогосінько не розумієш. Не повна, хто сказав, що повна? Але до того йде, і мовчати не можна!

Антін термосив товариша за руку, за плече, то знову відходив, поправляючи непокірне волосся.

— Послухай, Владек, ми з тобою говорили колись про колонізацію українців. Ця справа тобі чужа. Але ж бачиш, цій самій владі, яка колонізує українців, зовсім байдужа доля власної нації. Задумайся: чому? Чому твому батькові не чужий був я, українець, а Костельницькому, наприклад, зовсім чужі сілезькі селяни-поляки? Хіба не ясно тобі, що санаційному урядові немає ніякого діла, крім зиску, до тих, хто трудиться, незалежно від того, якій вони нації?

— Чого ти хочеш, Антосю? Ти говориш, немов читаєш комуністичну прокламацію. Знаєш... це мене починає лякати.

— Не бійся, я не комуніст. Але вони мають цілковиту рацію. Я не збираюся піднімати революцію. Можна знайти інші шляхи боротьби. Ми люди науки. Ми могли б наукову діяльність спрямувати проти таких ганебних явищ. Слухай, ти ж поляк, патріот. Мені здається, що коли б ти зрозумів трагедію національної загибелі поляків, тебе діткнуло б горе інших пригноблених націй... Ну, якого біса посміхаєшся, амебо!

— Антосю, Антосю, — похитав головою Владек. — Чого ти завжди гориш? Ще на семінарі отак: я, я, ми, нам! А що зробив? Дурного реферата на гуртку не зачитав.

— Дурного реферата не хотів зачитувати. Досить уже цього з тебе. Нехай я нічого не зробив, але ти навіть не маєш бажання. Загрів місце на кафедрі, ходиш по п'ятах за Мохнацьким і ждеш від нього ласки. Ех, Владика-паничу! Чому ти не комендант почесної варти в Мосьціцького, а асистент на кафедрі славістики! Які фатальні помилки бувають у нашому житті!

Владек не сардився. Він звик віддавна до таких

Антонових вибухів. Тепер його цікавило чи, може, насто-
рожувало тільки одне: буде Антін писати дисертацію
чи ні?

— Не знаю,— відмахнувся Кривда, як від набрид-
ливої мухи.— Дисертацію вже ти пиши, щоб швидше
відібрати крісло в Мохнацького.

— Антосю, ти, мабуть, дуже голодний, що такий
злий.

— Голодний як вовк, це правда...

— А в кишені ні гроша.

— Як у турецького святого.

— Тоді ходімо в кнайпу. Відірвемося трохи від
питань науки й поговоримо про життя. Воно іноді бу-
ває цікавіше, ніж твої наукові теревені.

— Безумовно, Владек. Істи треба.. Ага, Мох-
нацький не виїхав нікуди, вдома?

Владек різко повернув голову.

— А тобі він навіщо?

— Мушу з ним поговорити. Це ще єдина розумна
людина на цьому світі.

— Добре, я сьогодні скажу йому, і він буде завтра
на кафедрі.

Антін посміхнувся:

— Боїшся. Страх тут нічого не допоможе. Те, за
що боїшся, залежить, мабуть, не від нас. Так... А до
Мохнацького я зайду ще сьогодні. То як, ідемо чи, мо-
же, роздумав?

Із вдаваною байдужістю Владек поплескав Антона
по плечу.

— Уявляю собі, Антосю, яким ти будеш диваком,
коли постарієш.

Мовчки вийшли на вулицю. Розмова не клеїлася,
і від цього обом було ніяково. Владек занепокоєно роз-
дивлявся по вулиці і, збуджений всякими думками,
швидко йшов. Аж тепер згадав, що Антін нічого не знає
про смерть матері. Згадав і про зустріч з Оленкою.
Глянув на Антонів профіль і заспокоївся: нічого по-
дібного не було між цими людьми з однаковими прі-
звищами.

У кнайпі розповідав Антонові про смерть матері.
Розповідав спокійно, без жалю, байдуже, не помічаючи
скупі сльозини в Антоновому оці. Антонові дивним зда-
вався цей спокійний тон Владека: «А можливо, в житті

так і повинно бути,— думав.— Воно, життя, таке байдуже до смерті».

Щоб розвіяти сумніви, Владек спитав про колишню Антонову сім'ю.

— Що це ти так раптом зацікавився? — не розуміючи такого повороту розмови, спитав Антін.— Скільки разом жили, не розпитував.

— Мама казала, що ти нікого не пам'ятаєш...

— І тобі також, як і матері, хотілося, щоб я нікого не пам'ятав.

— Ти не повинен би так згадувати мою маму. Ми ж росли як брати... Якщо навіть у тебе і були сестра чи брат, то, зрозуміло, вони не могли б бути мені близькими...

— Що ж, тепер скажу... Воно твоїй репутації вже не пошкодить. Ні, ні, це не докір покійній Кузьмінській. Так мусило бути...— Антін задумано дивився в тарілку.— Були в мене... Був брат Василь... і сестра Оленка була...

Дзенькнула об тарілку виделка. Сполохані Владеківі очі глянули на товариша, але Антін не помітив цього. Він сидів край столу сумний, погляд його спинився на бокалі з брунатним вишумілим пивом. Не говорив і не їв...

«Брат повії»,— вдарило Владеківі в скронях. Те, що хвилину тому було недоречним, диким бажанням, стало тепер страшною дійсністю. Тоді йому хотілося, щоб так було, бо він мав би чим дискредитувати Антона перед Юлею. Але ж це тільки в уяві. А насправді? Насправді — Антось, його найближчий товариш, майже брат, став раптом братом повії. А це страшно. Цим не принизиш його перед Юлею. Цим його уб'єш.

Суперечливі почуття завирували у Владеківому серці. Там ще жило співчуття до Оленки. Спогад про неї ще яснів білою плямою, але та пляма звужувалася, меншала й погасала. Невидима рука відкрила завісу невідомого минулого Кривди, і звідти виповзли виснажені постаті коростявих дітей серед брудної хати. Колись Владек над цим не задумувався, хоч знав, що Антін з селянської родини. Тепер огида стрясла його тілом на згадку, що з цими людьми він лежав на одній постелі, їв з однієї тарілки. Ні, Владек готовий і зараз

зробити їм добро, але визнати їх собі рівними було над його сили.

«Відірви, відірви руку, поки не пізно, щоб не довелося відрубувати з кистю!» — просичав над вухом притишений голос Костельницького. Владек схопився з-за столу.

— Ти чого так швидко? — підняв голову Антін.

— Ах, пробач,— знітився Владек, ховаючи в нещирій усмішці своє збентеження,— я забув, що мушу... У мене важлива справа.

— То йди,— Антін не підводячись подав руку.

Владек вибіг з кнайпи, як з кімнати, сповненої чадом. Не стало Антона. Не стало того неотесаного, хоч і доброго хлопчини, з яким переплелось Владекове дитинство, не стало й того, хто був щирим порадиником в юності. Шкода. Але й немає тепер суперника. Бо хто він? Нашадок простого хлопа, в якого руки порепані, обличчя посиніле од вітру, хлопа, що з торбою за спиною голодними очима оглядає вітрини крамниць... «Але ж я знав давно, хто він, чому тоді любив його? Може й любив — за розум. Але все моє нутро бунтується проти бруду й розпусти. А він саме цей гріх несе в своєму роді, і тому в мене немає супроти нього більш ніяких обов'язків!»

З відчуттям полегкості, що раз назавжди порвалися зв'язки з тим, до кого був прихильний його батько, хто часто ставав мало не опікуном, а останнім часом серйозним суперником, зі злобною втіхою, що має чим перегородити Антонові дорогу до Юлі, Владек не йшов — просто біг до Мохнацького. До Юлі. Не знав, що скаже їй, але мусив сьогодні її побачити. Може, для того, щоб оберегти цю ніжну істоту від дотику, навіть від погляду долею проклятого Антона. «Це не егоїзм, не безсердечність, — переконував себе. — Вбиваючи його, я рятую її, Юлечку».

Застав Юлю в садку біля квітів. Привітався, відчинив хвірточку і зупинився.

«Це втілення найпрекраснішого, що є на цьому світі», — подумав Владек. Хіба зможе він хоч би натякнути їй на такий бруд? Ні, він мусить тільки відгородити її своїм коханням. А це вдається, уже вдається.

...Мохнацький зняв окуляри й довго не міг упізнати свого колишнього студента. Приглядався.

— Ви — Кривда? Але чому такий змарнілий? Що з вами? — схопився з канапи й підійшов до Антона. Взяв його за руку. — На вас страшно вбрання. Вам не дали роботи, так? О, це безглуздя нашої політики! Але чому ви не зайшли до мене? Я зміг би вас влаштувати у філії державної гімназії...

— Але ж бо все гаразд, — заспокоював Антін професора. — Я з дороги і тому... такий, — зніяковіло показав на костюм. — Пробачте за мій вигляд, але в мене невідкладна справа. Я просто з Шльонська...

Професор не дочув.

— Звідки?

— Із Шльонська, професоре, — уже усміхнувся Антін.

— Це справді? Як?

— Поїздом, пане професор.

— Та знаю, що не пішки, але... Ну, ходіть ближче.

Зайшли в кабінет професора. Мохнацький пересунув на столі папери і ще недовірливо дивився на Антона.

— Отже, їхав. А я й не думав. Сказати правду, не думав. Дивний хлопчисько. — Усмішка поглибила зморшки на обличчі.

Антін пригладжував пом'яті вилоги піджака, не знав, з чого почати. Мимоволі глянув крізь відчинені двері у спальню: на ліжку — зім'яте покривало й недбало відкинута подушечка, на краю тумбочки — книжка. І в спальні тихо...

— Розповідайте, чому мовчите! — пробудив професор Антона. — Дивіться на нього! Приїхав із Шльонська й мовчить!

Антін розказував докладно. Нестача грошей не дозволяла йому ґрунтовно ознайомитися з мовними особливостями етнічних груп Сілезії. Не мав можливості побувати в Нижній Сілезії, яка під німцями. Але все-таки дещо зібрав.

Професор узяв з рук Антона папку з матеріалами і, чухаючи вказівним пальцем чорну борідку, перегорнув дрібно списані картки.

— А мова де? — спитав. — Маю на увазі діалекти. Мохнацький спідлоба зиркнув на Антона. В сірих

Антонових очах побачив те, що завжди любив бачити у своїх студентів — уперту думку. Кістляве заросле обличчя, зосереджений погляд сподобалися професорові.

— Ви зібрали виключно топонімічні матеріали, Кривда. Це випадково чи з метою?

— Не можу сказати, щоб ставив перед собою якусь чітку мету. Але топоніміка мене зацікавила, і я...

— Пишіть дисертацію. Дослідження топонімічних назв... До речі, це дуже молода галузь науки. А ще до того топоніміка¹ Полаб'я. Ви мали б успіх.

— Для дисертації поки що нема умов.

— Матеріалів замало?

— Матеріалів вистачить. Ще й Траутман пообіцяв дещо прислати...

— Ви йому писали? Ого! Дивіться... Тоді ж у чому справа? Пишіть.

— Пане професоре... Я хотів порадитися з вами. Можливо, ви й не знаєте, Шльонськ жажливо германізують. І ось я думаю, що за допомогою цих матеріалів...

— Добродію, не хапайтеся відразу за політику, бо зав'яжете у фразах. Ви опрацьовуйте матеріал. Чого вам ще не вистачає?

— По-перше, треба знайти роботу... Бачите, який я. А потім — керівника.

— Я згоден бути вашим керівником.

Обидва замовкли. Антін у душі погодився з професором. Справді, спершу треба розжувати матеріал. Аудієнція закінчувалася. Хотів уже підвестися, коли професор вибачився і вийшов у спальню. Через хвилину повернувся. Зупинивсь перед Антоном, зам'явся.

— Я знаю... знаю, що ви гордий. Але повірте, що це від широго серця...

Антін не зрозумів.

Мохнацький сягнув у кишеню і вийняв звідти пачку банкнотів.

— Отут пару злотих... Візьміть, прошу вас, Кривда.

— Що ви, професоре, — спаленів Антін і рішуче одвів його руку.

¹ Географічні назви певної території.

— Я не хотів вас образити, не подумайте так... Я хочу, щоб ви написали дисертацію.

— Дякую, щиро дякую,— прошепотів Антін.— Але я не візьму. Мала ціна мені, якщо так буду пробиватися.. Дякую, професоре. Я іншої допомоги у вас прошу.

— Гарзд. Хай буде і так. Залиште мені свою адресу на всяк випадок.

Уже сутеніло, коли Антін вийшов від професора.

Професор повів Антона за веранду.

— Ви не маєте бажання оглянути мій садочок?

— Боюсь, що і так забрав у вас багато часу. Але на квіти...

Через парканець вихиляли чепурні голівки кучеряві жоржини — білі, червоні, рожеві.

— Це моя доня їх плекає,— похвалився Мохнацький.— Ми й забули про неї. А вона, напевно, в садочку. Ходімо.

Антін тяжко перевів подих. Ні, він не забув про неї. Розмовляючи з професором, увесь час думав, боявся і бажав: ось-ось у відхилених дверях спальні так, як тоді, покажеться чорноволоса циганочка, привітається, всміхнеться й збентежено опустить очі. Але Юля не виходила, і в серці Антона, мов обірвана струна, скрутився біль, коли він покидав кімнату професора. А може, Владек говорив правду? Тепер побачить її... Підходили до хвірточки, а там — вона між квітів.

І саме цієї хвилини крізь кущі високих жоржин Антін побачив дві постаті. Одна — висока, в світлому костюмі, друга — в білому платті, як дитина. Чорне кучеряве волосся розсипалося по плечах, а профіль силуетом вималювався на оранжевому пружі неба. Дівчина віднімала руки з долонь юнака.

— Будьте чемні, Владек,— почувся шепіт.

Професор повернувся. Гримаса невдоволення скривила його обличчя.

Антін, блідий і зніяковілий, ледве вимовив:

— Іншим разом, професоре. На добраніч.

Мохнацький зробив жест, щоб затримати гостя, але Антін уже зник за ворітьми.

Юля почула за парканом батьків голос і ще чийсь знайомий. Крізь кущі побачила Антона, який різко по-

вернувся і поспішив до виходу. Вихопивши у Владека руки, вона кинулась до хвіртки і, не помічаючи батька, покликкала:

— Антоне!

Але Антін не чув.

Юля не зважала на Владека. Вбігла до хати і, намагаючись бути спокійною, спитала батька:

— Чого приходив той... Кривда?

— Ти чимсь схвильована, доню?

— Ні, татусю, я бігла. Він до тебе приходив?

— Пхе! Я так думаю, в усякому разі. А ти гадаєш, усі приходять до тебе. Хоч, може... Він дуже збентежився, коли побачив тебе з кавалером. Я навіть не думав, що Кривда на таке здібний. А де ж Владек?

— Ну, що мені до Владека, татку? Я ж його не запрошувала...

— Виходить, Кривду запрошувала. Не розумію!

— Не жартуй, татку. Чого він приходив?

Професор споважнів.

— Цей хлопець — дивна людина. Уяви собі, він їздив у Шльонськ. На які гроші, не розумію. Зібрав матеріали для дисертації. А в мене не хотів узяти ні гроша. Що за воля... впертість!

— Татусю! — тихо скрикнула Юля й замовкла. За хвилину спитала, ніби між іншим, де живе цей дивний Кривда.

— Напевно, хочеш скласти йому візит, — знову по-жартував Мохнацький.

Юля боязко глянула на батька, але він дивився в папери.

— Де живе? — перепитав. — Ось його адреса... На Руській. Цей молодий філософ, дочко, примусив мене сьогодні задуматися. Сам українець, а цікавиться долею польського простолюддя. А ми, державна нація, долею українців не турбуємось нітрохи. Я про це подумав тільки тоді, коли він розповів про умови своїх студій: Дрантєва квартира в сторожихи: Грибок. Одна кімната, повна бруду й сирості. Так живуть господарі своєї землі...

Юля слухала, затамувавши подих.

Коли смерклося, дівчина тихо вийшла з дому і попрямувала вулицею до найближчої трамвайної зупинки. Зійшла біля ратуші. Із завмираючим серцем відшукала

браму під восьмим номером. Приглядалась до дверей на сходах — четвертого номера не було. Зайшла на невелике подвір'я. З одного боку — мур сусіднього будинку, з другого — двоє вікон і на дверях крейдою написано: «4». Вікно низько, майже біля землі. Одно світилося, друге, з відчиненою кватиркою — темне. Постукала. Вийшла Маційова. З цікавістю приглядалася до гарненької панночки, лукаво посміхнулась, мовляв, — гляди, тихенький!

— Антося немає... Він до якогось там професора ходив та звідти повернувся. А оце хвилину тому вибіг кудись. Почекайте в кімнаті, він швидко повернеться.

— Ні, ні...

Юля полегшено зітхнула, коли стара зачинила двері. Швидко написала записочку і кинула її через кватирку з надією, що Антін прочитає і приїде.

IV

За вікном темрява, і в кімнаті не горить світло. Антін щойно повернувся від Мохнацького.

— Ви не хворі, пане Антосю? — почувся з-за дверей ввічливо-боязкий голос Маційової.

— Ні, я здоровий.

Пітьма злодієм крадеться в хату і давить. Розповідається по підлозі, лиликом тріпотить у кутку за етажеркою.

Антін не включає світла, хоч воно йому таке потрібне. Він ще трохи полежить на ліжку і встане, щоб працювати. Навіть лічить хвилини, хоч знає, що сьогодні за роботу не візьметься.

— Треба чи не треба?

У пліснявому куті біля вікна — шафа й етажерка, повні книжок. Це — пісні обіди, лекції в тупуватих панничів-гімназистів, це недоспані ночі на товарній станції, витерте зимове пальто, що висить на цвяху. Це все його добро.

Чотири давно не білені похмурі стіни, запилючене вікно, більшом звернене на захаращене сміттям квадратне подвір'я, запах брудної білизни з пральні, що навпроти, — це весь його комфорт.

Але донині все було байдужим. А зараз, хоч і тем-

но, Антін бачить, і злість — неясна і пекуча — всякла в свідомість, як сіль у рану, і тому він не хоче світити.

А в темряві ще важче.

«Жертва науки, аскет, монах», — глузує із себе, ятрить болюче місце, як дуплавий зуб, але від цього не легшає.

Антін сьогодні глибоко відчув свою самотність. Що з того, що він горить, думає, добивається знань, відмовляючи собі у всьому? Що з того, що останні гроші витратив у Сілезії? Гроші... Не тільки гроші, шастя своє втратив, що само просилося йому до рук. Тепер він напише дисертацію, але та, яка розігнала б оцю п'янку, зігріла, зрозуміла, допомогла, стоїть біля Владека й шепоче до нього. Владек чує її дихання, стискає її руку. А він, Антін, — самотній. І така ж одинока Маційова.

Зі всіх, кого знав Антін у житті, з усіх, хто, як мати, міг бажати йому добра, з усіх, хто любив його, він міг би назвати одну людину — Маційову. Вона кривиться, коли Антін називає її добродійкою, але, якщо це слово належить благородним людям, то він віддає його повністю їй. Своїй добрій неназваній мамі.

Тихо ступає вона за стіною, стара, згорблена, поклика на світ хіба що для мітли та для відкриття брами запізнілим з гулянки паничам. Ходить і зітхає. Вона бачить, що в Антона якість горе. Більше нічого вона не може зробити, але це зітхання наче полегшило його біль, коли він повернувся від професора, втік від двох силуетів, випадково побачених у садку.

Антін хотів би признатись їй у всьому, щоб до решти розділити горе, але... Хіба в неї свого замало? А якби зараз прибіг до неї і схилив їй голову на коліна, як матері, яку мало пам'ятає, вона б потішила, сказала б, що колись у житті і брата, й сестру ще зустрине, і навіть Юлю.

Човгає вона за стіною старими шкарбунами по підлозі, а він лежить на ліжку самотній і вдихає випари гарячої білизни, що доносяться через вікно.

Знову голос з-за дверей:

— Може, будете вечеряти?

— Дякую, не хочу.

Тихе зітхання, як подих вітру, шелеснуло й згубилося в щілинах дверей.

...Владек сьогодні нагадав йому про те, що вже втихомирилось було на дні серця. Сестра Оленка і брат Василь. Хіба це не примха долі? Живуть на світі рідні брати, сестри й не знають нічого одне про одного. Блукають у морі людей три частини однієї краплі і не знаходять себе. Навіть не шукають. Хіба це не примха?

Василя, напевно, нема живого. Чомусь така думка, що його немає. А Оленка... Вона була тоді маленькою і прив'ялою від голоду. Антін пам'ятає, що він дуже любив її, свою сестричку. Воно було таке потішне, коли розмовляло.

Де вона тепер? Може, загубилася по наймах, і ніхто ніколи не знатиме, де її могила? Або носить воду, бавить панських дітей, мие підлоги й терпить знущання і насмішки? А може?.. Страшний здогад навівся, і від нього похолело в грудях. Ні, тільки не це. Антін силкується не думати про Оленку.

— Так можна й збожеволіти, — сказав сам до себе й повернувся до стіни. Спробував відтворити в пам'яті інші образи, але даремно.

Чому Владек якраз сьогодні запитав про його сім'ю? І то після розповіді про смерть матері. Антін хотів було ще подікавитися, як почуває себе батько, коли тут таке недоречне й дивне його запитання... Владек був у Коломиї, може, він щось знає?

Антін схопився з ліжка, засвітив. Накинув наопашки піджак і, не зачиняючи дверей, вибіг на вулицю. Наштовхувався на людей і не просив вибачення. Трамваем — він повз, як черепаха! — добрався до вулиці Шептицьких, де жив Владек. Натискав на дзвінок довго, як на пожежу. Почулися швидкі кроки, вийшов Костельницький.

— Що сталося, чого так дзвоните? — спитав грубо.

Лише зараз Антін опам'ятався. Самому стало соромно, зніяковів.

— Владек дома?

— Він лізно приходить. — Костельницький сердито зачинив двері, не сказавши більше ні слова.

Антін повернувся з почуттям, ніби його вдарили в обличчя. Так розмовляють хіба з жебраками. Каявся, що йшов. Безглузда уява. Прибіг, прилетів... А дізнався, що Владек ще з Юлею.

Так, він ще там. І треба про все забути...

...Маційова зустріла Антона з лукавим виразом на обличчі.

— До вас приходила якась паненка.

— Паненка? Що за одна?

— Вам краще знати. Дуже ладна панна! В пана Антося, напевно, настрої покращає... Я просила почека-ти. Не захотіла.

— Хто це може бути? — Антін розгублено розвів руками.

Маційова одразу спохмурніла, прикро розчарована, що їй не вдалось потішити свого квартиранта. Знизала плечима.

— Щось переказувала?

— Ні... Дуже поспішала, начеб на неї хтось чекав.

— Що за день! — Антін увійшов до кімнати. — Хто це міг бути? — Засвітив. Повів очима й на підвіконні побачив складений аркушик паперу. Хтось кинув його знадвору крізь відчинене віконце. Антін схопив папірець, розгорнув і прочитав:

«Це я була. Мохнацька».

Зціпив зуби, щоб не закричати від болю й образи. Зім'яв папір і порвав на дрібні шматочки.

— Це ви були. Обое.

Ранок кинув світлу пляму на підлогу біля самого ліжка й розбудив Антона. Він щоранку будився від цього променя, любив його, як свого сожителя. Антонів здавалося, що, крім нього і вічно зажуреної Маційової, ще хтось мешкає в цій квартирі, хтось веселий, життєрадісний, що приходить раз на день і будить від сну, підбадьорює та кличе до життя. А коли починались пожмурі осінні та короткі зимові дні, Антін тужив за ним, як за живою істотою, і чекав весни.

Прокинувшись від неспокійного сну (щось хаотичне верзлося всю ніч, знайомі і незнайомі обличчя пересувались у п'єтмі), Антін підвівся назустріч своєму другові, скочив до вікна і розчинив його навстіж.

— День!

Над брудним подвір'ям синів клаптик літнього чистого неба. У щілину між стінами сусідніх будівель заглянув червоний диск сонця.

Антін квапливо одягався. Було дуже рано, ще не

ходили трамваї, але йому хотілось якнайшвидше вирватися з цих стін, які всю ніч тримали в обіймах важкої, гнітючої морок.

Сонячний промінь покликав свого товариша на волю і, виходячи з кімнати, всміхнувся ще раз на підвіконні.

Тихо відчинивши двері, щоб не розбудити Маційової, Антін вийшов з хати. Свіже, прохолодне і вже поосінньому прозоре повітря (кудись пропала вчорашня спека, ніби погасла під темрявою ночі) обдало його, капнули з каштанів краплі холодної роси.

— День! — повторив ще раз Антін, набираючи в легені повітря. Йому здавалося, що вперше в житті він так глибоко відчуває всю красу осіннього ранку. Сивий туман сповзав з Високого Замка, оголений купол гори немов наблизився до ратушевої вежі, в розрідженому повітрі звідусіль линули несміливі ранкові звуки: десь дзенькнув метал, гудок прорізав тишу, аж з-за міста донісся гомін ранку. Антін зітхнув, радіючи, що ніч скінчилася.

Вулицею Кохановського вийшов на Погулянку, звідти повернув у лісок і йшов, збиваючи з кущів росу. З боку Винників показалися водонапірні башти, а далі — левади, вкриті кучерявою молодою отавою.

Пастухи гнали корів, плугатар, повйокуючи на коней, орав стерню на обочині, жінки з граблями виходили на загони скошеного вівса.

Люди ставали до праці. А здалеку линула пісня, стелилася над землею, губилась, знову тихо бриніла й гасла.

По полю ходжу, по полю броджу —
Нема ні стеблинки...
Ой, біда мені у тій стороні,
Бо не маю родинки...

Це той чоловік, який з косою сховався у видолинку, проспівав тужливо і зник разом з піснею. А пісня струсила росу з трав, з гілок крушинових кущів, прозвучала й затихла, мовби й не було її — простої, сповненої звичайного селянського горя. Напевно, й ковзнула б по схилах, і всякла б у землю — безслідно, та не пройшла мимо Антона — зачепила. І він вслухався, а вона бриніла уже в його пам'яті.

Хтось створив цю пісню, хтось вирвав шматок душі

й пустив мелодію між людьми. А вони день за днем, тиждень за тижнем, від першої хвилини й до останньої з цією піснею тут, на полі. Їхня пісня, їхні клапті поля, їхній піт, тут вони зустрічають перший промінь сонця, тут вчаться говорити, закохуються, обвіяні запахом полину й чебрецю, тут і вмирають, на цій пісній скибі землі. Все життя втуплені поглядом у землю, не розгинаються, щоб глянути на небо, вони співають пісню, журбою мережану, співають для себе.

Антін стояв на краю поля під лісом, не зважаючись підійти до хліборобів. Вчорашня розпука, почуття самотності здавались йому мізерними й жалюгідними перед їхнім життям. Учорашня розмова з Мохнацьким викликала тепер на його обличчі скептичний усміх. Дисертація! Кому це потрібне? Може, цим людям допоможе розігнути спину й глянути в небо? Наука задля науки чи наука заради життя?..

Антонів завжди тривожила й діймала пісня. Він чув пісні у дитинстві від матері, сам їх співав, чув їх, веселих, а іноді до сліз тужливих у горах, і завжди вони залишали в серці слід, невисловлене почуття. Але ця — тиха й така безнадійно болісна — вдарила хвилиною в Антонові груди, розкрила затягнуті полудою очі і дала збагнути, що її творцям не допоможе його наука. Навіть не діє до них. Вона прошелестить листками під пухлими пальцями вчених, промайне перед їхніми вицвілими очима і загубиться в купах макулатури. А хлібороб і далі гнучиме спину й співатиме своєї — не Антонової пісні.

Дотепер був певен, що всі нещастя, які доводилося бачити на власні очі — все це плід некультурності, неосвіченості простого люду. А сьогодні всі ці уявлення, ще раз зіткнувшись з дійсністю, лопнули, як мильна банька. Стоси книг і товста папка з сілезькими матеріалами лежали на полицках у книжковій шафі й насміхалися з нього — байдужі до людського горя, як усі надбані знання.

Антін зрозумів це всім серцем, і якоюсь порожнечою війнуло в грудях. Не стало там того, чим жив досі, чим страждав, на що надіявся, чим заповнював кожну прогалину в часі. Хтось це забрав і замість того не поклав нічого.

Минали дні, а він переглядав газети й годинами лежав, втупивши погляд у стелю.

Та одного разу майнула повз вікно висока постать Владека. В першу хвилину Антін зрадів: поговорить, поділиться з ним думками. Але одразу ж уявив переможний вираз Владекових очей. Уявив його біля себе: Владек поплескує по плечу й зухвало докоряє: «Ми приходили до тебе, де ти волочився?»

А дзвінок деренчав.

«Треба забути все до крихти. Не можна тепер з ним зустрітись».

Вибіг у коридор і сказав до Маційової:

— Мене нема дома, я кудись поїхав.

Чув, як Владек спитав здивовано:

— Знову поїхав? Назавжди?

У Владековому запитанні звучала нотка радості.

«Хай буде так... Я стою вам на заваді, мене немає», — гірко подумав Антін і махнув рукою.

Владек повертався від Антона збуджений, але за-спокоений. Все! Він сьогодні освідчиться Юлі. Владек уже давно розмовляв з Мохнацьким і має від нього, так би мовити, батьківську згоду. Ця розмова відбулася-таки на початку семестру.

Часто після роботи Мохнацький любив поговорити на теми, які зовсім не стосувалися науки. Про мисливість, якщо надворі зима, влітку — про рибальство, при-тому він ніколи не рибалив і не полював. Владек радо підтримував такі розмови. Йому здавалося, що вони зближують його з професором. Воно й справді так було. Мохнацький іноді згадував покійну дружину, а тоді обов'язково говорив про Юлю — її копію. Владек пожвавлювався, і професор помічав, що його асистент не байдужий до Юлі.

Але якось зайшла розмова про Кривду. Мохнацький запитав, чому він не заходить, що з ним. Він же привіз із Сілезії цікаві матеріали. Чи працює над ними? І взагалі що він зараз робить? Владек відчув у голосі професора теплу турботу про Антона, і це його занепокоїло. Довго не думаючи, він збрехав, що Кривди у Львові немає. Професор пошкодував. Було б добре, якби

До стор. 54

Кузьмінський довідався про його адресу. Владек промовчав.

— Мудрий хлопець, проте я не можу його зрозуміти,— промовив професор сам до себе.— Та-ак... Але й ви чомусь останнім часом не заходите. Посварились, чи що? — підморгнув багатозначно.

Владек просіяв. Слава богу, Мохнацький змінив тему.

— Ні, пане професоре, — зітхнув він, опускаючи очі.— Ні. Але коли вже так розмова повернулася, то... як сказати...— Владек постановив собі сказати саме те пер.— Усе виходить не на жарт.

— Ого! То це поважна причина! — засміявся Мохнацький.— Напевно, у вас горе, а в когось омішки.

— Та ні! Здається, ні... Юля прихильна до мене...

— І він не приходить! Дивіться на нього!

— Я ж не знаю, як ви...

— А що я! — тут професор підвівсь і задумався. Тінь майнула в його очах.— Що я?..

Владек схопився з крісла.

— Щиро дякую, професоре... Я... я дуже...

— Ви дуже приємно схвильовані,— докінчив Мохнацький улюблену фразу свого асистента.

— О так.

Після цієї розмови Владек довго ходив сам не свій. Що робити? До приїзду Антона із Шльонська все так добре складалося. І принесло ж його! Ще тоді, в садочку, Владек зрозумів, що Кривда став серйозним суперником. Він бачив, як Юля кинулась йому навздогін, а потім зайшла до хати, залишивши його самого в саду. Знав: вони зустрінуться. Та як цьому запобігти? Розказати їй про сестру Антона — неможливо. Йому? Так, Антонові. І він пішов до Антона, щоб розкрити товаришеві страшну таємницю, хоч вона, може, і уб'є його.

Владек повертався від Антона задоволений. Добре, що його не застав удома. Все-таки прикро було б казати йому правду. Тепер він знає, що робити.

Напахчений, гарний і шляхетний, він прийшов після довгого часу до Юлі. Вона не зраділа його появі, але й не виявила незадоволення. Йй тепер було байдуже до всіх. Юля вже не чекала на Кривду. Минали осінні дні, відриваючи один за одним календарні листки — тихо,

мляво, спокійно. Антін не приходив. Спочатку нетерплячка, потім ображена гордість, врешті тупа байдужість зморювали душу дівчини. Запитувала себе, чи справді любить. І залишалося це загадкою, такою дивною й нерозгаданою, як і сам Антін. Професор часто згадував Кривду. Юля тоді насторожувалася, але довідувалась тільки про одне: дивний Кривда знову зник. Що він задумав? І завжди Мохнацький закінчував тим самим резюме: «Ця людина з'явиться знову, може й обідрана. Але здивує всіх нас».

Владек почав приходити до Юлі щодня. Він брав її за руку й говорив про свої почуття. Юля немов не чула його палких освідчень. Аж одного разу, покликаючись на батькову згоду, Владек запропонував їй вийти за нього заміж.

«Батько погодився? А вона що, батькова власність, річ, про яку можна домовлятися й торгуватися?»

Схопилася. Наїжена і гнівна, з огидою дивилась на Владека.

— Ідіть... Ідіть! І не приходьте більше!..

Кузьмінський повертався розбитий, пригнічений. Ішов бічними вуличками, щоб не зустріти нікого із знайомих.

Юля стала мовчазною й дратівливою. Це привернуло увагу професора. Ніжна і навіть насмішлива в розмові з батьком, сповнена романтики і фантастичних мрій, співуча, по-ніжному дбайлива й закохана у квіти й музику — таку любив і такою Мохнацький звик бачити свою дочку.

Від якогось чаєу Юля почала замикатись у своїй кімнаті, і професорові не раз доводилося довго просити, щоб вона відчинила двері чи відізвалася.

— Чим ти займаєшся? — питав суворо.

Здебільшого мовчала, мовчки показувала на музичну літературу або коротко відповідала, що готується з теорії.

Це турбувало Мохнацького. З кімнати Юлі часто долинали не монотонні звуки складних гам, а якісь невідомі мелодії або улюблена материна пісня «Пасла Каґєнька круфкі две...», а деколи її власні імпровізації — тужливі, уривчасті, як схлипування.

Професор вирішив поговорити з дочкою. Почав з докорів. Перед ним стояла вона, Юля, але холодний

блиск її чорних очей і виструнчена, незалежна поза робили її далекою, майже чужою.

— Я хочу з тобою поговорити, доню,— сказав, як міг, лагідно.

— А я не хочу говорити, татку,— відповіла жорстко, не дивлячись йому в очі.

— Як ти смієш так відповідати? — сторопів професор.

— Татку, я прошу тільки одного: не стеж за мною, не перевіряй, чи я дома. Я цього не хочу.

— Але ж я твій батько. Як ти можеш розмовляти зі мною таким тоном? Якби жила мамуся... Хіба я не відповідаю за кожний твій крок?

Юліні губи склалися в глузливу гримасу.

— Я вже сама можу відповісти за свої вчинки. Ти забуваєш, татку, що я доросла.

Професор глянув на дочку, ніби побачив її вперше. І справді... Коли це все сталося? Адже ще недавно бігала по кімнатах галасуючи, заважала йому працювати, просила розповісти щось цікаве. Тепер стояла перед ним вродлива дівчина, доросла і чужа.

— Але чому? Що сталося? — розгублено, здавненим від болю голосом спитав професор ледве чутно.

Цей тон розтопив затаєну образу в серці дівчини. Різко, але вже без льоду в голосі спитала:

— Ти давав Владекові згоду на одруження зі мною?

Старий хитнувся, як від пострілу над вухом.

— Яке ти мав право говорити від мого імені? — пролунав ще один постріл.

— Але ж, доню! Я не казав йому нічого! Я не давав ніякої згоди. Це смішно навіть...— професор безпорадно оглядався, немов шукав підтримки, але нікого не було, а за вікном тільки шумів вітер і стукотіли у шибку краплини дощу.

— Послухай мене... Тільки сядь біля мене, як колись... біля свого татка. Я не можу так... не можу.— Він схилив на руки голову й зітхнув.— Хіба я міг знати, що він такий негідник?

Серце Юліне стислося від жалю. Вона припала до батькових колін, даючи сльозам волю.

Мохнацький розповідав про свою розмову з Владеком і бачив по Юлиному обличчю, як вона ненавидить Кузьмінського. Не розумів. Таж виходила до нього, зу-

стрічалася. А тоді, коли пізно прийшла, хіба не з ним була?

— Донечко, признайся мені, як матері, ти любиш когось?

Приївши голівкою до батькових колін, Юля втішала його, але таємниці своєї не могла зрадити, хоч і дуже бажала.

— Не питай, татусю, не питай тепер. Колись, колись скажу...

Професор погладив її хвилясте волосся і просив прощення, хоч і сам не знав, що саме повинна пробачити йому доня.

У

Антін переглядав газети, стежив за діяльністю галицьких партій. Найбільше його цікавила робота «Просвіти». Якщо ця організація виправдовує свою назву на ділі, то в її роботу варто включитися.

Уже в третій газеті читав одне й те саме оголошення: у будинку «Просвіти» — засідання. Запрошуються делегати від усіх філій. «Чи не піти?»

У просвітянську резиденцію на площі Ринок заходили різні люди. Сільські інтелігенти в пильовиках і капелюхах, подекуди селяни в солом'яних брилях. Вони зупинялись у вестибюлі і встрявали в ділові розмови. Говорили про читальні на селах, про школи. Їх зустрічали, по-дружньому всміхаючись, розпитували про повітові новини. Антін почував себе ніяково. Стояв на сходах, спершись на поруччя, і вагався: залишатися чи йти геть. Враз він побачив знайоме обличчя. Молодий чоловік пильно й допитливо дивився на Антона.

— Пробачте,— підійшов той,— чи не ви колись перед тією колотнечею в залі Коперніка кидали доволі радикальні репліки?

— Щось було подібне,— зрадів Антін, що є з ким заговорити.— А ви також там були?

— Аякже! Хіба не пригадуєте, збори вів, головував. Пригадали? І вам неприємна така зустріч, напевно.

— Чого ж би...— зам'явся Антін.

— Так, так... Але зрозумійте, що сама публіка примусила мене так повестися з вами. Не треба ховати в

серці образи. Це було так давно, і такі ми були тоді наївні. А зараз... Мушу признатися, що в тодішній нудній компанії «Студентської громади» ви з'явилися як свіжий вітер.

— О, це схоже на комплімент, пане Вербицький.

— Ні, справді,— притиснув руку до грудей співрозмовник, як давній знайомий, привітно дивлячись в очі Антонові.— А що ви зараз робите?

— Те, що й ви. Прийшов послухати.

— Та я тільки мимохідь. Хотів узяти репортаж для газети. Тут, скажу вам по ширості, нічого нема цікавого. Читають реферати, звітують, добиваються грошей для сільських читалень і ніколи їх не отримують. Є робота корисніша. Думаю, ви кудись належите?

— Ні, нікуди не належу.

— О, це цікаво. Тепер таких у Львові зі свічкою вдень не знайдеш. Може, вийдемо, пане-товаришу, поговоримо, чи ви...

— Мені однаково. Можемо вийти.

На вулиці розговорилися. Орест Вербицький уже два роки працює в апараті УНДО¹. Робота кипуча. Це не студентські організації. Тут вирішуються справи політичного характеру. Якраз тепер передвиборна гарячка. Треба відстояти до сейму свою людину. Це велика справа — мати в сеймі представника від українців. Добре було б, якби Кривда захотів узяти участь у передвибірній кампанії. З таким ораторським хистом, з таким запалом! Ну, як?

Антін не довго вагався. Якщо він уже вирішив влитися у політичну роботу, то це найкраща нагода, щоб почати. Домовилися зустрітися наступного дня на Трибунальській.

На Трибунальській щодня дзвеніла келихами кав'ярня «Нафтула». Тут не просто пили вино і пиво. У наповненому пахучим цигарковим димом залі «еліта» польської й української націй намагалися вирішувати за столиками долю своїх народів.

Сидів і Антін за гальбою пива й прислухався до

¹ Українське національно-демократичне об'єднання, націоналістична партія.

розмов. Тут одні відстоювали «чистоту націй», інші пропагували високу шляхетність. Про майбутніх сеймівських послів говорили так, як про приправу до котлет або про піну на пиві. Всі суперечки точилися навколо німецько-польського договору. Ім'я Гітлера не сходило з уст. Кожен крок нового «Наполеона» викликав захоплення в людей, які за столиками кав'ярні розв'язували політичні питання.

Тут велися запеклі дискусії, поляки ображали українців, а українці поляків; іноді дзвеніли бокали від ударів кулаками об стіл, але всі дружно піднімали тости за розумну зовнішню політику уряду Речі Посполитої.

Антін днями просиджував у кав'ярні. У нього складалося враження, ніби він виступає в ролі олов'яного солдатика. На другому тижні такої «діяльності» йому хотілося все кинути. Майбутній посол, за якого він повинен був агітувати, напевно, також отак сидить і запиває вином пишні фрази. Але посла Антін не бачив, і він його мало обходив. Хотів знати, в чому полягає практична діяльність УНДО. І ось вона майже вся тут. Або така, як тут. Не міг спокійно слухати, як представники українських партій розпинаються за Гітлера. Парадоксальним виглядало те, що присутні тут поляки схвалюють договір свого уряду з державою, яка насильно германізує жителів Сілезії і Полаб'я.

Почав розуміти одне: все котиться в якусь прірву, брудний вал води захоплює з собою більше й більше річок, потоків, і зупинити його вже нема сили.

— Це збіговисько ренегатів, ми повинні сказати їм про це вголос,— кипів, розповідаючи Вербицькому про свої враження.

Вербицький зацитькував. Вони, представники легальної партії, не мають права виступати проти політики уряду.

— Ми займаємось питанням не перетворення, а тільки вдосконалення суспільного ладу. Вам треба це зрозуміти.

— Я розумію,— відповів Антін різко.— Ми зміцнюємо існуючий лад.

— Не зовсім так. Усуваємо вади, здебільшого національного характеру.

— Збираючи по дорозі крихти зі столу Мосціцького,— додав Антін.

Інтелігентне обличчя Вербицького спалахнуло рум'янцем обурення.

— Ну, це вже, знаєте, пасквіль. Ви як хочете, революцією?

Антін не чекав такого запитання. Але воно само і без Вербицького постало перед ним. У пам'яті зринув образ скривавленого демонстранта. Антін знову почув його передсмертний крик: «Хай живе революція!»

— Не знаю, — промовив сам до себе. — От якби виступити в пресі, довести, переконати, зупинити каламутний потік...

Після довгої перерви Антін розкрив папку з сілезькими матеріалами. Перегорнув сторінки, узяв ручку...

На другий день зайшов до редакції «Діла» зі статтею «Господарі своєї землі». З редактором Антін уже був знайомий. Якось вони з Вербицьким пропонували йому написати репортаж про підготовку до виборів.

Редактор зустрів Антона ввічливо.

— Щось актуальне? — спитав, беручи рукопис.

— Навіть дуже.

— Тоді зайдіть, прошу вас, десь так через тиждень.

і

Завжди в неділю до обіду Антін проводив час зі своїм гімназистом. Багата міщанка готова була віддати що завгодно, аби тільки вивести свого ледачого сина в пани. Антонові було вигідне таке місце. Обіди й непогана плата. Поки знайде роботу.

У найближчу неділю після розмови з Вербицьким Антін потрапив у халепу. Він вийшов з брами й попрямував було до свого учня, як несподівано побачив біля Волоської церкви великий натовп. Народ збігався, кожний намагався протиснутись досередини, площа заповнювалася. Антін пропхався й побачив: кількох чоловіків оточили молоді хлопці. Один з оточених говорив з відчутним російським акцентом:

— Я ще раз вас питаю, чого вам треба?

— А треба, — гукнув хтось йому, — щоб ви, православна московська псявіро, відспівали греко-католицький гімн перед храмом божим!

— Отак, — викрикнув інший, — я буду співати, а ви

за мною. Починайте: «Бо-о-о-же вели-и-кий, єдини-й, Ру-у-сь-Украї-ї-ну хра-ни-и...» Ну, чого мовчите, собаки?

— В морду їх! — почулось з гурту.

Антін не бачив, хто це сказав, але голос був зна-йомий.

Той самий з оточених говорив все ще спокійно:

— Це якийсь хуліганство, господа! Ми знайдемо правосуддя!

— Правосуддя? Погань московська! — закричали напасники. — Дайте йому правосуддя! — Хтось кинувся до нього і вдарив у лице.

Кривда прикипів до місця. Це був Вербицький. Антін рвонувся, схопив Вербицького за руку й, викручуючи, повернув до себе.

— То це ти так виборюєш права для народу, ху-добо! На! — І щосили гримнув кулаком по зубах.

...Побитий вертався Антін додому, закриваючи хустиною криваву рану на чолі. Але фізичного болю не відчував. Душу роздирало почуття безпорадності, безвихідності. Все брехня, всюди фальш і обман. Куди подітися?

Сидів за столом і зціплював зуби, щоб не закричати від безсилої люті. Аж тепер він почав натрапляти на слід правди. Знаходив кінець у заплутаному клубку. Перед очима — знову зморені селяни Сілезії, зігнуті хлібороби на позальвівських полях, дяк Пантела і мі-няйло сіллю, а проти цих злидарів — набундючені пани з «Нафтули», пихаті політики з кав'ярень і молоді ундів-ці, які відстоюють свої ідеї мордобоем. І над усім цим — пісня, однаково безрадісна над Віслою і Дністром.

Всі нації світу подібні, бо у всіх є гноблені верстви. І нема різниці, якому народові віддати себе. Аби тільки приниженим, зневаженим, голодним.

І тут, зупинившись на роздоріжжі, Антін виразно побачив одну дорогу й жахнувся.

Революція?!

Прозорі золоті дні пізньої осені змінилися на по-хмурі, сірі, холодні. Олов'яне важке небо трусило над Львовом сніжинки перших посланців ранньої зими.

Антонові довелося скрутно. Мати гімназиста відмо-вила йому в заробітку. Це заскочило Антона несподі-

вано. Ще за день до скандалу біля Волоської церкви господиня була дуже привітною і почастивала його багатим обідом — син приніс з гімназії добрі оцінки. Бо то одразу видно міцну руку репетитора. Наступні три дні Антін не заходив, чекав, поки затагнеться рана на чолі. Прийшов у четвер і, не розуміючи, в чому справа, зустрівся з непривітною господинею.

— Вибачте, я не був ці дні... Хорував,— почав було, але пані зневажливо махнула рукою.

— По вашому чолі видно, що хорували. Ви мусите знати, прошу вас, що ми також читаємо газети. Дивіться! — вона подала йому вчорашній номер «Діла».

Не розуміючи нічого, Антін розгорнув газету.

— Огуг,— тицьнула пані пальцем на невелику статтю «Бешкет біля храму божого».

Пробіг очима. Стаття була підписана Вербицьким. Автор розповідав, що якісь люди, очевидно російські емігранти, які є членами москвофільського «Общества русских студентов», зчинили бійку з українцями. Серед них був і колишній студент університету, людина без певних занять, Кривда, який побив до крові одного з українців.

— Ви не будете більше вчити мого сина! — зневажливо процідила пані.

— Яка підлість! — сказав.

Того ж таки дня зайшов до редакції «Діла». Редактор зустрів його з вдаваною ввічливістю й саркастичним гумором.

— Явився герой дня! Ха-ха! Герой у каламутному ореолі слави. Про вас пишуть газети! Я двадцять літ працюю в пресі, і ще ніхто й не гавкнув. Як це вам удалося?

Антін ледь стримував у собі шалену лютю. Він вступився за людей, а ці ділки, щоб змити з себе провину, зараховують його до найреакційнішої партії москвофіль-монархістів, чіпляють йому політичний ярлик і в такий спосіб дипломатично, підло й хитро розправляються зі своїм противником. Читайте, громадяни, і бережіться його! Це не благородна людина, яка боронить покривджених, це навіть не звичайний хуліган — це представник партії! Зачиняйте перед ним двері в порядних домах, в редакціях і будь-яких організаціях взагалі. В Антона було нестримне бажання затопити

редакторові кулаком у набрякле обличчя. Процідив крізь зуби:

— Ви маєте на увазі підлий виступ Вербицького?

— Навіщо говорити непристойності? — не міняв тону редактор. — Ми все ж таки інтелігентні люди. Не гарячіться. Я добре знаю, як усе було. Вірніше, здогадуюся. Ви повелися по-лицарськи, вліпивши Вербицькому в лице. Ніхто не заперечує, що він — хам, а ви — чесна людина. Все зрозуміло. Тільки знайте, що політика, з якою й ви вже встигли зв'язатися (маю на увазі вашу роботу в УНДО, а не мордобій), має свої закони. Вербицький і його товариші зробили дурницю. Але вони офіціальні особи. За це могло перепастися нам усім. У нас багато противників. «Українська партія праці» перша схопилася б за цей факт і гризла б нас до скону. Та нагодились ви. На щастя Вербицького й на ваше нещастя, ви вдарили його. Отже, свій полічник окупив він з процентом: крім уникнення всяких небажаних розмов, він одержав ще гонорар за статтю. Ви зрозуміли щонебудь?

— Я все зрозумів, добродію. А на статтю я напишу спростування. І майте на увазі, це не буде приємним ні Вербицькому, ні тим, хто його підтримує.

— Не будьте наївні, пане Кривда, — вів далі тим же масним тоном редактор. — Вашої статті тепер ніхто не надрукує. Програв той, хто спізвився. Вам треба трохи припишкнутися, а потім, потім усе забудеться і...

— Як з моєю статтею? — змінив Антін тему розмови.

— Ах, правда, ваша стаття! Ви — новатор, прийміть мій комплімент. Допис дуже оригінальний. Знаєте, зробити таку екскурсію від Сілезії до Львова в одній статті не кожний зміг би. Тільки, дозвольте спитати, яке ви маєте відношення до політичних партій, тобто від чийого імені ви говорите? Я знаю, ви ще не були членом УНДО, лиш симпатизували.

— На щастя, так. Це симпатизування було найдурнішим періодом у моєму житті. Ні до яких партій не належу і ні від чийого імені не виступаю.

— Ага. Безпартійна одиниця, виходить. А може, нову думаєте створити, і ця стаття стала б, так би мовити, її програмою, так? Чи можна довідатись, як ви назвете цю нову партію?

— Я ігнорую ваш тон, добродію. Гадаю, що нема потреби творити нових партій, їх і так забагато.

— Гм... Та це ваша справа... Але тон статті надто абстрактний, розумієте, нема, так би мовити, політичної конкретності. Такий тон наштовхує нас на думку, що ви хочете або блиснути своєю вченістю і зробити тим самим ефект, або завоювати газетну популярність для... тільки прошу не образитися... для заробітку...

Хвиля крові вдарила в обличчя Антонові. Саме те, в чому він сам собі не омів признатися, кинули йому тепер у вічі. Втрата єдиного заробітку в міщанки на вулиці Чарнецького... Вчора приходили по плату за світло... Маційова мовчки жде грошей за квартиру. Істи нема чого. Старе пальто, а зима на носі... Так, думка про заробіток була.

Редактор з-під окулярів придивився до його вбогої одежі.

Образа стрясла всім тілом Кривди, але, опанувавши себе, він відповів твердо:

— Так, для заробітку.

Тоді редактор дугою піднявся з-за столика і вже без солодкавості в голосі сказав уїдливо:

— Коли так... то я радив би вам піти на біржу праці.

Антін ступив крок до редакторського стола. Редактор, збентежений лютим поглядом співрозмовника, сів у фотелі й механічно почав гортати папери.

— Так,— почув він крижаний, сповнений ненависті голос.— Так. На біржу праці. Тільки не на біржу совісті і душі! Віддайте мій рукопис.

Редактор мовчки, не підводячи очей, подав Антонові складені вдвоє аркуші паперу і лише тоді глянув перед себе, коли з грюкотом зачинилися двері.

Антін зайшов на пошту, вклав статтю в конверт і без усякої надії відіслав її на адресу тижневика «Рада», органу Української партії праці. Не хотів її нести додому. Змучений і розчарований, поплентався на Руську. В кишені дзенькало два мідяки. Нагадували про завтрашній день.

Налітав сніг. Холодний вітер проймав до кісток. Сніг чимраз більшими пластівцями заліплював очі. Проходячи повз ратушу, Антін звернув увагу на невисокого чоловіка в одежі сажотруса. Обличчя його досі ніде не

бачив, але воно було таке знайоме, що Антін мимоволі зупинився, вдивляючись. Сажотрус, не розуміючи погляду Антона, двічі оглянувся і знизав плечима. Антін зупинивсь і дивився вслід, поки сажотрус не зник за рогом вулиці.

— Де я його вже бачив?— спитав себе.

-VI-

Часто буває: нав'яжеться якась мелодія, і ніяк її не позбутися. Іноді обличчя незнайомої людини весь час постає перед вашою уявою. Ви не знаєте, де вам доводилося її бачити. Можливо, що ніде й ніколи. Проте мозок працює, пригадує, ви питаєте себе: хто б це був?

Так і Антін не міг викинути з пам'яті обличчя людини в одягу сажотруса. Очі, погляд і особливо лінія вуст були йому звідкись добре знайомі. Антін пригадував своїх друзів, знайомих від самого дитинства, але цього між ними не знаходив.

Минув тиждень з того часу, а образ не забувався. Це доводило Антона до злості на самого себе. Стільки задумів зароджувалося останнім часом, і на тобі — скалкою застрягла думка про якусь випадково зустрінуту людину. І нарешті Антін згадав. Це було смішно й безглуздо. Голячи якомсь худі щоки перед дзеркалом, він побачив, що його власні уста й високе надбрів'я такі самі, як у цього сажотруса. Голосно засміявся з такої подібності й перестав думати про нього.

Роботи в Антона було тепер дуже багато. Порвавши зв'язок з ундівцями й редакцією «Діла», він ніби очистився від чогось неприємного, липкого, немов звільнився від тягаря, що довгий час пригнічував думку. Перед ним відкрилося все багатство сілезького матеріалу.

Цілими днями Антін сидів над матеріалом. Скромні назви річок, сіл, озер, навіть окремих горбів чіплялися за пожовклі, крихкі сторінки неписаної багатотомної великої історії слов'ян, просили підняти важку її обкладинку і заглянути в далеке минуле. Щось зовсім нове, невідоме людям обіцяли розказати і все ще лежали перед Антоном — загадкові, німі, нерозгадані ієрогліфи.

Найлегше далось те, на що наголошував Мохнаць-

кий: особливості сілезького діалекту були досліджені. А топоніміка лежала мертвим багажем.

Антін насмілювався написати ще одного листа професорові Траутману в Прагу. Просив вислати деякі тлумачні словники, послав список назв, про які важко було сказати, чи вони є чисто німецькі, чи скальковані зі слов'янських. Сам копався в німецьких і польських словниках, часто вдавався до староруських пам'яток.

В кімнаті віяло холодом. Уже чотири дні не кидав у піч вугілля, вікно покритось товстим горбкуватим шаром криги, сивий іній виступив на вогких стінах.

Всі гроші вийшли. Маційова не показувалася до Антона. Знала, що її відвідування нагадують йому про борг. Один тільки раз спитала, спитала і пошкодувала, чи в нього немає хоч злотого. Антін сидів закутаний у пальто і з винуватим виразом мовчки заперечив.

Треба шукати роботи, далі нема чим жити. На тумбочці лежав кусень хліба і дві грудочки цукру. Це вечеря. На сніданок нема нічого. Можливо, що у філії державної гімназії на Рутовського дадуть кілька годин або хоч порекомендують невстигаючого гімназиста.

Задеренчав дзвоник. Антін не поспішав відчиняти, до нього ж ніхто не приходить, не квапилася й Маційова.

«Напевно, поштар»,— подумав і підійшов до дверей. Морозний вітер дмухнув сухим снігом у сіни, у двері просунулася засніжена голова листоноші.

— Так довго змушуєте чекати під дверима,— буркнув.

— А ви кидайте газету в скриньку,— порадив Антін.

— Та певно, але для вас є ще й переказ, добродію. Цього в скриньку не кидаю.

— Переказ? — здивувався Антін.— Переказ?

Це був гонорар з тижневика «Рада». Не пам'ятаючи себе від радості, Антін накинув пальто й побіг на пошту. По дорозі купив у газетяра останній номер «Ради». Півтори сторінки займала його стаття «Господарі своєї землі».

«Вже три дні, як люди читають мою статтю, а я й не знав. Дурень!»

На пошті йому виплатили тридцять чотири злотих. З цими грішми можна якийсь час перебути. Повертаю-

чись, купив по примірникові різних газет і поспішив додому.

— Рушило! Рушило! — говорив уголос, ковтаючи снігову порошу. — Скінчилося! Почалося!

Дома перелякав господиню несподіваними окликами.

— Маційова! Пані Маційова!

— Що сталося, пане? Що з вами?

— Все добре, все чудесно! — він закрутив стару довкола себе і потяг її за руку до кімнати.

— Це мій квартирний борг, — казав Антін, викладаючи гроші перед здивованою господинею, — це на смачний обід, а за ці, будьте ласкаві, купіть у сусідів відро вугілля і оживіть оцю кляту піч.

Маційова дивилася якийсь час на веселого Антона, потім швидко обернулася і вийшла з кімнати, витираючи брудним фартухом очі.

Антін сумно поглянув їй услід.

— Добра подруго бідної моєї юності, — зітхнув він і взявся до газет. Його стаття анітрохи не була змінена. Перебіг поглядом заголовки статей в інших газетах. Здивований, схопився з крісла: може, це сниться? Майже в кожному сьогоднішньому номері писали про його статтю! Ні, це не був сон. Він замкнувся у холодній кімнаті, а в газетах друкували відгуки на його статтю, вже точилися суперечки.

«Громадський голос» схвально відгукнувся про статтю якогось А. Кривди, надруковану в «Раді».

В «Ділі» була надрукована замітка під заголовком «Сорочка ближча, ніж кожух». Невідомий автор висміював Кривду за його благородний жест полабським слов'янам.

Польська «Газета поранна» в кількох словах згадала про цікаву і претензійну статтю якогось Кривди.

Антін стояв серед кімнати розгублений, стривожений. Газета тремтіла в руках.

«Піти до Владека, — подумав. — Ні, цей нічого не зрозуміє і не допоможе. До Мохнацького! — Але в грудах щось шпигонуло, защеміло. — Ще не пройшло», — прошепотів.

Саме в цей час Владек лежав на канапі, переглядаючи свіжий номер «Газети поранної».

— Це ж про Антона! — схопився. — Хіба він тут? І що пише?

Якусь мить Владек був у захопленні. Але одразу ж захоплення минуло. Як це так несподівано Антін стає відомим? Відгомін хвилиної радості за успіхи друга змінився задрістю. Очевидно, він звідкись прислав статтю, бо що міг би робити у Львові? Але звідки, де він зараз?

Владек вийшов, щоб купити примірник «Ради» з Антоноювою статтею. Прочитав і зайшов до Костельницького.

— Як це вам подобається? Газети трублять про Кривду.

Костельницький пильно поглянув на Владека і знехотя взяв тижневик. Пробіг очима статтю, зупинився на останньому абзаці. Почав читати ще раз. Потім відклав газету і примружив маленькі очі.

— А вам як?

— Правду кажучи, газети мають про що говорити. Це матеріал з його поїздки в Шльонськ. Дивно те, що він тут виступає прихильником поляків.

— О так! — прорвалося з горла Костельницького всуміш із сміхом. — Це дивно тільки для сліпих у політиці, тобто для вас! Для мене стає все ясним. Хитра bestія. Чи не варто б ним зайнятися серйозніше? — Останні слова Костельницький говорив для себе. Зиркнув на Владека. Знову глузлива усмішка скривила його губи.

— Ви своєю академічною головою хоч що-небудь розчовпали з цієї прокламації?

— Прокламації?

— Еге ж. Ви не відчуваєте тут антидержавного тону, мій дорогий? Не чуєте? Візьміть прочитайте ще раз. Але уважно, вельмишановний асистенте.

Сьогодні Мохнацькому здалося, що він зустрівся сам з собою, і на якусь мить злякався свого двійника. Ще вранці славіст професор Каменкович при зустрічі на вулиці повівся так, наче хотів перед чимсь його застерегти.

— Дорогий колего, ви знаєте, що сьогодні студенти обговорюють ваші праці на славистському гуртку?

Мохнацький високо звів брови.

— Про засідання знаю, але що...

— Бачите. А ректор, як не дивно, дізнався про це раніше за вас. Йдеться про вашу працю «Особливості мови Словацького».

— Ах, ось що! Так, через неї на мене давно дивляться скоса. Але ж вони помиляються. Я ніколи не був козакофілом і бунтарських ідей Словацького не торкався. Мене мова цікавить.

— Шановний колего, ваша наукова думка сильніша за вас самого. Їх мосць ректор і присні, а також студенти розуміють ваші праці краще, ніж ви самі.

Мохнацький задумався.

Студенти повідомили його про засідання під час перерви. До професора підійшов стрункий юнак з чорним волоссям і гострими карими очима.

— Що ви задумали, Сарабаю? — суворо запитав Мохнацький. — По-перше, це нетактовно з вашого боку, що ви не спитали в мене дозволу...

Сарабай, слухач третього курсу, перебив, перепрошуючи за нечемність:

— Ми ніколи не питаємо дозволу в авторів, бо справа не в особі, а в науці.

— По-друге, — вів далі професор, — ви можете мене поставити в неприємне становище.

— Студенти думають, що професор Мохнацький не відмовиться від своїх праць, які самі б'ють по рутині в науці.

Мохнацький пильно глянув на студента.

— Го, дивіться на нього...

...На засіданні професор уважно слухав і нервово омикав борідку. Той самий Сарабай виступає з ґрунтовним аналізом його праці. Детально аналізуючи зміст книги, він звертає увагу на те, про що мало думав сам автор. Українізми в творчості Словацького взяті з уст простого народу. Герої творів Словацького — поляки з черні — широко вживають їх у своїй лексиці. Цей прийом, як стверджує Мохнацький, відіграє у творах поета не стільки стилістичну, скільки соціальну функцію. Він говорить про глибоку спільність і зв'язок двох народів.

— Це вам тільки один приклад того,— зазначає Сарабай,— як можна навіть на сухому мовному матеріалі досліджувати соціальні явища.

Мохнацький вже не смикає борідки. Сарабай, не уникаючи його погляду, витягає з кишені складену газету.

— А ось вам, до речі, цікава стаття Кривди в останньому номері «Ради». Прочитайте. В ній є багато спільного з творами професора Мохнацького. Як бачите, наука не йде в ліс. А це вже добре.

До кінця засідання професор досидів, але він не чув нічого, заглибившись в читання Кривдиної статті.

Після цього професор мав розмову з ректором. Той говорив, що такі засідання — а зміст сьогоденського йому відомий — недопустимі в університеті. Праця Мохнацького ідейно сумнівна, це факт незаперечний, проте її автор, професор університету, бере в засіданні активну участь.

Мохнацький відповів прямо:

— До вашого відома, я на тому засіданні не промовив ні слова. А про свої праці дозволяю говорити, що кому хочеться. Я не жандарм, а вчений.

Дивувався сам зі свого молодечо-бойового настрою.

Повернувшись додому, гукнув збуджено:

— Юлю, Юлечко, іди-но подивися, що наш філософ утяв! Хіба я не казав?

Вголос читали статтю і відгуки про Кривду в газетах. Кожен по-своєму радів за Антона.

— Напевне, він у Львові,— зробив висновок професор.— Так я думаю. І мені треба з ним поговорити.

— Я піду до нього, татку.

— Ну, це, здається, не випадає,— відповів професор задумливо.

— Я піду до нього! — сказала Юля твердо, і тоді Мохнацький підвів очі.

— Що це з тобою? Ти вся гориш!

— Нічого, татку. Він у Львові. І я піду...

Мохнацький зрозумів усе. Побачив те, чого ніколи не припускав.

— Як, ти?!

— Так...

Антон приголомшив успіх. В хаосі думок, що нахлинули, він спіймав одну, яка, здавалось йому, поведе тією середньою дорогою боротьби — між примиренством і лівою крайністю. Бо куди подітися? Антін уже не міг бути з тими, які гризлися за своїх сеймівських послів у той час, коли по селах лютували каральні експедиції. Але йти в юрбу безробітних, які сновугали біля магистрату та «Убеспечальні спулечної»¹ і час від часу піднімали вгору кулаки, — за що їх поліцаї рубали шаблями і топтали кінями, — Антін вважав безцільним.

Що робити? Українські гімназії в Галичині майже всі позакривані, шкіл по селах немає, а коли і є, то в більшості польські; діти сілезьких селян ще з колиски вчать говорити по-німецьки, а преса співає осанну новому «Наполеонові», розкриваючи обійми німецькому фашизмові.

А тут про Антона враз заговорили газети. Він раптом відчув у собі неймовірну силу пристрасті, гніву й силу своїх знань. Він спробує спинити те божевілля, що огорнуло верховод-політиканів, інтелігенцію. Йому здалося: якби їм відкрити очі, то вони ще встигли б повернутись із слизької стежки, що веде в провалля.

Антін стояв у нерішучості: йти до Мохнацького чи ні? Там Юля, туди йому не можна. Але там розумний вдумливий професор, єдиний можливий порадник, — і треба йти.

Надвечір вийшов з дому. Як колись перед екзаменаційним столиком, затремтів, коли з-за рогу показала така знайома хвірточка, густо повита диким виноградом, готичний фасад професорського особняка. Тремтів від думки, що йому може відчинити двері не сам Мохнацький, а Юля або... Владек.

У кімнаті застав самого професора. Такий, як завжди, — низький, кремезний, з лисою головою, насупленими бровами і чорною борідкою. Милий, дивакуватий і розумний.

— До мене? — спитав професор похмуро і байдуже, немов Кривда прийшов до нього вперше.

— До вас, професоре. Не впізнали?

— Чому, пізнав...

Кривду вразив непривітний холодний тон Мохнаць-

¹ Установа соціального забезпечення.

кого. Чому він так? Сердиться, що не заходив, чи, може, він, Антін, небажаний гість? Чи не краще одразу ж піти, не сказавши ні слова?

Професор ледве чутно запросив сісти.

— Я до вас просити поради, пане професоре, якщо ви бажаєте мене вислухати.

— Поради? — Мохнацький підвів здивовані очі.— Просити поради?

Кривда підвівся, мнучи шапку в руках, мов хлопчина, що не знає, як сказати, чого прийшов. Професор дивився йому в очі, вичікуючи. Приглядався до передчасних зморшок на чолі юнака, до його смаглявого обличчя, дошукувався того, що могло подобатися Юлі. Справді, весь вираз обличчя говорив про впертість і наполегливість вдачі цієї людини. Так, він міг сподобатись Юлі. Професорові теж подобався цей юнак. Він готовий був все для нього зробити, тільки не віддати дочку неспокійному, вічно шукаючому негод. І тому, мабуть, загорівся і померк теплий блиск у зіницях Мохнацького.

Кривда м'яв шапку.

— Я не можу говорити про такі справи тепер... у такій... ну... Я сподівався вас побачити іншим. Не можу зрозуміти чому... То дозвольте іншим разом, якщо...

— Ні, паничу, — професор не зводив з Антона погляду.— Викладай тепер, чого прийшов.

Роздратований тон професора ще більше збентежив Антона. Він нерішуче сягнув рукою у внутрішню кишеню пальта й витяг звідти жмут своїх записок.

— У мене виникла нова ідея, професоре, і я мушу поділитися нею з вами.

— Щодо дисертації? — нічого не розуміючи, спитав професор. «Він цілком безнадійний дивак», — подумав.

— Ні, щодо цього матеріалу. Я поки що не пишу дисертації. З цим завжди можна встигнути. Мені б хотілося видати невелику популярну книжечку про споконвічну осілість слов'ян на просторах між Віслою і Одером.

— Я вас не зовсім розумію, — знизав плечима професор, сідаючи в крісло. Поморщив чоло, намагаючись зрозуміти причину появи Кривди. — Осілість слов'ян? Ви гадаєте — Америку відкриваєте? Ці речі в науці відомі. І взагалі, що це дасть?

— Я не збираюся відкривати новий континент, — відповів Антін роздратовано, забуваючи, що розмовляє з професором Мохнацьким. — Справа не тільки в осі-
лості, хоч і вона ще не зовсім доведена. В мене виникла думка...

— Ну, так... так. Але звідки ви візьмете такий ма-
теріал, коли у вас досліджений тільки південний Шльонськ? Голим польським патріотизмом доведете, якого у вас, до речі, обмаль. Німці, добродію, мають свою теорію, а саме, що ще до германської колоні-
зації в XII столітті жили тут германські племена. Ця теорія невірна, її можна розбити. Але тільки фактами. А ви їх не маєте.

— Є факти! — заперечив Антін і сам сів за сто-
лом. — Є в мене такі факти, що від горезвісної теорії Платнера не залишиться й сліду. Ось я захопив у като-
вицькій книгарні брошуру якогось Шліммера. Він якраз проповідує теорію, нібито німецькі рицарі зайшли ко-
лись у незаселену країну, а слов'яни далеко пізніше сюди перекочували. Проте я маю докази, що це не так. Єгоров лише, між іншим, згадує, що в XIV столітті від-
булась германізація топографічної номенклатури. Факт цей, на перший погляд, ніби нічого й не говорить. Але треба заглянути глибше. Які назви змінювалися і для чого? Є підстави догадуватись, що далекі предтечі су-
часних фашистів навмисне германізували слов'янські назви річок, озер, сіл, добре усвідомлюючи, що це мати-
ме колись не канцелярське, а політичне значення.

— Ну, далі, далі, — зацікавився професор. — Що далі? Які у вас факти?

— Я кличу на допомогу як свідка топоніміку. Мертві гори, німі ріки й озера заговорять, піднімуть за-
вісу минулого. Я познаходив цілий ряд німецьких назв, скалькованих з слов'янського.

— Ого... Це, знаєте, цікаво, — хитнув головою про-
фесор. — Ану, покажіть мені свої матеріали.

Він переглядав довгий список коментованих назв. Обличчя його розтягнулось у задоволеній усмішці.

— Непогано... Перевернути старі канцелярські акти і з пилюки вигребти нетлінні факти. Німці калькували слов'янські назви. Як ви до цього додумались? Чекайте, але що це дасть?

— Я про це хотів з вами порадитися. Тепер немов

усі чемериці наїлися. В кіножурналах — Гітлер і Муссоліні. В колах інтелігенції тільки й розмов про якусь місію Німеччини. Це не рак душ, це тільки зараза, і мені здається, що якби авторитетним тоном, переконливо заговорити до них, що слов'янські народи зовсім не гірші, що німецький колоніалізм, а тепер фашизм завжди були і є ворогом слов'ян, показати те, що робилося протягом століть і робиться тепер на колонізованих землях,— мені здається, що не тільки інтелігенції, а й урядові відкриються очі.

— І цією брошуркою зробити переворот у політиці,— додав скептично професор.

— Я вірю, що в даний момент така праця могла б зробити важливу справу. Польський фашизм дає дорогу німецькому чоботові. Отже, треба боротися з фашизмом у Польщі. Хіба антифашистський трактат, обгрунтований науково, трактат, що зачепить національні почуття, розкриє історію віковичної боротьби слов'ян проти германського засилля, не вплине на тих, хто зараз, може й несвідомо, йде в зуби ворогові, як кролик у пашу кобри?

— Я так не думаю,— сказав професор серйозно.— Але робити щось треба. Може, справді ви започаткуєте в науці протифашистську течію. Тільки це політика, юначе. Тримайтеся. Наші водзове¹ не почнуть танцювати під вашу дудку і по голівці не поглядять.

— Я не буду вас наражати на небезпеку, професоре. І не буду на вас посилатися. Тільки вашої допомоги прошу, вашої ерудиції.

— Радо допоможу вам. Але хвилиночку... Для того, щоб який-небудь видавець випустив книгу під вашим іменем, вам треба ще до того десь надрукуватися. Так буде краще. Знаєте що? Напишіть розвідку про топоніміку без жодного політичного забарвлення, і я вміщу її у краківських «Вядомосьцях літерацкіх». Там я дещо вже друкував.

Антін схопив за руку професора. Але той смикнув її і знову тим самим пронизливо-недовірливим поглядом ошпарив Кривду.

— Де ви були весь час?

— Тут, професоре.

¹ Вожді.

— Чому не заходили?
— Не міг. І не можу вам сказати чому.
— Дивіться на нього! А я хочу, щоб ви сказали мені правду. Хто до вас сьогодні заходив?
— Не розумію. Ніхто не заходив.
— Ніхто?! Як — ніхто? — кинувся професор. — Де ж тоді Юля?

— Панна Юля? До мене? — сторонів Антін. — Як...
Професор метнувся до одержної шафи й накинув пальто. Кривда зупинив його.

— Що сталося? Кажіть же!

— Сьогодні ми читали вашу статтю і те, що в газетах. І вона щось задумала... Недавно пішла. Біжіть, ну, швидко біжіть! Знайдіть і приведіть її сюди. Ну, чого стоїте?

Антін біг вулицями, не розуміючи, в чому справа. Знав, що Юля десь там, у нього. Але чому, чому? Шарпнув двері, вбіг у сіни, відчинив двері своєї кімнати. Біля етажерки стояла Юля. Великими очима дивилася на Антона, збентежена, вродлива. Чорні кучеряві пасма вибилися з-під шапочки, розкриті вуста готові були вимовити якесь слово, але в очікуванні мовчали.

Розхристаний, задиханий Антін підійшов до неї і взяв за руку.

— Що... що сталося, Юлю? Чому ви...

— Я прийшла до вас, — промовила вона тихо. — Вам тяжко.

Приголómшений таким навальним щастям, Антін стояв розгублений. Це було неймовірно. Гарячими устами припав до її рук.

— Дорога моя...

VII

На початку листопада з Владеком трапилася пригода, про яку йому ніколи й не снилося. Це було жахливо. На Валах, у самому центрі, до нього підступила якась жінка й вчепилася за руку. Зморене бліде обличчя й погаслі очі страшно дивились у сутінках на нього, висохлі губи шептали: «Пане, пане!» Владек хотів вирватися від божевільної жebraчки і в ту мить прикипів до місця. Пізнав: це була Оленка...

...Оленка прокинулася. Мале віконце рожевіло, в хату заглянув ранок. Їй щось снилося, проте сон утік, як тільки розплющила очі. Тоді згадала все, що сталося вчора, щаслива усмішка промайнула на устах, очі, сповнені щастя, повернулися в бік Владека... і одразу ж погасли. Біля неї не було нікого. Не повірила. Схопилася з ліжка, кинулася до сіней, скрикнула. Не було нікого. Чи не приснилось усе це їй? Безпорадно оглянулася довкола, схлипнула, і гірка складка залягла в кутику вуст.

— Дурненьке дівчисько, — прошепотіла до себе, — ти думала, що він зрозумів твоє горе, побачив у тобі людину і залишиться з тобою... Нерозумна...

Щось зашелестіло під її руками. Підняла край подушки і побачила гроші.

— Заплатив... Змилювався... Милостиню дав і втік... Втік, щоб не бачити мене, окаянно!

І заридала, припавши до подушки.

Змучена, бліда, кволо підвелася з ліжка. Побачила себе в дзеркалі. Може, вперше в житті побачила себе такою, якою була насправді. На неї дивилася не та кокетка, що примруженими очима, закинутою назад головою і відкритими грудьми заманювала до себе чоловіків, — повні горя голубі очі з докором і нерозумінням дивилися з дзеркала на свою двійницю і питали:

«Що ти зробила з себе, сестро?»

Тремтіла вся і мовчки відповідала:

«А як же жити?»

Читала відповідь, невмолиму, страшну:

«Краще умри».

Здригнулася від цієї думки, затулила руками обличчя й одвернулася.

«Не хочу вмирати, не хочу... Жити хочу!»

Перед очима виникали одна за одною картини пержитого...

Найми в місті. Стара пані на кожному кроці штовхає, немов для потіхи. Так тривало довго. Не витерпіла. Кров'ю з розбитої губи плюнула в очі пані. Побита, скривджена, ще зовсім мала, ходить від дверей до дверей, просить хліба.

Знову найми. Їй шістнадцять років. Молодий пан, дихаючи в обличчя вином, хапає її в темних сінях, скру-

че руки. Пручається. З усієї сили б'є його в гладке обличчя.

Вулиця. Зима. Голод уже перестав дошкуляти, тільки тіло стало вже важке; ходити трудно. Біля ратуші стоїть жовнір. Темна ніч. Манить його пальцем до себе і хриплим від страху голосом шепоче: «Два злоті...»

Здригнулася від цієї згадки. Але в розірваний ланцюг спогадів вклинюється ще одне кільце, бліде, неясне. Може, це й не спогад, а тільки сплетіння думок.

...Хата. Мабуть та, в якій народилася. Хтось ледь живий лежить на ліжку. Більший від неї хлопчик дрижить з переляку і тулить її до себе. А потім... До хати заходять люди, хочуть її взяти, але вона плаче, не дається і кричить: «Антосю! Антосю!» Все забулося, наче в тумані, лише цей крик, цей крик... А далі нитка спогадів рветься. Що далі було? Хто був цей Антось? Може, брат? Про це їй не говорили. Ще зовсім маленькою послали в якесь село пасти корови.

Одного дня сказала господареві:

— Йду до міста служити.

Їй дали посвідку з гміни, і вона пішла.

...А вчора зустріла людину. Зустрічала їх багато і до кожного підходила. Як на торговищі. Але цей був якийсь не такий. В очах його таївся смуток. І, здається, саме це не дозволило їй вимагати грошей. Хотіла хоч на хвилину чистого щастя. І він їй дав. Як милостиню, як ті гроші, що залишив під подушкою. Дав і втік. Бо вона не людина. Повія. А вдень з повією ніхто не хоче розмовляти.

Стояла, повернувшись обличчям до стіни, опустивши руки. Очі втупилися в одну точку.

Враз обернулася. Схопила гроші й квапливо почала складати речі у валізку. Постукала до господині, дала їй плату і, не сказавши ні слова, подалась на вокзал.

З провулка вийшов знайомий.

— А-а, цілую ручки!— обняв її за плечі.— Куди панянка зібралася?

— Вступися.

— Хи-хи-хи! Це відколи так? — Притягнув її до себе.— Сьогодні де?

— Тут! — крикнула і шосили ляснула долонею по щоці.— Тут! — повторила ще раз і вибігла на головну вулицю.

Не знала, що робити, куди їхати. Тільки твердо вирішила: геть звідси, кудись далеко, де її ніхто не знає.

— До Львова,— сказала у віконце.

...Минали дні і тижні. Надходила глуха осінь, почалися холоди, випав ранній сніг. За малу комірчину, найняту в однієї міщанки на Левандівці, віддала вже останні гроші. Спочатку ще кликали її прати білизну, тепер і цей заробіток урвався. Щодня ходила шукати роботи. Але марно.

Біля магістрату товпилися люди, тиснулися в черзі, вимагали роботи. Закутані в лахміття, тупали замерзлимими ногами по бруку, махали руками від холоду, хто стояв мовчки, хто вголос бубонів прокляття.

— На біржу, на біржу! — чулися щоденно вигуки адміністраторів.

Одежа Оленчина зносилася. Зимове пальто з заячим комірчиком ледь прикривало блаженку літню сукенку. Але в натовпі безробітних вона все ще вирізнялася своїм одягом.

— Панянка також без роботи? — якимсь спитав її сусід у черзі до приймальні магістрату.

— Без роботи.

— Давно?

— Третій місяць.

— Ого! Це ще не довго. Пустіть тих, що по рокові. Мовчала, закусивши губи.

— А ви вже десь працювали?

— Ні, я приїжджа.

— От що я вам пораджу, панянку. Йдіть на біржу. Там часом дають адреси. А тут даремно стояти, якщо ви ніде не працювали. Підіть туди.

Але й на біржі спитали, де працювала. Не хотіла говорити гіркої правди. Панок за столом знову повторив запитання. Оленка почервоніла. Йй ще ніколи не доводилося називати вголос свою професію. Панок ехидно посміхнувся.

— У пані, здається, добра спеціальність. Чого вам треба? Підлоги мити?

Верталась голодна, у відчаї. Розпука стискала груди. Що робити? Назустріч їй ішли люди: добре вдягнені, веселі, йшли з жінками під руку. Жовніри тинялись по вулицях, кидаючи пожадливі погляди на її бліде, та все ще привабливе обличчя.

Вона відводила очі й дивилася просто перед себе. Огида до колишнього ремесла була сильнішою за голод.

Вечоріло. В кишені ні гроша. Сьогодні господиня замкнула комірчину й викинула в коридор її шмаття. Якби хто його купив. Але хто купить? Що робити?

Двірники звозили сніг у відкриті люки каналів. Звідти клубочилась смердюча пара, внизу шуміла брудна Полтва.

«Туди!» — вирішила Оленка й перетяла вулицю до відкритого люка. Випари сопухом вдарили їй в обличчя. Подумала з відразою:

«Ні, тільки не в таку твань. Життя було брудним, хай хоч смерть буде чиста.»

І попрямувала далі. Вийшла на Вали. Ледве переступала з ноги на ногу. Люди проходили, штовхалися. Хтось голосно заміявся. Їй було байдуже. Ось над'їде трамвай, і все закінчиться. Але життя ще тліло в грудях, ще жевріло бажання жити. Чому вона мусить так рано вмирати? Якби до криміналу... Там перебула б до весни. А навесні вернеться на село. В те Загайпілля, з якого пішла зовсім маленькою. Найметься до багача. Заробить грошей і вийде заміж. Вона ще молода... Їй треба жити.

Уявила село, себе в простій сільській одежі, маленьку хатину, і мрійлива усмішка зацвіла на змарнілому обличчі. Щастя, те невловиме марево, знову майнуло прудкою пташкою перед її очима.

Як потрапити до криміналу?

Загорілись вечірні вогні. Тротуаром назустріч їй ішов мужчина в пальті з сивим коміром, у сивій шапці. Обличчя його Оленці було знайомим. Зупинилася. Дивилася великими очима. Пізнала. Хотіла крикнути, але голос застряг у горлі. Скочила вперед і схопила його за рукав.

— Пане...

— Пся крев, варіатка! — кинувся Владек і враз ахнув.

— Я.. я Оленка.

Якусь мить стояв як укопаний і одразу ж висмикнув руку, за яку вона вчепилася, мов потопаючий за стеблинку. Оленка не переставала повторювати благально:

— Пане, пане! — і тягнулася до нього.

Довкола стовпилися люди. Жах перед компрометацією змусив Владека вдатися до крайніх заходів.

— Поліція! — гукнув.

— А-а, поліція! — закричала Оленка, не пам'ятаючи вже, що робить. — Поліція? То, може, вона дасть мені шматок хліба, якщо ти не хочеш. А я гадала — інший, благородний! На тобі поліцію! — У відчаї люто накинулася на Владека й штовхнула його в груди. — Хами! Всі ви хами! — кричала.

Юрба здивовано гомоніла. Владек зник у метушні. Поліцай скрутив Оленці руки. Вирвалася. Вся сила, якою вона повинна була ще трохи жити, зібралась тепер у її руках. Раз, другий ляснула оторопілого поліцай по обличчю, нарешті вцепилася в його комір і термосила, поки її зовсім залишили сили.

Владек повернувся додому збентежений. Бачив перед собою благальні очі, змарнілі, запалі від голоду щоки, сині підкови під очима. Її божевільний крик і свисток поліцай гналися за ним, переслідували. Адже він міг врятувати її, Антонову сестру. Повідомити про неї братові. Коли ж бо Владек думав тільки про себе. Навіть тоді, коли хотів розповісти Антонові про Оленку, не про їхню долю думав, а про себе, про помсту Антонові. Пригнічений почуттям власної негідності й докорами сумління, Владек не знаходив собі місця. Але докори сумління заглушала думка, що він мусив би признатися Антонові, де познайомився з Оленкою, про це могли б дізнатися інші. Та скільки він може жертвувати собою для Кривди? За віщо? Хай живуть собі, як хочуть!..

В цю хвилину не стукаючи до кімнати увійшов Костельницький.

VIII

Казімір Костельницький завжди був у курсі всіх подій. Така в нього посада. Він блискуче справлявся з обов'язками комісара міської поліції. Поліцейські здібності проявлялися у нього досить рано. Ще комендантом гмінної поліції на Покутті він відзначався своєю

невтомністю, організаційним хистом і нещадністю. Селяни його дільниці добре відчували міцну поліцейську руку Костельницького зразу ж після війни. Обшуки по хатах, закривання сільських читалень, перетрушування бібліотек у школах і на вчительських квартирах стали звичними.

Костельницький міг не спати по три ночі підряд, якщо цього вимагала служба. Цілими тижнями просиджував із своїми підручними в засідках, виловлюючи контрабандистів, які переносили через кордон румунський спирт.

Промоклі, змерзлі й замучені, постерункові нишком проклинали свого коменданта, проте запобігливо всміхалися перед його клишоногою постаттю та камінним обличчям з приплюснутим носом і гострими малими очима. Під час першої кампанії каральних експедицій він так відзначився, що його перевели на посаду коменданта повітової поліції, а згодом і до Львова.

Батько Владека познайомився з Костельницьким у Коломиї. Двічі на тиждень Кузьмінський дозволяв собі невелику розкіш — зайти в кав'ярню на гальбу пива. Він часто бачив за столиком коменданта повітової поліції і ввічливо йому вклонявся. На всяк випадок.

Комендант завжди поглядав на високого, худого і вічно зажуреного магістратського урядовця. Якось він навіть зволив запросити Кузьмінського сісти поруч і розщедрився на чарку вина. Це здивувало й насторожило Кузьмінського. Але Костельницький був досить привітним і ні про що не розпитував. Все ж Кузьмінський більше не заходив до «Роми». Проте коменданта, як виявилось, можна було часто зустріти й на вулиці. І ніколи він не проходив мимо, щоб не заговорити хоч би про погоду.

Якось весняної неділі Кузьмінський відпочивав у скверіку напроти пошти. Біля нього на лавочці сиділи хлопці, Владек та Антін, і умовляли батька піти в кіно. Кузьмінському не хотілося. Втомлений канцелярією за цілий тиждень, він волів радше подихати свіжим повітрям, пропахлим молодію зеленню. Та незабаром пошкодував, що не послухався хлопців. Алеєю просто до них наближався Костельницький. Він привітно посміхнувся і м'яко зупинив Кузьмінського, що наважився було під-

вестися з поклоном йому назустріч. Владек похапливо звільнив комендантові місце. Антін лишився сидіти.

— Шляхетність не виховується, вона родиться разом з людиною,— сказав Костельницький, ласкаво поплескуючи Владека по плечу. Антін вловив погордливий погляд поліція і побагровів від образи.

— Я йду за квитками! — писнув він і побіг алеєю.

— Вам, певно, не вдалося відшліфувати приймака, правда?

Кузьмінський дуже здивувався, що комендант так добре знає склад його сім'ї, і не міг нічого відповісти на репліку.

— Звідки він у вас взявся? Може, це син когось із тих, з якими вам доводилося подорожувати до Міш-кольца?

Кузьмінський зблід. Не від страху,— арештований він був австрійською владою,— а від подиву: чому поліція ним так цікавиться?

— Ні... це прибудна дитина...

— А ким за національністю вважає себе ваш названий син?

— Антось, бачите, хрещений у церкві, і я зараз не можу вимагати, щоб він вважав себе римо-католиком. Притому я не накидаю йому своїх думок.

— А все-таки?

— В хаті говорить по-польськи, а книжки читає всякі.

— І Шевченка?

— Правду сказати, не знаю.

— А треба, щоб ви знали. За його виховання відповідаєте ви перед державою.

Костельницький раптом змінив тему розмови. Заговорив до Владека. Спитав його, як вчиться, похвалив за добрі оцінки. Пильно дивився, як на це реагує хлопчина. Йому, видимо, сподобалось, що Владекове самолюбство тішить похвала.

— А ким би ти хотів бути?

— Учителем гімназії! — випалив Владек.

— І тільки? А міністром не мрієш стати?

Старий Кузьмінський незадоволено чмихнув.

— Пробачте, пане комендант, але я ніколи не забиваю дітям голови кар'єризмом. У нашому стані потрібно виховувати в дітей мрії про трудове життя:

Вони, одне з другим, повинні знати, що син бідного урядовця чесним шляхом міністром не стане. Ну, йди, синашу, і ти по квитки. Візьми гроші. Купи й мені.

Владек чемно вклонився, захоплено глянув на коменданта і, ошчасливлений його усмішкою, заспішив, щоб похвалитися Антонові.

— Викликає у мене подив те,— холодно процідив Костельницький,— що ви, поляк, прихистили русина, а свого рідного сина виховуєте також не так, як цього хотіла б наша держава.

— Як умію,— не підводив голови Кузьмінський.

— Послухайте,— зовсім інакше заговорив комендант.— Як ви жили— це ваша справа. Інші були умови, інші й вимоги до людей. А молоде покоління буде жити в молодій Польщі. Воно стане опорою її могутності, носієм вищої культури, і треба прищеплювати молодим не стільки рабську любов до праці, скільки вміння керувати працею інших. Повірте, син ваш ніколи вам не подякує. Я розумію, вам важко, низька платня, але, якщо б ви хотіли, я радо вам допоміг би. Мене переводять до Львова на роботу. Я неодружений, помешкання матиму просторе. Ваш син кінчає гімназію. Якщо посилатимете до Львова, то можна й до мене на квартиру. Де ж ви знайдете помешкання для нього по стерпній ціні?

Кузьмінський не повірив у щирість цієї пропозиції. Він уже віддавна журився, за що втримуватиме хлопців у Львові.

— Я кажу без жартів,— підтвердив Костельницький.— Не думайте, що це мій жест. Я у вас братиму плату, але, розуміється, по-людськи. Бачите, вас турбує доля одного вашого сина, мене ж, бездітного,— доля всіх польських дітей. І скільки маю змоги...

— Але ж у мене їх два...

Комендант на хвилину зупинився, немов щось зважував у думці, потім:

— Присилайте обох.

Костельницький ставився до Владека холодно й давав йому повну волю. Тільки при кожній нагоді заводив з ним розмови на історичні чи політичні теми.

Категорично не любить хлопець політики, вирішив. І це непогано. Це вже є запорукою того, що ніколи не схилиться до соціалізму. Гірше те, що його мо-

лочний брат цікавиться нею і має на Владека великий вплив.

За п'ять літ він докладно вивчив Кузьмінського. Помітив у цього доброго і легковажного хлопця одну рису, що переважала над іншими: честолюбність. Вважав: цього досить.

Останнім часом, після статті, комісар особливо почав цікавитися Кривдою. Бачив, що прийде час, коли цьому хлопцеві треба буде припинити ріст. Вагався: вже кинути йому перші колоди під ноги чи хай ще трохи... Щоб не було пізно. Але ні, зараз не можна цього робити. Хай росте. Заздрість, та страшна і сильна помічниця самого диявола, кине Владека просто в його обійми і дасть йому грамотного й вірного агента поліції.

У цьому Костельницький був упевнений. А мати в університеті свою людину, до того ж свого квартиранта, вихованця, ніколи не завадить. Владек стане його очима й вухами в цьому безпосередньо недоступному для поліції вогнищі всілякої крамоли. Чей же даром комісар брав до себе на квартиру сина простого урядовця.

Залишилась одна перешкода: треба було якось ізолювати Владека від демократичного впливу його батька. Қонче потрібно.

Увійшовши до кімнати Владека, Костельницький помітив, що юнак схвильований.

— Ви чимсь стурбовані? — запитав. — А я до вас з цікавими новинами. Ви ніде не зустрічалися зі своїм колегою від серця Кривдою?

Владек перелякано видивився на Костельницького. Що це він?

— З Антоном? Його вже давно нема у Львові.

— Чому ви так думаете? Він увесь час у Львові. Хіба ви до нього ніколи не заходили?

— Заходив давніше. Господиня сказала, що він виїхав.

— Ха! Цікаво, чи й зараз ви тієї думки, що нема чеснішої людини від Кривди? Він весь час у Львові. Займався політичною діяльністю, а тепер переключився на наукову...

— Не може бути,— здивувався Владек, все більше хвилюючись.— Він би зайшов до мене...

— Ні, він не зайшов би до вас.— Костельницький примружив одне око.— Йому не вигідно підтримувати старі знайомства, тим більше з вами. Потихеньку друкує статті в газетах, а цими днями у «Відомостях літературних» з'явилася його ґрунтовна розвідка... А-а, ви не читаете журналів, мон шер! Розвідка цікава. Це не газетна стаття, а частина дисертації. Постарайтесь прочитати. До речі, як з вашою дисертацією?

— Ніяк, — спалахнув Владек. — Асистент може обійтись без дисертації.

— Безперечно, Мохнацький помре, і ви тоді будете в Кривди асистентом. Непогані перспективи.

Владек схопився з місця мов ужалений. Це вже занадто! Що діється за його спиною? Згадав, як Мохнацький тицьнув йому якомсь Антонову статтю і сказав: «Ми знали Кривду і не мали поняття про нього», ніби дорікнув: «Бачите, а ви не здатні на таке». І взагалі поведінка професора останнім часом стала дивною. Ігнорує пропозиції, думки свого асистента, часто робить вигляд, що його не помічає. А тепер, виявляється, Кривда тут. Чому?

— Що ви хочете сказати? — з притиском звернувся до Костельницького.

— Та нічого... Хіба те, що доктор — наукове звання, а асистент — тільки адміністративне.

— І що з того? Мого місця ніхто не займе.

— Як знати... Надрукуватись Кривді в краківському журналі допоміг не хто інший, як Мохнацький. Майте на увазі, що Кривда заручений з його донечкою, а ваш професор їх благ...

— Це брехня! — крикнув Владек і поступився назад до стіни.— Це ви... вигадали, щоб...— але не закінчив, бо в холодних очах Костельницького засвітилася злорадним вогником правда.

— Що?! — застогнав.— Що? То він...

— Цілком слушно. Ваш здогад близький до істини.

— Х-хам! — засичав Владек, його вродливе обличчя перекосила злоба. Його очі зустрілись з переможним поглядом Костельницького.

Кривда отямився від раптового й несподіваного щастя тільки на другий день. Приплив гарячих почуттів і щастя паралізували його волю, все перевернулось догори дном, розметалося, збурилося у рожевому хаосі.

Прокинувшись другого дня, Антін оглядівся по своїй кімнаті. На мить радість щезла, залишивши слід гіркоти.

«Злидні...»

Учора, не розмовляючи й не дивлячись одне на одного, повні спільного щастя, невідомого, бурхливого, вони спішили потішити стривоженого Мохнацького.

Професор зустрів їх дивно. Голос його тремтів, вигляд був пригнічений. Він фактично не втручається в їхню справу. Дає їм повну волю. Його життя вже на схилі, він — порохня і тому не хоче ставати комусь на дорозі. Радить не поспішати зі шлюбом. А коли нетерплячка, то — будь ласка. Кімнати порожні, хоч псів ганяй. І, нарешті, бажає їм щастя, хоч не передбачає його в майбутньому.

Як зловісне віщування, як привид горя пролунали слова професора молодій щасливій парі. Вони переглянулись і прочитали в очах одне одного те саме: тривогу перед життям.

Антін хмарно глянув на Мохнацького.

— Добре бути вашим учнем, професоре. А більше... важко. З різного тіста ми зліплені.

Професор стиснув в руках окуляри, які весь час то надівав, то знімав з носа, і рогова оправа хруснула.

— До дябла... пробачте... зламались. Не говоріть дурниць, Кривда. Вам важко зрозуміти мене, батька. Я дуже поважаю вас... Я захоплений вашою працею і готовий вам допомагати, наражаючись разом з вами на неприємності... Але... Юлечко, вийди, будь добра, ми поговоримо самі.

— Ні, татку. Говори, я буду слухати.

— Ти завжди була вперта... Отже... Що я хотів сказати?.. Я бачу ваше майбутнє, Антосю... Ви йдете дуже хисткою дорогою. Я не знаю, чи ви доб'єтесь свого. Повіriamo, що так. Тільки пам'ятайте, вас завжди матимуть на оці, ви ніколи не будете вільні від ласкавої опіки поліції... А Юля... Вона одна в мене...

У вікно стукотіли снігові крупинки. Чому так рано почалась зима? Сутеніло. Ніхто не світив. Юля мовчала.

Антін сказав:

— Я все зрозумів. Ні з вами, ні з вашою дочкою ніколи мені не йти плече в плече. Я сам не знаю, як і з ким повинен йти в цьому житті...

Юля енергійно скинула каракулеву шапочку, повернувшись до Антона й поклала йому руки на плечі.

— Антосю, за цей час, що тебе не було, я багато передумала. Твої слова при першій зустрічі примусили мене дивитися на світ зовсім інакше. Я думала. Я не бачила життя, але... татку, вибач мені... не хочу я того життя, що всміхається дочці професора... Широке знайомства, успіх на балах, вишукані манери світської дами... Як це, мабуть, бридко! Мамаюся наша була така проста, ти роботяга, татку. Чому я повинна жити твоєю працею, а не шукати самої себе в іншому світі. Я все витримаю... Все, якщо ти, Антосю, будеш таким завжди. Якщо не зламаєшся.

Антін дивився в її темні, вогкі від сліз очі і бачив у них себе, своє минуле й майбутнє. Обое вони склали своє життя в одне, й ніщо на світі не могло розлучити цих двох людей з двома серцями й одною душею. Забувши про присутність Мохнацького, Антін узяв її кучеряву голівку в долоні й міцно притис до своїх грудей.

Отямившись, відчув на своєму плечі важку професорову руку. Схопив її, волохату, жираву.

— Батьку...— шептав і клявся самому собі:— Ніколи, ніколи не потягну Юлю за собою, якщо побачу, що не зможу дати їй щастя. Я так її люблю!

— Гаразд, сину.

«Злидні,— думав Антін, дивлячись у стелю,— і хай їм біс! Хіба можуть бути тепер для мене відчутні злидні? До роботи, колего, до роботи!»

Найближчі дні були суцільною гарячкою, чимсь героїчним. За кілька днів безупинної праці з-під пера вийшла розвідка про топоніміку Сілезії.

Мохнацький прочитав її і приклав зверху рукою, як печаткою.

— Тепер ваше ім'я стане відомим у Львові, гарантую.

Він саме їхав до Кракова і мав змогу занести статтю до редакції власноручно. Редактор спочатку не погоджувався прийняти, мовляв, це лінгвістична темà. Мохнацький змусив його прочитати. Стаття була прийнята без жодного слова.

— А ви б так і сказали, пане професоре,— хитрив редактор.— «Писав я, а це — мій псевдонім».

— Мені дуже приємно чути такий відгук про працю мого учня.

Незабаром стаття вийшла друком й сколихнула уми в наукових колах. Свіже слово в науці! Галицький Траутман!

До Антона посипались запрошення, листи, запитання від лінгвістів. Редакція «Квартальника історичного» попросила написати для них статтю в історичному аспекті. Антін отримав запрошення від Товариства імені Шевченка на засідання наукової секції.

Такого успіху Кривда не сподівався. Через тиждень надійшов пакет від Траутмана з Праги з цінними матеріалами, а за два дні листоноша приніс листа з Краківської академії наук, в якому просили надіслати свої матеріали.

Мохнацького спокушала удача Кривди. Він наполегливо радив Антонові поїхати до Кракова і влаштуватися там співробітником академії. Але Антін відкладав це на потім. Йому тепер здавалося, що він, подібно до регулятора руху, може стати на широкій вулиці, піднести вгору прапорець і крикнути п'яним водія́м: «Зупиніться! Там прірва! Повертайте вліво!»

Антін жив і тепер у тісній кімнаті Маційової. Тут було краще працювати. Він перестав думати про себе, життя вже не належало йому. Половину віддав праці, другу половину — Юлі. А вона щодня забігала до нього — маленьке дівчисько, чорнооке, кучеряве. Кидала кілька слів задоволеній чужим щастям Маційовій, рвучко відчиняла двері й віталася по-українськи:

— Добрий день, професоре!

Антін схоплювався з-за столу, біг їй назустріч, брав на руки, як пір'їнку, й обсилав поцілунками.

— Втомився, бідний.

— Ти мій промінчику!

Так називав її, бо той літній промінь, що будив

Його кожного ранку, прийшов тепер у гості й поселився в його хаті ще задовго до весни.

— Ще трохи, ще трохи,— говорив їй,— а потім — театри, кіно, забави, все, все, що захочеш!

Юлі не бажалось розваг. Вона не ревнувала Антона до праці. Терпляче просиджувала вечорами в його кімнаті й не ображалась, що він, схилившись за столом, часто не чув її притишеного шелоту: «Антось...»

Юля занедбала заняття з музики, вона стала ніби тінню Антона, відгомонам його думок.

За вікном пролітали з густими сніжинками разом в сірі безвісті дні, за вікном кружляли з метелицею в парі вечори.

Юля переписувала готові до друку сторінки...

Тарабанила в шибки сива завірюшна зима. Намігала кучугури снігу на вулицях, свистіла по завулках, реготала в димарях.

І враз сумнів як злодій вкрався знадвору й тихо примостився біля Юлі.

Хіба це те, чого вона чекала від нього? Хіба батько її не так само просидів усе життя за паперами? А де ж хуртовина, а де ж завірюха, боротьба справжня — де?..

— Антосю...

— Антосю!

Зірвався з-за столика на її тривожний шеліт. Що сталося? Очі, темні глибокі очі, великі, розширені зіниці, тремтять уста, щоки горять, груди підносяться від стримуваного хвилювання.

— Ходімо, ходімо кудись. Тісно, Антосю.

Схопив її за руки.

— Заспокойся, люба. Ти нудишся... Але ж зрозумій...

— Ах, не те, не те. Ти не розумієш, Антось.

Антін справді наче не розумів її. Все почало якомсь збиватися з щоденних рейок. Юля допомагала йому. Старанно переписувала рукопис рівним почерком, тільки інколи зупинялася й, опустивши ручку, хвилинами нерухомо дивилася у вікно. Потім вставала, з хрускотом ламала пальці й швидко вдягалася.

«Не любить»,— темніло в очах Антона від страшної думки, але Юля відгадувала її. Бурхливо поривалась до нього, цілувала, і він відчував тоді: любов, пристрасть, її натура не вмщуються в цій тісній кімнаті і знемагають, і кличуть кудись на простір, на волю.

Юля вривалася в Антонову кімнату, як весняний вихор. Рум'яна, запашна, рішуча. Здавалось часом, що вона хоче розкидати, розмести, порвати стоси його паперів, кинути за вітром, як щось непотрібне, схопити його за руки й бігти, бігти...

«Ти відкрив переді мною новий світ і відразу закрив його»,— говорило все в ній: очі, руки, а стиснуті уста стримували, здавалось, ті слова.

Антін це відчув. Може, тому ще з більшою, майже нелюдською наполегливістю працював над матеріалами. Закінчить, випустить у світ, і вона тоді зрозуміє мету його зусиль.

Робота посувалася швидко. Професор уважно перечитував написане, виправляв, доповнював. Перша частина праці «Від Вісли до Одера» розпочалась полемікою з Платнером про осілість слов'ян на цій території. Професор Траутман допоміг розшифрувати назви струмків, озер—цей найглибший пласт топоніміки, він же надіслав багато нового матеріалу.

Юля інколи захоплювалася Антоноюв працею. Якось вони обое, йдучи Руською, міркували про особливості сілезького діалекту. Юля широко сміялася з окремих слов'янізмів у цьому діалекті, як *proschen, die Kasse*—просити, каша. Особливо їй подобалося слово *paretzen*, що означало сидіти на печі. Як це кумедно!

Враз її сміх перебили якісь безладні вигуки, шум і крик натовпу. Біля магістрату зупинилась колона демонстрантів, ліс затиснених кулаків тягнувся до вікон президента міста.

— Праці, праці!

— Стій, Антосю,— зупинилася Юля, стискаючи його за лікоть.— Про них ти говорив тоді мені?

— Про них...

— А чому... ти завжди так... так далеко від них?— тягнула його за руку й дивилася наївним, нерозуміючим поглядом.— Хіба можна в кімнаті допомогти їм?

— Ходім, Юлечко. Дома поговоримо,— вмовляв Антін.

Але вона поривалась до демонстрантів і не слухала його.

— Антосю... Якщо ти вже шукаєш справедливості... Дома Антін намагався пояснити Юлі спокійно, пере-

конливо. Є різні методи боротьби. Але не міг витримати її недовірливого скептичного погляду.

— На твою думку, там боротьба, а тут — безкорисне нидіння в шпартгалах, так? Там праця, а тут безділля? — шпурнув на землю жмут списаних паперів.— Виходить, я нероба, трутень. Виходить... Та, може, я роблю справу, варту сотень демонстрацій!

Притихла злякана, розгублена. Припала до його грудей, прошепотіла:

— Пробач... Можливо, я не розумію... Я... я нічого ще не розумію, пробач.

Цього ж вечора несподівано для обох з'явився на порозі Владек. Зайняті розмовою, вони не чули, як Мадційова впускала когось у дім. Його поява і обличчя, скривлене неширою усмішкою, збентежили Антона. Юля залишилась холодно-спокійною.

— Добрий вечір, панство. Гратулюю, гратулюю. Можна гратулювати, правда? Де ж обручка?— Він оглядав пальці Юлі, вітаючись за руку.— А ти, старий колего, сидиш у Львові і ні мур-мур. Не сподівався від тебе. Ха-ха! Коли ж весілля справляли?

— Ми ще не вінчались, Владек,— звільнив руку Антін.— А що не заходив... Маєш рацію. Проте сам бачиш... Я винен, напевно, але й ти... Та що вже зараз говорити.

— Очевидно. Про тебе гомонять газети, тобою цікавляться науковці, а слава — це така річ... Вона заманює до героїв дня роззяв і віддаляє друзів.— Владек перехилився на спинку крісла.— Що, дисертацію пишемо?

— Зміни тон, Владек,— похмуро відповів Антін, дивлячись у попільничку з недокурками.— Я розумію, що все не так, як треба, але чи не ти перший відсахнувся од мене, ще давно, дуже давно...

— Я приходив до тебе, колего, а ти замикався.

— Мені хотілось би, щоб ти зрозумів мене. Тоді, в серпні, я побачив вас обох у садочку. І мені було боляче... Я... я просто не міг сам з собою впоратись. Тому й не міг зустрічатися...

— О так! Дівоча спідничка не таких ще друзів роз'єднувала. Чи не так, панно Мохнацька?

Юля повернулась до Антона:

— Антоне, ти завтра прийдеш?

— Мабуть ні, Юлю. Мені завтра треба зайти до видавництва Губриновичів. Я там довго затримаюся.

— Ти ж казав, що в «Бібліотеці славистичній».

— Недавно передумали з професором.

— То я ввечері прийду. Не проводи, до трамвая добіжу сама.

І не удостоївши Владека навіть поглядом, Юля вишла з кімнати.

Владек стиснув губи. Хвилину панувала прикра мовчанка.

— Піду і я додому,— підвівсь Владек.— Я довідався, що ти у Львові, і прийшов...

Антін поклав руку на плече Владеківі.

— Скажи по правді: ти любив її?

— Ні. Захопився, так собі,— струснув Владек Антонову руку з плеча.

— А я не уявляю собі життя без неї. Чи не викреслити нам з наших відносин оце непорозуміння?

— Я викреслив з пам'яті все разом з тобою, Антоно! Маю надію, що вона те саме зробить колись.

— Не знаю, що ти маєш на увазі.

— Нічого, я тільки одне хочу тобі сказати: пригадай руїни в Коломиї і себе в той час. А тепер подумай, чим платиш і чим збираєшся платити. Та тільки знай: я зубами триматимуся свого місця і, якщо буде потреба, тебе не пожалію

— Абсолютно не розумію, що ти маєш на увазі.

— Бачу, що останнім часом ти ще навчився прикидатися дурником. Я не стану тобі пояснювати. Зрештою, я не прийшов налагоджувати наші відносини. І не треба. Я радий, що можу тебе викреслити зі списку знайомих. Так. Так! — Владек з погордою дивився на Антона.— І це я хотів тобі сьогодні сказати! Костельницький має рацію, коли говорить, що хамська кров ніколи не стане благородною в хлопських жилах!

Антін підступив до Владека.

— Я повинен за це дати тобі ляпаса,— прошепотів.— Та Маційову жаль турбувати твоїм криком. Забирайся геть з кімнати!

Цього Владек не сподівався. Такої образи не чекав.

— Що?! То я тобі ще на кінець скажу, що ти є братом...

— Геть! — закричав Антін і виштовхнув Кузьмінського за двері.

— Посинілий від злости, Владек сіпнув двері кімнати Костельницького. Комісар поліції зовсім спокійно, немов знав наперед, що Владек саме так зайде до нього, зняв окуляри й підвівся з-за столу, закриваючи папку зі справами.

— Які новини, Владек?

— Хам... Хам! Вигнав мене з хати. Ну, цього я вже йому ніколи не прощу. Він завтра поспішає у видавництво зі своєю книжкою. Я довідався. Він видасть її тоді, як рак на дубі свисне. Я йому підстелю доріжку до вершин науки! Я йому підстелю...

Владек задихався від люті. В нього, в Антона, сиділа Юля, як у себе вдома. Та сама, руки якої він колись стискав у своїх, та сама, яку боявся навіть обняти, тепер у нього в хаті, вночі. З якою погордою обминула вона його і вийшла з кімнати! А він пише дисертацію і друкує окремі розділи. О, він її не захистить!

— Кажете, у видавництво збирався? Цікаво... І що ви можете йому зробити? — іронічно глянув Костельницький. — Він ерудит, його ім'я так швидко стає відомим, що через місяць йому будуть пропонувати кафедру. Чи, може, ви ввірветесь до видавництва, як тепер до мене в кімнату, і також будете там кричати?

— О, я знаю про такі речі, що його не те що скомпрометують, а з болотом змішають!

— А саме?

— Його сестра — повія, а тепер сидить у в'язниці! Костельницький недовірливо поглянув на Владека.

— Звідки у вас такі відомості?

— Я сам... — і Владек затявся, зніяковів, помітивши глузливість у очах Костельницького.

— Виходить, ви знали її? Давно?

— Від літа, — охолонув Владек. — Це випадково, у мене нічого з нею не було. А недавно бачив її у Львові. Вона чіплялася до перехожих, вдарила поліцейя, і її, напевне, арештували. Антін не знає нічого. Він думає, що його сестра померла ще маленькою.

— Все це зрозуміло, Владек. Тільки послухайте, що я скажу. Те, що ви тримали таємницю до слушного

часу, ні на що не згодиться. Ви раніше себе скомпрометуєте, ніж його. Вона до вас чіплялася, не так? Тому мовчить. Анонімками теж не раджу гратися. Хе... Ви знаєте, у мене є інший план... І я вам готовий допомогти.

Владек насторожився.

— Слухай, Владек,— Костельницький перейшов на фамільярний тон.— Поглянь, з ласки своєї, на цей документ. Я гадаю, що тобі треба його заповнити.

Владек прочитав напис і здригнувся, як від дотику до чогось бридкого.

— Що скажеш на це, Владзю?

— Агентом поліції? Я?

— Ти. Так, ти! — Хижі очі свердлили Владека. — А що тут такого? Ти ж — поляк. У нас з тобою одна дорога. І нею ти підеш далеко. Ми допоможемо! Ти швидко забудеш асистентський столик, для тебе відкриються двері міністерства, там займеш високу посаду. Перед тобою будуть гнутися в пояс швейцари, під твоїми дверима сотні людей чекатимуть днями, тижнями і благальними очима будуть просити розпорядитися їхньою долею. Своєю рукою підписуватимеш циркуляри, а твій Мохнацький виконуватиме їх буква в букву. Це не фантазія, добродію. Реальність чистої води! До нас, жандармів, часто ставляться з погордою, але на високі пости рекомендуємо і висуваємо ми. А тобі пощастило: ти ж залишишся вченим, і ніхто не знатиме про твої зв'язки з поліцією. А коли ні,— Костельницький понизив голос,— то цей хлоп виштовхне тебе за двері кафедри, як сьогодні зі своєї кімнати. Бо в нього дисертація, наукове ім'я і тесть Мохнацький за спиною. Розумієш?

— Розумію... Але...— Владек затулив обличчя рукою, ніби від удару. Пригадався батько, Антін, Мохнацький не як близькі, знайомі — як судді. Кожен з них плюнув би йому в обличчя.

— Ніяких «але»! Пиши! — зігнувся Костельницький у вичікувальній позі.— Ти ж поляк, патріот ойчизни! Які можуть бути вагання?

Владек тремтячою рукою під диктовку заповнював документи про згоду співробітничати з поліцією і виконувати всі її доручення.

Костельницький вихопив у Владека квиток, швидко склав його і замкнув у шухляду, немов боявся, що той

роздумає і відбере. Задоволено потерши долоні, він пройшовся по кімнаті й зупинивсь перед Кузьмінським.

— Тепер слухайте. Перш за все будемо робити те, що потрібно безпосередньо для вас. Але тут ще одна річ, організаційного порядку.— Голос Костельницького звучав тепер інакше. Вдавана усмішка сповзла з його обличчя, як маска. Владек принишк. Перед ним стояв не господар його квартири, завжди ввічливий, хоч і холодний, а повелитель, від якого він став цілком залежний.

Владек слухав.

— Ви не маєте тата.

Владекові раптом здалося, що хтось його вдарив по чолу ціпком. Аж тепер прошила мозок думка, що він понад два місяці не писав і не одержував з дому листів.

...Порожньо стало в хаті Кузьмінського після смерті дружини. Мертва тиша стояла під вікнами довгими осінніми вечорами, перешіптувалась по кутках, шелестіла в канцелярських паперах. Кузьмінський рідко став виходити на вулицю. Вранці біг на роботу, скрадаючись, вечорами заслонював наглухо вікна, зачиняв двері на замок і сідав до столу. З-під столу витягав пляшку, повільно наливав пекучої рідини й випивав.

Втопивши пальці в густе сиве волосся, просиджував так годинами, не відчуваючи бігу часу.

А вранці знову йшов на роботу.

У канцелярії магістрату, де він працював, почали шептатися і кидати в його бік багатозначні погляди. Він це помічав. Не відривав очей від паперів і ще нижче опускав голову.

Розмовляв тільки з листоношею.

— Листів нема? --

— Нема.

Тоді чемно вклонявся і просив, щоб не затримував листа від сина.

Владек довго не писав. Старий надіслав уже два листи й телеграму, але відповіді не було. Аж одного дня листоноша приніс йому товстий пакет.

Кузьмінський кинувся відкривати, але з розірваного голубого конверта виглянули його власні листи. Сторопів. Розірвав до кінця пакет і вийняв складений учетверо папірець.

Прочитав:

«Пане Кузьмінський. Владек уже не живе в мене. Казав, що їде до Кракова. Ще нічого не писав.

Костельницький».

Ця звістка глухо відлунала в серці старого й застихла. «Чому він забув про мене?» Але — ні сліз, ні спазм. Тільки зігнувся ще більше і вже не розгинався. А вечорами пив.

У перші дні листопада на нещасного Кузьмінського звалилося ще одне горе. Його звільнили з роботи за пияцтво й помилки в копіях документів. Кузьмінський не міг у це повірити. Він кілька днів вистоював під дверима бургомистра, але той його не приймав. Заходив у свій кабінет, погаслим поглядом дивився на молодого чоловіка, який сидів на його місці, і повертався назад.

Хотів написати до Антона, але знав, що його у Львові немає. Написав ще одного листа Костельницькому, повідомляючи про своє горе. Питався, чи Владек не давав про себе знати. Лист повернувся.

Після цього Кузьмінського ніхто не бачив на вулиці. Лише часом знайомі з кварталу зустрічали його в торгові дні на ринку. Він мовчки, не рекламуючи товару, стояв з жіночим одягом на руці й дивився мимо людських облич...

...Пекучим нагаєм оперезала Владека вістка про батька.

— Тату! — скрикнув і схопився за голову. — Тату! — Він кинувся до Костельницького, але комісар стояв спокійний і суворий.

— Ваш батько живе. Не вдавайтеся в істерику.

Нічого не розуміючи, Владек з обуренням глянув на Костельницького.

— То... що це за такі жарти?

— Це не жарти. Для вас ваш батько не існує. Ви що-небудь зрозуміли? Чому не існує? Слухайте... Я довго думав, чи повідомляти вас про все. І вирішив, що треба. Для вашого і суспільного добра. Ще в час війни він скомпрометував себе як русофіл, за що був інтернований. Далі. Ваш батько виховав у своїй сім'ї запеклого ворога Речі Посполитої — Кривду. Ви швидко переконаєтеся, що це так. А останнім часом Зигмунда Кузьмінського звільнили з роботи.

— З роботи? — Владекове обличчя стало жовтувато-сірим. Як це?! За віщо?

— Ось вам офіційне повідомлення коменданта повітової поліції. Прочитайте і подумайте.

Владек читав списаний розгонистим почерком гербовий папір.

«Пану Костельницькому до рук власних.

Доношу до вашого відома, що урядник магістрату Зигмунд Кузьмінський брав активну участь у комуністичній демонстрації в день державного свята 11 листопада. Разом з безробітними і вуличниками викрикував під магістратом: «За робітничо-селянський уряд у Польщі! Хай живе КПЗУ!» Вищезгаданий обиватель звільнений з роботи. Вважаю конечним, як Ваш особисто знайомий, звернути увагу на те, що син його проживає у вашому домі, і це може мати для вас і для поліції компрометуючі наслідки.

Ком. поліції *Т. Смолінський*.

Дата. Печатка.

Владекові пригадалася розмова з батьком ще перед смертю матері. Так, це ймовірно. Він опустив папір на стіл. Спитав, прибитий, зляканий, безпорадний:

— Що ж тепер буде?

Костельницький повів пальцями по підборіддю й примружив очі.

— Отже, вислухайте мене спокійно. У вас нема батька. Повторюйте собі день і ніч, поки самі не повірите. Майбутній професор університету, працівник державної поліції не сміє бути замішаний у грихи своїх батьків. Вибирайте одне: або ваша кар'єра, або родинні почуття. Можливо, вам буде спочатку важко, я це розумію. Але пам'ятайте: ті люди були великими, які вміли стати вище себе. Отже... Вас у Львові немає. Так думає ваш тато. Я вже про це постарався, бо довіряю вам. І на цьому крапка. Тепер робимо все, що необхідне. Кривда стає небезпечним не тільки для вас. Ми як-небудь спинимо його орлиний політ. Це не так важко. Ми позбудемося зайвого клопоту наперед, а вам його матеріали придадуться колись. Ви все ж таки залишитесь науковцем, мон шер... До речі, в яке видавництво він думає завтра зайти з рукописом?

— До Губриновичів.

— Мг-м. Чи не заскоро ви з ним посварилися? Але дарма. А що він хоче їм занести?

— Не знаю... здається, якусь брошуру.— Владек механічно відповідав на запитання, не підводячи голови.

— Це, знаєте, цікаво. Ну, гаразд. На сьогодні досить. До побачення... колего.

Заточуючись, мов п'яний, Владек вийшов. Все здавалося якимсь кошмаром. Відчинив двері до своєї кімнати й оглянувся: в коридорі стояв комісар і задоволено посміхався.

Х

Зима нависла шапками снігу на дахах, бурульками льоду на ринвах, товстим інеєм на дротах. Грудень безперервно сік крупнім снігом від ранку до вечора. Морозний вітер порошив з дахів, проганяв людей з вулиць.

Сховавшись од вітру за статую матері божої, недалеко від пам'ятника Міцкевичу, вигукував газетяр:

— «Неділя!» Свіжий номер «Діла»! Інтерпеляція конгресу УНДО...— губився голос серед вітру.— Купуйте, купуйте «Кур'єр», «Газету поранну»!

Вечоріло. Антін повертався додому. Блукав цілий день без мети, замерзаючи від холодного вітру. Щось нависло над його головою — це відчув інстинктом — щось зловісне, й сьогодні чи завтра воно обвалиться й розчавить. У редакціях, по видавництвах повіяло недобрим. До нього привітно й винувато посміхались і повертали рукопис. Незрима стіна тривожного, невідомого обступила його,

— «Неділя!» «Діло!» «Дзєннік вечорни!» — вигукував газетяр.

А все йшло так добре. Університетська «Бібліотека славистична» запропонувала видати книжку. Губринович надбавив ціну, почувши, що має конкурента. Пообіцяв купити рукопис. Треба якнайшвидше закінчити.

Через півтора місяця недоспаних ночей і глухого шуму в скронях, що не припинявся навіть у сні, Антін закінчив роботу, використавши опрацьовані раніше матеріали.

— Нарешті!..— промовив до професора, полегшено зітхаючи.

Професор тер хустинкою окуляри.

— Прочитай одну сторінку вголос, Антось.

Тихим голосом Кривда прочитав перші рядки передмови.

«Нехай простить читач, що в час, насичений політичними змаганнями, інтригами й дискусіями, ми ведемо його в давнину й тривожимо кістки наших предків — славних проводирів польської нації, білі кості оніменечних П'ястів. Хай простять нам і потомки Гогенцолернів, тих, що змінили П'ястів у XV ст., хай простить нам покійний оніменечний єпископ Адамський, що своєю широкою діяльністю допоміг денационалізувати мирних полабських слов'ян. Ми схотіли заглибитись у припорошену пилюкою і привалену канцелярськими документами історію народу, що живе тепер між Віслою і Одером. Не з метою розширення слов'янських кордонів, а для того, щоб відкрити очі одурманеним фашистською чемерицею нашим землякам, ми випускаємо цю книжечку».

Бурхлива радість, раптова, рвучка, охопила всіх. Професор стиснув Антона в міцних обіймах. Юля дзвінко сміялася і куйовдила Антонові волосся.

Мохнацький гукнув:

— Марино, чарочку! Та це сильно, дуже сильно!.. Уявляю, як заметушаться правовірні, як розхапуватимуть цю брошулку читачі, як накинуться на нас «патріоти»! Але це добре, добре! Маню, чарочку!

А коли переможці праці тримали в руках келихи, в Юлі здригнулась рука, і келих з дзенькотом покотився по підлозі, вино розлилося на обрус, на плаття.

Радісні вогні в очах на мить погасли. Всі мовчки переглянулися.

— Скло б'ється на щастя, — спробував пожартувати професор.

...На другий день Антін заніс рукопис у видавництво. Після обіду гуляли з Юлею на Високому Замку, сміялись, а ввечері пішли до театру. На третій день знову з санками на Кайзервальд.. І враз замріяний Антін зупинився, з неспокоєм глянув Юлі в очі.

— Здається, треба зайти до Губриновича.

— Це ще заскоро, Антось. Хіба вони вже прочитали?

— А все-таки треба зайти.

Редактор дивно заметушився, побачивши Антона.

— Якраз добре, що ви зайшли,— крякнув у кулак, не підводячи погляду. — Справа така... ну, нічого страшного... ну... Ми віддамо вам рукопис, ваша книжка не зовсім нам відповідає.

— Що це означає? — кинувся Антін.

— Я, так би сказати, сам... нічого... Тільки, як би це сказати... тон вашого дослідження і взагалі... тон надто гострий і невідгідний для нашої установи. Я хотів би, щоб ви мене зрозуміли...

Антін запалими очима дивився на редактора, не вірячи, що йому відмовляють.

— Але ж ви самі радо погодилися. Ми ж домовились...

— Вся справа, добродію, в тому, що тут не те саме, що у «Відомостях літератчиків». Там наукове дослідження, тут пропаганда свого роду.

— Ні, це просто ви не зрозуміли. Робота зовсім наукова,— пробував переконати Антін.

— Ні, ні. Мені самому шкода. Дуже шкода, повірте... Але... Може, пізніше. Тепер, знаєте... Ми не хочемо бути трибуною політичних теорій і таке інше. Наше видавництво майже безпартійне. Ви краще перекладіть на українську мову й занесіть у Товариство імені Шевченка.

Антін повертався з рукописом уже з третього видавництва. «Бібліотека славистична», «Оссолінеум», видавництво «Свят і жице» — всі ніби змовилися. Створювалося враження, що вони кимось попереджені. З чемності заглядали тільки на першу сторінку і, вибачаючись, повертали авторові рукопис, не поклавши його навіть на стіл. Наче боялися, що, діткнувшись до редакторського стола, ці рукописи осквернять добру славу видавництва.

— Та ж візьміть хоч прочитайте, — домагався Антін. — Це написано для того, щоб ви читали! Як ви можете?..

Але у відповідь знизували плечима:

— Нам це невідгідно. Антифашизм тепер не в моді.

Надії, плекані довгими ночами, погасли, як перегоріла лампочка. В Антона було таке відчуття, мовби хтось вирвав з-під нього дошку на хисткому мості, і він тепер тримається однією рукою за поруччя. Під ногами

слизька перекладаина, а внизу — темна прірва. Все захиталося. Це останній бар'єр, який він повинен був переступити й за ним знайти самого себе.

І раптом купа непотрібного паперу в руках і порожнеча в грудях. Це їхня робота — Владека і його патрона. Зрозумів, що це саме так, і відчув своє безсилля. Що він один зробить?

Розбитий невдачею, але ще не переможений, він заніс рукопис додому. Вірив: ще не все пропало. Ну, хай і так, є якийсь наказ згори. Але ж не всі видавництва він обійшов. Є ще в Коломиї Бойчук, можна і власним накладом. Дома задумався, що робити. Передусім треба сказати Мохнацькому.

Професор потемнів на обличчі від такої новини.

— Цього я й боявся, — сказав надломленим голосом.

Антін повернувся до Юлі, яка з відчаєм дивилася на них обох, хотів знайти вогник підтримки в її очах, але...

Вона якось терпко-співчутливо зітхнула, як чужа, і з уст її зірвались слова, що, здавалось, давно вже були наготові, як стріла на тятиві.

— Тобі не щастить. Ти невдаха, Антосю.

Хитнувся, як від ляпаса, неймовірний біль шпигнув у серце. Вона сказала ці слова! Як вона могла їх вимовити?

Образа, гнів, розпука — все до краю напружило нерви, і він одвів руки, що піднялись було над головою Юлі. Повернувся і вийшов. Збіг униз. Юля кинулася за ним, роздягнена, простоволоса. Кликала. Але він не оглядався. В обличчя бив мокрий сніг, танув і спливав по щоках солоними струмочками.

Уранці, трохи заспокоєний, Антін вийшов на вулицю. Скрипів сніг під ногами. Поблизу його будинку проходжувався поліцай.

Люди метушилися біля крамниць, вибираючи прикраси для ялинок.

«Польський святий вечір», — згадав Антін. Скільки разів говорили вони з Юлею про цей день. Раділи, бо це мав бути їхній перший щасливий свят-вечір. І раптом його не стало.

Блукав вулицями, розглядав святкові прикраси у вітринах крамниць, навислі снігові рукави на дахах.

До стор. 102

Надвечір вертався додому. Газетяр за статуєю божої матері рекламував свій товар. Антін підійшов. Той зиркнув з-під насунутої шапки на Антона і швидко промовив півголосом:

— «Валька мас». Страйки в Ченстохові, Варшаві, Лодзі. «До наступу». За антифашистський конгрес.— І всунув йому до рук газети.

Крізь густий сніг Антін придивлявся до газетяра. Це був уже знайомий йому сажотрус. Антін ступив до нього. Газетяр підозріло глянув на незнайомого і одвернувся. Заховавши пачку газет під полу пальта, не оглядаючись пройшов біля самого носа поліція. Голосно вигукував: «Неділя!» «Дзеннік вечорни!»

Антін пройшов за ним. Зупинився. Знову довго, як тоді, дивився, поки сажотрус-газетяр не сховався за густою сніговою завісою.

Антонові не раз потрапляли до рук комуністичні газети. Уважно перечитував повідомлення з життя України за Збручем, читав про страйки в різних кутках Речі Посполитої. І завжди залишався з однією думкою:

«Тут революції ніхто не зробить. У Росії були інші умови. А в Польщі... В сучасних умовах мусять бути й сучасні методи боротьби».

Вдома переглядав газети. В прим'ятому номері «До наступу» прочитав статтю під заголовком «За скликання антифашистського конгресу». «Цей конгрес повинен згуртувати всіх працівників культури, які готові захищати її перед ворогом — фашизмом», — писалося в статті.

Антін задумався. Якесь вирішення — йому здавалося, надто відчайдушне й сміливе, — почало визрівати в голові.

Тепер, на самоті, зважував. Загинути, хоч би й героїстично, не зробивши нічого — чи для того він готував себе стільки часу? Яка користь з цього? Чи не було б це з його боку всього-на-всього благородним жестом?

Прочитав уважно статтю до кінця.

«Конгрес згуртовує працівників культури, — передумував прочитане.— І я маю з чим прийти. І тоді був би не сам...»

На останній сторінці прочитав повідомлення: «Видавництво «Книжка» випускає найближчим часом: 1. «Підземна Росія» Степняка-Кравчинського; 2. «Що таке колективізація», брошура...

Схопився з місця.

— Еврика! — скрикнув радісно, і Маційова, яка поралась у снігах, відхилила двері.

— Ви мене кликали?

— О ні! Я сам себе, пані! — Антін вдягався.

— Пане Антосю, пане Антосю...— скорботно похитала головою Маційова.— Ви як мартова погода. Такий якийсь...

Антін не слухав. Вибіг, не зачиняючи за собою дверей.

— Він навіть забув, що сьогодні вігілья¹, як бога кохам,— зітхнула йому вслід Маційова.— А я так готувалася.

Антін зі своєю вісткою поспішав до Можнацького. Не думав ні про святий вечір, ні про те, як сприйме цю новину професор.

На Замарстинівському передмісті до його вух долетіли дитячі хрипкі голоси:

Встаньце, пастеже,
Буг се народзі-і-іл...

Пригадав, зупинився. Юля... Чи варто заходити? Стало страшно від цього запитання. Як це так: чи варто? Хіба вже все закінчено? Це було якесь божевільне припущення, від якого заболіло в голові.

Подзвонив, чекав. Як зустрине, як зустрине?

— Антось! — Вовняна апашка злетіла з плечей, і гаряче мале тіло сховалося в його обіймах.

— Антось... Я знала, що ти прийдеш. Я знала. Ти не вмієш мстити кривдою за кривду. Я знала...

— Бо я сам Кривда,— Антін цілував її очі, вуста, волосся. Картав у думці самого себе. Адже не про Юлю, не про святий вечір він думав, коли йшов сюди. У справах ішов. А вона чекала його самого, без паперів, ідей і планів. Як він грубо помилявся, думаючи, що Юлі вистачає для щастя тільки його праць про по-

¹ Святий вечір (польськ.)

лабських слов'ян. Поклявся в душі, що ні словом не згадає видавництво, газети.

Мохнацький стояв ще за порогом, тер кулаком очі.

— Лайдаку! — поплескав Антона по плечу.

Біля приготованого столу горіла ялинка. На столі посередині стояв нерозламаний білий оплаток¹. Страви ніхто ще не торкався.

Мовчки поставали за стіл. Мохнацький розламав оплаток на чотири частини й роздав. Підніс руку до чола, щоб розпочати молитву, і тут же опустив її.

— Як справи, Антосю?

— Я не хотів би сьогодні порушувати цю тему, — зам'явся Антін, поглянувши на Юлю, але вона, настожена, не відводила од нього очей.

— Від цього не втечеш, говори, — наполягав професор.

— Після свят віднесу у видавництво «Книжка». Там видадуть.

Дзенькнула чарочка до тарілки, полум'я крайньої свічки на ялинці захиталось і погасло.

— Я не згадаю ні словом вашого імені, професоре.

— Ти... Ти забув про Юлю.

Юля повернула голову до батька:

— Я не розумію вашої розмови.

— До комуністичного видавництва вдаюся, — відповів Кривда. — Іншого виходу в мене немає.

— Якщо не через гроші, Антоне, і не проти твоїх переконань, віддавай.

— Грошей там, мабуть, платять мало... А переконання?... Я й досі шукаю...

Гнотик свічки догоряв жевріючи і погас. За вікном, десь на вулиці, гомоніла коляда, билась розірваними клаптями в шибки й затихла.

— Помолились, можна й сідати, — сказав Мохнацький.

Ніхто не промовив більше ні слова. Шматочки розламаного оплатка кришилися в пальцях. Юля не зводила погляду з пониклого Антона, професор колупав виделкою край столу. Марина стояла біля кухонних дверей склавши руки.

¹ Просфора.

— Сідайте, Маню, — промовив по хвилиній мовчанці професор.

— Там, здається, хтось тупає по сходах, — і пішла до дверей.

Задзеленчав дзвоник.

— Це я — поштар, — почулося з сіней. — Буг се народзіл. Сказали вручити вам саме в цей час. До візденя.

Марина подала листа професорові. Адресований йому, без зворотної адреси.

Всі переглянулися. Від кого б це? З тривогою стежили, як професор розривав конверт. Мохнацький перечитав і зблід. Підвів на Антона очі, повні жаху. Антін вихопив листа з рук Мохнацького. Очі його розширилися, він схопився за горло, бо не стало чим дихати, шарпнув комір сорочки. Спираючись на стіл, тумбочку, етажерку, доплентався до дверей. Зняв з вішалки пальто і вийшов.

Юля боязко взяла папір.

«Шановний професоре, — прочитала. — Пригадайте вашому майбутньому зятеві, що його сестра Оленка, яка довгі роки займалася проституцією, сидить тепер у тюрмі і, мабуть, жде чогось з вашого святкового стола».

Антін брів як уві сні. Розхристаний ішов назустріч вітрові й не відчував холоду.

Це була правда. Знав, що це правда. Так. Це від Владека анонімка. Владек знав про це ще тоді, коли випитував Антона про його рідню. Тепер відомстив. Падлюка. Оленка жива. Добре, що жива. У в'язниці Оленка. Оленка... Є в нього сестра Оленка. Повія... Продалася... Мусила... А-ах! А він — учений муж... У паперах шукає таким спасення! Мерзота! Є в нього ще й брат Василь. Десь є... Злодій, убивця! Кривди, Кривди по всьому світу!

Йшов, а у вікнах вимальовувалися тіні щасливих людей. Як було дивно тепер думати, що є десь щасливі люди! А там, за вікном тієї кімнати, з якої він тількино вийшов, сидять вони. Старий професор і Юля. Але вони не щасливі. Антін приніс до них частину свого горя. Вони сидять і... що? Обурені, проклинають, плачуть, жаліють? Треба їм пояснити. Що пояснити? Що він не винен у долі Оленки? Сказати, що осуджує її професію? Заявити, що не визнає своєї сестри, зрі-

кається? Або просити, щоб її колись прийняли в сім'ю?

— Ха-ха! Ха-ха-ха! — реготав уголос, і регіт пропадав у хуртовині.

І раптом усе здалося Антонові великою комедією. Все його життя. І він, професор, і Юля. Реготав, щоб усе те страшно, що вирувало в грудях, вирвати геть. Щоб не збожеволіти.

А коли наблизився до Руської, згадав про рукопис, про чорновики, що лежали на столі. Це все, що залишилося в нього, це ще та нитка, яка в'яже його з життям. Вбіг на подвір'я. Хотів відімкнути ключем двері, але вони самі відчинилися, і він побачив перед собою бліде, аж жовте обличчя Маційової.

— П... поліція, — пролебеділа.

У коридорчику стояли два поліцаї. Один з них показав Антонові документ на право обшуку і наказав відчинити двері.

Антін ледве усвідомлював, що діється. Він хотів кричати, спитати, що це таке і яким правом, але слова застрягали в горлі. Хтось відчиняв шафи, викладав усе купами на підлогу, щось вибирав і клав у портфель.

— У вас заборонена література, — тицьнув поліцаї Антонові перед очі «Кобзаря» і книгу Дікштейна «Хто з чого живе» у старій рудій обкладинці. — Крім цього, підозрілі рукописи.

Антін схопився.

— Не можна! Цього не можна! — хрипів, схопивши тремтячими руками титульну сторінку своєї праці. — Не можна! — закричав і кинувся на поліцаю.

Той грубо відштовхнув його.

— Хай пан чекає виклику з поліції, — сказав другий, і обидва вийшли.

У вікно біла хуртовина, намітала сніг на шиби. На підлозі лежала титульна сторінка Антонового рукопису. Зрозумівши аж тепер ціну своєї втрати, Кривда впав обличчям на стіл, і беззвучні ридання потрясли всім його тілом.

Уранці боязко заглянула до нього Маційова. Антін лежав на ліжку вдягнений, розхристаний, з запалими

очима. Так вона його вчора вклала майже непритомного.

— Підійдіть... пані... Маційова...— простогнав.— Не бійтеся... Я не збожеволів. Запаліть у печі.

— Я це вже зробила, пане...

— Холодно... Чаю...

Відкинув голову, застогнав. Ледве чутно прошепотів:

— Якби хтось прийшов, навіть Юля... Особливо Юля... Скажіть, що не повернувся вчора. Чуєте? Чуєте, Маційова! Я прошу вас... Я заклинаю вас!

— Чую...

Маційова роздягала Антона, що горів у жару, подавала чаю і не втирала сліз. А вони текли по її обличчю й губилися в зморшках. Пекучі, материнські...

Перед обідом Антін прокинувся від гомону в коридорі. Червоні плями пропливали перед очима, як безконечне коралове намисто, хиталася стеля. Пробудився, але не міг струснути з себе туману, що огортав його важким покривалом і не дозволяв поворухнути ні руками, ні головою.

У коридорі хтось гомонів. Долинали окремі слова:

— Пустіть... тут він... тут!

— Нема... Пішов... Не вертався.

Це були знайомі голоси. Антін напружував мозок, збирав думки, що розбігались, збігалися на мить і знову розлітались, не вертаючись.

Голоси затихли, і Антін забув про все. Чиїсь обличчя промайнули перед очима, без форми, довгі, потворні.

І знову голос:

— Зайду... тут... він...

— Не вертався, повірте... панянку...— голос Маційової тремтів від жалю і сліз.

— Боже мій, що з ним?

Антін кинувся, хотів підвестись, крикнути, але на це не вистачило сили. Пересохлі губи вимовляли якесь слово, та звуку не було.

Скреготнув ключ... І знову Антін провалився у безодню.

XI

Перші дні нового 1936 року приносили Костельницькому все більше неприємностей. Звідусіль надходили тривожні сигнали: у повітах повставали селяни проти податкових утисків і пацифікації. У Львові перед самісінькими вікнами поліції проходили демонстрації, і Костельницький зривався, ошпарений вигуками: «Звільніть політичних!», «Геть фашистський уряд!» З різних кінців міста тривожно дзвонили: страйкують металісти, кравці, муляри. В університеті студенти оголосили протест проти злочинів дефензиви; комуністичні газети домагаються скликання антифашистського конгресу.

Староста скликав комісарів, погрожував звільнити з роботи, якщо не наведуть порядку. Але це вже було неможливо.

Костельницький не спав ночами, сам нікав з патрулями по території свого комісаріату, вривався в квартири, вчиняв обшуки, відправляв нових в'язнів до «Бригідок».

Часом здавалося, що все вже втихомирилось, але знову несподівано надходили повідомлення: страйк, демонстрація студентів. Відчував себе, ніби перебуває на кораблі з вибухівкою, а в трюмах горить. Вириваються з нутра на палубу язики полум'я. Ще хвилинка, секунда — і все злетить у повітря. Владек Кузьмінський став тепер неабияким помічником комісара поліції. Завдяки йому Костельницький багато знав про університет. Десятки студентів і професорів, серед них і Мохнацький, були у списку запідозрених.

Старий професор відчув, що від якогось часу треба остерігатися свого асистента. З обличчя Владека зник запобігливий вираз. Його визивна поведінка ставала для Мохнацького нестерпною. Владек ігнорував доручення професора, не зважав на його зауваження, часто зовсім не приходив на роботу.

— Чи не краще нам попрощатися, пане Кузьмінський? — запропонував якимось Мохнацький. — Відносини між нами стають несприятливими для праці.

— Поки що не маю бажання, професоре, прощатися з вами, — відповів Владек таким тоном, ніби не він професорові, а професор йому повинен підкорятися. Усміх-

нувся іронічно й додав:— А може, вам кортить скоріше зятя на моє місце?

Професор проковтнув образ, нічого не відповів.

Владек помітно змінився за останній час. Пухлі рум'яні щоки запали, неспокійні очі хворобливо блищали, у розмовах зі студентами чи викладачами поведився самовпевнено, та на обличчі завжди з'являлась якась настороженість, ніби він боїться чогось.

Костельницький виявив особливе довір'я своєму підлеглому. Так в усякому разі здавалося Владекові. Він повинен був детально ознайомитися з працею Кривди і доповісти про її зміст комісарові.

Костельницький не приділяв особливої уваги роботі Кривди. Основне зроблено: Владек — добрий агент, сам Кривда знешкоджений на майбутнє. Хоч з цим буде спокій. А проти Мохнацького, цього натхненника вільнодумства серед студентів, є неспростовний факт. Лише тоді, коли Владек доповів, що вся книга пройнята ідеєю лквідациі фашизму у всіх його проявах і закликом до боротьби за волю націй, комісар зітхнув:

— Виявляється, що ми недаром попрацювали, Владзю. Пам'ятайте, ця книга у нас на обліку. Можете з неї позичати собі матеріали, якщо вам потрібно, але уважно.

Владек тим часом не знаходив собі місця. Антін ввижався йому на вулиці, в коридорі квартири, в кутку кімнати. Вночі снувся батько. Думка про батька змучила його. Стати вище себе... А він там без роботи, може, голодує, чекає від сина вістки. Потайки написати листа? Ні, ні... Листа ні. Дізнається Костельницький, і тоді все пропало. Якщо його виженуть з агентської служби, ніде й ніколи він не зробить кар'єри в цьому суспільстві, мало того, він стане таким же безробітним, як і його батько.

Розумів, що взяв на себе важке й зовсім непосильне завдання. Він не міг відразу позбутися решток свого власного сумління, які заважали йому на кожному кроці. Заздрив Костельницькому, боявся його, але не мислив себе без нього. Всюдисуща постать комісара мучила його, вселяла забобонну віру в демонічність цієї людини, яка все знає, навіть чужі думки. Адже тільки один раз Владек хотів зробити самостійний крок без його відома — послати гроші батькові, бо таки не міг

примиритися з тим, що батько повинен голодувати — і тоді зустрівся з комісаром у дверях поштамту.

— Напевно, пан Кузьмінський висилає комусь гроші, чи не так?

Так! Це демон, а не людина! Незримі щупальця, що залізли проти його волі в нутро, щоденно висисали все добре з його душі. Вирватися з них, втекти не буде сили, як у риби, що потрапила в щупальця спрута. Тому тримався його, мов сліпий костур: боявся комісара, та жах огортав при думці, що може залишитися без нього.

Владек добре знав, і в цьому немала його заслуга, що над професором Мохнацьким нависли тривожні хмари. З одного цього злотно радів. Ненавидів Мохнацького, як тільки можна ненавидіти людину. І за те, що він батько тією Юлі, до шаленства прекрасної, до божевілля зневажливої, і за те, що пригрів Антона, а найбільше... О, так! Найбільше через те, що в очах професора Владек завжди читав страшну правду про себе самого: «Падлюка ви, Кузьмінський!»

На етажерці у Владека, на нижній полиці під книжками, Антонів рукопис. Гидко, так... Але хай мучаться всі. Всі! Антін за невдячність, мужицьку грубу невдячність, батько за хлопське виховання дітей, а він, Владек, за те, що колись у дитинстві подав руку хлопцеві. Хай мучаться ті, хто не може стати вище себе. Стати вище себе! Стати вище себе!!

Стане. А поки що навіть в Антонову папку боїться заглянути. Як у свою душу. Хай ще лежить, хай мине час. Затишне сумління, визріє нова людина з теперішніх мук і тривоги, а тоді й чужа мудрість стане частиною щедрої плати за все.

Зимова жужелиця спливла в заготовані міські канали в половині березня. Напившись вологи з талого снігу, молодий вітер метався по вулицях, скверах, дзичкав між голим віттям каштанів, шелестів у торішньому опалому листі, слизував бруд з травників та бруку.

Сонце сміялося, а до нього розкривались брунатні пуп'янки бузку, з квітників випинались жовті головки кульбаби і скромно білили стокротки.

Перед університетом мружився до сонця наївний

хлопець з книжкою в руці, вічно юний і, зрештою, байдужий до всього, бо — кам'яний.

Професор Мохнацький уперше відчув старість у всьому тілі, коли за ним востаннє з гуркотом зачинились важкі двері університету. Професор зрозумів, що в нього вже не стане сили ще раз відчинити їх.

Старість, як і юність, приходить непомітно. Юність вривається бурею і приносить з собою тисячі загадок. Старість розгадає все і нічого не дає нового, крім задоволення прожитими літами або гіркого жалю за змарнованим часом. Є старість велична, є жалюгідна, але страшна передчасна старість. Боляче, коли ще сильній людині скажуть: «Іди на спочинок, пора», та найстрашніше, коли ця людина повірить у своє безсилля.

Мохнацькому стало млясо від яскравого весняного світла. Сперся однією рукою на колону, передихнув, зняв і витер хусточкою спітнілі окуляри, як завжди перед початком лекції. В мозку ще перебирав тези продуманого матеріалу, перед очима ще жила зачарована аудиторія, але все це були тільки тіні, сліди багатьох років праці. Лекцій він уже не читає. Від сьогодні популярний професор славистики, пенсіонер, нікому не потрібна людина, яку послали проти її власної волі відпочивати.

Млість пройшла, але ноги не слухались, не хотіли так швидко йти геть звідси. З другого поверху долинав пожвавлений гамір. Це перерва. За двадцять — одинадцять. Через десять хвилин замість нього зайде до аудиторії новий професор Бендас, той самий, якого студенти вижили з Краківського університету за штрейк-бхерство. Прізвище Бендаса давно відоме львівським студентам. Ліва преса таврувала ганьбою «ученого тхора», що під час краківських демонстрацій проти розстрілів робітників читав лекції і закликав «бути вірними рішучому й справедливому урядові».

Як його зустрінуть?

...Кілька тижнів тому Мохнацький був на аудієнції у ректора. Той розмовляв дуже загадково. Говорив про шостий десяток, який, напевно, дуже стомив професора. Хіба ні? Згадував про високе завдання інтелігенції в справі виховання молодого покоління, тим паче своїх власних дітей. Що це мало означати, на що натякав ректор, Мохнацький так тоді й не зрозумів. Вловив тільки

одне: його хочуть позбутися. Весь час тяжіло над ним передчуття чогось недоброго, а вчора... Вчора ректор, нічого не приховуючи, запропонував Мохнацькому йти на емеритуру¹. Ще не минуло шістдесят років? Це не має великого значення. Так буде краще. Після подій останніх днів йому годі залишатися на кафедрі. Адже всім відомо, що він був співавтором якоїсь антидержавної праці, конфіскованої поліцією, а його дочка Юлія скомпрометована участю в комуністичній демонстрації.

Останнє звинувачення прозвучало для професора як щось неймовірне. Юля замішана в політиці! Хіба в зв'язку з цим робили обшук у його квартирі? Мохнацькому було важко зібратися з думками. Як це, його таки виганяють? Він пожовк і важко сперся на спинку фотеля, а ректор, зауваживши це, кинув:

— От бачите, шановний колего, здоров'я ваше здає. Пора, пора...

— Пора? — тихо скрикнув Мохнацький. — Пора на піч? А як же я буду без роботи?.. Без студентів?..

Ректор потішав. Адже пенсії вистачить професорові до кінця життя. До того ж усе вже вирішено. На місце Мохнацького запрошений з Кракова професор Бендас.

Бендас! Тепер усе зрозуміло. Бендас — лояльний, а тобі, старий чесний Мохнацький, знаменитий на всю Польщу славісте, — пальцем на двері.

Сьогодні професор розраховувався. Раз і назавжди. Зачинивши важкі університетські двері, він повірив у свою передчасну старість.

З другого поверху долинали гомін, крик. Що це знову? Вже на лекцію пора. Але яке йому тепер діло до цього мурашника? Треба йти геть. І він подався через вулицю в напрямку до парку Костюшка, все ще прислухаючись до свисту, крику і брязкоту за стінами університету...

Тим часом біля 61-ї аудиторії стовпилися студенти. Спершись спиною на двері, високий чорноволосий юнак загороджував вхід до аудиторії.

— Ламістрейк² Бендас замість Мохнацького! — вигукував він, розчервонілий і рішучий. — Хто бажає, па нове однодумці, до Бендаса на лекцію. Прошу!

¹ Пенсію.

² Штрейкбрехер (польськ.).

Студенти загомоніли.

— Який Бендас? Що за один?

— Прощу, прощу, на лекцію до найславетнішого схоласта на всю Польщу! — іронічно заохочував хтось з гурту.

— Ніхто не піде!

— Хіба така амфібія, як він!

Ця солідарність тривала лише хвилину. Група студентів, незважаючи на обурені вигуки товаришів, що тісно лавою перегородили коридор, кинулася до аудиторії.

— Дорогу, дорогу! — закричали задирливо й почали проштовхуватися вперед.

— Ендеки, сволота! — пустилися навперейми страйкарі, і за хвилину напасники котилися сходами вниз.

Враз стало зовсім тихо. Студенти розступилися й пропустили зіщуленого професора Бендаса. Не розглядаючись, він швидко шурхнув у порожню аудиторію. Ніхто не вимовив і слова.

Через деякий час Бендас відхилив двері. Щупла його постать нагнулася вперед. На худому обличчі змішалась боязнь з удаваною приязною гримасою.

— Мабуть, сталося непорозуміння, панове... Я викладатиму у вас порівняльну граматику.

— Ах, ви? — зробив здивовану міну чорноволосий, що стояв увесь час біля дверей. — В такому разі, — моргнув він до студентів, — заходьте, панове.

Бендас заспокоївся. Студенти зайняли місця, загроза зриву лекції, здавалось, минула.

— Отже, — почав він, ставши за кафедру, — курс порівняльної граматики...

З останніх рядів почувся пронизливий свист. Бендас стрепенувся. Підвів голову, свист припинився.

— ...Курс порівняльної граматики, який читав шановний професор Мохнацький, вести буду я...

Тепер засвистіли всі. Студенти схопилися з місць, закричали:

— За двері!

— Забирайся!

— До дябла, ламістрейку!

Наче облитий водою, вислизнув Бендас з аудиторії, а на дверях за ним розпливлися і поповзли додолу смердючі патьоки з розбитих тухлих яєць.

— Професора Мохнацького сюди! — запропонував хтось.

— Мохнацького, Мохнацького! — підхопили всі.

— Лімузином за ним додому!

...Мохнацький ще раз оглянувся і пішов по алеї. Зупинився біля кущика бузку, вщипнув розпуку бруньку і прошепотів:

— П'ятдесят восьма весна...

Прокинувся від глибокої задуми тоді, коли його оточив гурт хлопців і дівчат. Він неспокійно обвів поглядом знайомі обличчя, і враз вдячний блиск засвітився в його зіницях.

— Дорогі мої... — У нього затряслися поморщені щоки. — Провести прийшли старого...

— Ми з проханням до вас, професоре, — озвався чорноволосий. — Не відмовте... Останню лекцію просимо прочитати сьогодні.

— Що ви надумали, Сарабай! Таж у вас зараз професор Бендас...

— Він не читає.

— І не буде читати! — додав хтось запально.

— Що ви накоїли, шибеники! Що сталося? — запитав тривожно Мохнацький, згадавши недавній підозрілий свист і крики на другому поверсі.

Студентка, яка стояла ближче, зам'ялася:

— Його висвистали щойно. Але це наша справа. Це вас не стосується анітрохи.

— Так, але просите мене до аудиторії... Ні, не підую, мої дорогі. Сядьте тут на лавочці й попрощаємося.

Професор знову поник у задумі. Може, хотів тепер збagnути таємницю вічності життя, бо біля нього, старого береста, стояли молоді, зовсім юні дерева. Вони ростуть, пнуться вгору до сонця. Що тепер сказати, яке останнє правдиве слово дати їм на дорогу? Зайти в аудиторію і висловити те, чого не говорив ніколи, чого завжди боявся сам?

А що коли це помилка і вона зіб'є з пуття молодих? Тільки на мить забуяли молодечі думки в старому мозку і принишкли, стомлені.

Довго стояли студенти мовчки навколо професора, й боляче було їм бачити, що він так швидко постарів.

Але професор підвівся. Такий, як недавно за ка-

федрою, протер звичним рухом окуляри, бадьоро підняв посивілу борідку.

— Коли пройдеш великий шмат життя,— почав він ледве чути,— і оглянешся назад, аж тоді побачиш, скільки добрих діл і скільки помилок на терезах пройде-ного... Я відкривав перед вами глибини науки і надто далеко стояв від того, що діється довкола... І не встиг я ще й наблизитись до дійсності, як вона жорстоко мене зачепила. Можливо, не вмів я... А тому вам хочу сказати дуже важливе: вчіться замолоду розуміти життя, зумійте відрізнити в ньому головне від неістотного. А основне — справедливість, правда. Без неї нема справжньої науки, без неї нема життя людям на землі. Боріться за правду, боріться проти підлості і варварства, не жалійте сили, поки є вони у вас, да-віть за горло тих, хто кривду чинить,— і благословенні будете...

Аж тепер професор помітив, що між студентами стоїть Юля. З помарнілого її обличчя пильно дивляться темні очі. Професор на якусь мить пошкодував, що ска-зав ці слова. Юлі не треба було знати саме цієї його думки.

Вона зрозуміла, чому батько збентежився. Він ска-зав чужим те, що боявся казати рідній дочці. Юля не зводила з батька очей, а вони промовляли тільки йому зрозумілою мовою:

«Говори, батьку, далі. Якщо ти вчитимеш чужих того, чого не вчиш своєї дочки, то це буде несправедли-во. Але ти чесний, татку. Говори!»

Вдихнувши повітря, Мохнацький закінчив після ко-роткої мовчанки:

— ...і честь вам буде від людей. А це найдорожче в житті. Ну, тепер прощайте... І не згадуйте лихом.

Хотів усміхнутись, але не вийшло. Зняв капелюха. Студенти не розходилися.

— До побачення.

— До побачення, професоре.

Тепер професор не шкодував, що сказав ці слова. Щось збурилось, закипіло враз, ніби під серцем раптом відкрилась наповнювана роками комірка з животво-рним плинном. Здавалось, жити стало нічим, та от сила життя оживила стомлений організм, бентежно забилося серце... Хай це відчуття зникло так само, як і прийшло,

але це було справжнє горіння. Чи в кожного в житті таке буває?

Та слова, яких він ніколи не говорив і нікому більше не скаже, чула його дочка — близька й безмежно далека людина. Вона не повинна була їх чути.

Крадзькома поглядав на її майже дитяче, та вже позначене турботою личко, ловив неспокійний її погляд і думав: «Невже правду говорив йому про неї ректор?»

Обережно і боязко, щоб не вразити, спитав:

— Мені сказали, що ти... ну... замішана була... в якійсь там маніфестації.

Юля стрепенулася. Його звільнили з роботи через неї... Безпорадно підвела затуманений слізьми погляд на посвіту батькову борідку і, не маючи сили глянути йому в очі, перепитала:

— Звідки ти знаєш?

— Ректор... учора...

— Це правда, татку,— призналась відверто й рішуче, як колись у своєму коханні до Антона: Мохнацький сприйняв її відповідь спокійно. Таким тоном Юля вдруге сповіщає його про небажане, небезпечне, але безповоротне. Було б зовсім зайвим картати дочку, тому промовчав і лише, щоб не припиняти розмови, сказав, як про щось маловажне:

— Дивіться на неї...

Юля хотіла розповісти батькові про все, але змучений і байдужий вираз його обличчя говорив, що будь-які пояснення зайві.

...Юля нічого не знала про організацію демонстрації. Лише в той день, коли більша частина студентів залишала аудиторії і виходила на вулицю, їй потрапила до рук листівка МОДРу. В ній говорилось про сотні тих студентів, що мучаться в застінках дефензиви, гинуть від катувань і хвороб. Чисто людське почуття обурення примусило її приєднатися до демонстрантів і кричати перед будинком поліції: «Хай згниє! Ганьба!»

Юля хотіла сказати батькові, що до сьогодні вона не знала, де початок нитки, за якою вона могла б піти в житті. І ось він, її батько, колись такий обережний і далекий від політики, сам вказав на цей шлях. Юля хотіла сказати, що починає розуміти, на чиему боці правда, хотіла відкритись... Але професор, який кілька хвилин тому був молодим і сильним, тепер здавався старим

і німеччиною. Що залишилось у його серці? Чи не остання здорова зернина капнула зі старого колоска на родючий ґрунт?

Небагато часу минуло від того страшного святвечора, зате він був таким щедрим на події, що недаремно Юля іноді говорила батькові чи то для гіркої потіхи, чи від затаєної сумної гордості:

— Цих кілька місяців варті років, татку. Нам щастить брати від життя більше, ніж воно звичайно може дати.

Професор мовчав. Міркував, чи це серйозні роздуми дочки над життям, чи романтичне захоплення пригодами. Тому сказав якось:

— Цих кілька місяців варті для когось шибениці.

Гострим бодем відізвалися слова в серці дівчини. Із слізьми і зневагою в очах відповіла їдко:

— Слабкі люди завжди шукають винних. Якщо це ти на Антонову адресу, то...

— Ах, облиш, це не про нього! Антона я краще розумію, ніж ти.

Можливо, що так. Вони подібні один до одного, як батько й син. А Юля,— вона це відчувала,— часто була чужою до їхніх шукань, задумів. Але ж чому тоді професор після анонімного листа замкнувся в собі і про Антона згадував рідко, вимушено? Зненавидів? Ні, бо сам подав на розшук і нетерпляче ждав відповіді, сам похалцем перечитував новинки в газетах, сподіваючись знайти щось про нього. Може, відчував жаль, що Антін приховав страшну таємницю, чи, може, ця таємниця показала глибоку прірву між Кривдами і Мохнацькими?

Все це прийшло раптово, і треба було немало часу, щоб знайти якусь точку опори серед цієї розшалілої бурі.

А за вікном тоді глузувала хуртовина, гуляла по дахах, крутила, гримотіла відірваною бляхою. В цій хуртовині потонув її Антін, не сказавши й слова на виправдання, і розгублений батько стояв перед нею з анонімою в руках.

— Це неправда, це наклеп! — повторяла в розпуці Юля.

«Правда, правда!» — гримотіла відірвана бляха.

А тихий, заметений, засніжений ранок підтвердив

цю правду: Антін не повернувся. Його кімната зачине-на. Не повертався й на третій день, і через тиждень. Заплакана Маційова зустрічала її на порозі й запевня-ла, що Антона нема й досі.

— Поліція була... Всі папери забрала... Хоч би вам не було неприємностей...

Можливо, ховається від поліції, а може й нічого не знає. Напевно, дуже страшною і невідомою для нього самого була вістка про сестру, коли він не повернувся.

Аби хоч батько не мовчав. Простоював іноді годи-нами біля столика й невпинно тарабанив пальцями.

— Ти знаєш, від кого анонімка, Юлю? — згадав тільки один раз про те, що весь час гнітило душу. Не че-каючи відповіді, докінчив: — Від Кузьмінського.

Юля про це сама здогадувалася. Владек міг знати те, про що не знав Антін. Приберігав таємницю до слухного часу.

— Кузьмінський — дуже непевна людина, — додав професор. — Я боюсь його.

Юля не боялася нічого. Чого вже боятися, що втрачати? Антона ж немає. Холодним поглядом зустрі-чала Владека в коридорі чи на вулиці. А він утікав: швидко проходив, механічно вклонявся, спотикався. Це приносило їй задоволення. Є люди, які піддалися си-лам зла, і є такі, що встояли проти нього. Одні гинуть у боротьбі зі злом, як Антін, стають безпорадними, як батько, інші робляться нікчемними. Залишаються тіль-ки сильні, як полум'я смолоскипа, що завжди здій-мається вгору, хоч його нахиляють донизу.

«Я сильна, я вірю, що не зламаюся в житті. Де ж мое місце, де мої друзі?»

З Маршалковської вулиці в напрямі до площі Смольки йшла колона студентів. Жандарми кидалися у гущу демонстрантів, били прикладами, а натовп тис-нув на них — збурений і дужий.

Юля ішла разом з ними. За батька, за Антона, за його сестру кричала:

— Ганьба! Ганьба! Ганьба!

Очі її зустрілись з Владековими, здивованими і злими (чого він шукає тут, підлий боягуз?), і вона крик-нула до них, вкладаючи в це слово всю силу своєї не-нависті й болю:

— Ганьба!

Через кілька днів після демонстрації поштар вручив Юлі виклик у поліцію. Не пішла. Трохи пізніше — обшук у квартирі. Якись люди в цивільному переглядали папери, книжки і склали акт, хоч підозрілого нічого не знайшли.

— Чому ревізія? В чому справа? Як... смієте? — обурений, до глибини душі ображений, допитувався професор, розгублено й боязко вдивляючись у злі, камінні обличчя агентів.

— Чому ревізія? — стурбовано звернувся до Юлі, анітрохи не підозріваючи, що якраз вона є причиною обшуку.

Юля не мала сили дивитися в очі батькові, мовчала. Коли поліцаї закінчили обшук і вийшли, не вибачившись, Мохнацький простогнав безсило:

— Це навмисна компрометація. Тут не обійшлося без Кузьмінського.

А на другий день приніс новину, яка зовсім його зігнула.

— Я ж говорив. Мені делікатно запропонували йти на емеритуру.

Тим часом надійшло повідомлення, що Антін Кривда перебуває у Львові, веде нетверезий спосіб життя, інколи ночує на Руській 8/4.

— Антось живий! Живий! — нестримна радість, чужа притихлим стінам професорського будинку, розчинила вікна, двері, влилась потоком світла до кімнати й розіллалась білизнаю по стінах, предметах, обличчях.

— Татку, Антось живий! — куйовдила його густу бороду, цілувала, сміялась. Професор впізнав свою доню: сліди журби сплили з її лиця, як пил з листочків після зливи. Він зрозумів, як багато місця займає в її житті Антін. Хіба можна таїти хоч краплину образи на таку дорогу для його дочки людину?

Але бурхлива радість відразу вщухла. Антін пиячить. Антін зламався. Треба негайно знайти його.

Знову зустріч з мовчазною, переляканою Маціювою. Часом приходять, так... Але не треба, не треба панючці з ним зустрічатися, хай вона пощадить себе і його... Кімната зачинена, ключ у нього... Хай іде панянка, ради всіх святих хай іде...

— Я не піду. Буду тут стояти, поки не прийде.

— О, ради бога! Напишіть йому, може, це його

воскресить. Він страшний тепер. Панночка не сміють його таким бачити... Зненавидите, краплі любові у вас не залишиться... А вона ще буде йому потрібна... Молю, благаю вас...

Стара плакала і боязко визирала з-за одвірка, чи не йде Антін.

Юля написала Антонові листа. Але відповіді не було. Як же так? Він не прийшов, коли знає, що Юля жде його — без погорди, без докорів, з тим самим коханням? Хіба це любов, коли вона ламається, нівечиться при першій невдачі? Де ж тоді друзі, коли й Антось не друг? Він був, але його нема й не буде. З'явився в її житті, як полум'я ватри на залитих сутінками горах, на розгойданих хвилях нічної темряви. З'явився багаттям, а згас, як свічка.

Антін не приходив і не писав. Замість нього прийшла до її серця терпка образа не за себе — за нього. Може, він не вартий був її кохання? А щоб дорешти не згубити того прекрасного, що залишилося в серці, щоб не зненавидіти свого великого колишнього почуття, боязко одверталася від нетверезих чоловіків на вулиці...

Антоня нема. З ким їй тепер іти, коли сам батько нехотячи благословив її на нову й непевну дорогу?

Старий Мохнацький ішов поруч мовчазний, немов боявся сполохати задуму з обличчя Юлі.

ХІІ

Стах Кручковський на кожен випадок тримав у руках розкрити книжку, а Мирон Сарабай, Кульчицький і Шпайхер схилилися над конспектами. Маленька аудиторія на четвертому поверсі прислухалась до притишеної розмови.

— Бендаса вигнали, висвистали, і що з того? — гарчався Сарабай. У нього з'явилися рум'янци на щоках.— Він собі преспокійно викладає далі, як та шльондра, що їй плює в лице...

Сарабай знав, що в Крука (Кручковського) зараз зморщиться чоло, і він злегка постукає кісточками пальців по столу. Крук не любив галасу. «Треба вирішувати, а не сваритися»,— говорив завжди. Серйозний, мовчаз-

ний, він ще більше спохмурнів, відколи його Мирославу відправили з «Бригідок» до Берези Картузької.

Крук ляснув книжкою об стіл:

— Що ти пропонуєш? Хочеш, щоб тебе таки вигнали?

— Не виженуть. Бендас мене боїться. Треба організувати прощальний вечір Мохнацькому.

...Відносини між Бендасом і студентами не поліпшувалися. Після скандалу в 61-ій аудиторії хтось доніс ректорові, що організатором зриву лекції був Сарабай. Бендас про це не знав і тому дуже здивувався, коли до нього зайшов стрункий чорноволий юнак і великими карими очима зміряв його з ніг до голови.

— Мене хочуть викинути з університету,— сказав юнак спокійно,— за зрив вашої лекції. Скажіть ректорові, що це неправда, і я вам обіцяю, що такого більше не буде.

— Безличність... Нахабство! — пролепетав Бендас, ховаючи худе тіло у фотель, і через хвилину, піднявшись з фотеля дугою, повторив те саме надірваним меццо-сопрано.

— Не заперечую, професоре. Але вам доведеться так зробити. Адже вас можуть збойкотувати, куди ви подінетесь після Кракова і Львова? Моє прізвище Сарабай.

Бендас таки попросив ректора залишити Сарабая. Після цього лекції проходили більш-менш спокійно, тільки часто Бендасу підносили записки з запитаннями: «Що таке штрейкбрехерство?» — або: «В якому університеті думає професор зайняти кафедру після Львова?»

Бендас зносив усе це терпеливо, змовчував, хіба часом довіряв свої клопоти асистентові Кузьмінському й просив одного: допомогти якимось збутися Сарабая...

У Шпайхера на згадку про Мохнацького засвітилися очі. Він любив професора.

— Прощальний вечір... Це було б прекрасно! — вигукнув захоплено.

— Чому прекрасно? — перепитав Крук. Його часом дратувала наївність Шпайхера.

Шпайхер зніяковів: як — чому? Хіба професор Мохнацький не заслужив на це?

Русявий Кульчицький посміхнувся:

— Пінкас має рацію. Тільки для вшанування особи у нас немає часу.

— Але ж не для особи,— доводив Сарабай.— Хіба ви не розумієте? Колективне засудження страйколомів, протест проти схоластичної науки...

Крук підняв руку до підборіддя, наче щось згадав.

— Чекайте, чекайте... Професор Мохнацький... Хто докладніше знає історію з якоюсь дисертацією, чи що? Писав її Кривда, той, що прогримів колись у пресі. Ним ще тоді цікавилася наша партія. Він, кажуть, писав якусь працю разом з Мохнацьким.

— Таж про цього Кривду ми згадували якось на гуртку,— пригадав Сарабай.

— Деякі говорять, що в Кривди конфіскували працю, інші — буцімто його спіймали з рукописом на кордоні,— пояснив Кульчицький.— Це мала бути фундаментальна розвідка про Сілезію.

Шпайхер здивовано розвів руками.

— Я ж знав Кривду! Він мешкав на Руській, недалеко від мене. Ви мушили читати його статті, вони мали явно антифашистську тенденцію. Не знаю, що з ним зараз, бо від якогось часу його не бачу, але справді, кажуть, що в нього викрали чи то конфіскували під час обшуку якийсь рукопис. Очевидно, що й Мохнацького звільнили з роботи в зв'язку з цим. Певно, праця й насправді була цінна і небезпечна...

— Це, знаєте, цікаво,— задумався Крук.— У мене виникла ідея. Якщо справді була така праця і вона мала антифашистське спрямування, то... я думаю, її варто розшукати.

— І на це спрямовувати всю нашу діяльність? — відізвався іронічно Кульчицький.

Крук знову нахмурився:

— Я не розумію вашого отого безглузлого пориву до героїчних вчинків. Ми — комсомольська комірка, маленька ланка великої партії. З дрібних доцільних справ сотень таких комірок складається загальна боротьба комуністів. Прийде час великих справ — будемо всі разом їх виконувати, а поки що найдрібніша ініціатива наближує саме той час. Отже...

— Я ж і кажу: організувати прощальний вечір і, крім усього, про це все довідатися,— наполягав Сарабай.

— Про це докладно знає дочка Мохнацького! — схопився Шпайхер. Йому здавалось, що він зробив від-

криття.— Кривда ходив з нею. Кузьмінський також може знати: вони обидва товаришували колись.

Сарабай поморщився:

— Наш велебний асистент, на мою думку, підозрілий тип. Його треба розкусити. Він живе на квартирі в комісара поліції.

— А ти б узявся за це та й розкусив, Мироне, — звернувся до нього заклопотаний Крук.— Розумієте, в чому справа: після подій у Сілезії і Кракові праця Кривди дала б чудовий матеріал для листівок і відозв. Сілезький робітник зараз у центрі уваги партії. Ми зробили б велику справу, товариші. Мало того, її масовий тираж... Ви розумієте, що це означає? Для агітації нам дуже потрібне наукове обґрунтування фактів. А то ми часто збиваємось на фрази...

— Це зовсім легко уточнити, Стаху, — Сарабай закусив губу, вагався: докінчувати свою думку чи ні.— На вечір запросимо дочку Мохнацького. До речі, я бачив її на демонстрації. Це вже дещо говорить про її погляди, симпатії.

— І наш Мирон пропаде тоді ні за цапову душу, — моргнув лукаво Кульчицький.— Для політики вона надто гарна.

Сарабай почервонів.

— Не говори дурниць, Бронек. Це справа серйозна...

Ректор і слухати не хотів про будь-який прощальний вечір для Мохнацького.

Тоді в Сарабая народилася нова ідея. Адже для чогось у них існує славістський гурток? Було колись засідання з приводу праць Мохнацького. Треба просто продовжити його!

Сарабай енергійно взявся за організацію. Бендаса не вводив у курс справи, повідомив лише асистента Кузьмінського. Підозрілого не було нічого. Тема засідання звучала скромно й невинно: «Деякі питання славістики».

Мохнацького повідомили в останній день. Спочатку професор не міг зрозуміти, чого від нього хоче слухач третього курсу, прізвища якого він тепер не міг пригадати.

— Вечір? Прощальний вечір? Хто з ким повинен прощатися? Поясніть, бо я ніяк не второпаю, про що

йдеться.— Мохнацький, не підводячись з-за стола, долонею закрив чистий аркуш, над яким просиджував днями, закрив, наче від сорому, що за стільки часу він не міг викласти на папері жодної думки.— Тож кажіть, у чому справа?

Сарабай не пізнавав професора. Як він змінився за такий короткий час!

— З вами хочуть студенти попрощатися, професоре. Отже, ми вирішили запросити вас на засідання славістського гуртка. Інакше не можна. Ректор не дозволив.— Сарабай замовк, побачивши, як, доганяючи одна одну, побігли сльози по щоках і загубилися в сивій густій бороді.

— Не дозволив, кажете? — тихо спитав професор.— А хіба це взагалі потрібно? — погаслими очима глянув на пониклого студента.

— Потрібно, професоре; конче потрібно, — палко заговорив Сарабай.— Хай буде, що не для вашого вшанування, якщо ви цього не бажаєте, але ви можете й повинні допомогти нам заявити публіці про суть справжньої науки, засудити рутину, схоластику...

Очі Мохнацького проясніли. Він уже від когось чув подібні слова. Це було не так давно. Так, так... Це було зовсім недавно. Хтось з такою ж пристрасстю просив у нього допомоги. Хто ж це? Підвівся з крісла і зняв окуляри. Антось?! Ні, це слухач третього курсу, він ніяк не може пригадати його прізвища. Який подібний!

Усміхнувся. Втопивши пальці в бороду, професор щось пробурмотів, немовби сам перевіряв у думці те, що повинен зараз сказати.

— Я не розбив рутинного бар'єра в науці, друже. Ви помиляєтесь. Але коли я ще придатний для того, щоб стати трампліном до справжньої, ну... як би сказати...

— Войовничої!

— ...так, войовничої науки, то я.. що ж, згоден.

— Дякую, від усіх нас дякую, професоре,— полегшено зітхнув Сарабай.— А це запрошення для вашої доні.

— Для Юлі? Та я без неї й не пішов би.

...Сто сімнадцяту аудиторію вже заповнили студенти, коли сюди зайшли Мохнацький і Юля. За столом

стояли два крісла, ліворуч — кафедра, а під стіною піаніно.

Юля сіла в другому ряду, а професор швидким кроком, як колись за кафедру, вийшов насередину.

— Добрий вечір! Сідайте, — привітався дзвінко. Юля стрепенулась і від щастя сховала обличчя в долоні. «Татко ще сильний!» Оглянулась довкола й прочитала в задоволених очах студентів ту саму думку.

Професор хвилину постояв, подивився на присутніх: багато знайомих. Помітив Кузьмінського. Потім сів, як завжди на засіданнях, край столу.

З короткими доповідями виступили два студенти. Вони зробили стислий огляд праць видатних славістів, критикували тих, які, крім сухого нагромодження фактів, не дали нічого для висвітлення історико-мовного чи літературного процесу. Скупо згадували Мохнацького.

Дехто знав, інші відчували, що сьогодні збиралися не для цього. Розумів це Кузьмінський і чекав. Адже чогось прийшов на засідання Мохнацький з донькою.

Потім вийшов на кафедру Сарабай. Він заявив, що сьогодні він не читатиме реферат, а скаже кілька слів, які зможуть засвідчити старому професорові, що студенти немарно слухали його лекції.

— Хто читав праці і слухав лекції присутнього тут шановного професора Мохнацького, той знає, що всі надбання науки він намагався ставити на службу суспільству. Якщо він і заглиблювався в архівний пил, то це тільки для розуміння процесу, тільки для того, щоб у змісті старої пісні знайти промінь нашого «нині». Хай і так, що не завжди це професорові вдавалося, але ми, ті, що повинні його змінити, скажемо відверто і впевнено: геть догматизм і вічні аксіоми, їх нема! Наука для науки не існує. Справжня наука не сміє бути байдужою до соціальних явищ життя. Всі повинні зрозуміти, що ті псевдовчені, які змушують молодь безцільно порпатись у ветхих книгах, роблять це з метою. Вони хочуть відвернути молодь од гострих проблем сучасності. Вони хочуть із здібних юнаків і дівчат зробити штрейкбрехерів, пасивних злочинців і для цього використовують науку — вінець людської мудрості. Доношки мо-

жуть звинуватити мене в соціалізмі. Вони прийшли сьогодні сюди також. Не оглядайтесь, по очах не впізнаєте, але вони є! — все більше запалювався Сарабай. — Марні зусилля, панове! Не назвете ж професора Мохнацького соціалістом за те, що на одній з останніх лекцій він довів, що частина споконвічно слов'янських земель були германізовані в XIV сторіччі предтечами сучасних фашистів. А довів він це суто мовним матеріалом. Ось чому я посилаюся на професора, закликаючи вас сьогодні...

— Прошу вибачення, — перебив Сарабая Мохнацький. Він простягнув руку, вона помітно тремтіла. — Це була не моя думка. На старості літ я став учнем. Це дослідження належало молодому вченому, який написав фундаментальну працю про Сілезію. Я використав його матеріал під час лекцій, можливо, для того, щоб не пропали вони безслідно, як сам автор і його праця. А вона була містком від старої догматичної науки до нової — войовничої, місточком, по якому ще пройдуть... пройдуть!

— Хто він? Як його прізвище? — почулося зразу кілька голосів з аудиторії.

— Ім'я його в науці, на жаль, маловідоме... Кривда називався.

По залу пробіг шумок. Сарабай і Кульчицький переглянулись. Асистент Кузьмінський пригнувся за чнеюсь спиною. Сарабай зійшов з кафедри.

В залі залягла важка тиша. Мохнацький не бажав цього. Хтозна-що вона породить: може, дискусії, може, протест? Чи не досить на сьогодні? Помовчавши хвилину, він бадьоро підвів голову й усміхнувся.

— Чого ж це стало так невесело? Як славіст я хотів би сьогодні почути слов'янську пісню. Юлечко, заграй, якщо вже є тут піаніно.

Дівчата піднесли професорові букет троянд. Він дякував і дивувався, звідки вони взялися. Чи то так рано почалась весна, чи, може, і взимку вони розквітають, як іноді молодість у похилому віці?

Юля нічого не відповіла на батькову пропозицію. Вона стиснула губи, наче боялася, що замість слова вирветься з уст крик, і мовчки підійшла до піаніно. Бренькнула струна, друга, і загойдалася над головами тужлива мелодія:

Пасла Касенька круфкі дае,
Ген там за гурке гнала е,
Две круфкі ген гнала, тенскліве спевала,
Сломняйонц вшистке смуткі све.

Мелодія, здавалось, заколисала зал, притих гомін, посмутніли очі молодих, заблищали старі — Мохнацького.

Враз пісня обірвалася. Схлипнувши, Юля встала з-за піаніно і прожогом вибігла в коридор. Професор не пішов за нею. Він знав, кого нагадала їй ця мелодія.

Розчинивши вікно, Юля вдихнула свіже повітря і прошепотіла в пільму: «Антосю...»

Хтось обережно доторкнувся до її плеча. Мозок тройняла думка: «Владек!» Рвучко повернувшись спиною до віконної рами, гнівно глянула.

— Я налякав вас...

Перед нею стояв широплечий, високий хлопець з винувато складеними на грудях руками. Це сьгоднішній референт. Прояснений її погляд відбився на його обличчі радісною посмішкою.

— Ви не сердитесь, правда?

У голосі незнайомого теплилось щире прохання. Він стояв у цій скромно-хлоп'ячій позі, немов чекав, поки Юля цілком заспокоїться.

— Я вас звідкись знаю, — придивилась Юля. — Ви не проходите деколи Замарстинівською?

— Дуже часто. Вчора навіть був у вас. Я заходжу до свого вуйка Казя Сарабая, шевця на...

— Таж це наш сусід! Такий смішний...

— Ага. Я також умію шевчити... А чому ви покинули аудиторію?

— Так собі... Вийшла подихати свіжим повітрям.

— І зітхаєте біля вікна...

Юлі приємно було в товаристві Сарабая, але останнє його запитання насторожило. Невже він стежив за нею і чув її зітхання?

— Зітхаю? О, я не сентиментальна, — відповіла тим незалежним тоном, що іноді збиває з пантелику самовпевнених, але Сарабай анітрохи не збентежився.

— Це добре, — сказав ніби про себе і почав пильно розглядати свої нігті. — Тато ваш також тримається понад усі наші сподівання.

— Це тільки сьгодні так... Аж не знаю, кому дяку-

вати, що трохи його підбадьорили.— Юля забула про нетактовне запитання Сарабая і довірилась йому, як давно знайомій людині.— Так багато звалилось одразу... Татка все це дуже пригнітило, адже його таки вигнали, просто кажучи. Правда, він навіть вважає себе моральним переможцем, але не має сил стати байдужим. Він тепер бадьорий, веселий, а завтра знов сидітиме з рукою за чистим аркушем паперу, щоб раз у раз доводити собі самому свою старість, безсилля.

Сарабай торкнувся її ліктя.

— Не треба журитися, — промовив тихо.

— Як того всього забагато, якби ви знали! — сумно похитала головою.— Знаєте, часом таке відчуття, ніби ти горіхова лушпинка, що крутиться у вирі на одному місці: і тонути не тоне, і вперед не пливе. От, бачу, ви, хоч і досить абстрактно говорили сьогодні, та щось-таки намітили собі в житті...

— Бо завжди тій лушпинці, а нею стає кожна людина без друзів, треба маленького поштовху, хоч би соломинкою.

— Напевно так... Але це знову абстракції! —

Допитливо переглянулись, немов визначали одне одному ціну. Сарабай підступив ближче до Юлі й насторожено оглянувся. Біля входу до аудиторії стояв Кузьмінський. Він дивився в їхній бік.

— Ви його знаєте? — пошепки спитав Сарабай.

— О так. Ми з ним старі знайомі, — відповіла Юля з незрозумілою для нього іронією.

Кузьмінський не витримав їхніх поглядів і швидко зайшов до аудиторії. З дверей вирвався в коридор гамір, сміх і звуки піаніно.

— Бавляться. Може б, і нам зайти? — запропонувала Юля.

— Так буде найкраще, — погодився Сарабай, маючи на думці щось інше.— Я лише... от... Якщо б ви захотіли, я тільки боюсь, що ви мене не так зрозумієте... Зайдіть колись до Казя і спитайте, чи не міг би він зробити туфлі на корковому підборі.

Юля допитливо глянула в його розширені зіниці.

— Чи не змогли б ви зробити мещти на корковому обцасі,— повторив, нахилиючись до її вуха.— Не забудьте. А тепер ходімо.

Вони мовчки пішли до аудиторії, звідки долинали

звуки вальса, де, забувши про все погане, весело гурторив з дівчатами Мохнацький, розповідаючи їм старосвітські анекдоти.

XIII

Марина покликала Юлю в садок.

— Ви лиш подивіться паннунцю, квітень ще й до половини не добіг, а вже бруньки на яблуні трісли,— вона нагинала гілочки яблуні й порепаними пучками дотикалась до медової памолоді, що сьогодні вперше розірвала цупку брунатну лущинку.

Рожевий листочок тільки одним ріжком показався до сонця, а вже над ним закружляла невтомна бджілка.

Розбуджені теплом, випиналися з землі блідо-червоні пагінци півоній і вістря нарцисів, а попід парканом з-за хрещатих листочків уже голубів ніжний цвіт барвінку, сміявся, як збиточне дитя з-за маминого подолка.

Юля випростала руки, наче після сну, й поклала їх на плечі Марини.

— Напевно, вже весна почнеться,— зітхнула вона. Їй тепер здавалось, що всю зиму прожила у вогкій землянці і оце вперше за довгий час зігрілась під сонцем на свіжому повітрі.

— Напевно, аякже,— зворушена несподіваною ласкою Юлі, потакнула Марина й не могла більше нічого сказати, хоч їй ще хотілось попередити панночку про можливі весняні заморозки.

— Го-го! Гарантую, що холоду вже не буде, коли обидві господині вийшли в садок,— обізвався з вулиці сусід Казьо Сарабай, низький, трохи згорблений від двадцятирічного сидіння за шевським столиком, рухливий і завжди уміхнений чоловік. Він витирав руки об шкіряний фартух і перехилив голову через паркан поміж гілки бузку.

Сполохана Марина заметушилася, мимоволі поправила товсті коси й відповіла, не повертаючись:

— Видно, що й вас також пригріло, Казю.

Марина завжди була рада його приходіві. А щоб часті відвідини Казя не викликали в когось підозри, вона відносила йому старі шкарбуни або заводила до

передсіння, де скидали всякий непотріб, і просила зробити їй щось «до ходу». Казьо довгенько порпався у висохлих шкарбунах і глумливо прищмокував: «З цього хіба святим апостолам райські капчики...» Але завжди брав з собою дещо зі старого взуття, а потім приносив Марині чи то сандалі, чи грубі, незграбні черевики на зиму.

Мохнацький любив часом лукаво пожартувати і сказати збентеженій Марині:

— Я чув, що Казьо задумав женитися, хіба тобі про це нічого невідомо?

У Казя морщилась шкіра на обличчі від задоволеної усмішки, але він дипломатично «сходив на політику».

— Кажуть, війна буде. Не до женячки в такий час.

— Еге, ви так увесь вік будете війни чекати, а Марині молодість втікає,— жартував професор.

Проте ні Казьо, ні Марина не боялися, що втече їхня молодість. У той час, коли Марина поливала квіти в садочку, а Казьо струшував з фартуха обрізки шкіри й переходив через дорогу до паркана, їм здавалося, що добра доля, яка так рідко гостює в бідних, знімає з їхніх плечей по десятку років і до них повертається перша молодість.

Сорокалітній холостяк Казьо, який уже кілька років мав зовсім чесні наміри щодо тридцятилітньої Марини, був інколи дивним і незрозумілим для неї. Часом з його обличчя зникав добродушний вираз, а густі зморшки під сивим волоссям на чолі збігалися в вузол. Тоді його низька постать наче виростала, світлі очі темніли — Казьо змінювався до невпізнання. Таким він не подобався Марині, вона навіть його боялася. Він конче мусив щось тоді знайти лихого в світі: то на шкіряній фабриці зменшили заробіток, то обурювався на надутого пана, що промчав біля них у фаєтоні. А часом говорив такі небиліці, що Марина сплескувала в долоні і сердито відходила.

— А чому ви, Марино, не задумуетеся над тим, що ви наймичка, а Мохнацький — пан?

Ну, за таке треба дати по губах, та й усе. А чи ж то її розум пара панському, або хіба їй у професора погано? Та за такого пана вона готова душу віддати.

Казьо спиняв її. Ні, він, хай бог боронить, нічого не

має проти професора. Мохнацький — справедливий чоловік, але чому, чому він господар, а вона служниця?

— А хіба ви знаєте, Казю, чому?

Казьо відмовчувався і багатозначно обіцяв:

— Як вийдете за мене, не одне будете знати.

— Не зможу я покинути своїх панів. Вони такі добрі для мене.

— Рабська психологія, най його шляк трафить! — сердився Казьо і, ображений, відходив.

Марина також ображалася. Вона хоч не знала, що таке психологія, але слово «раб» розуміла добре.

Казьо мусить її перепросити. І він перепрошував, причому пагадував їй, що вони обоє — «надійна резерва класу». Марина щиро сміялася з його чудернацьких слів, а в Казю після цього надовго розгляджувалися зморшки на чолі, не темніли лагідні очі, і в них Марина по-своєму вміла читати запізнілу, тиху, але щирю любов.

Тепер вона вдавала з себе дуже зайняту біля кушика півонії. Згрібала посохле торішне листя, гладила, милуючись, молоді паростки й чекала, щоб панночка чимшвидше забралася з садочка.

Але Юля стояла нерухомо, тримаючись рукою за яблуневу гілку.

Увесь тиждень її мучили сумніви. Хто цей Сарабай, що за людина? Він дав їй, очевидно, пароль, але на якій підставі міг так швидко довіритися? Що він знає про неї? Може, провокатор? А як і ні, то для чого хоче зустрітися з нею? Закохався і придумує різні способи? Ні, це виключене. В його обличчі таїлось щось глибше, ніж кохання з першого погляду... Підпілля? Це слово таїло в собі стільки привабливості, скільки ризику й небезпеки. Нелегко було відважитися. І тільки тепер непоборне бажання пізнати невідоме, про яке думала й читала, але з чим ніколи не стикалась, пододало нерішучість.

Вона випустила гілку і підійшла близько до паркана.

— Казю, — промовила стиха, — чи не змогли б ви мені зробити мешти на корковому обцасі?

Казеві очі недовірливо забігали й зупинилися — звужені, обережні.

— Справді? То приходьте перед вечором до майстерні. Я зніму мірку.

Марина відірвалася од грядки тоді, коли за Юлею зачинилася хвірточка. Зиркнула на задуманого Казя, витираючи засохлу на пальцях глину.

— Весна, кажете, буде... А яка з рахунку?

Мирон Сарабай сам знімав мірку з маленької Юлиної ноги.

— Я ж вам казав, що можу шевчити. На вашу ніжку піде фантастично мало шкіри.

Юля стояла ні в сих ні в тих, коли він з притаманною шевцям флегматичністю виміряв її стопу і, не виймаючи порожнього мундштука з рота, диктував Казеві крізь зуби:

— Тридцять три з половиною... Шістнадцять...

Йй стало соромно за себе. Як вона могла дозволити спіймати себе на вудочку цьому неопереному донжуанові? Але треба було грати роль до кінця. Розчервоніла, вбігла з майстерні. Відсмикнула лікоть, коли Мирон, беручи її під руку, промовив півголосом:

— Нам краще б туди, на Ткацьку.

— Я йду додому! — різко відповіла Юля.

— Не будьте наївні. Ви ж бачили, що в майстерні — чужі люди.

— Навіщо вся ця таємничість?

— Це обережність.

— Мене починає забавляти ваша гра, — легковажно сказала Юля і відразу зникла від серйозного погляду Сарабая. — Створюється враження, ніби ми зустрілися для таємної сходки.

— Добре, що хоч вам такі терміни відомі. Правда, я вас бачив на демонстрації і тому маю деяке поняття про ваші погляди.

— Не робіть надто швидко висновків. На демонстрації я бачила Кузьмінського.

— О, це дуже цікаво! Я його не бачив. Якої ви про нього думки?

— А як по-вашому, що про нього можна думати?

На Ткацькій було безлюдно, тільки діти гралися і кричали десь за парканами на подвір'ях. Сарабай запропонував сісти на лавочці під крилатим стриженім каштаном.

— Ми далі продовжуємо розмовляти загадками, —

поморщився Сарабай.— Я хотів дещо дізнатися. Ви можете не боятися мене, рівно ж як і я вас. Нас тільки двоє, свідків нема. Ви прийшли зробити замовлення, і воно буде виконане. Я вийшов з вами, бо ви гарна клієнтка, яка може сподобатися. Один бог буде свідком нашої розмови, а він, звичайно, не бере участі в судових процедурах.

Юля дзвінко розсміялася.

— Ви дотепні й хитрі!

— Я думаю, що професора Мохнацького відправили на пенсію не без причини,— він глянув на Юлю, щоб побачити, яке враження справив на неї такий поворот розмови.— Чи не Кривда, якого він згадував, став причиною цього?

Сарабай помітив, як здригнулася Юля і, глибоко вдихнувши повітря, тихо відповіла:

— Так... А ви... ви хіба знали Кривду?

— В тому-то й справа, що ні. Мені відомі лише деякі його статті. Напевно, ви були знайомі з ним і тому...— він замовк, помітивши, як Юля змінилася на обличчі.

Недавнє минуле нахлинуло роєм спогадів, перемішалось, як одвіяна пшениця в жменях. Забувши про Сарабая, Юля перенеслася думкою в недалеке минуле і так яскраво, як ніколи, відтворила в уяві образ Антона: худі, часто не голені щоки, суворі обриси обличчя, непокірний чуб, випуклий лоб. Очі спокійні, але такі глибокі, що в них можна потонути, шукаючи його думки, своєї думки, самого себе. Одна рука в кишені, друга на підборідді, коли думає; по-дитячому безпорадний, коли кохає. Це не випещений Владек, це не вродливий і серйозний Сарабай, це — Кривда.

— Так, я знала його... Чому це вас зацікавило?

— Ви знаєте, між студентами ходять про нього легенди. Але я не вірю в побрехеньки. Мене цікавить, де він і де його праця. Мене цікавить зміст самої праці.

— Зміст...— Губи Юлі склалися в гірку посмішку.— Я переписувала її до друку.

— Ну?? — Сарабай схопив її за руку, немов злякався, що вона може втекти і він втратить цінну знахідку.

— Я не розумію, чим може бути корисна вам Кривдина праця. Я здогадуюся, хто ви, але що може дати

дослідження топоніміки Сілезії для підпільної боротьби, хай навіть буде, що сама праця мала явно антифашистське спрямування.

— А ви чули про організацію так званого єдиного антифашистського фронту?

— Знаю, це ініціатива комуністів.

— То уявляєте, якою цінною могла б бути праця Кривди для тих, хто бореться з фашизмом?

— Але ж Кривди немає...

— Хіба помер?

— Не знаю...— відповіла стомлено.

Сарабай побачив, що в Юлі немає більше сили розмовляти на цю тему. Напевно, багато невідомого для нього знала і важко таїла в собі дівчина.

— Пробачте, Мироне, — Юля благально глянула йому в очі. — Мені добре з вами... Я сама хотіла зустрітись... Але... Колись вам усе розкажу. І про Кривду, і про себе. Ви зрозумієте, чому я нічим-нічим не можу допомогти вам зараз. Ви не сердитесь на мене, Мироне?

— Що ви!..— Він одвів погляд від її стурбованого обличчя й додав: — Я тільки не хотів би, щоб це була остання наша зустріч. Адже з друзями краще переносити горе... А люди гарні в нас.

— І я не хочу... Я так довго вагалась і нарешті зважилась... Я готова на все. Але дайте зібратися з думками. Для вас усе це — праця. А в мене... в мене трохи складніше...

Поверталися мовчки, кожний заглиблений у свої думки. Мирон задумався: на що здібна дочка відомого професора, ця великосвітська за своїм становищем панянка, а вдачею — вдумлива й дуже проста дівчина?

На розі Замарстинівської він мовчки подав їй руку і повернув у провулок за майстернею.

У будинку Мохнацького горіло світло.

Сарабай уже зник у брудному, захаращеному сміттям і битою цеглою провулку, а Юля все ще не відчиняла хвіртки. Слухала, як віддалялись і затихли кроки, і їй хотілося його завернути. Вони ж ні до чого не договорились. Сарабай зачепив таке близьке їй питання, — адже про Антона йшла мова, — а Юля відбулася мовчанкою. Вона просто розгубилася. Не спромоглася сказати нічого, що могло б допомогти їй, Антонові чи Сарабаєві.

На другий день відчула ще більшу потребу побачити Сарабая. Ця людина з підпілля після однієї лише розмови стала зовсім звичайною і такою близькою.

Юля чекала на нього у вестибюлі університету. Але Мирона не було. Студенти схвильовано говорили про вбивство робітника на площі Академічній. По коридорах насторожено снували ендецькі боївкарі, готові нейтралізувати будь-яке заворушення. Може, в зв'язку з цим і Сарабая ніде не було видно?

Після обіду Юля кілька разів виходила до воріт і дивилася в бік майстерні, але у відчинені двері було видно тільки Казя, зігнутого за шевським столиком. Він старанно працював і ніби навмисне не підводив голови, щоб не усміхнутись чемно і за старою звичкою голосно не привітатися з нею. А вона рішуче відчинила хвіртку й перебігла вулицю.

— Добридень, Казю! — привіталася, по-хлоп'ячому піднісши руку догори, і таки примусила Казя всміхнутися. Тільки усміх, не встигнувши гаразд діткнутися його товстих губ, змінився чи то винуватим, чи невдоволенням виразом всього обличчя.

— Я ще не брався за мешти, панночко... Ще ні... — затинався, а поглядом просив, щоб вона якнайскоріше йшла звідси геть.

Від такої поведінки Казя війнуло чимсь непевним. Навіть не усвідомлюючи цього, Юля пройнялася тривогою за Мирона.

Минув ще один тривожний день.

Юля прислухалась до розмов студентів, перехожих на вулиці й зрозуміла, що над містом нависла буря.

А на третій день удосвіта її розбудив галас. Виглянула у вікно й побачила групу людей. Напевно, робітники йшли на роботу. Але зразу за ними вулицю заповнив великий натовп. Голосна розмова, вигуки вривались через відчинену квартиру. Юля поспішно вдяглася й вийшла на веранду. Люди плили безконечним потоком, здебільшого в робочих комбінезонах, де-не-де в натовпі вирізнялись селяни.

Через якийсь час, коли порожня вулиця стривожено вдивлялася відчиненими вікнами на здійняту так рано дорожню пилюку, Казьо тихо відчинив хвіртку. Скрадаючись, пробіг стежкою і трохи зніяковів, побачив

чивши на веранді не Марину, яка звичайно вставала о цій порі, а Юлю.

— О, панночка сьогодні так рано встали! Але, як то кажуть, рання пташка дзьобик чистить, пізня — очі протирає, — намагався приховати своє збентеження жартом.

— Що це за люди проходили вулицею? — спитала Юля, не звертаючи уваги на його приповідки.

У відхилене вікно висунув голову професор. Він пробудився від голосної розмови на веранді.

— А-а, Казьо... — Мохнацький рідко минав нагоду, щоб не зачепити шевця. — В таку ранню пору приносите Марині щось до ходу?

Казьо не знав, на чие запитання відповісти. Він хотів сказати Юлі, що йому нічого не відомо про якихось людей, бо він тільки-но встав з ліжка, але жарт професора був тепер такий недоречний, що він нестямився навіть, коли сказав те, чого не треба було говорити:

— Не до жартів, пане професоре! Хтозна, чи нині не перевернеться все догори ногами, і, може, Марині віддадуть найкращі лакерки з «Бати»¹, ті, в яких мала ходити сама жінка воєводи! — В голосі Казя звучала прихована злорадність. Лють, змішана з радістю, бризкала вогнем з очей.

— Що ви мелете, Казю? — спитав професор недовірливо; голос його затремтів.

Казьо побачив, що проговорився. Але, врешті, чому він має тримати в таємниці те, про що все місто знає? Казьо ближче підійшов до вікна й прошепотів професорові, як людині, якій можна довіритися:

— Позавчора застрелили одного робітника, — говорив він так, щоб чули Юля і Марина — вона вже теж стояла на порозі, — а сьогодні його хоронять. Це буде щось страшне, бо ціле місто має вийти на вулиці і навіть зі зброєю дехто...

Мохнацький підозріло глянув на Казя: звідки в нього такі відомості і для чого взагалі він це говорить?

— Безглуздя, абсолютне безглуздя, — чи то перекопано, чи побоюючись провокації, обурювався професор.

— А стріляти в людей — це безглуздя чи звірство? — спалахнула Юля.

¹ Відома взуттєва чеська фірма.

Казьо захоплено вів далі:

— На похорон не дали дозволу, поліція біля ратуші ще звечора наготові, то буде, я вам кажу, щось страшне!

— Та звідки, до чорта, у вас такі відомості? — не втерпів професор.

Ну, цього Казьо не скаже. Про це навіть Марина не знає.

— Хай це буде між нами,— застеріг Казьо у свою чергу, наче аж тепер зрозумів, що не треба було говорити нічого.— Я вас не бачив, ви — мене.

Цього професорові було досить. Він невдоволено чмихнув і сердито грюкнув вікном:

— Забирайтеся, Казю! Юлю, до хати!

Ображений Казьо поглянув на Юлю і Марину. Хотів сплюнути й піти геть, але Юля підбігла до нього і спитала пошепки про те, що її найбільше непокоїло:

— Де тепер Мирон? Та ви не дивіться, що тато розгнівався, дурниці. Що з ним?

Казьо розплився в дитячій умішці й сказав їй на вухо:

— Сидить дома і до мене не заходьте, боронь боже. Я про все дам знати.— І побіг швидко на вулицю, забувши про Марину.

А вона стояла на веранді розгнівана. Та й не без причини. Це вперше Казьо приходив розказувати секрет панам, а не їй.

Костельницький не був противником убивств, але цей необдуманий постріл у безборонного робітника на Академічній площі викликав у нього підозру навмисної провокації. Він схвалював наказ арештувати начальника поліційного роз'їзду Бельського.

Все робилося не так, як він того хотів. Річ Посполита, що кілька років тому здавалася йому міцною фортецею, була насправді тонкостінною будівлею на нетривкому фундаменті. Архітектори, штукатурки і малярі метушаться, влаштовують конкурси на краще оздоблення, ведуть дискусії над проектами карнизів, а для захисту від дощу і граду наказують накривати будівлю важкими брилами, які в кожну хвилину можуть завалити всю споруду.

Костельницький бачив це і казався від того, що не він при кермі держави. Він створив би з цих чепурних, начищених уланів, які хвацько затагують на вулицях «Гей там на гуже дембіна», поліцейські полки; тих непотребів, що збирають штрафи за непофарбовані паркани, послав би на службу в таємну поліцію; з державного будинку розігнав би всіх і створив би одну централізовану тюрму. Тут, за товстими стінами, працювали б люди з ранку до вечора без відпочинку, щоб не знаходилося у них часу для ідей, а між ними сновигали б таємні агенти: один на десятьох, один на п'ятьох... Ні, один на двох! Тоді був би порядок.

Але це були тільки мрії. Тим часом тягар дефензиви на очах розчавлював, спихав у безодню Польщу

У серці Костельницького зотлів і розвіявся димком ідеал державного діяча — Юзеф Пілсудський. Цей ідеальний жандарм перед смертю впав у сентиментальність і, замість подумати про гідного наслідника, розчулений синівською любов'ю до матері, розпорядився покласти своє серце в її домовину, бо вона вміла виховати в ньому любов до «ойчизни». А коли державні діячі були зайняті четвертуванням маршалківського тіла, на його місце вступав незаконний син поміщицької служниці з Бережан ад'ютант Пілсудського Рідз Смігли. Бундючний невіглас — новий маршалок, замість того щоб взятися за державне кермо, в першу чергу вважав за потрібне випустити серію своїх зображень на плакатах, портретах і поштових марках.

Тому Костельницький не дивувався, коли серед офіціальних осіб анекдотом прозвучало своєрідне тлумачення заповіту Пілсудського: прах маршалка з порожніми грудьми у Вавельському замку — символ Речі Посполитої. Костельницький розумів цю гірку правду. Він немало вклав енергії для звеличення особи Пілсудського, в якого сам уже мало вірив.

І врешті ідеал розвіявся зовсім. Один з таємних агентів доніс на якогось кравця, що той поширює антидержавну чутку, нібито небіжчик Пілсудський мав особистого секретаря, який вершив за нього державні справи. Комісар знав одну істину: після смерті видатних полководців у народі народжуються легенди, після бездарних — анекдоти. А якщо так, то Польща безголова,

і на чолі її — каліка від каліки. Хто ж тоді буде латати державну сіль?

Зневірений, але завзятий Костельницький допомагав латати її колючим дротом, залізними ґратами, хоч бачив те, чого боявся бачити: от-от тягар латок обірве все сільове мереживо біля самої кодолки.

...Постріл на площі Академічній влучив у порохову бочку. Костельницький збагнув усю критичність становища в той-таки момент, коли довідався по телефону про «вимушене» застосування зброї начальником поліційного роз'їзду Бельським.

Арешт Бельського допоміг мало. В конвоїрів і в самого Бельського, коли його вели вулицею, летіло каміння, робітники, зайняті на будівництві водопроводу, кидали роботу й домагалися видати їм винуватця.

— В одні двері зайде, в другі вийде! Знаємо такі штучки!

На другий день відкрито збиралися на вулицях люди, вголос розмовляли про організацію похорону. Поліція розганяла їх, проводила обшуки й арешти. Та все це вже не могло погасити вогню, що цівкою вилетів з поліцейського пістолета, прошив робітничі груди й розповзся по всіх закомарках міста.

Уночі всі центральні квартали були оточені поліцією. Комендант доручив Костельницькому розвідати про конкретні наміри робітничих профспілок, а у всіх, хто проходить вулицями, перевіряти документи, причому євреїв і жебраків арештовувати без усякої перевірки.

XIV

Удосвіта на Руську вийшли два чоловіки. Старий, у лахмітті жебрака, тягнув молодого за руку.

— Швидше, Антосю. Ми мусимо застати його вдома.

Худий, жовтий, похилий Антін не встигав за жебраком. Він підбігав за ним, а погляд його не відривався від ясного весняного неба. Цього голубого ранку Антін міг сьогодні не бачити. Так було вирішено вчора, а нині дід-жебрак, врятувавши його від смерті, знову тягне в

життєвий вир. На добро чи на нові митарства? Бо скільки перейшло різного від того пам'ятного різдвяного вечора...

Наприкінці січня Кривда видужав і вийшов на вулицю. Січень тріщав морозом. Натягав на ривках льодові бурульки, сковував нерухоме олов'яне небо.

Було дуже біло і ясно надворі. Від довгого лежання паморочилася голова, тремтіли ноги. Антін напружено ступав по тротуару. Йшов до будинку поліції.

Питався про сестру. Де відбуває кару Кривда Олена? На нього дивилися з підозрою і проганяли. Він вимагав, щоб його пропустили до начальника слідчого відділу. Поліцейські реготали і смикали Антона за поли старого пальта.

— На пиво пан його запросить?

— Я сестру хочу знайти. Вона в криміналі, — кволо й покірно говорив Антін.

Врешті його ввели до якогось кабінету. Там сидів за столом офіцер. На столі — цілий ряд скриньок з карточками. Як каталоги в бібліотеці.

— Кривда Гелена?

Довго шукав, перелистував, лаявся.

— Нема! Можете йти! Була до січня. Випустили. Нема зараз місця для таких.

— Куди ж її? — крізь сльози спитав Антін.

— Куди? На всі чотири вітри!

— А як розшукати? Де ж вона?

Антін не знав, до кого вдатися. Розумів тепер, який він непрактичний у житті. Погодитися з тим, що Оленка пропала, було надто важко. Вирішив звернутися до Костельницького й спитати про сестру та конфісковані папери. Багато днів чекав Кривда на аудієнцію в комісара поліції. Не пускали. Писав заяви, просьби — марно. Костельницький не приймав. Кривда не наважувався йти до нього додому. Висиджував у згоді, в дивній згоді зі своїм горем. Перевіряв сам себе, на дні своєї душі шукав хоч сліду від колишньої енергії. Але знаходив тільки кволість.

Все пропало. Пропало безповоротно. А починати спочатку вже нема сили. В'язала з життям тільки одна надія: зустріти Оленку. Виїхати геть, знайти в якомусь

глухому селі учительську роботу й жити там разом з сестрою.

Юля приходила до нього в снах. Така чиста, ясна, якою була завжди. Дивилась на нього співчуваюче й говорила одні й ті ж слова: «Тобі не щастить, Антосю. Ти — невдаха». Кричав тоді крізь сон і прокидався. Як добре, що наказав Маційовій не впускати Юлю. Не хотів, боявся з нею зустрітись. Жах проймав його від думки, що він побачить у її очах співчуття, жаль замість кохання.

Рвалася нитка. До Костельницького не впускали. Антін уперто сидів під дверима, готовий будь-що-будь добитися до комісара.

Костельницький таки вийшов до нього.

— Пане комісар, ви ж мене знаєте. Скажіть, де моя сестра. Поверніть мені рукопис. Я нічого більше не прошу...

— Що за рукопис? Що за сестра? — закричав комісар. — Тут не бюро мельдункове, бидло! Вивести його!

До Антона кинулись поліцаї і виштовхнули за двері. Тоді Антін поплентався вулицями міста. Надворі почалась відлига. Теплий вітер злизував брудний сніг, весело стукотіли краплі води з ринв. У кущиках бузку по скверах без угаву цвірінькали горобці.

В кишені Антона залишилось ще кілька злотих. Це залишки колишніх гонорарів. Вийняв їх і довго дивився на важкі срібні монети з гербом Речі Посполитої. Затиснув у кулаці, немов боявся, що вони випадуть і загубляться в сніговій каші. Сунув їх назад до кишені.

— Три злотих, — шепнув. — І все.

— Чому все? — спитав хтось за його спиною.

Не оглядався.

— Все, — відповів і махнув рукою. — Все.

Знову затиснув гроші. Йшов і вже знав куди. На Сикстуській є пролетарська кнайпа «Гонконг». Там дешево, там пахне потом і димом, там не слідкують за правилами доброго тону. Там можна впитися до смерті, й ніхто не засміється, не штовхне.

Рано чи пізно гроші скінчатся. Хіба не все одно?

Зарослий, похилий, постарілий, сидів і чекав офіціантки.

— Вина і закусити. Ні, горілки.

Вертався додому п'яний. Шуміло в голові, хитались

довкола будинки. Дорога то спускалась вниз, і тоді Антін підбігав, то раптом піднімалась угору, як дошка на перекладні, і тоді він спирався рукою на землю.

Але на душі було ніби якось легко.

— Знайду, знайду,— говорив сам до себе і ненависним поглядом супроводжував перехожих.

Маційова ахнула, побачивши його нужденний вигляд.

— Що ви робите з собою, пане?

Він схопив її руку і підніс до своїх губів.

— Нічого, все добре, мамо. Завтра візьмуся до роботи.

Вранці Антона збудив старий знайомий — перший сонячний промінчик у цьому році.

Антін зірвався з ліжка, але ж зразу кволо опустився всім тілом.

— Ні, не можу... Запізно прийшов, товаришу.

І ображений промінчик швидко вибрався з кімнати.

Антін відчув, що ні до якої роботи братися не може. Він міг би ще десять праць таких написати, не у цій втраті вся справа. Безперспективність, самотність у нерівній боротьбі — ось що витруїло з душі всю міць.

Антін зупинився біля книжкової шафи. Його взяла злоба до цих книжок, над якими він просидів молоді роки. Холодні, твердошкірі, байдужі. Що ви дали мені? Яку дорогу відкрили ви переді мною? Все брехня... Люди без вас живуть краще, ніж я...

Сортував їх, вибирав ті, які вважав найменш цінними. Зв'язав їх шнурком і пішов до букініста. Той з цікавістю розглядав принесений товар.

— Такі книжки підуть, добродію. Тільки, розуміється, за половину ціни.

— Я згодний,— відповів Антін.

В цей день він знову вертався, обляпаний грязюкою, і стукав у квартиру. Знову ламала руки Маційова й докоряла кризь сльози:

— Хіба то вже нема іншого виходу, пане Антось...

— Мусить бути... Шукаю...

— Не там шукаєте, не там...

— Це вже останній раз,— шептав, насилу вимовляючи слова.

Йшли дні, Антін не бачив виходу. Куди вдатися, де знайти друзів? Це здавалось неможливим. Допомоги

не буде ні від кого. А нахлібником чимсь не стане. Знав, що все закінчиться трагічно. Боявся цієї хвилини і звивав до неї. Ненавидів горілку, насилу випивав її, але також звивав. Книжок у шафі все меншало. Букініст потирав руки від задоволення, коли Антін приходив з новими книгами.

— Звідки все це береться в пана?

— Будьте спокійні, мої.

— Та я нічого не кажу, але такі рідкісні речі...

Пан є студент?

— Був.

Приходив додому й одвертав голову від Маційбової, щоб вона не чула від нього запаху горілки. Але стара все бачила. Серце в неї боліло, а допомогти чи порадити не могла. Хотіла сказати, що Юля приходила, і боялася. Не дай бог, п'яним піде до неї, і вона раз на завжди викине його зі свого серця. Може, це в нього пройде... Може, пройде...

Однак депресія в Кривди не минала.

Приходив і заточуючись відчиняв шафу.

— Бідні мої,— шептав.— Вас уже не продам. Хай буду я проклятий.

Хитався, тримаючись за відчинені двері шафи, а потім звалювався на ліжку й засинав, не роздягаючись.

На другий день бризкав у лице холодною водою з крана й перебирав у шафі решту книг. Спокуса перед хвилиною полегшею була сильніша від нього самого. Не знав, чому завжди відкладав набір «Мрію» Золя. Кидав, ховав під шафу, потім діставав її, витирив від пилу і клав на полицку.

Здоров'я в Антона підупадало. Часто темніло в очах, ночами заходився довгим приглушеним кашлем.

— Все пропало,— говорив інколи сам до себе байдуже, без жалю.

На початку березня одержав листа. Пізнав почерк Юлі. Дивуючись власній апатії, спокійно розірвав конверт.

«Антосю, я вже давно не знаю, що з тобою. Ще в грудні заходила два рази, але господиня твердила, що ти не вернувся. Ми з татом розшукували. Дізналися, що ти у Львові. П'єш. Я не можу повірити. Це, певно, хвилева депресія. Ти ще вернешся до мене. Адже не

все ще втрачено. Я не осуджую ні тебе, ні сестри. Як ти мене мало знав, коли подумав, що я відречусь від тебе. Як взагалі мене мало знав мій Антось!

Татко-дуже подався за останній час. У нас поліція робила обшук. Йому пропонують іти на емеритуру. Ма-буть, про це Владек постарався. Недавно відбулась демонстрація студентів проти політичних арештів. Була і я на демонстрації, а потім мене викликали в поліцію. Я не пішла. Не знаю, що буде.

Я пишу цього листа на Руську. Ти приходиш туди, я знаю. Прочитай цього листа уважно. Може, схвилює тебе хоч просьба моя: вернись до мене, коханий мій. Почнемо жити по-новому. Удвох легше якусь дорогу знайдемо. Я безпорадна, мені так важко без тебе.

Юля.

— Пізно,—простогнав Антін.— Пізно, дороге ти моє щастя, мріє моя золота. Я поклявся, що не потягну тебе за собою на дно. А переді мною одне: тюрма або безробіття... Ні, ні...

Він закричав, як від страшного болю, і, схопивши пальцями волосся, заридав, б'ючи головою об стіл.

Не знав, скільки пройшло часу. Піднявся, спалив у печі лист, забрав останні книжки з шафи і вийшов з кімнати.

...На рагуші бамкнули куранти. Нагадали тим, хто ще не спить, про невпинний біг часу й замовкли.

Черговий поліцай поглянув на годинник, позіхнув. Позіхнули сонні леви біля парадного входу магістрату й закрили зубаті пащі.

Місто спало.

Блідо світились вітрини крамниць у темряві пізньої березневої ночі. Моргнули газові ліхтарі, й знову все поникло в дрімоті.

Цей передзвін почув Антін Кривда зовсім недалеко від поліцейського поста на вулиці Руській. У сірому пальті, без шапки ішов нерівною ходою, спотикаючись та мугикаючи якусь незв'язну мелодію. Бій курантів зупинив його. Підвів голову до клаптика зоряного неба високо над будинками і прошепотів:

— Тільки раз.. А скільки продзвонило!

Стояв і думав про час, що заповнює все існуюче, і про життя людське — таку крихітну частину нескін-

ченного часу. Чи давно він думав, що життя довге і велике? Брехня. Мить. Хвилинка... Чи ти поспішаєш жити, чи вмерти хочеш, чи спати тобі не дають дерзання, а чи байдуже до всього, як ось тепер йому — все одно: мить.

Тільки що це? Бій ратушевого годинника повторився ще раз десь зовсім близько. Над самою головою задзвенів метал. Оглянувся, але навколо дрімала тиша, холодно світилися вітрини, тьмяно горіли ліхтарі. Ось бамкнуло ще раз, ближче, і нарешті він зрозумів, що це в його власному мозку. Так само голосно і якомсь боляче, ніби хтось молоточком стукав по живому. Від болю заплющив очі й відчув: під черепом хитався манюсінський молоточок і вибивав: бам... бам... бам...

— Це час летить! — Антона охопив божевільний страх, що зараз скінчиться життя, бо воно — мить. Ні, жити ще треба! Схопився руками за голову, кинувся бігти, але ноги підігнулись, наче хто вдарив під коліна.

На ратуші вдарило два рази.

Із брами восьмого номера вийшла Маційова. Вона ще не спала. Виносила останній ящик зі сміттям на вулицю. Важко поставила його біля муру й повернулася до брами, коли почула стогін.

— А-ах, матко...

Підбігла до непритомного, пізнала.

— Знову напився, бідолаха. О боже!

Схопила його і потягла в браму. Антін, здавалось, був неживий.

Другого дня Антін довго сидів, передумуючи все. Пити він більше не буде. Горілка не допомагає, вона лише прискорює кінець. А вмерти можна інакше, достойніше. Вчора він злякався смерті. А сьогодні? Є сьогодні для нього сенс у житті?

Рука мимоволі простяглася до товстого зошита. Захотілося писати. Що-небудь, аби лише тримати перо в руці, аби сидіти, як колись, за паперами. Хоч трохи. Боляче захотілося писати...

«Три дні тому я сам собі поклявся, що не продам більше ні однієї книжки. Даремно. Вчора знову відніс букіністові томи. Я бачив, як світилися в нього очі, коли він брав їх у мене з рук. Питав, чи ще є. Ні, нема. Це вже останні мої книги. Залишилася «Мрія» Золя. Її вже не продам. Хай лежить у порожній шафі як згадка. Як

докір. Хай лежить. А тепер, коли нічого не залишилося на поличках, а в серці осів тільки глухий біль разом з уривками нездійснених планів, можна пригадати молодість. Це смішно звучить, але я старий. Бо старість визначається не віком. Тепер можна писати щоденник, мемуари, можна робити все, що віддаляє від минулого, аби лише не скутильгати в парі з цим химерним життям, у яке я не зумів влитися, в якому не зміг знайти своєї стежки.

Не шукаю винних. Я сам винен. Забагато чорнила влилося в мою душу й замало сили.

Навіваються, налітають спогади. Падають на мій стіл осіннім мокрим листям, морозною сніжницею і де-не-де пелюстками пахучої черемхи. Напевно, в кожного у житті знайдеться щось приємне. І я знаходжу ясні спогади, як бурштинові намистинки між сірою жорствою на морському узбережжі...»

Повільно минали дні. Антін доживав березень у Маційової, останній заплачений місяць. Що далі буде, не знав. Продав на базарі вихідні черевики й зимовий светр. Мовчки приймав від Маційової пісні обіди і чай. Розумів, що жити так не можна. Але що робити? Йти знову на товарний вокзал, заробляти лише для того, щоб жити? Колись були великі надії, тому й праця була радісною. Тепер надій нема ніяких. Вернутися до Юлі, щоб вона зустрілась віч-на-віч з його спустошеністю? Не можна.

Та поки не народжувалось останнє вирішення, він записував у зошит все, що відтворювала пам'ять. Часто просиджував у парку Костюшка напроти університету, а більше вдома. І писав. Старі спогади лікували душу, іноді приходили цікаві думки, інколи щось зовсім нереальне забредало в голову.

«Уже п'ятий день не виходжу з кімнати, — писав Антін тоді, коли вже молодий квітень набрякав у бруньках на каштанах.— Якби не Маційова, помер би з голоду. В мене вже нема нічого. І немає сміливості поставити на всьому цьому крапку. Мене тягне взяти перо і вилити все на папір, як тягне самовбивцю натиснути на курок револьвера. Для кого і кому це пишу? Хіба для того, щоб колись хто-небудь випадково прочитав цей документ моєї слабкості й посміявся над рознервованим паралітиком, не здібним до боротьби?»

Мені ще хочеться вирватись з цих нетрів. Де взяти сили?»

У спогадах Антін ще раз проходив стежкою свого життя, згадував до найменшої дрібнички, ніби хотів знайти те місце, де спіткнувся, де зробив непоправну помилку.

«У парку Костюшка стоять двохсотлітні ясені. Старі, коренасті й сильні — ветерани багатьох битв. Я заздрю їм. Часто зупиняюсь біля їх стіп, наче хочу від них щось почути. Але вони мовчать. Мовчать німі свідки старовини. А з-поза вузлуватого безлистого гілля визирає пишній фасад університету зі знаменитими скульптурами Регеля. Мені чомусь здається, що в очах всепрощаючої матері-Галичини, зображеної на скульптурі, загорівся недавно новий вогник. Я не розумію його. А може, це ілюзія?»

Юнак з лівого боку фасаду, що тримає книжку в руках і молодечим поглядом сягає у далечинь, — це мій двійник. Ми колись були подібні, як близнята. А тепер я постарів, так швидко постарів. А в його наївному погляді світлом переливається думка, палає впевненість і завзяття. Бачу це і не насмілююсь підійти до нього. Боюсь, щоб не глянув він на мене з погордою...»

«Учора без гроша в кишені зайшов у «Гонконг». За столиком сидів мій загадковий знайомий в одязі сажотруса. Той самий, що продавав мені газети. Сів біля нього. Мені хотілося спитати, хто він. Але дошкуляв голод, і я жадібно дивився на його скромний обід.

Сажотрус звернув на мене увагу.

— Ви мене знаєте?

— Я вас часто бачу.

— Чому ви не замовляєте?

— Сьогодні... не замовляю...

Сажотрус попросив подати ще один обід.

— Хто ви? — спитав я.

Він подивився на мене якимось так дивно, що я зніяковів, — важко, понуро. Мені здавалося, що от-от він щось скаже, можливо й грубе, але таке, від чого полегшає, а може й поверне мене до життя. Я благально дивився йому в очі й чекав. Але в них майнуло недовір'я, він повів поглядом по моему обличчю, мовби хотів оцінити за одну хвилину мене цілого, і байдуже кинув;

— Я — коміляр...

Підвівся і...— він хотів це зробити непомітно, але я бачив. Бачив і хотів закричати, вдарити, втекти, але не міг...— він підсунув мені злого. І вийшов, кивнувши на прощання головою.

Це перша милостиня в моєму житті. Я вже ні на що не здатний. Чи не слід зробити з цього якісь правильні висновки? Я пройшов життя не тим шляхом. А шукати тепер нового нема в мене сили. Я й не знайшов би його. Написати ще листа до Юлі? Ні, не треба. Хай не знає нічого. Може, вона знайде кращу дорогу в житті, може, правду, бо я знаходив тільки далекий її відгомін.

І так усе скінчено. *Finita la commedia* ¹.

«У мое вікно заглядає теплий квітневий вечір. Скоро зацвіте жасмин. Його пахощі виллються на сквери, парки, тротуари. Я дуже любив жасмин.

Як швидко пройшло життя. І марно. А цього одного тільки й жаль мені».

Кривда тихо вийшов з кімнати. Була пізня година, спорожніли вулиці, прогуркотів по Руській останній трамвай.

Від Підзамча доносились гудки паровозів, розтинали нічну тишу, кликали.

І Антін пішов на їхній поклик.

Так добре йти вулицями пізнього вечора, коли мало людей. Менше метушні, менше щастя на чужих обличчях, менше тоді й власного горя.

Кричали паровози.

І враз з-за рогу будинку засичали злидні, ті буденні, надокучливі злидні:

— Подайте...

Антін здригнувся. З тротуару підводився жебрак з зарослим обличчям і простягав руку. Капелью обвислими крисами заслонило чоло, з-під нього блищали очі.

— Подайте,— знову прохрипів жебрак.

Кривда обминув його. Не мав ні гроша.

— До дьябла! Та подайте ж, звірюки безсердечні!— почув за собою.

¹ Комедія закінчилась (*ital.*).

Антін відчув у цій лайці безнадійний розпач, сильніший, ніж свій власний. Повернувся. Допитливий погляд пронизав його. Жебрак мовчки приглядався до Антона.

— Також жебраеш...

Антін хитнувся як від поличника.

— Жебраю?! Я жебраю? — ступив крок до старого. Образа, гіркота й огида до самого себе струснули ним.

«Жебрак... жебрак...» — стукнуло молоточком у скронях, хитнувся газовий ліхтар, загойдалась земля під ногами.

Старий підтримав його.

— Що з вами?

— Нічого... пустить.

Сором залив Антонове обличчя. Це вже вдруге... І якщо кілька хвилин тому Антона манив ще життєвою принадою тихий квітневий вечір, то тепер... Ні, треба кінчати якнайшвидше! Досить ходити манівцями за правдою, як заблуканий подорожній за блукаючим вогником на трясовині. Досить носити в грудях окрадену, спустошену душу. Зламався під тягарем — хтось винен, живеш зламаним — винен сам.

Старий усе ще тримав Кривду за лікоть. На його руці, жилавій, вузлуватій, на чорному брудному тілі, під лахміттям пошарпаного рукава Антін побачив золотий перстень. Довго не міг відірвати погляду від дорогоцінного металу на набряклому пальці. Цих кілька грамів чистого золота говорили, кричали, що в їхнього власника було своє минуле.

В цієї людини були щастя й радощі. Ці руки гладили колись золотисті кучері замріяної нареченої, цими самими руками він, може, пригортав до грудей новонародженого і щасливу дружину, матір його дітей. Цими руками він спродав усе, що мав, і зубами стягав золотий перстень, щоб ще хоч день-два не простягати руки. Але даремно. Він простягає її тепер з врослим у тіло дорогоцінним металом, що мовчки говорить проходом:

«Не минай з погордою того, хто також був колись людиною. Пожалій, приглянься, хтозна-що тебе чекає».

Антін не міг його залишити тут самого.

— Ходімо, — сказав. — У мене знайдеться склянка гарячого чаю.

Старий не рухався.

— Сина шукаю,— промовив.

— Сина?

— Так, сина.

Старече тіло здригнулось від придушеного ридання. Кривді стало моторошно.

— Де ваш син?

Жебрак не відповів. Мовчки йшов поруч з Кривдою. У дверях їх зупинила Маційова, що вийшла підмітати вулицю й виносити сміття.

— Хто то ест? — показала на жебрака й стала на дорозі.

— Не знаю, пані,— спокійно відповів Кривда.— Пустіть, будьте спокійні. В цієї людини горе. І дайте нам чаю.

Кривда увійшов до кімнати. Увімкнув світло.

Старий мовчки зняв капелюха. Зібгане зморшками обличчя сховалося в кудлатій бороді й розкуйовдженому сивому волоссі.

Раптом очі жебрака загорілися радістю, губи затряслися, і з них довго не могло видобутись слово.

— Антось!!..— скрикнув.

З перекошеним від жаху та неймовірного відкриття обличчям кинувся Антін до старого.

— Тату!

Так, це був Кузьмінський. З запалих орбіт дивилися ті самі суворі, хоч уже вицвілі чесні очі, з-за кудлатої бороди виглядало те саме, хоч у зморшках суворе обличчя, яке ніколи не сміялося.

— Антосю, що з тобою, чому ти такий марний? — заговорив і, не чекаючи відповіді, спитав зі страхом:— Де Владек?

Антін, здивований і зляканий, дивився на Кузьмінського. Не міг зрозуміти, що трапилось, чому він ходить жебраком. Докір сумління шпигонував мозок. Він так давно не писав до Коломиї. В останньому листі висловив співчуття з приводу смерті Кузьмінської і навіть не подав зворотної адреси. А за той час у людини, яка його виховала, сталося непоправне горе. Усе це виглядало страшно й неправдоподібно.

— Тут Владек...— відповів розгублено.

— Тут Владек? Як — тут?! — Старий затрясся. Схопився за горло, немовби хотів себе задушити.

— Владек, Владек у Львові?! — не вірив.

— У Львові. Але чому ви... чому? — Антін не міг вимовити страшного слова «жебраєте».

— Він не знає, певно, не знає. Це Костельницький...
• Це він проклятий... Казав, у Кракові Владек...

Антін не розумів нічого. Намагався заспокоїти старого, розпитував, але той нічого не міг відповісти до ладу.

— Ви заходили до Костельницького? — спитав.

— О так, так! Він назвав мене божевільним і прогнав геть.

Лише тепер Антін почав розуміти. Владек відрікся батька. Але чому?

Кузьмінський заспокоївся і став випитувати про Владека. Як повітря, схоплював кожний звук. Антін розказував усе. Ховав очі, щоб не бачити розпуки обдуреного батька.

Антін розповідав і відчував, як якась частина його болю, що заікся отрутою в серці, зникала, наче її забирав до себе цей згорблений жебрак з помутнілими від горя очима.

Кузьмінський мовчав і слухав.

Надворі світало. До кімнати заглянув старий знайомий — сонячний зайчик, скочив на підлогу, засміявся. Антін пригадав ніч. На щастя чи на горе завернув його Кузьмінський з останньої дороги?

Над Кармелітським костьолом рожева смужка обрїю окреслила контури дахів. Холодна роса весело закапала з ринв, тишу розтяв фабричний гудок.

Кузьмінський підвів голову. Не ридав, не рвав на собі волосся.

— Ходім під браму Костельницького. Там будемо чекати.

Обидва вийшли з будинку. Кузьмінський поспішав, Кривда йшов слідом.

Руською прогуркотів порожній трамвай. Біля водія стояв жандарм і насторожено оглядав вулицю. Було якось напружено тихо. Від ратуші долинув поліцейський свисток, і тієї ж миті ж вулицею промчали два вершники, збиваючи іскри з бруку.

Антін зупинився. Його огорнуло передчуття небезпеки.

— Вернімося,— сказав, але Кузьмінський не чув тих слів.

Знову засюрчав свисток, і поліцейський на коні поскакав униз по Руській. Кузьмінський уже виходив на Ринок.

— Пане Кузьмінський! — крикнув Антін, але стукіт копит заглушив його крик.

Враз кінь під вершником став на дибки, вудила заскреготіли на кінських зубах.

— Взьонць дзядуф, то шлегіт¹

З-за рогу на Кузьмінського кинулись два поліцаї. Антін бачив, як йому скрутили руки, почув хриплий зойк старого. Закричав: «Пустіть його!» Але в цю хвилину вибігли ще два поліцаї і здалека скомандували:

— Стій!

Одну соту секунди Антін вагався. Враз повернувся назад і вбіг у браму. За ним тупотіли поліцейські чоботи, чути було вигуки: «Стій, стій!»

Костельницький провів безсонну тривожну ніч. Передранкові сутінки розбіглись, злякані квітневим світанком, причаїлись в під'їздах будинків, по сутеринах. Чисте небо заглянуло до нього в кабінет. Ніяких донесень, тихо. Добігає шоста. Сон зморює важкі повіки. Костельницький кидається раптом від гучного стуку в двері.

— Привели двох затриманих на Руській,— доповідає черговий.— Їх допитували, відмовляються говорити правду.

Комісар збігає вниз і відчиняє двері карцера. Молодий єврей з синяками під очима, закривавлений, і обідраний жебрак підвели на нього очі.

— Прізвище! — гаркнув він до єврея, що стояв скраю.

— Шпайхер... — тремтячим голосом відповів хлопець, дивлячись на комісара зляканими очима. Він пізнав Костельницького. Це той, на якого одного разу показав Сарабай і назвав покровителем «велебного асистента». Як його прізвище, ну...

За Шпайхера відповів поліцай. Цього витягнули з

¹ Взяти жебраків, це шпики! (польськ.).

горища, звідки він подавав сигнали. Юнак відпирився, адже це неправда. То зовсім було не горище, а маленька квартира з балкончиком, де він живе зі своїми батьками. Він студент, і йому треба йти на лекції.

— Досить! Відвести на допит, — наказав комісар і звернувся до старця: — Прізвище!

З-під навислого капелюха випились у його обличчя блискучі очі. Зло і презирство миготіли в розширених зіницях. Костельницький знітився. Він уже десь бачив цю людину. Кілька днів тому зіпхнув зі своїх сходів жебрака, що настирливо дзвонив у квартиру. Чи це не той самий?

— Кузьмінський, Кузьмінський я, проклятий вбивцю моєї дитини! — кричав у відчаї. — Убивай мене, вбивай, най кров упаде на твою голову! Ти забрав у мене сина, ти змусив його відректись від батька!.. Най...

Уперше за весь час служби на посаді комісара поліції Костельницький бив власноручно. Бив зі всієї сили ручкою маузера по голові, кіпав ногами в боки.

Конвоїр, що супроводжував Шпайхера, зупинився, почувши крик старого.

— Ай! — зойкнув Шпайхер, побачивши крізь відчинені двері, як старий ударився головою об стіну і важко звалився на землю. — Кузьмінський? Який Кузьмінський? — спитав себе самого. — Чому вбивця його дитини?.. А-а!..

— Марш, пся віро! — штовхнув конвоїр Шпайхера прикладом у спину.

Розлючений комісар лише тепер помітив, що Кузьмінський мертвий. Крикнув, перемагаючи тремтіння нижньої щелепи:

— Заберіть мершу! І закопайте! — Повернувся до виходу, але в дверях зупинився. Зміряв поглядом двох переляканих поліцаїв. Вони зрозуміли: про те, що бачили, зможуть розповісти хіба після смерті Костельницького.

Комісар піднімався сходами, його переслідував передсмертний погляд Кузьмінського. Владек сьогодні виконує відповідальне завдання в університеті. Нині він убив його батька. В зачерствілій душі жандарма на мить, лише на одну мить, ворухнулося щось людське. Але вузька смужка небажаного просвітку згасла, поки

він устиг дійти до свого кабінету. Усвідомлення вини тут же змінилося почуттям солідарності з тими, хто вбиває. Треба домогтись негайного звільнення Бельського. Яка може бути справедливість і законність, коли кожний поліцай нині на вагу золота!

Але як повідомити Владека? Йому треба знати, що батька вже нема. Так краще.

Бельського звільнив слідчий суддя о дев'ятій годині ранку. Наказ про звільнення був дуже доречним. О десятій донесли в комендатуру, що похоронна процесія, всупереч забороні, направляється з Пекарської не на Личаківське, а на Янівське кладовище з тією метою, щоб пройти центром і захопити з собою пролетарів усього міста. Під загрозою банк, пошта, будинок поліції-і, головне,— тюрма «Бригідки».

Не чуючи землі під собою, Антін перебіг подвір'я, видряпався на високий мур і, обриваючи нігті, переліз його.

Біг вузькими провулками, віддаляючись од тупоту погоні. Задиханий, знеможений опинився на Валовій. Тут стояв натовп людей. До Антона звернулось кілька чоловік — суворі, насторожені.

— Вони там? — спитали, показуючи в напрямі ратуші.

Антін зрозумів, про кого питають.

— Там,— відповів.

По натовпу пронісся гомін:

— Поліція біля ратуші!

Антонові хотілося знати, чого тут стільки людей, але не став розпитувати. Вони прийняли його за свого, він їм приніс перші відомості, тож не треба збуджувати до себе недовір'я. Розглядався і бачив обличчя тих людей, яких часто зустрічав поодинокі на вулицях, коли вони, зморені, поверталися з фабричної роботи додому. Це вони стояли коло біржі праці й перед вікнами магистрату, домагаючись роботи. Це про їхні бунти і страйки Антін читав у газетах, про них він говорив завжди «дратують поліцію». Це вони вміли вмирати по-геройськи і, захлинаючись кров'ю, вигукувати: «Хай живе революція!» Це були ті самі люди, за яких він хотів колись подати голос.

Це вони, ці люди, штовхнули його на небезпечний шлях боротьби. Їх він хотів зрозуміти, їм віддавав свою працю. Про них думав, коли зневірився в корисності наукової праці, про них думав і тоді, коли відчув, — яка жорстока помилка! — що сам не зможе зупинити каламутний потік фашизму. Так чому ж завжди проходив мимо, не слухав порад Юлі, а шукав у боротьбі середньої стежки. Тож не тому його зім'яли, знищили, що він страшний, а тому, що один — безсилий.

Ішов між людей, прислухався до розмов. У вухах ще чувся крик Кузьмінського, сам ще не опам'ятався гаразд від зустрічі з ним, а вже нові враження відтісняли власне горе.

Чому люди зібралися, чому їх тисячі? З якої нагоди демонстрація?

Кривда намагався знайти когось знайомого, але обличчя ставали чимраз більше подібні одне на одного: важкий погляд з-під брів, неголені щоки, стримана коротка розмова, груба лайка — і всі заодно, спаяні спільною волею, метою.

В Антона було дивне відчуття. Наче якийсь велетень схопив його — малого й непомітного — у жменю і вже не відпускає. Але від цього не було страшно. Навпаки. Суворі погляди проникали глибоко в душу, і почала щезати кволість, що останнім часом стала його нерозлучною подругою.

Натовп клекотів. Антін потонував у людському вирі. Не було навіть відчуття власного «я». Все недалеко минуло, що стосувалося його особи, здавалось казкою або сном. Колись він був один, часом могутній у своїй власній уяві, частіше — кволий і нікчемний. А тут його нема. Тут він тільки частка великого тіла, частина того велетня — сильного, грізного.

Довкола чулися розмови.

— Як псів стріляють.

— А де ж правда?

— П'є з панамі в гостях.

— Дали дозвіл на похорони?

— Не знати ще.

Антін пробирався вперед. Натовп зростав. Біля Пекарської пройти було неможливо. Вінки, червоні прапори над головами.

Довго клекіт переливався з кінця в кінець, як у ки-

плячому казані. Враз пронісся крик, що сколихнув натовп:

— На Янів! На Янів!

Суцільна маса людей ринула вперед мов повінь, як бурхлива гірська річка після грози.

Антін зрозумів, що когось ховають з демонстрацією. Зрозумів, що це не звичайна демонстрація, а рішучий організований виступ.

Стало страшно за людей. Вони, відчайдушні від гніву і горя, йшли безборонні на багнети, на явну смерть. Безпорадно оглядався, зупиняв тривожний погляд на гнівних, темних обличчях, немов хотів крикнути: «Зупиніться, опам'ятайтеся, там смерть!»

Людський потік потягнув його за собою, як вир стеблину, ніс і кружляв. З десятків грудей прорвалося злагоджене й могутнє:

Шалійте, шалійте,
Скажені кати!

І пісню підхопили тисячі. Сколихнулося повітря над похмурими будинками. Антін ніколи в житті не співав цієї пісні, йому навіть невідомі були її слова, проте й сам незчувся, як почав співати. Мелодія виривалася з грудей криком накипілого болю, мук.

На смерть, на смерть,
На смерть вам, тирані!

Пісня вселяла віру, надавала сили, породжувала завзяття. Ця незвичайна мелодія виникла, напевно, тут сьогодні, несвідомо виривалася з чийось грудей грізним криком, і її підхопили всі. Пісню, якої не чули, а знали давно. Це не пісня, це біль, крик, протест.

Антін співав і йшов у юрбі. Не знав куди, не усвідомлював чому, але пісня еднала його з натовпом і несла, і шарпала, і рвала.

Враз затрікотіли постріли. Хитнулася юрба, зупинилася і знову нестримно рушила вперед. Антін опам'ятався від хвилинного забуття. Це ж стріляють! Десь попереду почувся зойк і загубився в людському гомоні.

Наш штандар
Буя понад трони!..—

знову вихопилося з тисячі грудей.

Антін проривався вперед у перші ряди. Постріли пролунали ще раз, тепер частіші. Знову зойк, страшний, смертельний зойк. Від почуття жаху за людей, що справді грудьми йшли назустріч найженим багнетам і чорним цівкам карабінів, застигала кров у Антонових жилах.

— Що ви робите, не стріляйте! — закричав, але голос його потонув у гомоні. Антін несвідомо тягнув когось назад, когось заслоняв і простягав уперед руки, немов хотів наказати тісному ряду поліцейських опустити карабіни.

Натовп двигтів і йшов... Клацнули затвори...

— Не стріляйте! Що робите! — кричав Антін і сам не чув свого голосу. Кусав губи від безсилового розпачу і розумів, — бо бачив тепер наяву, — що один не може нічого зробити. Замішався між людьми, підняв з землі вирваний кінськими копитами камінь і рвонувся з першими рядами демонстрантів уперед. Кінні поліцаї відступили з площі на вулицю, ряди їхні розладналися. Почалася безладна стрілянина, жандарми змішалися з демонстрантами. Антін бачив, як один вирвався з натовпу, шалено пришпорюючи коня. Кінь басував, жінки чіплялися за стремена, чоботи, намагалися стягнути поліцая з сідла.

Розлючені, виривали з тротуару плити, кидали ними в поліцію, у вітрини магазинів. Брязкіт скла, тріскотня пострілів, крики змішалися в один суцільний рев.

Розбивали ларки, виламували двері у крамницях, виносили на вулицю меблі. Два трамвайні вагони були перекинуті, як порожні ящики. За хвилину виросла барикада.

— Геть фашистську Польщу! Геть катів!

На барикаді залягли озброєні. На якусь мить стихло, як у спеку перед бурею. І враз тишу розкололи залпи пострілів. З Сикстуської на Вали насувалися нові ряди поліції. Цьвохнули кулі, дзенькнули об метал вагонів і рикошетом просвістіли десь над дахами будинків.

— Бий, бий псів! — донеслось у відповідь з барикади.

Полетіло каміння, крик, прокльони. Ладналась колона демонстрантів, підняли вінки, прапори. Процесія рушила далі.

Антін стояв коло барикади вражений, розгублений, стривожений. Він ще тримав каменюку в руці, ще не встиг, а може, не зумів кинути нею в обличчя ворогові, але знав, що треба її жбурнути, і це бажання враз заповнило в душі ту страшну порожнечу, яка вчора гнала його до самовбивства. Уперше в житті він бачив могутню стихію народного гніву і усвідомив її силу. Поліція стріляла, напирала кіньми на людей і, кінець кінцем, виявилась безсилою перед здвигом озброєних жінок і чоловіків, що йшли за домовиною свого товариша, перед криком, що лунав із барикади:

— Бийте гадюк! Бийте проклятих!

Кривда оглянувся. Якийсь чоловік стояв на трамвайному вагоні з прапором у руці. Голос його то губився в загальному шумі, то виринав. Розхристаний, з налитими люття очима кричав:

— Хай живе революція!

Здавалось Антонові, що це той демонстрант, якого він бачив колись скривавленого на землі, піднявся ще раз, щоб вимовити це святе гасло, і знову захлинутися своєю кров'ю.

Антін здригнувся. Він! Той самий сажотрус-газетяр, який подав йому золотого, тепер безстрашно стояв на барикаді й підбадьорював народ на боротьбу. Прапор лопотів над головою, хитався.

Антін кинувся до нього.

— Лягай! — скомандував демонстрант і сам пригнувся. Десь зовсім недалеко тріснув постріл. Тіло сажотруса випросталось, хитнулося назад і враз поникло, зігнулося, як зламана гілка: Він схопився за груди і впав обличчям до трамвая, судорожно стискаючи в одній руці древяк прапора, а в другій револьвер.

Антін схопив пораненого за плечі. Демонстрант глянув на Антона згасаючими очима, прошепотів:

— І ви тут...

Антін розірвав шкарубкий від сажі комбінезон, затулив рану рукою, оглядався, хто б допоміг. Але допомога вже була непотрібна. Голова сажотруса безсило опустилася на раму трамвайного вікна.

— Прокляті, прокляті! — скрикнув Антін. Зніс убитого з барикади униз і ще раз вдивився в його знайоме обличчя.— Хто ти? Хто ти?—запитував мертвого. Сягнув

у бічну кишеню — там дві обойми набоїв.— Це твій документ? Це твоє ім'я? Хто ти?

З внутрішньої кишені розірваного комбінезона виглядав закривавлений документ. Схопив його і, розгорнувши, ахнув. Тільки ахнув, не закричав, не заплакав. Ще раз поглянув на обезкровлене обличчя і, закусивши до крові губи, припав чолом до вбитого.

А повз барикаду проходила бурхлива колона, розлягалися стоголосою луною крики, долітала пісня, тріскотіли постріли.

Перед Антоном проплило все його минуле — самотнє, химерно нерівне. Були друзі, і не було їх. Була Юля, і загубив її. Були рідні, і не знаходив їх серед моря людей. Була й сила...

І ще є сила!

Весняний вітер, люди, сонце — все гомоніло кругом: жити, жити, жити!

Підвів голову, вийняв з мертвої руки сажотруса револьвер і затиснув у долоні. Змучене Антонове обличчя ожило, тіло випросталось, сила перебувала у руки, груди, у мозок.

Ще раз розкрив документ убитого, стиснув до болю зуби. Солоня слюза зупинилася в куточку губ. Тільки одна. На нього з фотокартки дивилося знайоме обличчя, а під нею виведено каліграфічним почерком:

«Кривда Василь, син Григорія. Коминяр».

За спиною, десь зовсім близько, дзвякали карабіни, але він їх не чув. Не оглянувся навіть, коли щось сильно вдарило його під лопатку. Вислизнув документ із рук, випав револьвер, занило біля серця.

А коли в очах почало темніти й розпливатися в білих, зелених і червоних плямах, він збагнув, що це не від сліз.

Натовп заповнював усе більше, все густіше вулиці. Кулі летіли у вартових тюрми «Бригідки». Народ плечима натискав на тюремні ворота, в'язні кричали:

— Товариші, брати, єднайтеся, всіх не уб'ють!

Кулемет строчив із сторожової вежі по людях. Солдатів не випускали на вулицю. Вони стояли у вікнах казарм і вітали повсталий народ.

У той час, коли студенти сиділи в аудиторіях на першій лекції, двері головного входу університету були зачинені. Сарабай швидко обійшов будинок з вулиці Костюшка. Тут було спокійно. Сторожко проник через найвіддаленіші двері й вийшов на подвір'я. Ставши за гранітним виступом муру, глянув угору. Заржавіла ринва п'ялась по каменю до крайнього вікна на четвертому поверсі. Там повинні були чекати Крук, Шпайхер і Кульчицький. Мирон пильно придивлявся, чи хто не подасть якогось знаку з вікна, але не побачив нікого. Що сталося?

Думав, як би пробратися до середини. Якщо чорний хід і не закритий, то там, напевно, чатують. Через вікно? Воно досить високо, і можуть побачити. Але хто не ризикує, той у криміналі не сидить. Сарабай видряпався по муру до підвіконня. Скочив у коридор — нема нікого. Тепер він не скрадаючись вийшов сходами на другий поверх і здалеку побачив, що у вестибюлі люди. Їх багато. Сарабай впізнав деяких ендеків і одразу зрозумів обстановку. Він повернувся назад і боковою сходовою кліткою пустився бігти. Тихо стрибав по сходах, та на повороті віч-на-віч зустрівся з Кузьмінським. Очі його хижо засвітилися і видали. В Сарабая аж тепер розвіявся сумнів щодо особи Кузьмінського. Мирон мимохідь привітався і, не уповільнивши темпу, побіг далі. Донині він не знав, що ця вузька сходовою клітка така нескінченно висока. Минаючи третій поверх, поглянув через поруччя й побачив кількох чоловік, що бігли за ним. Стало ясно: його ловлять не для забави. Стрілою влетів у коридор на четвертому поверсі, смикнув двері аудиторії і наткнувся грудьми на наставлений пістолет.

— Стах! — віддих полегшення вирвався з грудей.

— Кульчицький спійманий учора з листівками, Шпайхер не прийшов, — уривчасто доповів Крук. — Що ти приніс?

— За нами женуться. З вікна — ринвою!

Один за одним спустилися по іржавій трубі вниз, здираючи до крові долоні.

Обидва зупинилися за брамою на вулиці.

— Витримає Бронек? — спитав Сарабай, чекаючи від Стаха ствердної відповіді.

Витримає.

— Студентство збирається на вулиці Миколая. Ходімо туди.

— Падлюки! Здогадалися зачинити двері. Медики й правники вийшли все-таки... Зранку.

— А ми провалилися. Мене бачив Кузьмінський. Це він послав за мною погоню.

— Недобре. Залишаюся в університеті поки що я один з нашої комірки¹.

Більше не було часу розмовляти. Бадьоро кивнувши один одному, розійшлися в протилежні боки, щоб зійтися потім на барикадах.

Місто, здавалось, збожеволіло. Берта Шварц то відхияла завіску на маленькому вікні, то щільно прикривала, зморщені губи весь час шепотіли не молитву, а жагучу людську просьбу до всемогутнього бога. Але бог не міг її чути, бо навіть у тиху ніч не доходили до нього благання бідних жителів сутерин, а не то тепер, коли на вулицях вирувало, а біля театру тріскотіли постріли і кулі цьвохкали, вириваючи шматки штукатурки на крайньому від Краківського базару будинку. Одна кулька бренькнула в раму Бертиного віконця, і скло посипалося на підлогу.

Але Берта не думала про себе. Вона стара, їй однаково. На вулиці зараз десь серед того пекла її Марія. Якщо вона не вернеться, Берта помре. Їй уже не буде тоді для чого і ні з чого жити.

Несподівано щось грюкнуло в сінях. Чиїсь притишені кроки зачовгали під дверима.

— Сюди, сюди... Відчиняй...

— Обережно...

Хтось стогнав.

Берта скам'яніла. Вона не могла видобути з себе ні слова, ні крику, коли відчинилися двері і двоє чоловіків занесли когось пораненого. Лише коли побачила кривавий слід від порога до середини кімнати, опам'яталася і страшно закричала.

— Цс-с! — зацитькали чоловіки. — Він полежить у вас. Марія знає. Дайте щось чисте — перев'язати.

¹ Первинна комсомольська організація.

Поранений стогнав. Рана не була смертельною, але з-під правої лопатки стікала кров, і її треба було негайно зупинити.

— Він повз сам до середини алеї. Тут, біля театру.

— Щастя, що поліцаї не бачили. Як його прізвище?

— Кривда в документі.

— Тоді якраз усі метушилися біля трамвая. Мав ще силу скористати з нагоди.

— Лікаря треба.

— Знаю тут одного. Зараз попрошу.

Коли знайомі вийшли, Берта приглянулася до пораненого. Його жовте обличчя морщилося бід болю, очі блукали, заволікались туманом.

Другу ніч просиджував Костельницький у своєму кабінеті. На вулицях тільки-но затихло. Стомлений, блідий і внутрішньо розчавлений, він зовні залишився міцною частиною механізму, без якого перестав би працювати державний апарат. Фактично нічого фатального не трапилось: поліція, банк і тюрма, ці три опори суспільного ладу залишилися неушкодженими. Але хитнувся нетривкий фундамент під державною спорудою, десь у його середині з'явилася та невелика тріщина, що руйнує дамби, примушує замовкати, глухнути мідний дзвін.

Комісар поліції вручав своїм помічникам списки людей, яких треба було негайно арештувати, приймав донесення про результати вуличних боїв.

Костельницький викликав по телефону Владека, який цілий день перебував в університеті. На столі перед комісаром лежали два, далеко ще не повні списки сьгоднішніх жертв.

«Бельський... Напевно, нещасний начальник роз'їзду зрадів, коли його звільнили з-під арешту, і от... Чи то завжди доля платить смертю за смерть? Го, якби так...» — Костельницький насупив брови і чомусь промугикав набридлу йому самому уланську маршеву пісню:

Як-то на воєнце ладне,
Кеди улан з коня спадне...

Пружняк... Старий, вислужений пес... Доля буває й милосердною. Адже смерть з-за рогу ходила за ним на-

зирці роками, безславна, собача смерть... А загинув погеройськи.

Другий список. Гомельська... Робітниця. Перша жертва львівської революції. Тимчак, Голубовський, Стронецька, Кривда...

Кривда?! Ось де він опинився, пташок...

Комісар зосередився, шукаючи якоїсь спасенної думки, і в очах раптом загравав хитрий вогник. Він спішно вийняв ручку і дописав під прізвищем Кривди — Кузьмінський Зигмунд.

Так, це найкращий вихід із становища. Невже Владек перекреслить все своє майбутнє з жалю за батьком?

Владек зайшов до кабінету, як до себе в кімнату. Виконуючи службу, він відчував силу за своєю спиною, і в нього зникла тоді запобіглива чемність. Заклавши ногу на ногу, він розповідав про сьогоднішні події в університеті.

Ясно, не все в порядку, але й у пана комісара також не все гаразд. Могло бути гірше. Масового виходу студентів не було. А готувалися. Листівки, відібрані вчора, говорять...

Багато підозрілих. Ось список. А Сарабая, студента третього курсу філософії, негайно арештувати. Це той, який організував зрив лекції Бендаса, а на прощальному вечорі Мохнацького проповідував комуністичні ідеї. Сьогодні попався на гарячому, але якось вислизнув з рук, чорт би його побрав. Він живе у свого вуйка на Замарстинівській.

— А може й панночку Мохнацьку захопити по до розі? Це ж по сусідству, — багатозначно підморгнув Костельницький.

Владек не реагував на натяк.

— До речі, Сарабай знайомий з нею.

— Це непогана для нас деталь, правда?

— Можливо.

— Так, так... — Костельницький зашелестів паперами і, згорнувши губи в трубочку, прицмокнув, як завжди, коли мав сказати важливе. — Жаль, що ви сьогодні були ізольовані від вельми бурхливих подій. До вас, напевно, доносились деякі звуки. Я думаю, що вам усе зрозуміло. Тобто я хочу сказати, що ви розумієте всю

складність ситуації, яка створилася. Від нас з вами залежить доля Речі Посполитої, розумієте?

— Я це давно зрозумів, і такого роду лекції...

— Та я це так... між іншим... Зрештою, таких подій ще не було, тому треба особливо задуматися. От вам жертви дня.

Костельницький не зводив з Владека погляду.

— Нещасний Бельський,— промовив Кузьмінський сам до себе.— Як не везе деяким у житті.

Комісар промовчав і далі напружено стежив за Владеком. Реакція була така, якої він і сподівався: Владек опустив руку зі списком і переляканим поглядом зустрівся зі скорботно-співчутливим — Костельницького. Обличчя зблідло, губи заворушилися, але слів не було.

Костельницький поспішив внести ясність.

— Очевидно, ваш батько покинув своє місто або був посланий сюди комуністами.

— Тато?! Не може бути.

— Це могло бути. Кривда був комуністом — факт безперечний. А Кузьмінський, відомо, також плутався з комуністами в Коломиї. Зв'язки, явки і таке інше... За вихованцем пішов, тут сумнівів немає. Як бачите, обидва поряд...

Обличчя Владека пересмикнулось від конвульсій, він осунувся всім тілом, наче потонував глибше в кріслі.

— Це я винен у їхній смерті! — прошепотів і опустив голову на руки.

— Я розумію вас,— почув він ласкавий голос комісара.— Родинні зв'язки, почуття, докори сумління і таке інше... Але повірте, що тут винні обставини. Політичні передусім. Патріот своєї нації не може потурати злочинам знайомих і рідних. Пригадайте класичний приклад — «Матео Фальконе» Проспера Меріме... і таке інше... А втім... я даю вам повну волю: не можете стати вище себе — розривайте своє зобов'язання, шукайте тіло батька і винуватих...

Владек втупив очі в Костельницького й довго не опускав, немов зважувався на щось одчайдушне, страшне. Костельницький з залізним спокоєм витримав цей погляд.

— Я не хочу, щоб про це писали в газетах,— промовив глухо Владек.— Затріть... прізвище...

— Буде зроблено,— відрпортував Костельницький, як перед воеводою.

Буремна ніч над Львовом, здавалось, притихла, заснула, впоєна запахом диму й крові, оглухла від пострілів і криків. Та це тільки здавалось. Ніч тремтіла від страху, люті й болю, стогнала. Перегукувались вартові. Не спало місто. То тут, то там люди здригалися від наказу:

— Відчиняйте негайно!! Поліція!

Марина зайшла до Юлиної кімнати, коли надворі вже сіріло.

— Панунцю, ви не спите?

— Не сплю, Марино.

— У Сарабая тільки-но була поліція. Обшук робили. Все перевернули догори ногами... Підлогу, мабуть, зривали.

— І когось повели з собою? — схопилась Юля.

— Та що вам сниться, панно? Кого мали повести? Казя?.. Ой-ой! — щось пригадала Марина.— Та вони, мабуть, за тим студентом, що то приходить до Казя.

— Ну?!

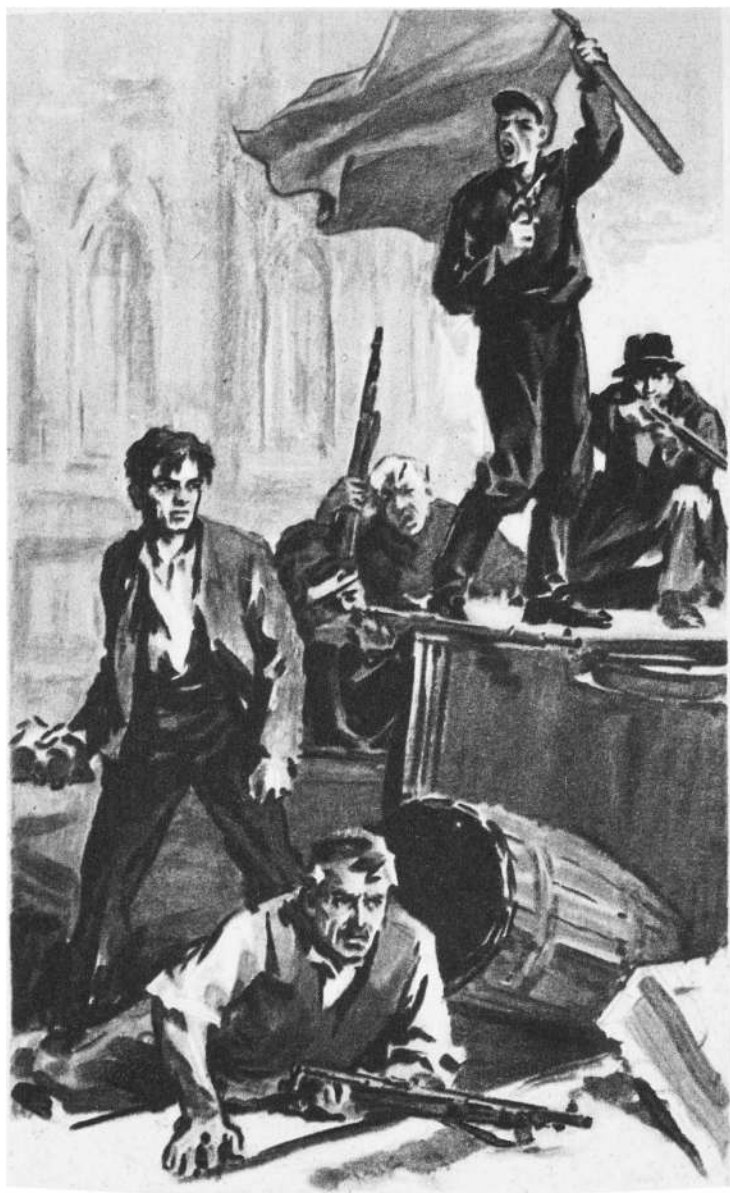
— Ні, не повели нікого. Ні, ні. Я з города дивилася сама... Бо то такий гриміт був, що мертвий би збудився.

— Добре, Марино, йдіть ще поспіть... Марино,— зупинила,— якби Казьо показався де... може, до нас забіжить, скажете мені.

Сарабай перестав навідуватись і ночувати в Казя, як тільки у Львові запахло димом. Він поселився в Крука на затишній Ткацькій, у маленькій кімнатці, вхід до якої вів через городи, а вікно дивилося на неогороджене, закидане бруктом подвір'я, куди навіть не забігали діти.

В ніч перед похороном всі чотири члени комірки розійшлися кожний зі своїм завданням: Мирон з листівками — в університет на вулицю Миколая, Кульчицький — у головний корпус, Шпайхер мав з'явитися вранці, як було домовлено, в аудиторії. Крук дістав окреме завдання від дільничного комітету, про яке не знав ніхто.

Кульчицького спіймала поліція таки на очах Стаха. Спіймала на гарячому, коли він наклеював листівку на

До стор. 169

мурі університету від вулиці Костюшка. Бронек молодець. Він поводився з жандармами так, ніби вони мали намір з ним бавитися.

— Не викручуй, пане, руку, бо то болить. Чуеш? — сміявся він у вишкірене від люті обличчя поліцая. — Ти прочитай уважно і сам зрозумієш.

Його били прикладами і кулаками, а він виривався від них і з внутрішніх кишень викидав листівки на тротуар.

— Не тратьте сил, добродії, усіх не позбираєте, вони по всьому місту!

А Шпайхер чомусь не прийшов. Це турбувало і Стаха, й Мирона.

Сарабаєві не було чого вертатися до університету. На продовження студій довелося махнути рукою. Треба було тепер подумати, хто може замінити його й Кульчицького на гуманітарному відділі. Обидва із Стахом зупинилися на одній людині: Мохнацька.

— Не треба тільки поспішати, Мироне, — говорив Крук. — Хай трохи вщухне. Зрештою, її необхідно ще перевірити.

Рівно о четвертій на хвилях середньої довжини Київ передав останні вісті. Відомості по радіо були на диво точні. Ще не минуло й дня після кривавих подій, а Київ уже знав про їх перебіг і наслідки.

— Непогано працюють наші, — штовхнув Сарабай Стаха. — Ти лише слухай... Всі деталі. Чуеш? На Чарнецького стояла сорокова рота піхотного полку... Одинок рота, що вийшла боронити Посполиту. Я цього не знав.

— Тихше! — зацитькав його Крук. — Передають список убитих.

Крук записував у блокнот прізвиська. Передавали те, чого не можна було встановити точно на місці, бо трупи підбирала поліція, а списки їх лежали в комендатурі. Видно, і там є свої.

— Так... так... відомо, — з олівцем в руках уточнював Стах свої дані. — Кочкодан, цього не знали.. Кухарський, відомо... Стронецька — не знали... Кривда...

— Кривда! — жажнувся Сарабай.

— Тихше! — Крук уважно вислухував і записував до кінця. — Зараз на шапірограф.

— Стаху, ти, видно, не пригадуєш, ми говорили про Кривду.

— Пригадую, але, може, це не він?

— Таких прізвищ не густо. Думаю, що він.

— Ти ж розмовляв з Мохнацькою. Про що довідався?

— Я навіть не мав часу тобі розповісти. Мені здається, що вона кохала його. Але мусило щось статися важке й непоправне. Не хотіла нічого сказати.

— Треба з нею зустрітися сьогодні. Можливо, їй буде важко, але ж... ми не можемо бути сентиментальними. Вона повинна знати багато дечого про Кривду.

До Казя пішов Крук, бо Миронові небезпечно було йти після обшуку. Він узявся за виготовлення листівок.

Марина не знала, чому Юля, повернувшись пізно ввечері, зачинилась у своїй кімнаті й, заходячись від спазм, ридала. Щось мусило статись таке, чого не виправити часом, не вилікуєш розрадою. Що сказав їй Казьо, коли покликав до себе?

Професор уже відпочивав. Схопився на розпачливий крик, приглушений закушеною подушкою.

— Що сталося, Юлечко? Що сталося? Ну? — намагався підняти її з ліжка, термосив за плечі, зі страхом чекаючи відповіді.

— О-ох, таточку! Татусю! — впала йому на груди й беззвучно зайшлася плачем.— Антось... Антось... позавчора на вулиці... вбили...

— Я не можу вас впустити, пані,— проситья Маційова біля дверей Антонової кімнати, благає, заклята якимсь страшним його заповітом.— Відколи поліція забрала в нього папери, він сказав... наказав не пускати вас...

Юля простягає руку до дверей, вони не замкнені.

— Не маю права впускати вас,— заступає стара вхід,— його три дні вже немає...

— Його й не буде! В нас тепер однакове право. Він убитий!

— Як — убитий?! Як убитий!.. — жахається цих неймовірних слів Маційова і з піднесеними заклякими руками поступається назад, у гліб коридорчика.

— Ви допомогли його вбити, безжалісні, черстві!

Ви! Замкнути його в цій конурі й дозволити пити, пити! Ви не впускали мене сюди задля його добра! Ви, яку він звав мамою!.. Геть ідіть звідси, ви не маєте права ступати по його слідах...— Юля зупиняється. Що вона говорить? Адже перед нею мати... Мати, яка втратила сина. Юля хоче просити вибачення, обняти її, розділити з нею горе, але розгублена, пригнічена її словами стара Маційова заточуючись виходить з кімнати, щоб більше не вертатися сюди. Вона не має права... не має ніякого права...

Прикрита ковдрою брудна білизна на ліжку. На підлозі висохлі сліди черевиків. На столі припорошений зошит. Аркуші списані дрібним нерівним почерком.

«Три дні тому я сам собі поклявся, що не продам більше ні однієї книги. Даремно...»

На столику кілька грудочок цукру й кусень закожушеного пліснявого хліба. На нижній полиці етажерки в безладді папери й одинока книжечка під заголовком «Мрія». Збоку шафи на цвяху висить пальто. На полицях — сліди книг.

«Страшно подумати... А може, воно й так. Все моє життя було суцільною помилкою. Так чому ж я, до біса, не розбійник, не злодій, а щось таке нужденне, що боязко на себе самого подивитися...»

Маційова не заглядає до кімнати. Вона сидить у себе зіщулившись, очі її втуплені в почорнілий від грибка куток кімнати, а в мозку тільки одна думка: чому вона не має права на сина, якого уже нема живого? Що зробила вона лихого?

«Моя і не моя, близька і безмежно далека Юля. Вірю, мушу вірити, бо інакше хіба кулю в лоб,— вона знайде себе в житті. Яке щастя, що я не зустрівся з нею ні разу...»

Юля мовчки розмовляє з Антоном, як із живим. Вона даремно так жорстоко докоряла Маційовій. Цього хотів Антось. Він хотів у особі її, Юлі, залишити все краще від свого «я», коли сам зламався.

«Мене, можливо, скоро не буде в цьому муравлиці людей. Мене й не треба. Але доля моєї книжки не байдужа ні мені, ні навіть тим, хто про неї й не знає. Невже загубиться вона безслідно в поліцейських архівах? Чому я не пішов по її сліду? Чей же Владек мусить знати про неї».

Люди залишають після себе тінь у житті, дорого-вказ на роздоріжжі. Йй треба піти по сліду.

Товстий списаний зошит. У ньому багато таємниць. Все, чого він не міг сказати їй, усе, що мучило його протягом життя, що ставало іноді між ними, викладено тут. Тут увесь Антін, невідомий їй, збитий з пуття, загублений. Юля любила Антона. Але не розуміла його ніколи.

Боязко стукає до кімнати Маційової.

— Простіть мені...

Стара не відриває погляду від почорнілого мокрого кута... Хто ж тоді має право на Антося?

Юля хапає її за руку й цілує — вузлувату, порепану. Шепоче крізь сльози:

— Простіть мені... мамо!

...Варшавська вулиця вибігала з міста й котилася розвигнаним сувоєм полотна між широкими канавами, перетинала пахнучі свіжозораною ріллею поля, заквітчані білим рястом березові узлісся, ховалася за густими чагарниками і, залишивши останній необгороджений будинок, втікала кудись у далечінь напереді з телеграфними стовпами.

Дві маленькі постаті потопали у сьйві заходячого сонця. Багато, дуже багато місця молодим людям на широкому світі, залитому світлом і зеленню. Багато, якби не виривався з-під стопи закритий нею клаптик.

Юля розповіла Сарабаєві все до краплі, не залишивши нічого в криївках свого серця, немовби ця людина, яка йде поруч з нею, повинна розпорядитись усім її багатством, зважити, осудити. Не відчувала навіть сліз, що котилися по її смаглявих щоках.

Сарабай слухав мовчки. Та й що він міг сказати? Він не думав ніколи, що ця дівчина вже мала в своєму житті стільки пережитого, вистражданого.

Тепер він знає про Юлю багато. Вона така переповнена своїм коханням і горем, що зробить усе для пам'яті дорогої їй людини. Глибоко в серці стрепенулася заздрість, як риба в саку.

Невиразне почуття сорому, глухий докір самому собі заворушилися в його свідомості. «Невже я такий егоїст, що заздрю зараз неживій людині? Я ж не для

залицянь зустрічаюся з нею. Може, я не дозрів для серйозної праці?»

Тільки докір той заглушувався, тамувався щебетом жайворонка, що тріпотів над зеленим килимом озимини та підпіліканням сірого перепела в розмитій водою борозні.

Жайворонки грудкою спустилися над житом біля самої дороги й повис на одному місці, не лякаючись людей.

Зволожені слізьми Юліні очі проясніли, засміялися до пташки, горе змішалось з непереможною силою молодості.

Мирон також усміхнувся. Просто як давню знайому або сестру погладив Юлю по кучерявому м'якому волоссю. Погладив і, збентежений, опустив руку. Юля наче й не помітила цього.

— Кажуть, бог кинув грудку землі, щоб вона ожила й щебетала на потіху втомленій людині, вигнаній з раю,— сказала дівчина, милуючись невтомним тріпотінням жайворонка.

Сарабай знав цю легенду і не любив її.

— Так, це така милість з божого боку, як ректорська субсидія нашій «Братній допомозі»¹ при загальному підвищенні плати за навчання,— відповів.

Юля скрушно глянула на Сарабая.

— Ви можете найкраще враження зіпсувати своїми соціологічними сентенціями.

— Не подумайте, що я сухар і розмовляти вмю тільки про політику,— сказав серйозно.— Мені іноді хочеться й спокою. Ось жайворонки... Щебече над своїм гніздечком... А в мене його змалку не було... Жаль лише, що звив він своє кубельце при битій дорозі. Знайдуть— зруйнують.

У голосі Мирона не прозвучало ні нотки скорботи чи жалю, а так — звичайна думка виразила звичайний зміст життя — його, Антона, Казя, Марини, Маційової і багатьох-багатьох людей, з якими зійшлася тепер Юля.

Далі бігла дорога до вогненної заграви на заході. десь там перетинала Голосків, інші села, міста, містечка, несучи на собі щасливих і нещасливих людей, байду-же вслухаючись у їхні турботи, радощі й жалі.

¹ Студентське товариство взаємодопомоги.

Юля й Мирон поверталися назад і розійшлися біля першого будинку у передмісті. Мирон сьогодні довідався про все, що йому було потрібне. Він був майже впевнений: праця Кривди — в Кузьмінського. Логічний розвиток подій веде до такого висновку. Конфіскації рукопису добився не хто інший, як Кузьмінський — з заздрості, з ревнощів. Комісар радий був позбутися антифашистської брошури і тому наказав зробити у Кривди на квартирі обшук. Найправдоподібніше, що Кузьмінський випросив рукопис для себе й не дав його підшити в поліцейський архів... З'ясувати це зможе тільки Юля. Як доручити їй таке завдання, знаючи відносини між нею і Кузьмінським?

Може, воно буде непосильним для її вразливої і прямої вдачі, бо ж їй доведеться грати роль. Їй треба помиритися з Владеком, а цього, можливо, не дуже хоче й він, Сарабай?

Хвилину-дві стояв перед нею, немов зважував: можна заговорити про це чи ні.

— Ви, здається, не все мені сказали,— промовила Юля, відчувши його вагання.

— Так, не все,— подивився на дівчину і побачив у її очах рішучість, завзяття.— Ви самі знаєте ціну Антоновій книжці. Вона повинна жити... Для цього ви мусите помиритися з Кузьмінським,— і, не даючи їй часу для запитань, додав твердо:— Думаю, рукопис у нього. Коли ж ні, то ніхто нічого не порадить...

— Що я можу зробити?

— Дізнатися, чи це напевно так. Але все треба робити обережно, щоб він не міг здогадатися про ваші наміри. Ви мусите перехитрити ворога. А відбирати будемо ми. Кузьмінський сам принесе його, ви розумієте?

— Так... Я лише не знаю... Як же ж я...

— Мені важко підказати вам що-небудь...

Юля подала йому руку. Сарабай зрозумів: вона зробить усе, що зможе.

Вечірні вогні залили промислове передмістя Львова. Рівно і протяжно звучали фабричні гудки у притихлих сутінках. Полинули над кварталами, вдарилися в кожну шибку, вирвалися на зелені поля, сполохали сонного жайворонка в гніздечку при битій дорозі та й розвіяли-розігнали все те, що на мить зачепило, ніжною тугою війнуло на стомлену душу.

XVI

В кінці квітня до Львова приїхав міністр освіти. Одночасно з фашистської Німеччини прибула делегація гітлерівської молоді. Міністр повідомив, що в першу чергу відвідає університет, не скомпрометований крамолою, «*Semper fidelis*»¹ Речі Посполитій. Ректор з полегшенням зітхнув: у Варшаві задоволені, що студенти не виходили організовано на вулиці під час кривавих подій. Та й справді, розгнuzдані боївки ендеків, яких він завжди побоювався, стали тепер запорукою спокою *almae matris*². Їм вдалося поламати єдиний план виступу лівіці, а після того як поліція почистила списки й квартири студентів, ендеки взяли студентську масу в руки. Комітети, створені студентами для боротьби проти підвищення оплати за навчання, були розкриті й розпущені, а на дошках оголошень вивішувались відозви, з яких ставало відомо, що підвищення плати за навчання — це економія фінансів для розподілу серед неможливих студентів.

Хтось зривав відозви або надписував угорі: «Брехня!», але це був поки що пасивний опір.

Запевнений ректором в абсолютному спокої і порядку в університеті, міністр заявив, що на зустрічі з делегацією гітлерівської молоді буде присутній особисто.

Від самого ранку біля парадного входу до університету з вулиці Маршалковської стояли вишикувані швейцари в шинелях із срібними гудзиками й не допусkali до брами студентів. Вони тиснулись, напірали.

Обурений гамір студентів заглушували сповнені люті вигуки ендеків у білих конфедератках.

— Розступайтесь, розступайтесь! Пся крив, замовкніть, пан міністр приїхав!

Ззаду почувся дружний свист, але враз обірвався: в натовпі заметушилися, хтось зойкнув, щось глухо стукнуло й затихло.

Міністр вийшов з лімузина і в супроводі ректора та деканів наближався до фасаду.

— Нех жиє! — закричали в один голос швейцари

¹ Завжди вірний (лат.).

² Матері-годувальниці (лат.) — так називали вищі учбові заклади.

і боївкарі-ендеки, але ріденький вигук привітання потонув у похмурій мовчазній юрбі молоді.

— Нех жие! — репетували надриваючись налиті кров'ю обличчя вірнопідданих, але знову патріотичний вигук розсипався і зачвакав під підощвами на мокрому тротуарі.

Міністр, низький, з лисиною, що півмісяцем світилася з-під капелюха, хутко пройшов між рядами і зник за дверима.

Студенти знову натиснули на швейцарів.

— Пропустіть студентів! — почувлися крики. — Дайте поцілувати сліди найяснішого пана!

— Пане педель¹, поцілуй го в.....!

Майже не торкаючись землі, Юля мимоволі просунулась наперед.

Тут стояли асистенти й обурено домагалися, щоб їх впустили. Педель розводив руками, мовляв, такий наказ. Між асистентами Юля побачила Владека Кузьмінського. Він наблизився до педеля і щось шепнув йому на вухо. Юля не зводила з Владека очей. Він впевнено попрямував до дверей і тут поглядом зустрівся з Юлею. Вона мило посміхнулася до нього.

Збентежений такою несподіваною ласкою панночки Мохнацької, Кузьмінський не знав, як повестись. Він квапливо зняв капелюха і, червоніючи по самі вуха, промовив затинаючись:

— Добридень, панно Юлю...

— Нарешті, за довгий час пан Владек привітався зі мною.

— Як же... Я завжди...

— Ах, не крутіть, пане Владек. Певно, асистентові, майже докторові, з дочкою звільненого професора...

— Ви несправедливі... Це ж ви... Зрештою, я міг би вам усе пояснити, коли б у вас було бажання.

— Якщо у пана Кузьмінського є ще бажання, — примруживши темні очі, загадково відповіла Юля.

Педель уже хвилину тримав напіввідчинені двері й нетерпляче ждав, поки Кузьмінський закінчить прийнятну розмову.

— Хай пан заходить, — квапив його, — двері треба зачинити.

¹ Університетський адміністратор (польськ.).

Владек ще хотів сказати щось Юлі, але ззаду знову нагиснули, і її не стало видно за білими конфедератками ендеків.

А студенти тим часом уже мітингували. Якийсь русявий без шапки видряпався на постамент скульптури і, обнявши виліпленого юнака за стан, вигукував:

— Треба поговорити з міністром у справі плати! Делегацію вислати!

— Демонстрацію! Вікна вибити! — чулось у відповідь.

Білі рогатівки конфедераток розсипались у натовпі, шукаючи сміливців. Один боївкар схопив за барки студента з семітськими рисами обличчя й труснув ним до підніжжя скульптури.

— Ти бунтуєш, парху!

Покинувши єврея, видряпався до статуї і пискливим від хрипоти голосом закричав:

— Слухайте мене! Слухайте мене, чесна польська молодь! Комуністи, агенти більшовизму і євреї провокують вас на підлив Речі Посполитої! Справа не в підвищенні оплати, де не платять за навчання? Справа...

— За Збручем! — хтось різко перервав промовця, і на мить залягла тиша, а потім вигуки з новою силою сколихнули повітря.

З другого боку, від парку, перекрикував гамір інший оратор.

— Панове, панове! Сьогодні о шостій в актовому залі відбудеться зустріч з делегацією німецької молоді! Продемонструємо...— слова то губилися в рокоті, то знову зривались над головами високим дискантом.— Порадимось з ними, як боротися проти сепаратників! Нашу вірність... Солідарність!.. Фаланга¹, сьпевай!

Вишикувавшись у колону, боївкарі пройшлись по Маршалковській біля університету, розштовхуючи людей ліктями та голосно скандуючи на мотив німецької маршової:

Фальянга валчи, фальянга чува,
Фальянга вольну Польську викува!
Фальянга, фальянга, фальянга!²

¹ Ендецька боївка.

² Фаланга бореться, фаланга вартує,
Фаланга вільну Польщу будує!

Юля насилу вирвалася з натовпу і миттю зникла за рогом університету. Вона інстинктом відчула, що про приїзд міністра і зустріч з гітлерівською молоддю повинні знати Сарабай і його товариші. Вона поспішала, хоч не була впевнена, що несе для них дуже важливу вістку. Задирана, вбігла до Казя в майстерню й зачинила за собою двері.

— Казю,— прошепотіла настороженому шевцеві,— зараз же вам треба побачити Мирона. Понесете йому записочку. Я буду вдома.

Сарабай і Крук були вражені цією звісткою.

— Наша Юлечка!— вголос подумав Мирон і трохи збентежився від добродушного погляду Крука. Стах погоджувався з такою думкою про Юлю, хоч не сказав нічого. Він не мав звички обговорювати добрі чи погані якості людей. Хай вони самі говорять за себе.

Діяти треба було негайно, щоб не втратити такої вдячної нагоди для пошвазлення лівацького руху між студентами. А до початку зустрічі залишилося кілька годин.

— Складай негайно листівку, я підготую шапірограф,— розпорядився Крук. — Тисячу відбитків.

Сарабай занепокоївся. Адже в університеті нікого немає з їхньої комсомольської комірки. Через дільничний комітет не встигнуть. Хто це зробить? Йому неможливо, його знають в обличчя. Стах?

— Я особисто привітаю делегацію,— сказав Крук, вгадуючи думку товариша.

— Стаху! Такий риск..

— Листівки пронесе Юля... Не бійся, їй можна довіритися. А ти мусиш бути там. Як пробратися — твоя справа. Ну, все. Складай текст.

У вестибюлі за крайньою колоною в темному кінці бокового коридора стоїть Юля, раз у раз нетерпляче поглядаючи на годинник. Уже шоста. Зал набитий студентами, сам міністр вітає «шановних гостей» з гітлерівської Німеччини. Юля виразно чує його патетичний голос. Він говорить про благородну й корисну ініціативу товариства «Леґіону молодих»¹, яке запросило загартованих у політичній боротьбі представників німецької молоді.

¹ Студентське фашистське товариство.

«Коли б говорив якнайдовше,— мало не молитесь Юля.— Мирона немає... Може, не прийде? Тоді що?»

Міністр висловлює надію, що такі візити, як недавно у Варшаві, а тепер у Львові, ще більше зміцнять вигідний для обох держав союз.

Юля стискає ручку маленької валізки. Якщо Мирон не прийде, сама вийде на балкон і... Чи вистачить сміливості? А що коли її схоплять?

Зал шумів оплесками, міністр закінчив промову. Фашистська делегація голосно скандує:

— Зіх хайль! Зіх хайль!¹

Треба йти.

За колоною біля сходів майнула чиясь постать у пальті з піднятим коміром. Хто б це? Тікати?

Юля рішуче покидає темну криївку й пересікає коридор в напрямі балкона.

— Юлю! — чує притишений голос за собою.

Сарабай миттю відбирає з її рук валізку, шепоче:

— Тримайся Кузьмінського. Знайди його.

Не розуміючи, для чого це потрібно, Юля мовчки йде до залу. Кокетливо глянула на чергового боївкаря.

— Можна?

— Тільки тихенько, панно.

Місця в залі всі зайняті. У проході стоять. Юля пробирається вперед; шукаючи Владека. Ось і він. Сидить у другому ряду скраю біля набундючених гостей. Їх вітають, а всі мовчать, мовчать як зачумлені.

Владек помітив Юлю. Тихо піднявся, запропонував їй місце і став біля неї.

Доповідачі змінюють один одного, всі розпливаються в подяках, просять ще і ще до себе, просять на свою шию.

Раптом Юля завмерла. За трибуну поспішно вишов Крук. Не хто інший, він! Товариш Мирона, з яким вона недавно познайомилася. Як же це він? Зрадник? Юлі здалося, що серце в неї обірвалося, воно осіло глибоко, мертво. Крук чистою німецькою мовою також привітав гостей. Падлюка! А Сарабай?

— Дорогі й шановні делегати славної Німеччини!— вчула Юля слова, і рум'янець образи та обурення запік обличчя.— Ми раді вітати вас як гостей. Тільки не

¹ Хай живе перемога! (нім.)

вірять ні один чесний поляк, українець, єврей, що ви не приносите з собою каменя за пазухою...— Крук говорить швидко, використовуючи секунду-дві загального замішання.

Юля широко розкрила очі, вона нічого не знала про цей маневр. Здивування і радість перехоплюють їй подих.

— До чортової матері, до стосот чортів з нашої землі! — вигукує Крук. — Геть фашизм!

До трибуни кинулось кілька чоловік, присутні зірвалися з місць, зал заревів. Навалившись на трибуну, Крук перекинув її на голови напасників, сам скочив, збивши когось з ніг, і щез у бічних дверях. Цієї хвилини з свистячим шелестом поспалились на голови сотні листівок лапатим кленовим листям.

«Спіймають чи ні?» — тремтіла Юля, але листівки, що на секунду відвернули увагу боївкарів, і гості, міністр, професори, які загатили собою бічні двері, дали Крукові виграти час.

Юля міцно трималася за Владекову руку.

— Що це таке?!

— Сарабай! — скреготнув він зубами, побачивши на балконі свою невпійману жертву. Він забув про Юлю. Кинувся до виходу, але дівчина тягнулась за Владеком. Аж тепер зрозуміла своє завдання і вдалася до останнього маневру.

— Владек! Владек! — скрикнула. — Я боюся...

Він ніби тепер лиш побачив, що біля нього Юля. Поки вирішив, що робити, час був утрачений. Сарабай зник як привид. Прокотнувши прокляття, Владек узяв Юлю за руку. Юля спіймала на льоту листівку і вперше прочитала її:

«Сьогоднішнє вітання фашистської делегації — це зрада польського народу. Волю Тельманові! Геть Гітлера! Всі на першотравневу демонстрацію!»

— Яке хамство! — манірно простогнала вона. — Правда, Владеку?

— Шельма! — почула у відповідь позад себе.

Оглянулася. Чнісь важкі очі вп'ялись у неї, а вона їм вдячно посміхнулася. Хіба вони зрозуміли чому?

Юля притулилась до Владекового плеча, наче ховалася від розлючених людей, що тлумились і ламали крісла в залі.

При виході поліція перевіряла документи. Юлю з Владеком пропустили. З правого боку дверей стояв гурт затриманих студентів. Вони реготали й глузували з поліцаїв. Юля пильно глянула в їхні обличчя: ні Сарабая, ні Крука серед затриманих не було.

Юля тягнула Владека в глибину парку, далі від шуму й крику. Вона ще не отямилася від сьогоднішніх подій, від гордості за свою першу перемогу. Сумнів, що сьогодні ще животів у її свідомості й перестерігав перед небезпекою, що нашіптував повернутися з небезпечної стежки, вмер, зник безслідно. Залишилась одна Юля, віддана собі, своєму власному розумові, волі, й сама дивувалася, хто міг заважати їй на давно обраному шляху.

Вечір пах травнем, з розчесаних вітрами дерев линули пахощі молодого листя, гілки закривали вгорі паркові алеї, тягнулись назустріч одна одній, ніби в обійми від радощів, що настала весна.

— Сядьмо поговоримо, — почула чийсь голос.

«Це ж Владек... Що говорити? Говорити?! З тобою, провокатором, шпиком поліції, мені розмовляти?!»

Юля смикнула руку, за яку міцно тримав Владек, але враз пригадала: це ж вона сама шукала його сьогодні.

— Пізно дуже... Я така схвильована...

Шовкова блузочка під наопашки накинутим жакетом шелестом торкнулася Владекової долоні, рука його простягнулась до плечей дівчини.

Гарячий приплив стоптаних підлістю, зневажених самим собою почуттів захлюпотів у грудях, пагінцями молодих стебел потягнулись вони, людські, чистими струмочками попливли, вириваючись через гать із багна. Владек пізнав ті пагінці; вони ж його. Вони проростали колись із здорового зерна, текли з кришталевого джерела і чомусь злилися в нечисту яму, засмоктали його самого в злобне безпросвіття, задрість, лють, жорстокість. Хто винен у цьому? Він? Юля?

Біля нього вона. Чому біля нього? Може, для того, щоб сьогодні вирвати його з колотнечі, з цієї огидної боротьби, щоб хоч раз він мав щастя не бачити закритавленого від його власної руки обличчя? Нащо все це було потрібне, кому? Костельницькому чи його батьківщині? Патріотизм чи погоня за кар'єрою гнали його по

трупах близьких і рідних, затуляючи йому вуха на голос сумління?

Чому Юля тут, біля нього, молода, палка, бентежна — наречена або, може, й дружина Антона? Якщо вона — його сумління, то Владекові — смертний вирок, якщо вона дівчина легкої поведінки, то для чого збудилися оці чисті виступи людської краси, давно приспані, непотрібні?

Калейдоскоп почуттів раз у раз змінювався в душі Владека. Пекучий докір совісті примушував розповісти все, як на сповіді, зажадати покути, просити прощення; заманливе бажання очистити душу змінювалося любов'ю до людини, через яку він вчинив перший злочин.

Юля йшла поруч і мовчки дивилася перед собою. Гаряча Владекова долоня прилипла до її плеча, пекла. В ній знову защеміло бажання покинути його тут, на місці, й не встрявати в цю подвійну гру; чесна, пряма натура збунтувалася проти такого методу боротьби.

А якщо Кузьмінський ні в чому не винен, якщо він навіть нічого не знає про Антонове нещастя? Ця думка шпигонула в мозок. Він кохав її. Вона була для Владека божком, якому він молився. Хіба його вина, що не міг загасити в собі почуття ревнощів?

Як вона може бавитися чужими почуттями?

Але в цей же час Юля пригадала сьогоднішній день: Владека пропустили до університету тоді, коли не впускали нікого. Вона сама бачила, як він готовий був гнатися за Мироном: його не затримували при виході. Тайняк! Та хіба може бути нечесний спосіб у боротьбі з підлістю?

Юля не могла розібратися у своїх власних думках. Не помічаючи, почала йти швидше і віддалятися од Владека.

— Панно Юлю,— почувла знову його надломлений голос. Владек відчув, що тоненька нитка, яка ще зв'язує їх сьогодні, ось-ось обірветься назавжди. Суперечливі почуття розвіялись, як димок, залишився тільки страх перед самотою, спустошеністю, чотирма стінами квартири Костельницького.— Я проведу додому... вас,— почувся зовсім не подібний до Владекового, покірний, здавлений, тремтливий голос.

Звичайний жаль до людини зупинив Юлю.

— Не треба. Я сама...

Затинаючись, Владек прошепотів палко:

— Якби я міг ще вас побачити... Сьогодні такий день... Я хочу ще зустрітися з вами... Я хочу вам сказати... Адже стільки за цей час...

— Що ви хочете мені сказати? — спитала різко.

— Я сам не знаю... Але зустрінемося завтра... Тут чи де... Де хочете...

Хвилину вагалася.

— Добре. Завтра о четвертій. Біля церкви Юра, — і не оглядаючись зникла в темній алеї парку.

Цього вечора Владек уперше напився. Вперше за весь час неповажливо заговорив з Костельницьким.

Костельницькому подзвонили додому про скандал в університеті. Він наказав послати туди поліцейський загін. Сам не виходив. Як тільки почув скрегіт у дверях, став на порозі своєї кімнати й чекав з питанням:

— Що там трапилось, розкажіть докладно!

— Добри вечур пану! — Владек зробив реверанс і, не звертаючи уваги на комісара, пройшов до своєї кімнати.

Костельницький побагровів від люті, кинувся за ним.

— Я питаю вас, що трапилось?

Владек розлігся на отомані й дареготав, навіваючи сміхом страх на комісара. «Збожеволів, чи що?»

— В університеті комуністи захопили владу, а завтра вирушать на пляц Смольки до будинку поліції! Ха-ха-ха-ха!

— Ви з глузду з'їхали!

— А ви ще ні? — захлинався неприродним сміхом, що клекотів усередині. — Бо я звар'ював-вав! — заплутувався у Владека язик. — Революція за революцією. пане ком-комісарє! Динаміт під бочкою хробаків! Ха-ха-ха! М'ясо! Смердюче м'ясо! Ха-ха-ха!

— Ви п'яні як свиня! Завтра поговоримо! — грюкнув Костельницький дверима.

Охопивши голову руками, Владек ще довго трясся від конвульсивного сміху.

Не знав, скільки минуло часу. Здається, спав. А може й не спав, бо виразно бачив, що тут, у кімнаті, була Юля і так, як колись у садочку, віднімала у нього руки й шептала: «Не треба, Владек, будьте чемні...»

— Юлю, це ви? — схопився з отомани й примружився від світла лампочки. Не було Юлі. Будильник монотонно цокав на столі між книжками.

Третя година ночі.

Підвівся, довго стояв серед кімнати, напружував мозок, щоб пригадати все, що сталося. Німецька делегація... Міністр... Сарабай, листівки, бійки, крик, Юля... Не міг з'ясувати, чому Юля була з ним. Як це сталося?.. Ага... При дверях... Всмінулася й заговорила. Потім трималась міцно за його руку, тулилася. Юля до нього тулилася! Це була правда...

А може, це сниться?

Ні, не сниться. На етажерці книжки, журнали і вчорашня газета. Так, учорашня дата. Газета шелестить у пальцях, хитається етажерка, бо в неї зламана ніжка. Помацав ніжку — вона недавно хруснула, переїдена шашелем.

Не сниться... Ось під етажеркою припорошені студентські конспекти, обгорнена пакувальним папером і зв'язана шнурком пачка... Ага... Це рукопис. Хай лежить...

Владек штовхає його далі під етажерку, але він висувається, сповзає з купи зошитів. Владек виймає пачку, струшує від пилу, а пальці мимоволі самі розв'язують шнурок.

Corpus delicti — речовий доказ, що таїть у собі долю багатьох людей, секрет їхніх нещасть, успіхів, надій, падінь — конфіскований Антонів рукопис! Владек ще не заглядав до нього. Він боявся його брата. І враз рукопис сам подався в тремтять долоні, а разом з ним ясно освітлена кімната заповнилась тінями. Владек сидів навпочіпки перед етажеркою і боявся глянути вбік, бо в куті од вікна стояв Антін, через вікно заглядав невиразний силует батька. Юля стояла за спиною, а в дірку від ключа заглядав Костельницький. Було страшно. Кімнатна тиша хитнулася, заворушилась, глухий гул, невиразний, монотонний, пройняв кожну клітину мозку, а від цього гулу тремтіли нерви, жили, все тіло.

Руки тряслись, розв'язували шнурок, цупкий папір лопотів, лякав густу, як осінній туман, тишу.

На рукописі немає титульної сторінки. Рівним Юлиним почерком списані десятки сторінок, а може й

сотні. Сотні? Так багато написано! Як це міг написати сам Кривда?

«Це я так багато написав, це моя праця»,— чи то чує, чи боїться, що почує якраз ці слова Владек.

Аркушик, другий, третій, шістдесят перший...

— А-аї! — крик жаху виривається з горла й розганяє привиди, тишу, сутінки, що притулилися за вікном. Владек кидається на середину кімнати й випускає папери з рук. Великий павук, скинутий з руки, швидко перебіг папери і зник під ліжком. Владек довго дивиться йому вслід, і самому також хочеться вилізти геть з цих чужих паперів і безслідно шезнути в темряві.

Швидко збирає аркуші, м'яке їх, складає жужмом і зв'язує шнурком. Куди сховати? У валізку... Ні, може забути і виїхати кудись з ним... На етажерці кожен може побачити. У піч... Відчиняє дверці й забиває жмуток далеко за колосники.

— Що я роблю? Хтось запалить! Запалить?

Черкає сірником об коробку, полум'яний язичок торкається паперу й гасне від протягу в грубі. Другий, третій, десятий... У коробці вже немає сірників.

З печі хтось вийме. Треба забрати. Найкраще в шафу під білизну! Ні, ні! Він може відкрити її в чийсь присутності. Назад під етажерку, під старі газети, адже вони пролежали там стільки!..

Надворі розвиднюється. Знесилений звалюється на отоману й важко засинає.

Цього дня Владека не було в університеті. Професор Бендас сам прийшов до студентів, що зібралися на семінар, і відпустив їх додому. Він був свідком подібних сутичок і в Кракові, але такого не бачив. Близько тисячі студентів, здавалося, спаяних єдиною покорою властям, ті самі, що сиділи в залі й плескали в долоні, вітаючи німецьку делегацію,— всі вони ламали крісла й хапали листівки, які сьогодні розклеєні по всіх коридорах і навіть на дверях ректорського кабінету. Сторожі, бойові зривають їх, а вони знову з'являються серед білого дня. Першотравнева демонстрація захопить університет — цього не минути. На думку Бендаса, університет треба закрити хоч на тиждень.

Владек прокинувся перед обідом. Сонце заглядало прямо у вікно, веселе, гаряче.

Стрепенувся. Він сьогодні повинен бути в універ-

ситеті. Поглянув на годинник — пізно. Що це було з ним учора? Він, здається, сп'яну наговорив дурниць Костельницькому? Як він міг це зробити, завжди уважний? Треба буде якось виправдатись. Що там в університеті? Післязавтра — Перше травня.

Обов'язки повернули Владека до дійсності. Вчора щось скоїлося з ним незвичайне, але й учорашній день не подібний до нинішнього. Вчора щось закралося було в його душу, збурило, збунтувало проти себе самого, посіяло страх, сповнило ніч привидами, тінями. Сьогодні цього немає. Сьогодні тільки гіркий осадок, злість на себе самого, сором. Щастя, що ніхто не знав і не знатиме про цю ніч. Учора він готовий був відкритися перед Юлею, щоб позбутися того слизького, що виплило наверх, як жабуриння на багні, а нині все на своєму місці. Які можуть бути докори сумління? Він на службі в держави.

О четвертій годині зустрінеться з Юлею. Він благав її про зустріч? Ні, вона сама радо погодилася. Панна Мохнацька перестає вже корчити з себе пуританку. Добре, хай бог простить, що Антона немає. Він зірве з неї вінок фальшивої гордості, знеславить перед людьми, перед нею, перед самим собою. Найпаче перед самим собою. Тоді вже ніхто не зможе влізти йому в душу, тоді світ буде однаково брудним, жорстоким і по-новому благородним. Так, благородним буде він, його вчинки, — якщо тільки не стане світла, що відрізняє тьм на землі.

Владек прибрав у кімнаті, ногою засунув папери далі під етажерку й почав дбайливо готуватися до загадкового побачення.

Мохнацький перестав випитувати в дочки, куди вона ходить, з ким зустрічається, чому повертається пізно додому. Він збагнув, що є велика сила, яка веде за собою людей, і ніхто не зможе їх зупинити, навіть грізне обличчя смерті. Він лише радів, що Юля повертається додому, і ці короткі хвилини батьківської утіхи заслоняли непевність наступного дня.

Іноді розмовляв з Юлею про Антона. Вістка про його смерть схилила професора тоді, коли він ще хитався між силою й безсиллям. Антін був останньою лю-

диною, дерзання якої були йому близькі. Інших він міг хіба лише спостерігати, як ветеран-моряк рибальські човни, що біжать, віддаляються і врешті губляться в мерехтливому світлі сонця і водяного пилу.

Юлі він не розумів. У серці часом будився докір до дочки за те, що так спокійно згадує Антона. Кохала чи ні?

Юля кохала. Вона навіть не думала про те, що Антона немає. Він живий серед людей. Юля вистраждала своє кохання і тепер бореться за нього. Це не туга серед залитої місяцем ночі в садочку на лавочці. Це боротьба. Від першого слова, поцілунку й до сьогоднішнього дня — боротьба за високе, гідне людини.

Але тепер, коли вона готувалася до зустрічі з Владеком, коли віч-на-віч довелось їй стати зі своїм сумлінням і спитати, чесно чи нечесно вона діє, тепер розпука й відчуття самотності засмоктали під серцем, та сліз, що зрадили її, не міг зрозуміти Мохнацький.

— А може, він ще живий, Юлечко? — хотів потішити батько. — Хто знає...

Юля не так вірила в життя Антона.

— Ні, він неживий, татку, — вбивала вона ту вбогу надію, що потрібна людям, які мають час тужити, вичікувати та зітхати по куточках.

— Ти знову йдеш кудись, доню?

— Йду, татку, — поцілувала його в щоку і вийшла. Він не питав більше нічого. Навіщо?

Увечері Костельницький покликав Владека до себе. Владек чекав цього. Знав: учорашнє так не минеться.

Він тільки-но повернувся додому. Був з Юлею. Був з тією гордовитою Мохнацькою, яка своєю красою може довести до божевілля. Розмовляв з нею, дивився в очі, домовився зустрітися завтра — і хай тепер усе йде догори ногами, йому однаково! Що тепер Костельницький — Юля вернулася! Сама вернулася до нього, коли він уже не мав на неї ні крихти надії. Або він не знав її, або вона змінилася до неймовірності! Юля тільки секунду була неприступно холодною, коли віталася. Вона тоді пильно заглянула Владекові в очі, наче шукала його вчорашньої слабкості, а коли зустрілася з самовпевненим поглядом, очі її заграли кокетством, якого

він ніколи в Юлі не бачив. Вона навіть не хотіла згадувати про старе. В кожній людині бувають помилки в житті. Вона просить, щоб Владек ні про що ніколи не згадував. Очима дала зрозуміти, що зрештою воно не таке важливе, як пишуть у книжках. Юля Мохнацька ще зберегла і свіжість обличчя, і красу: хто витримає, щоб не зігнути за такою квіткою? Владек? Будь ласка! Мохнацька ще знайде собі!

Ні, Владек так не випустить її. Якщо не поцілунками, то хоч її ганьбою насититься, якщо не коханням, то помстою, але ні, ні! Яка б вона не була, він кохає її понад усе, кохає ще більше за те, що вона кокетка, бо чесних на світі тепер не треба. Він вирве її геть звідси й кудись утече, проміння все на мізерне існування, аби тільки з нею, з нею, з нею!

Але перед Костельницьким вшухла в душі буря, й тіло напружилось, як м'язи обличчя перед ляпасом. Проте комісар не сміявся ехидно — отже, не був злий. Він спокійно дивився Владекові в очі, схрестивши пальці на підборідді.

— Я прошу вибачити мені... Я...— став затинатися Кузьмінський, добираючи слова на виправдання.

— Дурниці, — махнув комісар. — Взагалі, пити не раджу. Ви — базіка, коли вип'єте, і пам'ятайте, що чарка веде на шибеницю людей вашої професії. — (З душі Кузьмінського скотився камінь: слава богу!) — Щодо університету. Можливо, буде демонстрація, втручатися не треба. Передайте це своїм... Ну, а вам особисто грачулюю, — він спідлоба подивився на Владека. — До чого все-таки ви домовилися з панночкою Мохнацькою?

Владек почервонів від такого приниження. Костельницький слідкує за ним, його розмову з Юлею слухав шпик, а тепер жандарм без сорому випитує, про що він розмовляв з дівчиною.

Комісар поліції поспішив загладити неприємне враження від своїх слів.

— Ні, ні, я нічого не знаю. Це принагідно, повірте мені. Я... бачив вас сьогодні, ну і радий, що ви... нарешті...— він кашлянув у кулак, — і встрявати, зрозуміло, не збираюся. Але... Я мимоволі пригадав собі, як ви домагались її арешту, а недавно говорили, що вона знайома з Сарабаєм. До речі, хто розкидав листівки?

— Сарабай... Але він зник.

— Сарабай? Справді? — Костельницький підвівся на руках за столом.— А вона була з вами! І ви замість того, щоб оперативно діяти, пішли з нею в кнайпу!

— Ви не все точно знаєте! — спалахнув Владек.— І скажіть мені, пане комісарє, чим пояснити таке стеження за мною? — Він гарячився і підвищував тон.— Втратив довір'я? Будь ласка, я складу вам повноваження, арештуйте, якщо заслужив! Я пожертвував усім, що мав, а ви...

— Тихо! — ляснув комісар долонею по столу, але рівноваги не втратив і спокійно вів далі: — Я ж для чогось викликав вас до себе. Не забувайте, що в поліційній роботі ви ще юнак. А ми, стріляні горобці, знаємо, що взаємна візуальність, так би мовити, необхідна. І вам раджу також привчатися бачити всіх. Так. Вас паралізували в дуже вигідний для них момент. Ви не думаєте, що це було зроблено з наміром?

Владек жажнувся. Та хіба ж Юля?..

— Ми не можемо Мохнацьку арештувати. Нема підстав, розумієте? І не треба. Ви на це зараз не погодитесь, правда? Але ж будьте розумні. Та хіба ви, сакрамент, такий наївний і повірили, що вона вас раз-два — та й покохала?

Кузьмінський зрозумів. Скажена лють здушила горло. Він задушить її, гадину! Вона збила його зі шляху, а тепер хоче доконати. Він уб'є її.

Костельницький спостерігав за зміною Владекового настрою.

— Гарячитися не слід. Можливо, воно й не так... Людям властиво помилятися. Але в цьому випадку дуже легко переконатися. Запросіть її до себе. Любить — піде. Не любить — також піде. І то напевно. Можливо, вона вже й говорила вам, що на вулиці, мовляв, незручно зустрічатися...

— Ви підслухали нас! — кинувся Владек.

— Бог свідок, що ні,— задоволено примружився Костельницький.— Я догадуюся. Ви можете залишити її саму в кімнаті. Скарб ваш не ховайте дуже далеко, ви знаєте, що я маю на увазі. Може, вона його шукає? Ніхто не знатиме, що я дома... Зрозуміло? Ну, гаразд... Ви мудрий хлопець.— Костельницький широко посміхнувся і стиснув Владека за плечі.

Владек різко звільнився від обіймів і одвернувся.

— Ага,— перемінив тему Костельницький.— Мабуть, після травня треба буде трохи прочистити большевію. Але про це потім. Нехай поки що демонструють, хай спливає ряска на чисту воду,— говорив, переконуючи себе в тому, що наказ не втручатись у першотравневу демонстрацію викликаний певним стратегічним планом.

Владек зачинився у своїй кімнаті. Він зупинивсь перед вікном і стояв із стиснутими кулаками, немов прислухався, як ворухиться, шкребе, прогризається з його нутра звір. Жорстока злоба до всіх людей зціпила зуби, ненависть до всього на землі відібрала з уст навіть слова брудної лайки.

Він тепер бажав убивати.

XVII

Травень розпочався сонцем, піснею і прапорами на гомінких вулицях Львова. Побиті кулями стіни будинків застигли в тривожному очікуванні нових ран, вуличний брук готовий був забарвитися живим багрянцем, в зачинених вікнах багатих квартир дзвеніли шибки: на вулицях лунала та пісня, якій вторують кулемети. Але кулемети сьогодні в чохлах, а карабіни за спиною.

Поліцаї стоять на своїх постах і дають дорогу колонам. Пісня тріпотить між мурами, відбивається луною і лине у вільне небо над невідомою землею.

Грізні, насторожені, готові до всього тисячі очей дивляться вперед, не випускаючи з поля зору найменшого руху жандармів, що ланцюгами вишикувалися біля оперного театру, мовби приймали парад.

Будуть стріляти чи ні? «Будете стріляти чи ні? — переможно питають люті очі демонстрантів.— Будете?»

Важко проходять колони за колонами, а над ними — червоне полум'я і спів, і стиснутий кулак. За одного вбитого — сотні живих сьогодні. Вбити життя цього живучого міста не можна.

Установи працюють, відкриті університет і політехнічний. Професори, як заведені механізми, заходять до напівпорожніх аудиторій і читають лекції. А біля пам'ятника Собеському проходять медики, гуманітарники, політехніки. Тут комуністи і симпатизуючі. Тут просві-

тянська молодь з Голоскова, Брюхович, Скнилова, Козельник.

Хто хоче вбити комуністів — стріляй у народ!

В одному ряду перед тисячами і тисячами — Крук, Юля, Сарабай. Крук, як завжди, рішучий і похмурий. Сарабай сьогодні вперше розправив широкі плечі. Він хотів би обняти увесь світ, а разом з ним і маленьку ніжну істоту, яка крокує разом з ним. Юля сьогодні вперше разом з цими людьми в одній лаві. Уперше? Ні, вона вже давно. Про це скаже сьогодні Миронові...

А сонце такє розсміяне, весняне сонце!

— Хто буде стріляти? Плі!

Завчасно було святкувати перемогу, але вона була здобута. Поліція боялась перешкоджати демонстрації. Могутня сила відчувалася в твердому кроці демонстрантів, лопогіла в полотнищах прапорів, билася хвилею революційної пісні об припишклі будинки староства й поліції.

Хотілося забути про все прикре й погане, про все, крім золотого сонця і прудкого вітру, хотілося злитися з нинішнім днем, гнівним і радісним, з людьми сильними й непереможними.

Крук ішов додому сам, чомусь не хотів іти разом з Юлею й Мироном по квіти.

— Листа мамі напишу... Давно мовчу...

Мати Кручковського жила не так далеко, в Підволочиську. Стах часто їздив туди, але до матері не заходив. Ночував у товаришів, а частіше проводив ночі на березі Збручу, влаштовуючи комусь переправу. Поліція вже никала слідом за Кручковським, а про Крука ще нічого не знала. Він недавно об'явився на гуманітарному відділі як вільний слухач.

Мирон також мало знав про особисте життя Стаха. Крук розповів йому тільки про Мирославу, яку недавно перевели з Бригідок до Берези Картузької, але хто вона була — так і залишилося таємницею.

Можливо, тепер він хотів трохи побути разом з нею. Мирослава, напевно, також святкувала Перше травня.

— Стаху, ходи з нами, — просив Сарабай. — Ти ж не пишеш листів.

— Сьогодні напишу. Ідїть...

...Біля Юлі — Мирон. Високий, плечистий, сильний. З ним нічого не страшно. Перед ними молода зелень

озимини, над ними — сонце, і хіба тільки де-не-де тінь хмаринки пташкою пролетить над полем, як згадка про вчорашній день.

Юлі хочеться взяти Мирона за руку й бігти кудись соковитими левадами. Мирон схопив би її в обійми, коли ж непрохана тінь знову й знову зачіпає крилом, пролітає між ними, залишає невидимий слід, що його переступити годі. І йому, і їй здалося сьогодні там, на міському брукові, що вони багато-багато скажуть одне одному, аби лише за ними далеко залишилися мури й фабричні гудки. Тепер вони на безлюдному полі, їх тільки двоє, але між ними ще й тінь хмаринки... Вчора і завтра сильніші сьогоднішнього дня. Вчорашнє вклинюється в завтрашнє, хіба обминеш його сьогодні?

Не чекаючи, поки Мирон перерве незручну мовчанку запитанням, Юля заздалегідь відповідає на нього.

— Це понад мої сили, Мироне, — говорить, не піднімаючи очей. — З мене не буде Валенрода¹. Мені здається, що він любить мене... Хто збагнув це почуття, тому важко з ним гратися.

«Чому вона так говорить?» — думає Мирон.

Він запалює цигарку й мовчки приглядається до маленького язичка полум'я, що добігає до пальців. Другою рукою бере за чорну головку сірника — полум'я спалахує свічкою і тихо гасне.

«Ухиляється від завдання чи знайшла романтичну пригоду?»

Юля сідає на траву під молодим дубком. Обхопивши коліна руками, говорить ніби сама до себе:

— Мене мучить страх, що він нічого не знає про Антонів рукопис. А коли це так, тоді що? Залишитись назавжди в ролі дівчини легкої поведінки чи, може, змусити себе полюбити його?

Останні слова Юлі зазвучали цинічно. Сарабай до болю закусив нижню губу й ковзнув поглядом по її обличчю. Він хотів їй пояснити всю важливість завдання, переконати, що такі докори сумління зовсім невинновдані і навіть фальшиві. Хіба вона не розуміє, яка ціна почуттів Кузьмінського, якщо він навіть її і кохає? Хотів це сказати, але останні слова Юлі боляче зачепили за живе. Що вони означають? Фальшиве кокету-

¹ Герой однойменної поеми А. Мішкевича.

вання чи ще щось більше? Невблаганні ревності на мить оволоділи всіма його думками, зник кудись Сарабай-підпільник, автор листівок і відозв. Ревнивий юнак, готівий кулаками відстоювати своє перше кохання, ладен зневажливим докором знищити свого божка, запідозривши його в зраді, на секунду зупинив потемнілий погляд на задуманих очах Юлі. Густе волосся недбало розкинулось по її плечах, свіжа соковита травинка, наджована, прилипла до губ. Вузька спідничка, туго натягнута на підігнуті коліна, кремова блузка з мережками обтиснула груди, легкий шарфик тріпотів на вітрі, бавився. А в очах її одне лише роздумування, вагання й ні тіні того, що боявся побачити Мирон.

Миронів погляд прояснів, полагіднішав, тепло змило з зіниць гірку підозру. В пальцях розкришився, потерся на муку почорнілий торішній дубовий листок, що злетів з дерева, витіснений свіжою набубнявілою брунькою.

Йому стало соромно своїх власних сумнівів. Сердито відганяв їх від себе й від неї, щоби не повертатися більше до цієї розмови.

— Ваша чуйність до людей — християнська і свята, як оцей медальйончик на шиї.— Мирон діткнувся пальцями до золотого сердечка.— Ви розумієте вагу свого завдання?

— Розумію, Мироне. Я все розумію... тільки...

— Тільки ваша інтелігентність не дозволяє заповідати кривди тому, хто, можливо, по лікті вмочив руки у кров людей, про кого ви знаєте, що він на службі в поліції. Якщо ви не можете збагнути, яка ціна розшукуваного рукопису, то зробіть це заради пам'яті Антона, якого ви...

— Ах, ради бога, не коріть хоч цим! — перебила його роздратовано, вловивши нещирю нотку в словах Мирона.— Ви так мало знаєте про все це.

Сарабай зрозумів, що про Кривду не треба було згадувати нічого, але не вгамовувався, щоб раз і назавжди покласти кінець непотрібній розмові. Працювати треба, а не бабратися у власних сумнівах.

— Хай буде, що так. Можливо, ви все розумієте і без моїх нагадувань. То зрозумійте ще одне, і тоді зважте свої сили: або — або. Якщо рукопис у Кузьмінського, тоді він не тільки таємний агент, а ще й прово-

катор, бо ж шляхом провокації вивідав у Кривди, який зміст і де знаходиться його праця. В такому разі треба його знищити.

Юля жажнулася.

— То це я мала б?!

— Так.

— Ви страшні й жорстокі, Мироне.

— Час жорстокій, Юлю.

Довго мовчали. Потім Юля докладно розповіла про вчорашню зустріч з Кузьмінським. Він поведився якось дивно. Юля пропонувала зустрітися сьогодні, щоб відкинути всяку підозру щодо Першого травня, але він чомусь наполягав на тому, аби зустрітися завтра. Говорив, що хоче показати їй друківані в журналах свої статті. Юля пообіцяла, що напевно зайде до нього. Він зустріне її на своїй вулиці.

Мирон не відповідав нічого. Промайнула думка, чи Кузьмінський часом не хоче перехитрити Юлю. Але мовчав. Спершу порадиться з Круком. Зовні зберігав спокій, тільки легкий рум'янець на обличчі монгольського типу видавав його хвилювання.

«Він не дуже гарний»,— відмітила про себе Юля, наче вперше побачила Мирона. Таке спостереження здавалось їй самій зараз недоречним, але від цього чомусь стало весело. Поряд з обличчям Мирона уявилось і зникло красиве Владекове. Вона посміхнулася, і від цієї усмішки згасли рум'янці на Миронових щоках.

«Чому вона всміхається?!» — задав собі запитання.

Обоє не бачили, як ті хмаринки, що пропливли самотні над полем, розповзлися по небу й заступили сонце. А вітер завятіше, мовби хотів звернути на себе увагу, бавився Юлиним шарфиком.

По залізниці промчав пасажирський поїзд. Важкий паровозний дим опускався над полями, клубками чіплявся за кущі березини і слався по траві. Над заходом моргнула блискавка, перерізала синяву. Далеко гомоніла гроза.

— Не хочу додому,— по-дитячому надула Юля губи, побачивши, що Мирон позирає на небо і вдягає піджак.

— І я не хочу. Як ви мої думки вгадали?

— Ах, інтелігентщина! — відплатилась Юля. — Лицарська честь наказує переборювати свої бажання.

— Заради дами серця! — сміявся Сарабай.

— Яку треба рятувати від дощу! — Юля схопилася, струсила з спіднички торішні листки.

— Я хочу до лісу!

— І я!

— По ряст!

— Ідеалістка! По гриби!

— Та грибів ще нема, матеріаліст!

Сміялись — радісні, мов діти. Чи тому, що небагатьма словами порозумілися сьогодні, чи тому, що обоє не хотіли розлучатись, а може, через те, що насувалася гроза, а в лісі з-під кущів виглядали усміхнені головки рясту і чекали на краплі теплого дощу, чи холодної вечірньої роси, або маленьких рук дівчини-пастушки.

Крук не випитував нічого. А Мирон повертався з боку на бік і чекав, щоб Стах заговорив. Чому він мовчить? Заздрить чи злий? Адже не спить.

Маленький свіжий букет рясту з крапельками роси на пелюстках приніс з собою додому. Шукав пляшечки — не знайшов, поставив у надщербленій, заляпаній клеєм скляночці, налив води.

— Пахнуть? — спитав у Стаха, коли той підніс букет до носа.

— Як для кого, як коли...

Чому він тепер не хоче розмовляти? Думає про Мирославу? Вже довго не має від неї вістки. Мирон бачить, що кожної вільної хвилини він думає про неї. Але завжди мовчить.

...Над зарослим зеленою ряскою озером у Брюховицькому лісі діставали з води пуп'янки лілій. Сполохана ранковим дощем ряска хиталась, тремтіла, скаржилася комишам на громовицю. Пахли повітря, вода, сміявся з-під кущів скупаний білий ряст...

— Ти спиш, Стаху?

— Не сплю.

— Про що думаєш?

— Хіба я знаю? Думаю, коли то ряст пахне.

— Ніколи, Стаху. Ці квіти не запашні.

— Неправда. Іноді пахнуть. Коли любиш... все тоді пахне. Навіть змочене дощем волосся.

Мирон промовчав. Стах повернувся до нього.

— Ти вже сказав їй?
— Ні...
— Добре... Ну, як там у неї справи?
— Боюсь трохи. За неї... Це небезпечна гра. Тут — хто кого перехитрує.
— Вона з ним зустрічається?
— Так.. Завтра...
— Може б, ти прослідкував?
— Я вже думав про це.
Обидва мовчали. Маленький букетик рясту пах весною.

XVIII

Шпайхера випустили через півтора тижня. Під час квітневих подій про нього забули. Через кілька днів опісля почали допитувати. Били. Нівечили кулаками й чобітьми для забави. Бо ж ніяких звинувачень не було. Ніхто й не думав запідозрювати цього заляканого непоказного єврея у зв'язках з підпільною організацією.

— Тебе стягнули з балкона, сигнали подавав? — дихав йому в лице пикатий поліцай. — На, на тобі, щоб не лазив удосвіта на балкон! — насолоджуючись муками своєї жертви, штовхав під ребра.

Шпайхер зрозумів: його б'ють за те, що він єврей. Він мав нещастя народитися у сім'ї прибиральниці й чистильщика взуття, які нічого не дали йому в спадок, крім здібностей до науки і семітських рис обличчя.

А потім поліцаї випхнули його за двері й сказали, що може йти куди хоче.

Дома застав хвору матір і маленького брата Йоселя, якому було два дні віку. Мати не впізнала Пінкаса, а батько, змучений горем, не мав навіть сил радіти з повернення сина. Розповідав... Мама мила підлоги до останнього дня. А коли відчула, що більше працювати не може, вдалась до університетської клініки. Але там її не прийняли, бо вона член «убезпечальні спулечної». З «убезпечальні» направили її в бюро полагодити всякі формальності, а вертаючись назад, вона народила Йоселя на лавочці в скверіку. Батько просто наткнувся на них, коли повертався зі своїм чистильним ящиком, несучи додому нужденний заробок.

В університеті Пінкас не бачив ні Сарабая, ні Крука, ні Кульчицького. Від товаришів дізнався, що Бронка арештували, Мирона шукають, а за Круком після зустрічі з німецькою делегацією й слід простиг. Пінкаса пройняв страх. Він ходив на лекції і весь час боявся, що його також заарештують, бо комірка викрита, арештують удруге і вже не випустять. З ним хотіли поговорити деякі члени колишнього комітету, адже він свій, але Пінкас відмовчувався і уникав розмов.

Того дня, коли по коридорах знову хтось розклеїв листівки «Завтра на демонстрацію!», Шпайхер зустрівся з Кузьмінським. У його тілі застигла кров. Таємниця, яку знав тільки він, яку приховував перед самим собою, таємниця, яка може коштувати йому життя, стала віч-на-віч з тим, хто не сміє, а повинен її знати. Він давно пригадав прізвисьце покровителя «велебного асистента». Про що Кузьмінський його питає?

— Чому пан Шпайхер не з'являється на семінар?

Він не те хоче спитати, Пінкас це відчуває. Кузьмінський знає, що Шпайхер завжди був заодно з Сарабаєм. Мирон демонстративно сідав біля нього, коли ендеки наказували євреям пересісти на останні парти. Кузьмінський хоче його спитати про Сарабая, а може... може... Ні, ні, цього ніхто не може знати... І він не скаже про це нікому ні на яких тортурах. Його ж уб'є Костельницький.

— Я... я хворів...

— А тепер, дякувати богу, здорові?

— О, так...

— Отже, навідуйтеся, пане. Не записуйтеся у вічні студенти.

«Чого хотів Кузьмінський? Він же ж знає причину моєї відсутності,— не сходило Шпайхерові з думки.— Чи тільки для того зупинив, щоб дати зрозуміти, що він і завтра може поцікавитися моєю відсутністю в університеті?»

Проте Шпайхер не прийшов на лекції першого травня. Він повернувся від університетських дверей і втік бічними вулицями на Клепарів, щоб його ніхто не побачив. Яка ганьба! Він мало що не став штрейкбрехером. Що сказали б товариші? Як він міг?!

На другий день Шпайхер був присутній на лекції в Бендаса. До нього не доходило ні одне слово профе-

сора. Всі його думки були біля матері. Вчора вона мало не розпрощалася з чоловіком і синами. Відчуття глибокої несправедливості не вперше, але як ніколи боляче дійняло його свідомість. Професор Бендас щось говорив з-за кафедри, а він увесь час бачив в уяві хвору матір.

Хмарні думки перервав різкий рип дверей. Шпайхер побачив при вході двох молодих незнайомих чоловіків, які, незважаючи на професора, звернулися до аудиторії з наказом:

— Євреям вийти!

Збентежений Бендас зажадав від них назвати свої прізвища.

— Нех пан професор чита собі,— відповів один, не повертаючись. Підступив до передніх парт і ще раз крикнув: — Ану, виходь, виходь!

В аудиторії піднявся гомін. Деякі євреї нерішуче підвелися. Хтось із студентів зажадав, щоб швидше збирались і не затримували.

Шпайхер зблід. Образа, гнів, протест заклекотили водночас у грудях, він рвучко підвівся й тремтячим, але сміливим голосом звернувся до студентів:

— В університеті зробили гетто, тепер переходять до знищення! Тільки боягуз залишить аудиторію! Нікому не виходити! Вигнати нахаб!

Слова його були сказані в добрий час. Кілька хлопців схопилися з місць і за барки випроводили непрошених гостей, надававши їм у дверях стусанів.

Шпайхер став переможцем. Від хвилювання він навіть нічого не міг відповісти, коли під час перерви до нього підійшов ендек Голіцький і просичав в очі:

— Тобі це так не пройде, паршивче!

Після лекцій Шпайхер, боязко оглядаючись, рушив до виходу, коли якась студентка схопила його ззаду за рукав і шепнула:

— Не йдіть туди. Краще перебувайте десь тут.

У цей час біля головного виходу стояли два ряди боївкарів з піднятими в руках палицями. На двох клаптях паперу, недбало приклеєних до дверей, були написи: «Бий єврея!», «Поставити євреїв поза завісу польського життя!»

Дехто із студентів, збагнувши, в чому справа, круто повертався від дверей і намагався вийти другим виходом на подвір'я, але це не всім вдавалося. Ба-

гатьом скручували руки й силою штовхали в прохід між лавами. Тоді чинився галас, регіт ексекторів, ляск палиць і крик катованих.

Інстинкт самозбереження кинув Шпайхера в протилежний бік коридора. Він повернув на сходи й побіг угору... Спочатку не зрозумів, що сталося: він опинився в чітхось міцних обіймах. Хотів підвести голову, але не міг, густий запах сукна, притиснутого до рота і носа, здавалось, заповнив увесь повітряний простір, і не стало чим дихати. Хтось до млосного болю скрутив йому руку й литовхнув уперед. Аж на третьому поверсі Шпайхер побачив перед собою колючі очі. Боже! Це Кузьмінський! Поряд з ним стояв незнайомий, той самий боївкар, що вривався до аудиторії під час лекції.

— Хто був з тобою? — рявкнув йому в обличчя Владек. — На демонстрації учора хто був з тобою?

Другого запитання Пінкас не почув, бо в цей час незнайомий ударив його кулаком в обличчя. Голова стукнулася об камінну стіну, в очах блиснуло, у вухах зашуміло.

— Подожди бити пса, — зупинив Кузьмінський нетерпеливого напарника. — Хай я випитаю його при свідомості. Хто був?

Шпайхер насилу спромігся на слово:

— Нікого, повірте мені... Я сам...

Другий зареготався.

— Він комік, добродію! Він пробує виплутатися!

— Хто навчив тебе здійсмати в аудиторії бунт? Ну?

— Ніхто, ніхто... Я сам... — лебедів зіщулений

Шпайхер.

Тепер бив Кузьмінський. Пінкас уже не відчував, куди дошкуляють удари. Тіло, як заведена лялька, то гнулося вперед, то випростовувалось, вигиналося в спині, і тоді дзвеніло в мозку від удару об стіну.

Смутна згадка про те, як били старого Кузьмінського, як він падав, зсуваючись по стіні, й уже не піднявся, миготіла в пам'яті, згасала, оживала. «Чому Кузьмінський б'є так само, як били його батька?» — пробував з'ясувати Шпайхер у проміжках між ударами.

— Хто був? — шипів задиханий Кузьмінський. — Мохнацька була? Сарабай був?

Шпайхер не розумів запитання. Яка Мохнацька, який Сарабай? Там був тільки старий Кузьмінський,

але цієї таємниці він не скаже, не скаже, не скаже... Його тоді уб'ють підручні Костельницького. Але чому Владек мстить на ньому? Це ж не він винен у смерті його батька. Як же йому роз'яснити?

— Мохнацька і Сарабай нічого не знають... Я був там сам.

— Дай мені його в руки,— не витримав другий.— Він у мене заговорить!

Шпайхер побачив перед очима ніж.

«Це смерть»,— промайнуло в мозку, і він пронизливо закричав. Йому затулили рота рукою.

— Скажу, скажу! — вирвався крик з-під долоні.— Зі мною був ваш тато...

Шпайхер побачив, як очі Кузьмінського розширилися, наче хотіли вилізти з орбіт.

— Що ти плетеш? — спитав він ослабленим голосом.

— Ви питали... в тюрмі хто був зі мною... — лепетав Шпайхер.— Тато ваш був... Але... не бийте, не бийте! Я нічого не винен!.. Його вбив Костельницький, щоб ви не дізналися правди... А я його навіть не знав...

З розгубленого обличчя незнайомого і спотвореного від несподіваної вістки обличчя Кузьмінського Шпайхер зрозумів, що зробив непоправиму помилку. Він упав до ніг суддям свого життя й заридав:

— Не кажіть! Не кажіть нікому, що це я! В мене мати при смерті...

— Брешеш, собако! — визвірівся позеленілий Владек.

— Матір'ю клянуся... Ми разом були на допиті... Але я його не видавав. Костельницький сам упізнав вашого батька... О, не кажіть нічого комісарові! Він уб'є мене!..

— А-а-а-а!! — застогнав Владек і мов божевільний кинувся бігти по коридору.

Вранці Владек домовився з Костельницьким, що прийде з Юлею о п'ятій по обіді. Залишить її на півгодини саму в кімнаті, перепросить, скаже, що за хвилину вернеться. Багатозначно посміхнеться, візьме сітку... Вона ж у нього неабиякий гість, треба прийняти. Рукопис Кривди лежатиме на етажерці. Владек запропонує їй зайнятися книжками, щоб не нудилась, поки

він вернеться. Костельницький знатиме, що робити. Владек не братиме участі в сьогоднішньому погромі. Він допитає лише Шпайхера (його вчора не було на лекціях), довідається, чи була Мохнацька на демонстрації і з ким. Сьогодні розплутається вузол. Усі будуть в руках... Га! Тоді Кузьмінський буде допитувати Юлію сам!

Добігає п'ята. Костельницький терпеливо чекає у своїй кімнаті. Від задоволення потирає долоні. Ні, недаремно він залучив Владека до роботи. Таких помічників у нього небагато. В університеті, куди не ступає поліцейська нога (от ще ідіотські закони!), розкрити підпільну комуністичну організацію не так просто. Чудово, просто-таки чудово, мон шер!

Грюкнули коридорні двері. Хтось увійшов. Один чи двоє? Ніхто не розмовляє. Чому один? Хтось важко дихає і стоїть на місці. Що за біс?

Костельницький рвучко відчиняє двері до коридора й торопіє: розхристаний Владек налитими кров'ю очима страшно дивиться на нього. Костельницький уперше помічає його плечисту атлетичну фігуру і свою фізичну безпомічність перед ним. Миттю орієнтується. Владек тільки-но дізнався. Звідки, як? Але дізнався, це видно по ньому. Грати роль пізно. Пістолет у кобурі висить на стіні.

Костельницький кидається назад до кімнати, шарпаючи за собою двері, але вони тягнуть його назад в обійми Владека. Він чує, як пальці, не пальці — залізні обручі, тиснуть йому горло, він не може крикнути, не має чим дихати, тільки чує хрипкі слова:

— За тата! За тата!

Комісар бачить двоє скажених очей, дві чорні плями. Голова його гримає раз у раз об щось тверде, врешті — шум і... все.

Владек опам'ятався тоді, коли безвладне тіло комісара осунулось і важко впало на підлогу. Руки відпустили тонку шию, але не опускалися, судорожно зігнуті пальці застигли, мозок шпигнула думка: «Я вбив». Наче в тумані пригадався Шпайхер. Коли це було — годину тому, тиждень, рік чи снилося? Він біг через парк Костюшка, збив якусь дитину з ніг. У дитини було

біляве волосся. Більше нічого не пам'ятає. А тут Костельницький... Що він зробив з ним? Убив? Він зовсім не хотів його вбивати...

Владек подався назад. Перед ним лежав його господар, повелитель, якого завжди боявся. Клішоногий, малий, з тонкою шиєю і приплюснутим носом між вибалушеними очима, смішний, карикатурний.

Жах охопив Кузьмінського. Він убив людину. Це щось неймовірне, він справді вбив людину.

Владек закричав, затискаючи сам собі рота кулаком. Як він міг це зробити? Що буде тепер? Розпач і безпорадність притишили на мить биття серця. Владек кинувся до дверей. Збагнувши всю вагу вчиненого злочину, він пустився бігти сходами вниз, вулицею, кудись навмання.

*З-за рогу монастиря на площі Юра видно початок вулиці Шептицьких. Сарабай не випускає з поля зору Юлю, яка нервово проходиться тротуаром до воріт собору і назад. Минуло вже більше години. Кузьмінського нема. Юля позирає на годинник. Зупиняється, не може зважитися, що робити. Рішуче йде вгору. Напевно, сама до нього. Сарабай непокоїться. Самій не треба заходити, це небезпечно. Йде слідом за нею, хоче покликати, але Юля зникає в брамі, Сарабай ховається за рогом будинку.

В Юлі гучно билосся серце, коли вона підходила до дверей. Що буде, чим закінчиться її візит? Чому Владек не вийшов? Добре вона робить, що йде сама? Що скаже Костельницький, коли він її зустрине, а не Владек? Але що тут може бути підозрілого, вона йде в гості до товариша, нареченого. А може, Владек вже й сам догадується?.. Йшла, напружено ступала по сходах, відчуваючи, як трусяться ноги в колінах. Здивувалася, побачивши відчинені двері коридора. Отже, він удома...

У коридорчику порожньо. Наліво Владекова кімната — пригадала. Тихенько постукала. Ніхто не відповідав. Ще раз постукала і, вже не чекаючи запрошення, зайшла сама в кімнату. Тут також нікого нема. Стіл застелений скатертиною. Біля стола під стіною — етажерка, книжки. Тихо. Юля оглянулася і ступила

до середини кімнати. Інстинкт підказував повернутися назад, а очі пильно перебігали з предмета на предмет. На верхній полиці етажерки скраю зелена папка, роздута від паперів. Погляд Юлі зупинився на ній. Вона?! Але така здогадка здавалася неймовірною. Хіба це можливо, щоб Владек так залишив рукопис, знаючи, що Юля сьогодні знайде? Чому ж нікого немає? Ні, краще повернутись або гучно стукнути дверима. Владек десь тут. Так думала, але ноги самі ступали вперед і рука простягнулась до папки. Відкинула обкладинку, немов доторкнулась до гарячого, й здригнулася. Йї почерк! Антонів рукопис! Забувши про небезпеку, вона кидається до нього, хапає в руки і повертається до дверей.

«Пастка!» — зрозуміла, і вже не страх, а почуття приреченості заціпенило кров. Йї спіймали. Вона тепер уже не втече. Пізно класти рукопис назад, йї підглянули через щпарину, двері вже повинні відчинитися і... Стояла, застигла, з папкою, притиснутою до грудей, готова кидатись, кусатись, кричати, як пташка, в якій забірають з гнізда малят. Очі не відриваються від замка: рухається чи ні? Хвилина, друга. Зловісна тиша шумить, гуде кругом. Чому ніхто не йде?

Напружена, підходить до дверей, відчиняє. Чому всюди тихо? Вимерли? Задкуючи по коридору, добігає до виходу, боязко оглядається на сходи і тоді не біжить — летить униз. Чи то причулось йї, чи справді хтось голосно застогнав, коли вона вже була за дверима?

На тротуарі зупинилася, сховала папку під полу плаща й побігла щодуху вулицею. Чула, як хтось покликав йї: «Юлю!» Не знала хто, мчала, минала чийсь здивовані обличчя, вітрини крамниць, чергового поліція на вулиці, який чомусь не зупинив йї.

XIX

Рання весна струсила з прикарпатських лісів висуще вітрами торішне листя, прошуміла каламуттю зі схилів, у вижолобинах між камінням задзюркотіла кришталева джерельна вода. Вітер гасав понад горбам, прилягав у долинах і знову зривався над нивами, залицявся до соковитої озимини, гладив, пестив.

Тепле чисте небо піднялось над Загайпіллям. На стрісі похиленої хати дяка Пантели порався у розваленому за зиму гнізді червононогий бузько.

Придержуючись рукою за одвірок, старий Пантела ступив на поріг. Вдихнув запашного вологого повітря, голосно відкашлявся.

«Дочекалися весни... Боже, як чомусь довго тягнулася ця зима»,— подумав і звів кудлату голову, сідаючи на призьбі.

З хати вибігла русоволоса дівчина з киптарем у руках.

— Накиньте на плечі, дідусю, холодно ще.

— Дякувать, донько. Сам бог послав мені тебе.

Поглянув на блідолицю худеньку приймачку, на сині очі, сховані за довгими віями, на косу, що виповзла з-під хустини, і його очі затеплилися старечим щастям.

«Вихухалась. А думалося...»

Згадав...

Два місяці тому солтис Якубський прислав до Пантели радного спитати, чи він не пам'ятає, щоб у Загайпіллі жили якісь Кривди.

— Та як не пам'ятаю! Років зо три минуло, як приходив до мене один з тої родини. Були, були колись у нашому селі такі... Ая... А нащо йому? Податкувати захотів посмертно?

— Та ні,— нетерпеливився радний.— Прибилася до села якась дівчина, що називає себе таким прізвиськом.

— Що?! Де вона?

— Та в солтиса. Таке нужденне, замерзле, най панбіг рятує.

Пантела уже від осені хирів, мало коли підводився з постелі, але ця вістка погнала його підтюпцем до будинку громади.

Біля печі на долівці сиділо щось подібне до людини, загорнуте в шмаття. Посинілі лікті зламаними скіпками визирали з лахміття. Лиця в цієї істоти не було, тільки сині очі тупо дивилися на присутніх.

Старий кинувся до неї.

— Як називаєшся, га?

— Кривда... Оленка,— ледве вимовила.

— Господи боже! Як ти сюди потрапила?

Але вона не відповіла нічого, очі її заплющились.

— Люди! Падоньку гіренький! Вона вмирає... Та що ви дивитесь, безбожники, басурмани!

Аж через півмісяця, коли дівчина вирвалася з обіймів смерті й могла говорити, дяк дізнався про неї.

Після тюрми Оленка виїхала зі Львова. Вона добиралася до гміни увесь тиждень. Її викидали з вагона, бо не мала квитка, від станції до станції перехоплювалася на східях поїздів. Врешті добралася до гміни, змучена, перемерзла, голодна. Але вїт послав її того ж вечора до Загайпілья, пригадавши, що тільки там жила колись така родина. Віяла скажена хуртовина... Як не замело її снігом?

Дяк Пантела пожвавішав, навіть наче молодшав. Йому, бездітному вдівцеві, бог послав на старість дочку. Коли зовсім видужала, розповів їй про брата Антона. Так, так, є у неї рідний брат. А чого ж плакати, ридати? Тішитися треба. Знайдеться, прийде колись. Дорогу, слава богу, знає...

Не міг розгадати невтішного Оленчиного горя.

— Який він, дідусю, мій брат Антось?

— Дуже гречний, файний хлопець. Вчений, мабуть. Ге, якби я знав, що ти є на світі, був би тоді хоч запитав, де він живе...

Оленка вже не плакала. Глибоко в серці затеплилась радість, що вона на світі не одна.

А в Пантели на цю весну великі плани. Він має для кого ще жити. На Дідицькому — шматок його поля, вирваний із зубів Якубського. На спілку дає, бо сам не годен робити. Тепер продасть оцей город, хату розвалить, підвалини ще добрі — перевезе і збудує там для Оленки нову. Аби мала свій дах над головою, аби між могла вийти та й за душу старого не пожаліла раз на рік парастас найняти.

Пантела з любов'ю дивився тепер на свою приймачку вицвілими очима з-під навислих брів. Щось хотів їй сказати веселого, бадьорого, але нічого зараз не знайшов, крім враження від погідного дня, від теплих променів весняного сонця.

— Весна почалась, Оленко. Може, краще стане на світі...

Оленка не чула, мабуть, тихої мови старого. Вона дивилася, задумана, на голе верховіття недалекого лісу, обвела очима царинки й зупинила погляд на почорні-

лій купі снігу, наметений край городу. Біля купи шулилась від холоду мокра земля, а на ній грілись до сонця білі стокротки. Вони пролежали не в'януци під снігом всю зиму; витримують вони літню спеку і восени білітнуть, коли на рябому полі не залишиться ні однієї зеленої билінки.

Яка-то нев'януча й сильна непокірна молодість людська!

XX

Берта Шварц вірила, що поранений почав видужувати від її гарячих молитов. Час від часу приходив лікар — його приводила Марія — перевіряв пульс, промивав рану й завжди робив один висновок:

— На таких худяках прсихає, як на собаці. Це вже я знаю з практики.

Через місяць поранений міг уже підніматися, їв з великим апетитом, запалі жовті щоки почали наливатися життям. Він усе ще важко дихав і дуже мало розмовляв. Іноді годинами міг дивитися в одну точку. Тоді Берта, похитуючи головою, підступала, гладила розкуйовджене волосся й ласкаво питала:

— За ким сумуєте? Мама, сестра?

Він мовчки заперечливо хитав головою і дякував їй одним поглядом.

— Дівчина?

Не відповідав. Любив, коли приходила Марія. В неї волосся було чорне, як воронове крило, кучеряве. Мала великі розумні очі. Вона приносила йому газети, журнали й розповідала новини. До нього тоді швидше поверталосся здоров'я, він усміхався, але розмовляв неохоче.

Марія дуже мало знала про нього. З документів дізналася про прізвище; їй було відомо, що Кривда брав участь у боях на барикадах, з розмови з ним могла судити, що має освіту. Не випитувала нічого, не допитувався і він.

Минала весна. Рана затяглася. Антін деколи виходив на вулицю, але тільки ввечері. Навіть сусіди не знали, що у старій Шварц за стіною у маленькій кімнатці живе хтось чужий.

Якось Антін сказав Марії:

— Чую, що я вже здоровий. Досить лежати.

— Йдете?

— Ні... я ще сьогодні повернуся.

Кривда побачив, що Марія не зрозуміла його відповіді.

— Сядьте, — попросив. — Ви дуже нагадуєте мені одну людину... — глянув на її кучеряве волосся. — У вас добре серце... Я ніколи не забуду того, що ви зробили для мене. Де б не був...

— Не треба, Антоне. За таке не дякують. Ви також не зробили б інакше.

— Так... Колись, Маріє, я розкажу вам докладно про все, що пережив. Розповім дивну історію про людину, яка два рази родиться, а після смерті воскресає. Та ще не настав час...

— А може, настав?

— Здається, ще ні... Людині, якій сниться кошмарний сон, треба пробудитися до повної свідомості і аж тоді сказати слово. Я не знайомий з вашою роботою, але розумію, що народ у вас перевірений. Мене ж ви не знаєте. Та пам'ятайте: тільки з вами я зможу твердо стати на ноги. Оце все, що я хотів вам сказати. Перевіряйте, випробовуйте, лише не женіть мене від себе...

— Я постараюся завтра дати вам відповідь.

— Гаразд. А тепер я йду... до своєї господині. Може, підете зі мною?..

— Що ви? У мене звичка — довіряти людям.

— До побачення. Я прийду ввечері.

Антін непомітно вислизнув з сутерин, швидко пройшов провулком і аж біля оперного театру сповільнив ходу.

Тут усе це відбулося. Тут він родився вдруге, вмирав і воскресав. Немає й сліду від барикад, замечено, чисто, на клумбах квіти, в повітрі голуби. Мир і спокій. Тільки хтось незримий з бруку, з фасадів, з дахів чи то з самого серця кричить, і відгомонам цього кличу сповнюється простір: «Хай живе революція!»

Хай живе революція! Кожен крок, кожний помисел, кожний почерк пера мусить стати змістом цього гасла. Або рабство, або революція. *Tertium non datur*¹. Оце третє загинуло тут, на бруку в крові.

¹ Третього не дано (лат.).

Ізять трамваї, метушаться люди, крамарі вихваляють товар, поліцейський проходиться на посту, марширують улани з бадьорою піснею, працюють установи — держава стоїть непорушна. Але гомін цей ширяє, заповнює всі щілини міста, тривожить свідомість, проникає в психіку і побут людей, бо — революція гряде.

Біля пам'ятника Собеському Антін зупинився. Хвилювання перед зустріччю з Маційовою було таким сильним, що він не міг іти. З мамою побачиться!..

Враз відчув на собі чийсь свердлячий погляд. Секунду вагався: повернути голову чи швидко змішатися з людьми? Але погляд той, як магніт, притягнув його зір.

Костельницький! У цивільному одягу, малий, на диво худий, із зав'язаною шиєю. Малі очі хижко розширилися, замигали, забігали.

Антін перебіг вулицю. Відчув, що треба втікати, хоч ніякої вини за собою не мав. Звернув не на Руську, а туди, де більше людей, щоб загубитися. Спітнілий, з лекучим болем у зажилій рані, зупинився біля Преображенського собору і спритно заскочив досередини.

Оглянувся. Немає Костельницького. Увійшов якийсь чоловік, вклякнув позаду нього. Антін заспокоївся. Але кругловидий з вусиками чоловік не спускав з нього погляду. Кривда ще раз оглянувся! Збудилося підозріння: шпигун! Підвівся, перехрестивсь перед аналоєм і вийшов. Ніхто не йде. Спокійно дійшов до восьмого номера на Руській. Оглянувся... Кругловидий з вусиками чоловік стоїть на розі. Все ясно. Він його арештує.

Почуття страху зникло тільки тоді, коли Антін побачив схилену і зовсім сиву свою господиню Маційову. Вона зблідла, перехрестилася, відступила крок назад.

— Єзус Христос! Свят, свят...

— Рідна моя,— шепотів крізь сльози Антін і цілував її білу голову.— Я живий, живий...

Не можна було гаяти часу. Антін вирішив зараз же виїхати зі Львова. До Загайпілля. Там перебуде якийсь час. Вислухав скупу, повну розпачу й жалю розповідь Маційової, потім залишився сам і написав листи Марії і Юлі.

— Я мушу йти, матусю.— Обняв стару, витер їй долонею сльози з поморщених щік.

— Тепер не плачте. Я вже ніколи не умру, мамо. Маційова вдивлялася в його очі, наче не вірила, що це справді її Антось.

— Ще сьогодні занесить цього листа. Адреса на конверті. Але обережно. Прощайте.

Маційова всунула йому в кишеню кілька злотих. Стояла в дверях і шептала крізь здавлені ридання:

— Куди веде тебе далі твоя терниста доля, сину? Боже, кинь хоч трохи цвіту на його дорогу...

Антін тепер знав, що швидкість — одне його спасіння. На щастя, над'їхав трамвай. Ускочив, окинув поглядом пасажирів — немає. Але біля пошти, коли трамвай уже рушив із зупинки, побачив крізь вікно у другому вагоні того самого. Не гаючись, вискочив на ходу, зупинив лімузин.

Здається, втік! Уже вокзал. Розплатився з водієм і побіг до головного входу.

Сторопів. У дверях, спокійно димлячи цигаркою, стояв чоловік. Кругловидий, з вусиками.

Марію Шварц, організатора підпільних політшкіл, викликали в окружком. Вона вже знала про виклик, коли розмовляла з Антоном. Вирішила поговорити про нього, бо про те, що в неї лікується учасник квітневих боїв, знали тільки члени її осередку.

Серед незнайомих людей, у будинку робітничої сім'ї на Левандівському передмісті вона побачила колишнього свого знайомого по підпільній роботі Стаха Кручковського. Він дуже зрадив, зустрівшись з Марією. Можливо, вона знає що-небудь про Мирославу? Знає. Недавно була про неї звістка: здорова і бадьора. Стах вдячно стиснув Марії руку.

— Чим порадуєш нас, Стаху? Як робота?

— Почуєш, Маню. Якраз в цій справі й викликали сьогодні нас обох. Після довгих мук нам пощастило виврати з рук поліції цінну антифашистську працю молодого львівського науковця. Не знаю, як на неї подивляться в окружкомі, але я читав її і бачу, що для агітації ми маємо незвичайно вдячний матеріал. Автора немає, він загинув на барикадах, зате його наречена, дочка професора, стала нашим активним працівником. Такі справи,

— Непогані. Напевно, сьогодні дадуть мені новий матеріал.

— Мабуть.

Секретар окружкому, низький, з поморщенням, як гармошка, лицем покликав Марію і Крука в окрему кімнату. Він подякував університетській комсомольській комісії, яка доставила в ЦК КПЗУ цінний на сьогоднішній день матеріал. Фашистські організації уже цілий місяць вміщують у своїй пресі крикливі статті, присвячені 15-ій річниці звільнення Верхнього Шльонська від німців. Прикриваючись маскою польського патріотизму, вони намагаються створити мирну атмосферу в польсько-німецьких відносинах. «Не сіяти ворожнечі між двома союзними державами! Історія скаже своє слово без нашого втручання!» — надривалися праві пепеєсівці на засіданнях «академії горношльоських».

— Ми зняли копію праці «Од Вісли до Одера». Можливо, вдасться нам видати її в підпільній друкарні, бо видавництво «Книжка» паралізоване і, очевидно, швидко буде зовсім закрите. Хочемо також переправити рукопис до Радянського Союзу в політичне видавництво. Але це справа майбутнього. На сьогодні ми на матеріалі цієї праці склали відозву і вже маємо її масовий тираж.

Секретар подав Марії й Стахові великого формату аркуші, на яких було відтиснено крупним шрифтом українською, польською і єврейською мовами: «До робітників і селян Сілезії, до всіх громадян Речі Посполитої».

У відозві говорилось про корінні слов'янські землі і народи, про їх германізацію на протязі історії, про онімечування Нижньої Сілезії, про те, як сліпо наслідують польсько-фашистський уряд політику гітлерівської Німеччини щодо національних меншостей.

— Ваше завдання, товаришко Шварц, розповсюдити ці відозви через політшколи. Ви, Крук, візьміть також трохи для університету. А Мохнацькій потисніть від мене руку. Як там вона, здорова?

— Уже здорова. Перший крок нелегко їй дався.

— Буває... Що ж, усе в мене. Запитань нема?

— Хто автор цієї праці? — поцікавилася Марія.

Секретар потер рукою підборіддя.

— Взагалі, це таємниця... Поки книжка не вийде...

Але тому, що автора в живих немає, то... Кривда автор.
Але його ім'я поки що нічого не говорить.

Марія недовіриливо, здивовано глянула на секретаря,
потім на Стаха.

— Кривда? А ім'я?

— Антін.

Завжди урівноважена, вона тепер схопилася й сплеснула в долоні. Схопився з місця і Стах.

— Кривда живий! Він зараз у мене, товариші.

Обое, Марія і Стах, поспішали скільки мали сил. Марія хвилювалася. Антін сьогодні пішов. Сказав, що повернеться, але ж... Краше посидів би ще день-два.

З обличчя матері зрозуміла, що не все гаразд.

— Не прийшов?

— Ні. Якась жінка принесла оцей лист.

Марія розірвала конверт. Вголос прочитала:

«Маріє! Я змушений негайно виїхати. За мною весь час слідкує шпик. Не можу навіть зайти до вас, щоб попроситися і подякувати за все. Коли десь зупинюся, дам про себе знати. Цього листа занесіть власноручно за адресою.

Ваш Антін».

Стах промовив з досадою:

— Чорт побери!.. А я думав... Яку несподіванку думав зробити Юлі!..

— Зробиш несподіванку листом. Аби тільки він щасливо вибрався зі Львова.

— Повідом про це окружком.

— Обов'язково.

Попрощалися. Марія не піднялася, щоб провести Крука. Сперла голову на руки, намагалася пригадати, відтворити образ людини, яку пізнала тільки тепер.

Скінчився травень. Молодий, кучерявий. Підчимохані клени мліли на сонці й старіли, припадаючи пилюкою, мовби забули про громовичну весну, про живодайні дощі.

Наставало літо. Пекуче, парне, кіптяве, що пахне нагрітою бруківкою, смолою й димом.

Навесні Замарстинів схожий на село. Часті дощі, густо розквітлі сади поглинають і кіптяву, і дим, і той

кислуватий запах шкіри з фабрики. У червні, коли дощі не йдуть, пилюка стовпом піднімається з незаасфальтованих вулиць, змішується з димом і лізе в усі шпари.

Біда Казеві. Відчинить двері майстерні — дихати нічим, зачинить — тюрма тюрмою. Добре, що хоч Марина заходить частенько, час приємніше збігає. Марина та Марина! Скільки весен минуло, а вона завжди така сама. Чи то й Казьо не старіється нітрохи?

— Кажіть, Марино...

— Старієтесь, Казю. Не дуріть себе, — відповідає спокійно Марина.

Вона на Казевому обличчі, як у дзеркалі, бачить свої відлітаючі роки, і тому весь час думає, що йому треба оженитись, а їй вийти заміж. Марина вже не таїть цього перед Казем. Хай би й сьогодні. Ось перейшла б зі своїми пожитками через дорогу та й усе, але... Чомусь дуже тяжкий цей рік у професора. Чорти хату перелетіли. Як не одне, то друге. В панночку, мабуть, біс заліз, прости господи.

Казьо морщиться і радить Марині, щоб не молюла, чого не знає.

— Та-бо ні, — стоїть Марина на своєму. — Як стала ота придибашка зимою на святій вечір, то відтоді годі знайти крихту спокою. Що правда, то правда, той студент, хоч і непоказний, а був дуже вчений і людяний... Але пропав, ну й дим та й нитка... А то ніби мерця винесли з хати. Плачі, зітхання, все якесь стало похмуре. Потім обшук, потім знову якась біда. А вона ходить і куди — пан-біг знає. Колись-то хвора відлежала цілий тиждень. Прийшло таке бліде, перелякане, що мені аж серце упало, та й у гарячку.

Казьо мовчить. Він знає, що Юля хворіла, бо Мирон приходив, розпитував, турбувався.

— Тепер професор зліг. Уже третій день...

— Заслаб? — журиться Казьо. Йому жаль старого.

— Відколи пішов на пенсію, мало хто й навідується до нього. Один тільки старий колега Каменкович приходить... О-о! Щоб не забула сказати. Ви, напевно, не чули новини?

— Ну? — цікавиться Казьо.

— Пам'ятаєте, може, того кучерявого високого, що минулого літа щодня приходив. Я аж сторопіла, як почувула! Він мешкав у якогось начальника з поліції. І що

гадаєте? Хотів убити свого господаря. Таке-то було тихеньке та улесливе, мені навіть казав «цілую ручки», а дивіться, що зробив. Вір тепер людям! Але господар очунав, а того спіймали та й посадили. А це недавно, не під ніч кажучи, він повісився в тюрмі.

Казьо спокійно стукає молотком по копилі.

— Дурний його піп хрестив. Мудрий або в кого совість чиста, той не повіситься, Марино.

— Е, але ви бачите, які бувають квартиранти.

— Що нам базікати? Може, він хотів хоч раз у житті щось добре зробити, та й то не вдалося.

Марина не погоджується з такою логікою Казя. Людей треба жаліти. Ніхто не знає, що з кожним може трапитися. А ще тепер такий час. І війни нема, а смерть людська — щоднини. От недавно, Казьо сам про це їй говорив, хтось серед дня — серед полудня вбив студента в університеті. А тепер університет закрили: бояться нових убивств.

Так, Казьо з цим згодний. Людей треба жаліти. Але не кожного, хто має подобу божу, можна назвати людиною. Марині це треба знати. Є люди, а є й людська.

Казьо викінчує маленькі жіночі туфлі на корковому каблуку. Обчищує пальцями свою роботу й задоволено посміхається. Це його подарунок для Юлі. Може, їй і непотрібно, але пам'ятка буде. Згадка про знайомство з Мироном. Неспокійні вони обоє, загадкові. Хай-но тільки зміниться на краще, він їм обом весільні змайструє.

— Ви вже йдете, Марино? Скажіть панночці, щоб прийшла. Тільки не кажіть чого. Я мешти їй зробив, бачите!

— Довго ви сиділи над ними, Казю. Мабуть, любите, коли молоді дівчата приходять до примірки.

— Аякже! — сміється Казьо. — Хоч тут сиво, але ось де зелено,— показує на скроні й на серце.

У Юлі перші зморшки біля очей. Це не літа. Життя нелегке залишило слід на обличчі. Казьо радий, що може зробити їй приємність. Чей же небагато вона знала втіхи за свою недовгу молодість.

Трохи ніяковіючи, Казьо подає їй пакунок у целофані.

— Що це, Казю?

— Подарунок... Від Мирона.

Юля поспішно розгортає пакуночок.

— Від Мирона? Та це ж від вас! — до сліз схвилювана обнімає збентеженого Казя.

— Так, так... Але мірку він брав, — чомусь виправдується і чує, що в носі крутить, хоч і нежитю немає.

— А що там нового, Казю? — враз змінює тему розмови Юля.

Вона сьогодні цілий день непокоїлась: поліція пронюхала слід до квартири Мирона й Стаха. А Мирон сам...

— Дзуськи! — браво відповідає Казю. — Шукай вітра в полі! Правда, було гаряче... Нині ви повинні бути надвечір... — І хоч у майстерні нікого немає, він нахиляється до вуха Юлі й коротко шепоче.

— Добре, Казю. До побачення. — Згадала про подарунок: — Яка ви добра людина... Ще раз дякую, дуже...

Казю довго дивиться їй услід. Людина... Так, він людина, він приносить людям користь, хоч не все людське йому ще доступне. Але прийде час... Прийде! І Казю перестане бути резервом. Він буде знати, за що боротися й мстити за що.

Крука не було від учора. Мирон не знав докладно, коли він прийде. А тим часом по Ткацькій уже втретє проходжувався поліцай. Слід пронюхали, треба перебиратись якнайшвидше. Вдосвіта, коли ще було темно, Мирон чимчикував городами зі всіма манатками на нову квартиру.

Обоє з Юлею «справляли новосілля» на Варшавській у нових сутеринах. Мирон зустрів її у призначеному місці. Зрадів. До Юлі повернулася колишня життєрадісність, рум'янець зігрів її щоки, в очах замерехтіла радість. Вона по-дитячому тишилась подарунком Казя, примірювала, докоряла Миронові, що він неправильно зняв мірку, бо правий черевичок трошки просторніший. Мирон ладен був назвати її дітваком, тільки недалеко минуле ще не встигло зникнути з пам'яті обох, слід від усього пережитого залишився на їхніх обличчях, тривога за дорогу людину ще не сплила, ще морозила

душу. Тому Мирон не відривав очей від Юлі. Він боявся, що тимчасовий приплив радості знову зміниться нервозною замкнутістю, неспокоєм.

Вістка про смерть Кузьмінського тяжко вплинула на неї. Їй здавалося, що це вона винна в його самогубстві, скільки не переконував її Мирон. Піднімалася з ліжка й, збуджена, хапалась за яку-небудь роботу, потім знову приходила гарячка...

Темні сутерини з двома загратованими вікнами — салон, зданий «в найми» товаришем Стаха, — здавалися тепер наповненими світлом і тим незримим щастям, що його не впіймаєш, не побачиш, а можеш лише відчувати, як запах гірського повітря.

До Юлі повернулася сила молодості. Вона проявилася дитячою радістю і вже не згасала від подиху вчорашнього дня. Мирон бачив це. Він узяв у долоні її обличчя і прошепотів:

— Ти вернулася, я не втратив тебе...

Вона не виривалася, лише, здивована його сміливістю, засміялась:

— Чого ти не маєш, того не можеш втратити. Ти не втратив мене. Отже? Знаєш такий силогізм?

Мирон рвучко пригорнув її і нахилився над її обличчям.

Стукнули двері в сінях.

Він кинувся до виходу й на порозі зустрівся з Круком.

— Ти звідки знав?

— Був у Казя.

Стах попросив засвітити світло. Стомлені, почервонолі очі примружилися.

— Які новини? — спитав Мирон. — Що сказали про наш рукопис?

Стах поглянув на обох — Мирона і Юлю. Сполоханий рум'янець ще не встиг шезнути з їхніх облич, очі зраджували святу таємницю. Стах пошкодував, що не зачекав хоч трохи надворі, йому дуже стало жаль Мирона.

— Потім розповім... Ось лист для Юлі. Від... знайомого.

В Юлі здригнулася рука й розкрились уста, але здивування було надто великим, щоб перепитувати, хто дав Стахові цей конверт. Вона взяла конверт і не зва-

жувалась відкрити. Боязко дивилася Миронові в обличчя, наче просила в нього поради.

— Читай, Юлю,— тихо сказав Сарабай.

Розірвала конверт, глянула на списаний листок і притиснула його до грудей, піднявши на хлопців погляд, повний сліз, нерозуміння, тривоги й несподіваного щастя.

— Це ж від Антона! Кривди!..— скрикнула й прожогом вибігла з кімнати.

Миронові очі німо зустрілись із Круковими: зраділі, здивовані, злякані.

Юля читала знайомий почерк і йшла навмання.

«Дорога Юлю...»

— Дорога Юлю, дорога Юлечко,— шептала, повторювала раз у раз, щоб повірити, почути живий голос людини, яка повернулася з небуття.

«Я відповідаю вперу на твого листа. Дарма що минуло багато часу відтоді, як ти мене просила прийти... Багато часу... Всього три місяці, але ж це ціла вічність. За той час мені пощастило повернутися від смерті до життя. Я маю на увазі не фізичну смерть, хоч і від неї я був усього лише на одну п'ядь. Вицідилася сукровиця, а залишилася чиста кров. І поки вона є, поки б'ється моє серце, я хочу хоч трохи принести користі. Моя сестра стала жертвою нашого суспільного життя. Братові я сам закривав повіки на барикаді, а мене врятували підпільники-комуністи.

Я багато разів замислювався, чи варто далі жити. І вирішив жити. Так повно, багато, по-справжньому жити! Я вирвався з тієї кринички, заповненої сутінками, якою була квартира на Руській і мій світ боротьби. Нічого не знаю про тебе, але вірю, що ти пішла не тією дорогою, якою ішов я.

Тебе цікавить, як я жив? Ти знаєш майже все. Я пишу цього листа в Маційової. Не могла пізнати мене, бідна. Ви всі вважали мене вбитим... Говорила, що ти забрала мій щоденник. Знищ його, Юлю. Я був і буду сильним. Знищ документ моєї слабкості.

Іду до Загайпілья, якщо тільки вдасться. За мною весь час слідкує поліцейський тайняк, посланий Костельницьким. Я мав нещастя зустрітись з ним сьогодні. Не знаю, чим займусь, але перш за все намагатимуся зв'язатися з комуністами. Якщо потрібно буде, надішу свою

працю знову по пам'яті, та це зроблю лише тоді, коли побачу, що вона принесе користь загальній боротьбі.

Прощай, Юлю. Ти була для мене вогником у сірому сутінку. Я назавжди залишусь твоїм другом. Не повертаюся в твоє особисте життя. Воно зв'язане з людьми, з якими працюєш чи борешся. Але якщо в тебе ще горять колишні почуття (боронь боже, не обов'язок!), я готовий повернутися, бо відчуваю, що стаю гідним тебе. Прийду, прилечу, впаду перед тобою, прощення проситиму за ті болі, які приніс тобі.

Коли зустрінемося, не знаю. Але зустрінемося напевно. Це буде тоді, коли ми зійдемося в боротьбі за те, щоб наше сьогодні стало вчорашнім днем.

Вітай професора Мохнацького, твого батька, мого вчителя.

До побачення, Юлечко.

Антін».

— До побачення! До побачення, мій любий, мій дорогий,— повторювала, а на чолі залягла ще одна надломлена зморшка — не перша й не остання. Їх буде ще багато. Дивним тайнописом запишуть вони на обличчі всі таємниці життя: щастя і горе, рішучість і сумніви, любов і ненависть. Убога людина, коли на її чолі нічого не записали прожиті дні.

— Куди я йду? Треба повертатися. Там мене ждуть.

» КНИГА ДРУГА

*Жлистый
ранок*

Хай він, що був волом весь вік,
Робив немов машина,
Почує в собі дух живий,
Пізна, що й він — людина.

І. Франко

З рудого хребта толоки, що дугою перегну-
лась до потічка, мов велетенський звір над
водопоєм, видно Загайпільля. Жменька де-
рев'яних, укритих гонтами хат, вчепилась реп'ягами в
зарослі кущами пагорки і припишкла біля темної стіни
камеральних лісів. Ген за селом ледве блищить чорна
бинда цісарської дороги і голубіють широкі розливи
Пруту. Ніби від сорому перед тисячооким трактом за-
крилося село садками, як та дівчина, що, соромлячись
своєї бідності, ховає латану сорочку під маминою, ще
дівочою, шалевою хусткою.

На толоці — давно розпочата й занедбана будівля.
Дубові підвалини вже струхли, в порохнявих колодах
поробили собі гнізда мурашки й зухвало лазять по ко-
лінах тих, хто мріяв бачити на цьому місці читальню.
Нема читальні. Залишилися тільки назва і почорнілі пні
від проданої березини над потоком; зате на горі, під
самою камеральною дібровою, червоніють черепичні да-
хи обійстя солтиса Якубського. Червоніють і муляють
людям очі.

Біля «читальні» по неділях збираються газди й мо-
лодь. Першим приходить сюди звичайно колишній дяк
Пантела Бобик. Він уже старий, давно не служить у
церкві — голос пропав і слух підводить, зате пам'ять
молода. Пантела знає історію Загайпільля — люди забу-

ли про неї,— пам'ятає людей, що жили тут колись і зникли безслідно, знає також, коли Якубський з'явився в селі. Не загайпільського роду він, приبلуда! Добре пам'ятає дідича Огоновського, в якого був свій двір на теперішньому Дідицькому, де нині лежить звалена кам'яна фігура, поросла товстою повстю моху. Був у Огоновського хитрий молодий економ Петро Якубський, який після банкрутства дідича перейняв біля тракту сорок моргів найкращих земель. Тож він солтисом у Загайпільлі.

Пантела пам'ятає корчму, де тепер убога графіка¹ Менделя, і щонедільну бійку-різанину Опришків з Пушкарями біля цієї корчми. Любить про це розповідати, але вже мало хто слухає старого. Боляче йому, бо добре бачить, що нема згоди і донині, хоч уже ніхто й не ріжеться. А він хотів би, щоб усі жили як брати, бо з одного ж коліна... Так, усі з одного коліна, крім Якубського, що приперся сюди аж з Самбірщини.

У Пантели завжди боліло серце від цих незгод. Адже де два б'ються, третій користає. Гризеться Ковбанюк з Пушкарем за той жовтий суглинок на горбатих клаптиках, інші процесуються за межі, а про рівні, як таца, морги Якубського — хоч би хто словом обмовився. Бо то — солтис, пан, а хлоп звик схилитися перед паном, якщо на ньому тільки й панського, що капелюх. Скаже Микола Пушкар в очі Андрієві Опришкові: москаль, комуна, — а Якубському, що сина вивчив у польській гімназії та молодшого віддав до колонії шляхти загородової² на Фальбу, то в пояс кланяється. Вже Опришко — хоч і лютий, та бодай не шапкує ні перед ким.

Пантела багато дечого не може простити громаді. Хто, приміром, позивав Якубського за те, що громадські гроші — за березину — собі забрав? Ніхто. Фиркався щось там Іван Ковбанюків, але йому комуна прилатала, схопили, та й досі сидить. А Микола Пушкар, який сам почав ту тяганину з читальнею, мовчить, ніби води в рот набрав. Боїться, чи, може, сам з Якубським в одну комору красти ходить?

Нема єдиної, як кулак, громади. Нема. А загово-

¹ Тютюнова: крамниця.

² Польська фашистська організація в українських селах, яка ставила своєю метою ополячувати українців.

рять Пантела — переб'ють. Не та, мовляв, діду, політика тепер. Ти старий став... А старий — що порохня.

Пантела приходить до «читальні» раніше від усіх і розмовляє сам з собою. До церкви рідко коли навідується — не може вистояти. А тут любить посидіти. Багато пережив-перебачив Пантела і ще хотів би, та, мабуть, пан-біг віку не надточить. Тому по-дитячому допитливо дивиться на світ водянистими очима, чи не побачить, бува, того, чого весь вік не бачив, щоб хоч до гробу лягти з чимось світлим у серці.

Якось різко змінилася погода. Ще серпень, а небо, диви, як закарпавило. Вчора земля пекла підошви, мовби на глибині одного штиху чорти смолу закип'ятили, і сонце гріло, як піч, а нині воно, лукаве, витрясає останні теплі промені на землю, потайки затягується димчастим серпанком і сповіщає: осінь.

Осінь-то й осінь. Воно б нічого й дивного, якби люди не вбачали провіщення чогось нового в найменших змінах у природі. Казали, що разом з дощем падали жаби, хтось знову бачив криваву росу на кукурудзі вранці — знаки тривожні. А тут ще й осінь надто рано почалась. Ба, що то буде?

— Що чувати нового, діду? — підсів до Пантели Яким Ковбанюк, розстібаючи киптар на грудях.

— А що би... Дивлюсь, тово — не на добро така рання осінь. У чотирнадцятому, як нині тямлю, в червні приморозок був, тово. Не на добро...

— Та то ще не знати, на зло чи на добро. Не так-то й ниньки гараздами розпирає.

— Ну, певно, але коли війна... То страшна річ. Кажуть, правда, я не видів, Ясь Якубського на урльоп приїхав. Може, той щось знає.

Яким прикусив вуса зубами.

— Приїхав, кажете? Може, ще по чийсь душу...

— Га? — витріщився Пантела. — По душу? А-а, ви думаєте, що він Івана... Все може бути. Якубські — фальшиві люди. Тому й багаті, що свинуваті. Але тут... Пан-біг іден знає.

— Дасть бог, що й люди будуть знати...

Яким Ковбанюк нічого в світі не хотів, тільки поля хоч би половину того, що в Якубського, і сина Івана в пани вивести. Але, як то кажуть, багачеві чорт дитину колише, а бідному і на весілля ніч мала. Мріяв із

заможними газдами на один шабель сісти — і тільки слави тої. Рік процесувався з Пушкарем за ґрунтець на обочині — проґрав. А потім інша надія залоскотала серце: Іван, старший син, міцно за науку брався, і вчитель Шинкарук не міг ним нахвалитися. Вченим буде Іван! Яким зі шкіри вилізе, а всім покаже: не тільки світа, що у вікні. Син гроші діставатиме, а за гроші не то що поля — чорта купиш. Слідом за Якубським, що Яся виряджав до гімназії, спорудив і свого воза, шапину впряг у портняний півшорок та й по тракту гнав, щоб не відстати, а обігнати. Якубський свого записав до польської і просив директора нікому не говорити, що Ясь — русин з походження; Яким Івана — до української, щоб хлопець потім не цурався батьківського одвірка і матиної мови.

Страшно обурився на це Якубський. Кричав десь при громаді, що вошивці почали в пани лізти; а найбільше лютував за те, що Яким свого до приватної гімназії віддав, де не науку, а дідька вбивають у голову.

Довчився Іванко. Три роки тому цюпасом привели до Загайпілья і залишили на сміх людям. Комендант повітової поліції Смолінський бризкав скаженою піною Якимові в обличчя:

— Вам не науку, вам — вила! Їх допускають до шкід, а вони проти влади, хами!

Поник Яким. Не знав, що трапилось, і допитатися не міг. Інакшим став Іванко. З непоказного білявого хлопчика виріс високий юнак з випуклим чолом. На співрозмовника дивились спокійні ясні очі. Розмовляв мало, але різбив слова — гострі, колючі.

— Чому, питаєте? А тому, що люди не хочуть більше бути худобою. Іноді й кобила ваша норовиться. А народ — не шкапа, не бажає ходити в капестрі¹.

Зрозумів Яким, що в усьому вина Іванова. Будь тихішим від води, а нижчим від трави, шануй батькову кривавицю! Хіба тобі погано жилося, що бунтувати захотів? Чиясь кривда тобі заболіла, а батькова — байду-же? Досада, жаль на сина, який розбив його надії, випекла батьківську любов. Довгий час Яким не міг дивитися на Івана, корив шматком хліба. Іван мовчки

¹ У вуздечці.

ходив на поденщину до хімчинських багатів, а люди насміхалися:

— У нього, напевно, й цїп буде сам молотити, бо то у вчених руках!

А згодом перестали сміятися. Та й чого? Парубок працьовитий, пана з себе не корчить. Відм'як і Яким. Та ненадовго. Помітив, що молодь почала товпитися біля Івана на толоці, а мовчазний, як камінь, Опришко приязно посміхається до нього. Все частіше Іван не приходив додому день, а то й два. Бачив Яким: буде ще одне лихо.

— Куди ходиш ночами? Не смій мені з безбожником волочитися! — гримав, а жінка Марія очі в подолок ховала, бо думала, що Яким цим криком і їй за старе докоряє — за давню-предавню любов до Опришка.

Даремними були Якимові перестороги. Всі вже знали, що Іван з Андрієм Опришкою комуно організують, село проти Якубського піднімають.

...Прийшли жандарми. Не бачило Загайпілля, щоб кого так били, як Якимового Іванка. Навіть Пантела Бобик не пам'ятає, щоб біля корчми так... А потім у ланцюжки — і по тракту. В Березу Картузьку, казали.

Подумав Яким на Яся, та й думка ця не покидала. Він! Ще тоді, коли з міста пригнали Івана, запідозрив його, бо той жандарм, що привів, у Якубського ночував. А потім Іван сам якимсь обмовився:

— Виросла, — каже, — гадина в селі. Не гадина — пес. Нюх добрий має.

Мало про це говорив Яким, бо ж не спійманий — не злодій. Але батькове серце чуло, що так. Нудив жаль на Андрія Опришка. Як-не-як, а через нього все це сталося. Через ту комунію безбожну. Яким не міг слухати в хаті розмов про Опришка. Не за старе сердився — воно давно перетліло і в нього, і в Марії — нову рану зробив Опришко на Якимовому серці.

...Поки Яким сидів, мовчки кусаючи вуса, газди сходилися до «читальні». Звичайно балачка починалася з громадських лісів та з процесів за землю. Нині про це не розмовляли. Приходили, мовчки закурювали, перекидаючися зрідка якимсь словом.

День тихий, холоднуватий, небо тремтить непевністю, шарудять-перешіптуються ліси за селом.

Хтось розказує чутку, буцімто поблизу Хімчина в яру бачили отруйний газ. Бочкою хмарка котилася — повільно, а потім розійшлася, і вівці, які там паслися, геть погнули.

Вірили й не вірили. Газів-а бомб. А то як — з неба чистого.

Пантела розпочав своє. Його сьогодні не перебивають. Чомусь кожного зацікавила бувальщина свого села.

— ...Всі чисто з одного коліна, тово. Від двох рідних братів Опришків,— закінчує довгу розповідь Пантела.

— А то не від тих, що бідний багатому очі повиколовав за кавалок хліба? — ехидно запитує Андрій Опришко старого проповідника миру й братерства.

Пантела сердиться. Обвисла шкіра на підборідді наливається кров'ю.

— Та ви справді готові один одному очі виколоти! А за що? Я також молодим був і від добра не товстів, але проти людей — боронь боже! Тоді на дідича едналися, а не сусід на сусіда; за громадські ліси з паном процесувалися, а не з кумом за межу!

— То лише дурень розпочинає процес, а я, бігме, за ту скибу більше до суду не йшов би. Най ся вдавить! — заговорив елейним голосом Микола Пушкар, розводячи руками.

Всі засміялися.

— Як ти, Миколо, цим словом не вдавився? — серйозно, бо ніколи не сміявся, процідив крізь зуби Андрій.

Стояли один проти одного — гладкий, присадкуватий Микола і високий гачковосий Андрій.

— Отак вам уже недовго й до процесу, абись-те знали! — зафукав Пантела.— І за що? За тріску нещасну! А золото там, біля тракту. Ви навіть не дивіться на нього. Та то громадські ґрунти, шляк би вас трафив, а кому дістались?

— Мовчи, глуха, менше гріха,— зневажливо буркнув Микола до Пантели. І вже голосніше: — Чи не задумали ви, діду, ліворуцію в селі піднімати? Дивіться, щоб і до вас не добралися.

— Мені, старому, нічого не зроблять. Я правду кажу.

— Але ж бачите, Пантелю, — втрутився знову Андрій, — чомусь ця ваша правда дуже очі коле нашим братам в одному коліні — Пушкарям. Не дуже-то вони хочуть з людьми проти Якубського еднатися.

— Бо всі одним миром мазані! Гризетесья, а Якубський верх над вами тримає. Великий пан... з підплетеною гузицею!

Знову реготнули, та враз стихли, мовби хтось разом усім роти позакривав.

Від потоку, вже зовсім недалеко, йшов вояк в уланській формі з шаблею при боці.

— Та це Ясь, диви...

Дзенькаючи шпорами, підходив улан до гурту з савомпевненою посмішкою на дрібному, худенькому обличчі. Той самий Ясь, якого, здається, вчора пускав прилюдно зі сходів дзвіниці дзвонар Клим Запоточний (рідко хто так ненавидить багацьких, як Клим, а Ясь собі на лихо ще й у військовій формі приперся), тепер згорда поглядав на збентежених дядьків.

— Дзень добри!

— Слава навіки, — відрубав Яким і прикипів до швидких, як у старого Якубського, мишачих очей багацького сінка.

«Твоя робота? — питали Якимові очі й просвердлювали наскрізь шпичкувате Ясєве тіло. — Твоя робота, що мого Йванка в Березу відтранспортували?»

Ясєві очі неспокійно забігали й поблякли, але свідомість того, що не кияр, а державний мундир обвис у нього на худих плечах, не дала втекти від важкого Якимового погляду.

Мовчали газди. Пантєла байдуже спльовував, не виймаючи люльки з рота. Микола Пушкар перший заговорив:

— Надовго, Ясю?

— На ти тигодне¹, — браво відповів улан.

Поморщився Микола.

— Та ти що, геть-чисто забув по-нашому говорити?

— А то не вшистка едно?

Гомін прошелєстів по гурту. Яким прогугнявив:

¹ На три тижні. (Польськ.).

— Свині все одно, аби болото.

Ясь вдав, що не чує. Зрозумів, що йому треба йти звідси.

В цю хвилину хтось лягнув Яся по плечу.

— Дивись, який вояка! А ми йдемо і ще від царини сперечаємося: шандар, кажуть, з гміни. Та де, перечу, шандар, не бачиш — на генерала подібне,— шкіриться просто в очі старший парубок Семен Юзюк.

Ясь також засміявся, радий, що його вирятували з незручного становища, але тут же зникнув перед десятком глузливих очей. Парубки обступили його довкола, придивляючись, як до ляльки.

— А цим палашем навчився вже махати? — показує якийсь на шаблю.

— Мой, та ти, напевно, кавалерист, що з такими шпорами, як у старого когута!

Ясеві не давали мовити й слова. Парубки чимраз сміливішали і вже дотикалися руками до мундира.

— А це що означає? — помацав пальцями Пилип Опришко білі зірочки на рогатівці.— Певне, велика ранга. Може, фрейтер навіть?

Низенький Павло Циганчук прицмокував по-господарськи, посіпуючи за блискучу піхву шаблі:

— То-то був би добрий істик до плуга! Хіба ні, хлопці?

А молодший син Якимів Василь таки зірвав конфедератку з Ясевої голови й загорланів:

— Люстерко дайте, най я ся подивлю!

Аж тепер кинувся Ясь:

— Не руш! То ест паньствова!

Руда Ясева голівка кидалась то в один, то в другий бік, а рогатівка мандрувала під парубоцький регіт з голови на голову. Нарешті Ясь її перехопив. Розчервонілий від сорому і злості, витирав піт з чола.

Стихав гамір. Микола Пушкар прикрикнув на хлопців.

— Ти не гнівайся, Ясю, бо воно дике — в лісі виросло,— звернувся він поблажливо до молодого Якубського.— Краще розкажи щось цікавого з політики. Чув, може, при війську: буде війна чи ні?

Затихло зовсім. Це питання, що мучило весь час людей непевністю і страхом, було сильніше від насмішок і ненависті.

Заходило сонце, тьмяніло заволочене серпанком небо.

Пантела щось там уже торочив про першу світову війну.

— То, бувало, як гаркнуть фельдфебелі: «Форвертс!¹», а ми, тово...

Зацитькали Пантелу. Тепер не до нього.

— Війна? — перепитав Ясь і відразу розгубленість зникла з його обличчя. Він поправив китель і набундючився. Тоненький хитроокий Ясь знову згорда глянув на тих, які кілька хвилин тому глузували з нього. Вони про війну хочуть знати... Хоче знати Яким Ковбанюк, бо його син у Березі Картузькій, хоче знати Опришко, бо йому давно комуна сниться, але чому про це питає Микола Пушкар, важко Ясеві второпати. Чи, може, пробує в кума розуму?

— Навет ежелі бендзе, наша звиценжи! — випалив як рапорт перед офіцером, ще й пристукнув каблуками, аж шпори задзвеніли.

У декого скривилися губи в гримасі стримуваного сміху, хтось з парубків пирснув, а інші мовчали, нераді, що розпочали з йолопом розмову. Навіть Пушкар тер великим пальцем перенісся, закривши долонею обличчя.

Глипнув Семен на Яся впритул, презирливо. Ні з того ні з сього потягнув рогатівку за дашок униз, аж шви тріснули.

— Ка-а-пуза! Вчили в гімназії, вчили при війську, а воно й говорити по-людськи не вміє. Шпака навчив би такого...

Рвонувся Ясь убік, підсуваючи з очей конфедератку.

— Ну, ти мене ще пам'ятатимеш! — погрозив.

— Ви чуєте? — зареготав Семен.— Він уміє й по-нашому! Пригадав!

Ясь тим часом чимчикував толокою, поки не сховався у сутінках.

Гидко стало всім на душі. Яким прикрикнув на Василя, щоб той не задирався з багачами, і сам подався на царину додому. Непомітно залишив гурт Андрій Опришко. Пилип, його син, підморгнув до Павла Циганчука, і вони також вислизнули з компанії. Василь

¹ Впереді (Нім.).

пішов сам у напрямку шкільного будинку, до села. Мовчки порозходилися й інші. Тільки Пантела Бобик спокійно докурював люльку, і Семен стояв задуманий, не знаючи, куди йти. Про Яся забув. Гірше те, що нема йому серед хлопців товариства — ровесники поженвилися, а його час, видно, ще не прийшов. Додому б... Та не хочеться і нема чого. Пришкарубіла кулеша буде чекати до ранку, нікуди не дінеться. Мати дверей не замкне — голий розбою не боїться. На лавиці ніхто не займе його місця.

Стемніло. Блимнуло двоє великих вікон біля камерального лісу. То засвітив Якубський. Нагадав Семенові, що завтра — будень, і на роботу хай не запізнюється. Так... Мусить Семен цієї осені багато заробити, хоч і в чорта лисого. Буде й він женитися. Пора. Може, недобре, що сьогодні Яся настрашив, — поскаржиться, бахур... Ну і що? Не візьме Якубський на роботу — чорт з ним. У Хімчині Михасюк, кажуть, добре платить. Аби руки та сила.

Семен крізь сутінки шукає поглядом круту доріжку, що попід царинками біжить на Дідицьке. Десь там загупав глухо бубон, відгукнувся звук у самому серці Семеновім. Зітхнув Семен. Вечорниці в Оленки Дякової, в тієї Оленки, що сватати буде. Гай, гай... Буде. То чому не летиш першим, Семене, до нареченої на забаву?

— Діду Пантелю, — підсів Семен до старого, — порадьте мені. Ви ніби рідний тато Олені. Хату для неї поставили, вечорниць не бороните. Звідки взялась ота дівка в нашому селі? Вже горобці скоро будуть цвірінкати про мене та про неї, а справу наче каменем привалило. І не жене мене, і боїться. Про все говори, тільки не про весілля. Нічого не второпаю, діду.

Пантела замислився, слухаючи Семена.

— Ти ж знаєш, звідки вона родом. Я добре пам'ятаю кривого Гриця Кривду. У війну загинули старі, а діти розлетілись, як липове клиннтя, і ніхто нічого про них не знає. Забули. А оце, вже сам знаєш, прибилася зі світу. Де була, що робила, тебе цікавить? То даремна справа, сину. Як і було що — не направиш. Життя, як стерня — не пройдеши, ноги не вколовши. А ти добре придивись. Та не скривдь її. Сирота вона. Рана загоїться, лихе слово ні...

— Та що ви, діду! Люблю її, як свою душу. Але

дивна вона. То зажурена-захмарена, то, дивіться, вечорниці справляє.

— Сироті завжди дивуються, коли їй весело стане. Гей, хлопче! Не розумієш ти, видно, її серця. Та, може, вона для тебе музик покликала, тумане ти останній!

Семен схопився.

— Діду... Діду!.. Ну... на добраніч вам.

Старий підвівся і потюпав, розмовляючи з самим собою. Серце гріла тиха радість. Оленка стала інакшою. Полуда смутку недавно зійшла з її очей. Сміялись почала, вечорниці захотіла справити. Знає давно Пантела: не байдужий їй Семен. Добре було б, статечний він парубок. Веселися, донечко, веселися. Старий не буде тобі на заваді. Навіть комірчину вирихтував собі з окремим входом, щоб не заважати.

Семен тим часом поспішав на Дідицьке, туди, де жевоніла дрібна музика. Час від часу виривалося з п'ятми гейгакання ведучого танець:

Або грай, або грай, або гроші віддавай!

Танцювала риба з раком, загубила торбу з маком...—

дріботів густий бас.

Семен зупинився.

«Лесько Пушкар... Йо... На бідняцькі вечорниці почав забігати. Це він розщедрюється біля Оленки».

І знову обкрутилося серце міцним диковим мотуззям.

II

Крутою стежкою зі Шпаєвської гори, якою розпочинається перше пасмо Карпат — межа між Покуттям і Гуцульщиною — сховався чоловік. Позаду нього, за горою, сховалися гонтові і черепичні дахи великого гірського селища Хімчина; перед ним внизу розбіглись по косовицях крушинові кущі та берези, а далі руді горбата загайпільська толока. Хоч далеко, та видно, як на толоці розсипались групами люди. Чоловік зупинився.

«Не можна туди, Антоне, серед білого дня, — промовив він до себе. — Там у неділю любить швендяти постерунковий, а Загайпілья — не Хімчин, де можна загубитися серед приїжджих панів з Косова».

Кривда сів на почорнілому пні і з тугою подивився

на далеке, розкидане по горбах село. Відчув, як йому зараз хочеться вийти на толоку і спокійно порозмовляти з газдами про щось зовсім буденне і незначне, хоч би про погоду. Але кого він знає в рідному селі? Одного Андрія Опришка, і то як товариша по роботі. Та й з ним не на толоці і не вдень доводиться зустрічатися.

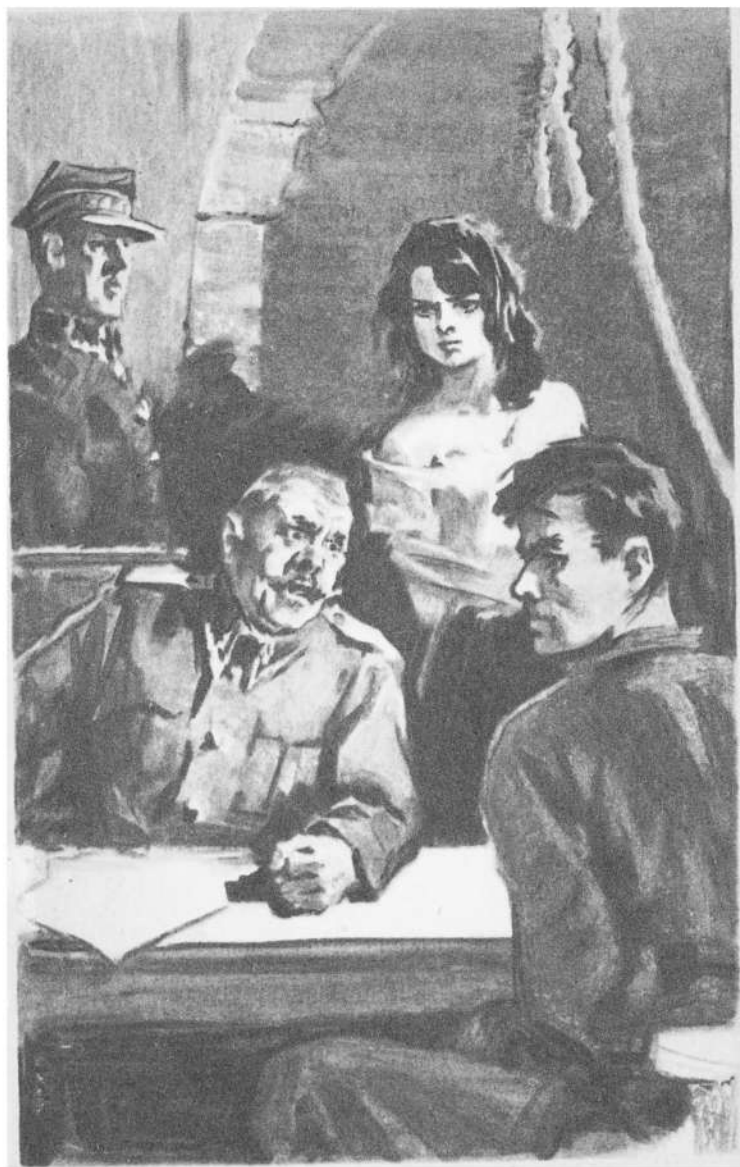
Сонце ліниво гріло левади і ніяково посміхалося зажуреним березам, немов просило вибачення за те, що не стало в нього сили гріти і пекти, і ніч буде холодною. Сонце сідало. Принишк ліс, голосніше задзюркотіла прозора осіння вода в потічку, сонно зажебоніли цвіркуни в низькій отаві.

Антонове серце часто забилося від хвилювання. Дивне оте відчуття батьківської землі. Нікого з людей не знаєш і хат не пізнаєш, бо нові вирости, мов гриби на старих грибовищах, у самого тебе вже своє життя, та все одно: стаєш у той слід, де колись бігав босоніж, вслухаєшся в дзюрчання джерела, з якого в дитинстві пив воду, і оживають у неповторних чарах перші кроки твого свідомого життя.

Адже так було тут і колись. Тільки Антін був тоді такий маленький, що легко міг сховатися за кущиком ялівцю під горою і звідти дивитися, як пряде осінь срібні нитки на галузках і траві, як зітхає Білунка, радіючи, що спека минула, і по-старечому задоволено ремигає. Так було й колись. Лише дерева були наче більші, а неподалік над потоком стояла стара хата Пантели Бобика. А за хатою, біля перелазу, сиділи щонеділі газди, пихкали люльками і слухали цікаві небилиці балакучого дядка. Тепер немає тієї хати. Місце заросло бур'яном. Мабуть, помер старий.

Чи не сім років минуло відтоді, як Антін ще студентом приходив до Загайпілья і розмовляв з Пантелю? Тоді старий дяк потішав Антона надією, що він знайде і сестру, і брата. Знайшов... Немало часу збігло, а до того, він такий повний був на пригоди й події, що здається — вік пролетів.

«Жалкуєш, Антоне? Ні, не жалкую. Я не маю особистого життя, три роки ховаюся від поліції, наче злочинець, крадькома зустрічаюся з людьми. В мене немає ні прізвища, ні імені, я був би езуїтом, якби сказав, що мені добре живеться. Але я щасливий, бо кожної миті можу сам собі чесно глянути в очі. А хто знає, як скла-

До стор 244

лась би моя доля, коли б випадок не звів мене з Костельницьким біля пам'ятника Собеському?..»

...Костельницький тоді тільки-но прочувався. Та не смерть, якій він зблизька заглянув в очі, надшербила самовпевненість комісара. Костельницький уперше за весь час поліцейської роботи катастрофічно помилився. Саме це пригнітило його, вибило із звичної колії, і він тепер не знаходив засобу, який допоміг би йому повернути колишній авторитет і віру в себе.

Кузьмінського затримав на вулиці черговий поліцай, коли той біг і несамовито кричав. У напівбожевільному стані Владек повів поліцая на квартиру Костельницького — і вчасно. В комісара текла кров з носа і горла, він хрипів і корчився в агонії. Швидка допомога врятувала Костельницького, а Владека посадили в тюрму. На допиті той поведився дивно: трусився як у лихоманці, і белькотів лише одне: «Я не хотів! Я не хотів!»

Прийшовши до свідомості, Костельницький попросив, щоб слідство над Кузьмінським припинили. Він боявся процесу, на якому всім стало б відомо про вбивство Владекового батька. Але Владек виручив свого опікуна в останній раз. Він повісився у своїй камері на на скрученому джгуті з кальсон.

Та хоч кінці, як кажуть, пішли у воду, авторитет Костельницького помітно захитався. Йому довелося переконувати коменданта і воеводу в тому, що Кузьмінський ніколи не був комуністом і ніхто його не підслав у поліцейський апарат. Це звичайне непорозуміння з власним сумлінням: його батько загинув у квітні, і він не міг, так би мовити, стати вище себе. Костельницький переконував коменданта, але сам розумів, що Владек в одну секунду, на диво, зумів стати вище своїх сил. Адже він, вроджений боягуз, став відчайдушним месником. Це і сміливим не завжди вдається.

Одного не міг пояснити комісар комендантові, це пропажу Кривдиного рукопису. Де він? Чому пан комісар не здав його в архів, а залишив агентові? Як міг зникнути рукопис, коли Кузьмінський не був зв'язаний з підпіллям?

— Запевняю вас, що праця Кривди не є настільки небезпечною, щоб так турбуватися.

— Навіщо ж ви тоді її конфіскували?

— Це був маневр. Я хотів Кузьмінського схилити на бік поліції.

— Тут щось не те, не те, шановний комісаре,— хитав головою комендант.— Розшукайте рукопис. Коли б він нічого не був вартий, його не викрадали б у вас.

Костельницький прикидав, звідки розпочати розшуки. Знав: Мохнацька це зробила, але як доведеш? Взяти на допит? Не можна, бо коли не винна — тоді новий шум: тортури над дочкою польського професора і таке інше. Не можна...

З такими думками блукав комісар алеєю між оперним театром і пам'ятником Собеському. Останнім часом його все дратувало. Аж морщився, коли чув на вулиці, як хтось розмовляє українською мовою. Чому не виселять за рогатки міста усіх не римо-католиків? Для чого зберігають архітектурні барокканські пам'ятники, левів біля кожного парадного входу? Для того, щоб усе це підкреслювало, що Львів — не польське місто? Якимось звернув увагу на пам'ятник Собеському. Люди добрі, таж він зовсім подібний до Хмельницького! Кінь зіп'явся на диби і булава в руці, шапка така ж... Цікаво, хто скульптор? Чи не навмисне?..

Раптом низка злобних думок урвалася. Костельницький не повірив власним очам. Біля пам'ятника стояв Кривда, худий і жовтий. Кривда! Як же це? Він живий? Вдивлявся, поки не побачив його очей. Так!

Виходить, усе це в них було хитро зроблено. Вигадана смерть Кривди, дружба Мохнацької з Владеком, розкриття таємниці смерті старого Кузьмінського, викрадення рукопису. Один ланцюжок у його руках. Втікаєш? Ще один доказ. Не трать даремно сил, не втечеш. У комісара завжди під руками свої люди. Досвідчені, і, головне, добре оплачувані. Не втечеш, голубе.

Кривду арештував таємний агент у дверях головного вокзалу.

На другий день Костельницький допитував Антона.

— Я радий вас бачити живим і здоровим, пане Кривда.

— Більшого щастя і я не чекав, пане комісаре. Колись ви не хотіли зі мною розмовляти, а тепер самі вперто добиваєтесь зустрічі. Чим можу служити?

Костельницький був вражений зухвалою відповіддю Кривди. Куди зникла та розгубленість і тривога з очей хлопця, настирлива допитливість, наївність і дитяча простота?

Таким раніше знав Кривду комісар. Такий Кривда був небезпечний хіба тільки своїм розумом. А зараз в очах юнака самовпевнене відчуття моральної переваги — те, проти чого Костельницький був завжди безсилий, з чим не могли впоратися й кати в Березі Картузькій.

Звідки воно взялося в Кривди?

— Ви не поспішайте, — спинив комісар Антона, стримано й холоднокровно. — Розкажіть краще, що поробляли останнім часом. Бо нам відомо, що ви загинули на барикадах. Як пояснити таку нерозумну плітку?

— Брат мій тоді загинув.

Костельницький відкопав нижню губу — розчарований. Повів носом, роздуваючи ніздрі.

— Ах, так... Ну, ми ще встановимо, чи це правда. Добре... До Владека не заходили по старому знайомству?

— Ні. Якби заходив, ви бачили б.

— Я не завжди буваю вдома. То ви й не знаєте, що Владека уже немає?

— Як так — немає?

— Зовсім просто. — Костельницький пильно стежив, як реагуватиме Кривда. — Він у тюрмі... повісився.

Антон стрясло.

— Чому в тюрмі?!

— Допустив помилку. А хіба ви так-таки нічого й не знаєте?

Кривда не почув комісарового запитання. Жаль і огида охопили його. Так відходять з цього світу слабкі люди. А старий Кузьмінський, мабуть, ходить жебраючи або помер у підвалах поліції...

— В це важко повірити, — сказав сам до себе.

— А Мохнацька сидить...

Антін прокинувся з задуми. Зіниці розширилися від неймовірної вістки. Костельницький задоволено потер пальцями шоку. Реакція хороша. Кривда, очевидно, бачив її вчора, і тому здивований. Сьогодні Мохнацьку арештують, а завтра вони побачаться, голуб'ята.

— За що? — пересилуючи спазми в горлі, запитав Антін.

— Це вам краще знати! — Костельницький підвівся з-за стола, спираючись на руки. Єлейний тон змінився тим шипінням, яке наганяло страх на підслідних.— Де зараз ваш рукопис?

Антін прояснів. Шалена радість заклекотіла в грудях. Він засміявся комісарові в обличчя.

— Рукопис? Не у вас? О, який я вам вдячний за цю новину!

Костельницький побагровів. Смикнув кашне, яким була обмотана шия, і Кривда побачив на ній чорні сніжки.

— О, пане комісар, ви, бачу, вскочили в халепу! Може, ваш протеже так відплатив за все добро?

Костельницький з усієї сили вдарив Антона в обличчя.

— Не блазнюйте! Ви все знаєте! Мохнацька уже зізналася, що викрала рукопис. Якщо ви не скажете, де він, ваша кохана зогние в Березі!

Антін долонею витер кров з губів. Посміхнувся.

— Комісаре, напевно, ви допустили в своїй роботі непоправну помилку і тепер безсило лютуєте. Я нічого не знаю, а ви ще менше.

Костельницький оскраженів. Ручкою маузера бив Антона по голові, а той закривався руками й сміявся.

— Завтра ти плазуватимеш переді мною, коли побачиш наші забави з твоєю коханою! — мстиво шипів комісар.

В Юлі зв'язані за спиною руки, під пошарпаною блузочкою випулися вперед плечі. Скуйовджене волосся впало на чоло. На руках, на грудях криваві басамани.

— Антосю!!

Кривду важко впізнати. За синяками майже не видно очей, на губах чорна засохла кров. Сидить у кріслі, зв'язаний, безвладний.

— Юлечка...— заворушилися спухлі губи.

Костельницький сам, без асистентів. Він не ховає зараз слідів від Владекових пальців на своїй шиї. Розчепирений, як павук над жертвою. Він сьогодні врятує

свій авторитет, свою кар'єру. Не тільки рукопис знайде — всю підпільну організацію викриє.

— Я повторюю запитання,— скрипить піском лютя на зубах.— Чекаю відповіді, яка мені потрібна.

В Юлиних очах спокій і презирство. Антона проймає страх. Не за себе — за неї.

— Мохнацька, хто сказав Кузьмінському про смерть його батька?

— Не знаю.

— Знаєте. В той час, коли він вдерся до мене, ви зайшли в його кімнату й забрали рукопис. Признавайтесь, де він.

— Нічого не знаю.

Антонові стає ясно. Кузьмінського схопила поліція. Вмер, можливо, від побоїв. Про це дізнався Владек... Синці на шиї в Костельницького... Владек у тюрмі кінчає самогубством. Він, Кривда, бродить манівцями, а його працю розшукує Юля. Не сама, з товаришами. Спасибі тобі, дорога. За все спасибі.

— Нічого не знаєте,— похитав головою Костельницький.— Жаль... Бо все мушу сьогодні знати. Пане Кривда, я до вас не доторкнуся навіть пальцем, а ви заспіваєте, як соловейко. Панно Мохнацька, сьогодні ви матимете нагоду переконатися в ширості почуттів вашого судженого. А мені вже вибачайте, якщо буду трохи недікатний.— Він розкланявся обом, винувато посміхаючись, як господар перед гостями після скромного обіду.

Юлі дивно, що людина може так розмовляти тоді, коли в неї щелепи сковані судомою сказу.

Костельницький натиснув на кнопку, увійшов жандарм.

— Починайте, Янек.

Антін закушує до крові губи, щоб не кричати. Скручені назад Юлині руки тріщать у суглобах і підіймаються вгору. Жандарм підтягує шнур усе вище, ноги відриваються од підлоги. Зойк. Короткий, страшний. Кучерява голівка падає безвільно на груди.

— Будете говорити, Кривда?

— Допитуйте мене, вона жінка!

— Я вас і допитую.

— Кат...

Юля застогнала, притомніючи від холодної води.

— Як почуваете себе, панно?

— Д-добре...

— Продовжуйте, Янек.

...Між пальці дівочої руки жандарм спокійно, методично вставляє палички. Зв'язує їх пасками зверху й знизу. Скручує паски. Костельницький пильно дивиться на обох.

— Ну?

Паски скручуються, палички сходяться. Не чути навіть зойку. Комісар раптом скаженіє. Гримає по столу кулаком.

— Пальці між двері!

Юля здригається. Нелюдський жах охоплює її. Вона злякано дивиться на Костельницького, і Антонові здається, що Юля зараз попросить пощади, зізнається, видасть товаришів.

— Юлю!

Немає страху в її очах.

— Антосю, як твоє здоров'я?

— Прекрасно, люба.

Двері повільно зачиняються, тільки зовсім зачинитися не можуть, бо в щілині маленькі Юліні пальчики. Грובה мовчанка... Лише тоді, коли Юля повинна була закричати від болю нелюдським голосом, вона прошепотіла:

— Кохаю, Антосю...

— Кохаю, Юлечко, — відповів спухлими губами Антін.

Костельницькому залишилось хіба лише дивуватися мужності цієї крихітної дівчини і боятися, щоб про катування дочки професора не довідалися комуністи.

Він так нічого й не добився. Антона випустили раніше без права проживання у Львові, Юля вийшла з тюрми тоді, коли всі сліди допитів загоїлися і на пальцях вирости нові нігті.

Костельницький незабаром пожалів, що випустив Антона. Не минуло й місяця, як поліцію стривожили статті в підпільних газетах за підписом якогось Вірного. Одна з цих статей «Університет дегенератів» була розповсюджена як прокламація. Була вона по самому корені, по основі санаційного уряду.

«Польський уряд, — говорилося в прокламації, — став активним слухачем гітлерівського університету фашизму. Концтабори, ліквідація решток буржуазної демо-

краті, тюрми і нові способи допитів ув'язнених — вся ця наука запозичена в Гітлера. Мало того! Польські державні діячі не мають морального права вважати себе вождями народу. Німці насильно онімечують польське населення Сілезії, але це не турбує уряд Польщі. Навпаки, трагедія Сілезії стала школою для дегенератів Ридза, Бека, Складковського. Їм байдуже, що гинуть поляки, вони раді, що мають де навчитися, як полонізувати українців, білорусів...»

«Кривда писав», — зрозумів Костельницький. Боявся — ще хтось про це догадається. Не втрачав, однак, надії ще раз і востаннє спіймати Кривду. В тюрмі залишилась хороша принада для нього — Мохнацька. На це комісар більше сподівався, ніж на агентів, які стежили за будинком Мохнацького на Замарстинові. Чей же прийде провідати, передачу принесе. Але спіймався на принаду не Кривда. У приймальні тюрми затримали Сарабая.

А через рік той самий воевода, який колись потискав Костельницькому руку й говорив: «Комісаре, ви незамінний», — вручив йому книжку Антона Кривди, видану в СРСР під назвою «Від Вісли до Одера» і сказав, не приховуючи єхидства:

— Ваш протезе? Полюбуйтеся!

Що ж, дайте час... Костельницький ще вдсятеро викупить свій промах. Все це дурниці.

Та коли прочитав Кривдину працю, зрозумів, що це не дурниці. Може, вперше відчув безсилля перед тими, з ким боровся. Мусив визнати: «Добре, дуже добре написано. Якби хто з наших бездар умів так написати проти комуністів! Але де там... Або кричать про любов до «ойчизни», або лаються. А цей переколює». І десь глибоко в душі, боячись про це навіть подумати, відчув, що вони так не напишуть не тому, що не вміють, а тому, що не можуть, тому, що вони — та стара трухлява будівля, яка розсиплеться від найменшого дотику.

Вийшовши з тюрми, Кривда не виїхав зі Львова. Того ж таки дня ввечері він постукав у маленьке віконце Берти Шварц. До нього вийшов незнайомий високий юнак. Насторожено тримаючись на відстані, він спитав:

— Кого вам треба?

— Марію Шварц.

— Хто ви?

Антін підійшов ближче й помітив, що незнайомий сьгнув рукою в бічну кишеню.

— Я Кривда.

Юнак рвучко нагнувся, але тут же промовив спокійно:

— Проходьте.

Він пропустив Антона вперед і зупинився в сінях. Лише тоді, коли Марія скрикнула: «Антон!»,— Сарабай увійшов досередини.

У Бертиній кімнаті Антін застав ще кількох чоловік.

— Який він схожий на свого брата!— почув шепіт позад себе.

Антін обернувся.

— Ви знали Василя?

— Знав... Жаль, що з вами зустрічаємось аж тепер.

— Тож будьте знайомі,— усміхнулась Марія.

— Вибачте,— Крук міцно потиснув руку Антонові,— прізвище потім... Ну як?

— Попався, не міг вислизнути. Сьогодні випустили без права проживання у Львові.

— Юля в тюрмі, ви це знаєте?

— Нас разом допитували.

Мирон кинувся до Антона і схопив його рукою за плече.

— Як вона?

Антін поглянув на красиве обличчя Сарабая і побачив, що, крім звичайної турботи про Юлю, в його розширених зіницях тремтить ще й тривога за близьку людину. Відповів спокійно, може, аж надто спокійно, так, як це говорять про матір, дружину або дочку.

— Юлю по-звірячому катував Костельницький, на моїх очах катував. У неї побите все тіло і позривані на пальцях нігті. Але вона не сказала нічого. Передавала з камери, щоб про це не писали в газетах і листівках. Батько не повинен знати.

Скорботна мовчанка здавила всім горло. Мирон відвернувся.

Крук коротко повідомив:

— Якщо ви прийшли до нас, то... начеб все ясно. Сьогодні підете з Мироном, у нього житимете. Він вам розкаже, що треба робити. Сюди не приходьте більше.

...Сарабай помітно змінився за кілька днів. Він ви-

слухав усі подробиці про катування Юлі і сказав Антонові:

— Її не випустять... Боятимуться.

Антін мовчав. Йому не хотілося думати про те, що Сарабай кохає Юлю.

— Що можемо зробити?

Сарабай сам не знав, що можна зробити. Ходив похмурий, пригнічений, а через кілька днів прийшов до Марії з відчайдушним виразом на обличчі.

— Ми сидимо, наш осередок регулярно засідає, а там, у застінках... гине людина!..

— Що ти задумав? — спитала насторожено.

— Я сам нічого не можу, але ж влаштовують політичним в'язням втечу...

— Її випустять, ми не можемо ризикувати.

— Дочку професора, яку кували в поліції, не випустять. Ти це повинна зрозуміти. А ми навіть листа їй не написали, бо кожний за свою шкуру боїться...

— Дуже погано, Мироне, що тобою почали керувати особисті почуття. Наш осередок недавно організований, молодий, і найбільш досвідчений серед нас Крук. Порадимося з ним.

Але радитись не довелося. Сталось те, чого ніхто з членів осередку не чекав. Мирон Сарабай потрапив до рук поліції. Виявилось, що його арештували в приймальні тюрми. Чому саме в приймальні, розуміла тільки Марія.

На другий день після арешту Мирона прийшов Крук, темний, похмурий. Він не міг стримати обурення і сказав те, чого не повинен був знати Антін.

— Дітвак, а не підпільник! Як він смів іти просто в зуби поліції?

Марія крадькома глянула на Кривду, зупинила погляд на розлюченому обличчі Крука, подаючи йому знак, щоб замовк. Але Стах не вгамовувався.

— Я ще раз повторюю: хто не має сили волі, хай вірші пише! Йому захотілося, бач, героїзмом розчулити серце дівчини!

Аж тепер Крук помітив вираз Антонового обличчя. Той нічого не сказав, тільки заплющив очі, щоб ніхто не побачив у його зіницях пекучого болю.

— У підпільній роботі, — різко сказала Марія, — треба бути ще й тактовним, і делікатним, Стаху.

Антін став ще мовчазнішим. До болю за Юлею додався ще новий біль. Він працював тепер з більшим запалом, ніж колись над своєю книжкою. За дорученням ЦК складав відозви і листівки, пройняті сарказмом, до тепністю і ідкістю. Його стаття «Університет дегенератів» мала величезний успіх. Її передруковували, розповсюджували листівками, читали на зборах, мітингах. Але цей успіх не міг заглушити думки, що Юлю кохає Мирон. Антін боровся з почуттям ревнощів, та марно. Юля колись задихалась в тісній квартирі на вулиці Руській і рвалась до справжньої боротьби. Хто вказав їй дорогу? Сарабай. Хіба за весь час відсутності Кривди вона ні разу не подумала: «Коли б мій Антось був таким, як Мирон!..» Напевно думала..

«І що з того? — боронив Юлю другий голос у душі.— Чей же вона сказала на допиті таке потрібне тобі слово». — «Сказала, так, я живу ним, лиш не знаю, хто більше заслуговує на нього: я чи Мирон.» — «Він, Мирон. Вони обоє боролися тоді, коли я не мав сили сам себе рятувати. Він знав від Юлі все про мене і не заздри, напевно, ніколи. Навіть тепер, роблячи непоправну помилку, Мирон вірив, що йому вдасться побачити її. А для цього треба рішучості, сміливості — того, чого в мене так мало. Що треба зробити, щоб стати таким?»

Та доля не жаліла для Кривди випробувань. Центральний Комітет послав його на Прикарпаття для створення комуністичної фракції у «Просвітах» і політшкіл по селах.

...Сонце сховалося за зубчастою купкою дерев на царині. Потягло холодом. Антін поглянув на синюваті сутінки, що опускались над загайпільською толокою: людей там уже не було. Він заплющив очі, наче хотів прогнати спогади, потім підвівся і пішов униз. Сьогодні треба бути на Дідицькому в Опришка. Це він вдруге приходить до Загайпілля..

Кривда швидко збіг до потічка і, ховаючись за густими вільхами, подався долиною до церкви, що сиротіла між смереками далеко за селом.

III

Дідицьке — ніби хутір, ніби виселок. З чепірнатих обіймів ліщинових кущів виривається на галявину, де причаїлись низенькі дерев'яні хати, глеювата сільська доріжка і зляканим вужем круто повертає вбік та й збігає, минаючи старі підчимхані смереки і кам'яну розбиту фігуру, навперейми цісарській дорозі.

Від хат не видно ні села, ні тракту. Вузька галявина врізалась глибоко в громадські ліси, а на її краях розмістилися півколом п'ять-шість обійсть, притулившись до букової стіни лісу.

Тут живуть Опришки, Клим Запоточний, вуйко Онуфрій, Пантела Бобик. Ці люди майже безземельні, якщо не брати до уваги скупих сінокосів на галявині та ще кілька клинчиків поруч з Ковбанюковим полем на жовтоглинних узбіччях біля тракту. Колись хуторяни жили в селі, та не стало їм місця разом з Пушкарями, і вони відокремились, закупивши в діди́ча ті клаптики землі, що вислизнули крізь пальці Якубського.

Хата Пантели Бобика — трохи далі від Опришкової. Вона ще нова, з білими гонтами, обгороджена вербовим тинном. Пантела також недавно вибрався з села. Він живе тут разом з приймачкою Оленою Кривдою, яку на виселку і в селі Дяковою кличуть.

В Оленки сьогодні вечорниці. Мабуть, через те не видно світла в хатах — гуляють. Семен перескочив потічок, прямуючи на єдине освітлене вікно, з якого виривалася в темряву голосна музика. Біля Опришкового тину зупинився. Темно в Андрія, а хтось гомонить. Знадвору майже не видно рябих цятко, що пробиваються через товсту шерстяну верету.

«Як ті чорнокнижники, — незадоволено прошепотів Семен. — І якого це біса хочеться людям збиратися ночами, змовлятися? Світ перевернути задумали. З кочергою на сонце. Пхають голову під евангеліє, а через них іншим спокою нема...»

В Опришковій кімнаті при світлі каганця хитаються на стінах п'ять тіней.

За столом кудлатий Андрій, біля нього незнайомий чоловік, костистий, з гострим підборіддям. У нього шпа-

кувате волосся, густо пересипане сивиною, погляд гострий і глибокий, Він спокійно слухає вчителя Шинкарука, підперши руками підборіддя.

Шинкарук хвилюється. Він уперше зустрівся з підпільниками. Розмовляючи, він часто спиняється, не знаючи, як звернутися до незнайомого.

— Вибачте, мені важко говорити, не знаючи вашого прізвища.— Кривда з Опришком переглянулися.— Ні, ні, я знаю, що цього не можна... Хоч там... придумайте...— вчитель ніяково усміхнувся.

— Називайте мене Вірним,— спокійно відповів Антін Кривда.— Так, як усі, хто мене знає.

— Вірний...— задумливо мовив Шинкарук.— Вірний своїм ідеям. Признатись, широко, пане... чи то пак... товаришу Вірний, мене просто пригнічує ваша переконаність, фанатизм.

— Нас часто називають фанатиками,— не образився Кривда.— Я також колись думав, що комуністи фанатики. Але ж ми тільки-но вели розмову про Радянський Союз. Хіба треба кращий приклад?

— Маєте рацію... Можливо, не фанатизм, а прониклива мудрість, недоступна прихильникам інших ідеологій, веде в житті тих, хто називає себе комуністами. Але що ж тоді — всі інші ідеології вирости на піску, не мають ґрунту під собою?

— Нехай, поговоримо й про це питання,— Кривда провів долонею по щоках.— Кожна ідеологія міцна своєю базою...

— Ви скажете мені, що база — це економіка і виробничі відносини,— перебиває Шинкарук, вибачаючись за нечемність.— Я з марксизмом трохи знайомий і з цим погоджуюсь.

— Не про цю базу хочу сказати. Маю на увазі суспільство. Тобто ідеологія сильна тоді, коли вона відповідає прагненням людей. Чому ж, на вашу думку, в Києві взяли верх не Центральна рада, не Директорія, не гетьман, а комуністи? Адже український народ, гноблений царизмом на протязі століть, прагнув до визволення, і це могли та й намагались використати націоналісти. Чому робітники, а тим паче селяни, не пішли масово за ними?

— Я ніколи не схвалював буржуазної політики ско-

ропадських і петлюр і знаю, чому народ від них відсахнувся. Колись, замолоду, я і сам захоплювався ідеями марксизму. Матеріалістичний світогляд мені близький, теорію соціалізму схвалюю, а от деякі випадки комуністичної практики мене лякають.

— Що маєте на увазі?

— Та хоч би ота безпощадність. Я — проти таких радикальних заходів щодо куркульства, проти виселення в Сибір. Хіба мало невинних попало під ту мітлу? А недавні репресії.

Кривда наморщив чоло, замислився.

— І мені незрозумілі, признаюсь вам. Але не це визначальне в суспільному ладу соціалістичної держави. Не це. Ви не можете зрозуміти, що в кожній революції, в будівництві нового ладу є свої труднощі й помилки. Пройде час, і люди дізнаються, хто винен, що були і поодинокі жертви. Але не лад, не партія, не державна система винні! Бо ж погляньте, що дала Радянська влада людям.— Антін запалювався.— У нас колонізують школи, а на Україні всі вчать рідною мовою. В Галичині по селах ополячують населення — організовують шляхту загородову, а там українська мова стала державною. У вас півсела ходить на поденщину до багатіїв, а в Радянській країні люди забули про батракування. Та хіба за те, щоб наші діти, внуки жили не в такому суспільстві, як оце, прокляте, не можна простити окремих випадків несправедливості? Якби мені от зараз сказали товариші: «Умреш, бо цього вимагає революція»,— я б не питав, винен чи ні, а пішов би на смерть, як французькі революціонери йшли на гільйотину за свою республіку із закликом: «Хай живе революція!»

— Я заздрю вам,— якось гірко сказав Шинкарук.— А втім... після кількох розмов з вами можна стати й комуністом.

— Людям такого покрою, як ви, це не так легко дається. Поки життя саме не навчить, не перетре, не видушить інтелігентську сукровицю, з вас комуніста не буде. Не ображайтесь, це я про себе кажу... Гадаєте, що я прийшов до своїх поглядів легким шляхом? У житті — як на довгій ниві... Хто знає, яким будете ви, якою стане наша Галичина. Ви вже робите добру справу: виховуєте дітей так, як треба. За це велика дяка вам.

Ось ваші учні,— показав на Пилипа Опришка й Павла Циганчука, які дотепер мовчки прислухались до розмови старших,— вони вже переросли світогляд свого вчителя. Але ж у цьому й ваша заслуга.

— Я вчу любити свій народ, його працю й культуру,— відповів скромно Шинкарук.— А результати всілякі. Іван Ковбанюк — комуніст, довчився до Берези Картузької...

— Його брат Василь комуністам шибки б'є,— вставив Опришко.— Ні, ні, це не ваша вина, вчителю.

— Наша вина, — значуще підморгнув Андрієві Кривда.

— Бачите, — знизав плечима Шинкарук,— це вже боротьба ідеологій. Дивно, що в одній сім'ї. Але є гірше. Ясь Якубський також вчився в моїй школі...

— В селі не без болота.— Кривда закурив. Почастував Шинкарука. Вчитель відщипнув півцигарки, йому шкодить тютюн.

Тіні хиталися на стінах. Хвилину ніхто не говорив. Всі знали, що основна розмова ще не почалася. Адже не для дискусій попросили вчителя прийти.

— Вам не кортить на гульки? — звернувся Андрій до хлопців за селянським звичаєм, не по-партійному, знаючи, що наближається важлива розмова і молодим, може, не треба її чути.

— Хай сидять,— заперечив Кривда.— Вони ж комуністи.— І до вчителя:— Ми запросили вас сюди не для того, щоб агітувати. Ми хочемо звернутися до вас з проханням, як до людини, якій селяни довіряють. І Пушкарі, напевно, прислухаються до ваших слів.

— О, так! — посміхнувся Шинкарук.

— Справа ось у чому. Війна, як відомо, на волосочку. Ліга Націй уже безсильна. Гітлер сваволить. Після Чехословаччини — Польща, рано чи пізно. Ми мусимо боротися тепер проти всіх проявів фашизму, сіяти поміж людьми дух солідарності з Радянською Україною. Для цього не треба бути комуністом — досить бути людиною. Навіть вороже настроєних проти Радянського Союзу можна переконати, що вихід один: возз'єднання всіх українських земель, інакше галицьким українцям — загибель від німецького фашизму. Свастика — символ смерті, ось що треба роз'яснювати людям. Всюди, на кожному кроці. На випадок німецької окупації люди

повинні бути підготовлені... Ви кажете, що Василь Ковбанюк б'є вікна комуністам. Наша вина, що він попав під вплив політичних хуліганів. Його вчинок — сморід фашистських погромів, чорносотенщини. Боротьба з профашистськими партіями, які розкриватимуть обійми гітлерівцям,— такий тепер девіз.

— У кого?

— У комуністів.

— Адже партії зараз не існує.

— А комуністи залишилися.

— Я зрозумів вас,— піднявся Шинкарук.— Буду бити все, що зможу...

Тихо відчинилися двері. Холодне повітря вкотилося через поріг. Шинкарук вийшов першим. Коли він сховався в темряві, Опришко спитав Кривду:

— Надовго?

— Треба обійти ще кілька сіл. А потім до Львова. Кличуть.

Попрощалися. Пилип з Павлом пішли до Оленки на вечорниці.

IV

Перескочивши високий Пушкарів перелаз, Василь Ковбанюк боязко наближався до обгородженого штахетовим парканцем шкільного будинку. Ще на перелазі в нього різко змінився настрій. Чи не краще було піти на вечорниці? Он як гатить бубон на всю околицю! Холодне росяне повітря пробирається дрібним тремтінням аж у душу. Однак Василь не повернувся.

Вікно в Шинкарука заслонене. Чийсь довгуваті силуети хитаються на завісці. Йти чи не йти? Через шибку долітає чоловічий голос, час від часу його заглушує дзвінкий дівочий сміх. Ніби хто намісто розірвав, і жменею коралів — по склу. Це тільки Віра так уміє, то ще школярський сміх. Як зайдеться, бувало, то хоч відтрясай. Василь бачить, як один силует аж схилиється на стіл — це вона. Сам заражається її сміхом і боїться, що зареоче тут, під вікном.

Василеві пригадується обличчя Віри в ті хвилини, коли він зустрічався з нею. Водночас набігають непро-

шені спогади... Два тижні тому він уперше, після довгого часу побачив її на фестині¹ у Хімчині, щоб він запався.

...Яким нічого не знав про те, що Василь уже близько року ходить до Хімчина на просвітянські збори. Не пустив би: хай то і не комуна, та досить уже одного сина. А у Василя це трапилось зовсім випадково. Був якось там на святі і здивувався: хімчинські люди живуть не так, як загайпільські. Тут біля церкви газди розмовляють не лише про ґрунти. У них є своя читальня, навіть старі грають у виставах, на збори ходять, промови слухають. Поцікавився, із знайомими парубками зайшов до читальні, а там — усе про Україну, про її історію, про волю. Як тут не захопитися? Бачив, як затихли всі і зразу змінили тему розмови, коли на порозі з'явився поліцай. Виходить, борються проти тієї влади, що людей у тюрмах гноїть, але борються громадою — не потайки, збираючись по ночах. З богом — ось ікона висить на стіні. А чого тоді хочуть ті, що церкву шельмують, ті, які Івана обдурили? Іван сидить у криміналі, а вони, не бійся, ходять і може й самі насміхаються з недовченого Ковбанюка.

Василь приходив у Хімчин щонеділі. Згодом побачив, що в «Просвіті» не всі живуть одним духом. Одні проти влади і церкви, за революцію. Це комуністи, їх тут менше. Більшість просто за освіту, школи і за ту волю, що колись прийде сама, завітчана вінками. Василь відчув, що вся його прихильність на боці цієї більшості.

...Збори. Людей небагато. Говорили вже немало про створення сільського театру, про жіноче товариство, про рівність. Невисокий на зріст, худий чоловік, який весь час стояв у кутку й записував щось у блокнот, попросив слова. Очі його, хворобливо збуджені, горіли темним блиском, ковзали по людях.

Василеві здалося знайомим це серйозне кістляве обличчя. Звідки? Ага... Бачив його в Загайпільлі. Він якось увечері стояв з Опришком біля зрубу на царині, розмовляли. Василь проходив мимо і вловив:

¹ На святі.

— Брат Іванів.

«Вже з другими шушукаєшся? А сам на волі ходиш!» — скипів у душі Василь. Хотів знову вилаяти Опришка, але змовчав. Вже один раз була неприємність. Промовець підніс руку, розрубав повітря.

— Рівність. Святе слово! Тільки не таким шляхом дійдемо до неї. Про яку рівність міг говорити тут пан Михасюк, коли в нього п'ятдесят моргів, а дехто з присутніх і по моргові не має! Театри, жіноче товариство, фестини — добра річ. Вони підносять національну свідомість народу. Але ви погляньте: виділ «Просвіти» просить грошей у держави, якій освіта українців — кісткою в горлі. І якщо голова пан Михасюк все-таки одержує гроші, то про що це свідчить? Бідним треба братися за керівництво «Просвітою», вирвати цю потрібну установу з прислужницьких рук!

— Що ви його там слухаєте! — схопився з місця молодий газда, мабуть, Михасюк. — Наговорить, збаламутить, а потім їх нема. А на людей поліція летить, у ланцюжки кує! Женить його!

Василь бачив, що багатьом подобаються слова промовця. Він сам визнавав їх рацію. А оцей молодий газда ніби підслухав його сумніви і висловив їх уголос. Так, через них каральні експедиції, арешти!

— Добре каже! — вигукнув Василь. — А ви в криміналі сиділи, шановний пане?

Василеві слова заважили. Знявся крик. Промовцеві не дали договорити.

Після цього Михасюк, голова «Просвіти», завжди люб'язно вітався з Василем, розмовляв. Юнакові подобалось, що до нього прислуховуються старші, і він радий був виконати будь-яке доручення.

Минулого року на перше травня — Василеві й досі соромно — його пригостили в кооперативі горілкою, а потім потягли за собою до малої халупки, що стояла самотньо край села. Сказали:

— Тут комуністи засідають. Бий вікна! За брата. Давній біль пронизав мозок. Василь не може зараз добре пригадати, що було після того, як він ударив пащецею по рамах. Був п'яний і переляканий. Пам'ятає тільки, що в бучі побачив перед собою того самого промовця з худим обличчям і темними очима. Він схопив Василя за плече й потягнув до себе.

Від сорому у Василя спинилося дихання. Як це могло статися? Він бив вікна?! Вирвавсь. Потім біг до Загайпілья, боячись зустріти когось по дорозі та зарікаючись ходити до Хімчина.

Радів, що про це ніхто не дізнався. Господарював, ні з ким не зустрічався, обминав хімчинських знайомих. Аж до цього літа. Хімчинська «Просвіта» розіслала по довколишніх селах оголошення про великий фестин. Йшло багато з Загайпілья. Пішов і Василь.

На майдані — сотні людей. Велике масове гуляння: промови, концерт, ігри, похід з піснями. Все під знаком протесту проти ополячування. У виступах ні слова антидержавного, проте всюди лунав один відгомін: «Тут Україна! Геть шляхту загороду!» Швендяла поліція, нюхала, щоб знайти причину розігнати народ, але заціпки не було.

Василь снував поміж людей. Не хотів ні з ким зустрічатися. Тим більше стало неприємно, коли поруч з собою побачив його. Хотів схватися між людьми, але чоловік м'яко взяв Василя під руку й спитав лагідно, з усмішкою.

— Ви й брата свого били б, якби він був там, разом з нами?

— Вибачте, я був п'яний.

— Вірю. Тому хочу поговорити з вами.

Василь почував себе як хлопчик, спійманий на бешкеті. Він хвилину йшов покійно, та враз побачив недалеко Віру Шинкаруківну, що йшла з якимись панянками в загальному поході й співала. Довідається, колись Іванові розкаже — знайома з ним. Василь вирвавсь. До чорта фестини, більше його ноги тут не буде. А коли протиснувся крізь натовп, оглянувся. Віра вже стояла і з кимсь розмовляла. Василь давно її не бачив. Вона вчилась у гімназії, рідко приїжджала додому. Диви, яка стала! Хіба-то давно разом у школі вчилися — він у третьому, вона в першому класі. Гарна! Парубок задивився. Вона відчула його погляд, озирнулася.

— Як ся маєш, Василю! — гукнула і засміялася.

Василь заворожено дивився на її тонкий стан, на темні коси, пов'язані білою кокардою, дрібне обличчя. Вона махнула рукою і пішла з дівчатами. Василь стояв якийсь час, забувши про все неприємне, потім пішов слідом.

Вдруге зустрівся з Вірою через кілька днів у Загай-піллі. І знову змішалась радість від зустрічі й страх, що вона знає про його ганебний вчинок. Як він боявся цього! І не тільки тому, що Віра може комусь розповісти. Перед нею самою було соромно.

Звозив тоді сіно з царин. Дорога крута, вибоїста, вниз треба обережно. Василь тягнув з усієї сили за віжки — шкапина аж присідала на задніх ногах. Враз, мов зграя перепелів — пурх з кушів! Кинулася шкапа вбік і дишлем у рипу.

— Тпрр-ру, шляк би тебе трафив! — Віз перехилився одним боком і придавив Василя запашним м'яким сіном. — Що за дідьча мама! — кляв, вибираючись з-під сіна, і весь у стеблах наткнувся на перелякану дівчину, що стояла з опущеними руками посеред дороги. Не впізнав спочатку — очі заפורошило — і зламаним пужалном люто замахнувся.

— Я не хотіла, Васильку! — скрикнула дівчина і закрилась руками.

— Вірка... — опустил хлопець пужално і, не відводячи од неї очей, струшував потеруху з голови й одягу. — Вірка?

Дівчина винувато усміхалася.

— Вірка!

Застебнув полатану сорочку, поправив забруднені веретяні штани.

— Ти що, з неба впала? — спитав нарешті.

— Я не хотіла, — виправдувалася дівчина. Темні пасма волосся сповзали на чоло, кокарда разом з розв'язаними косами впала на плече. Світло-зелені очі, як молода отава, ще непевно дивилися на Василя, та, вгледівши його парубоцьке збентеження, заіскрили, а губи міцно стиснулися, стримуючи сміх. Даремно. Дзвінко розсипався він по левадах, а вслід за ним — густий Василів.

— Смієшся! А не будеш плакати, як доведеться підіймати воза? Ти що гадаєш, людей склякати буду?

— А ти мене не лякай, буду підіймати!

— Ов-ва, і цього вас вчили в гімназіях?

— Фі-і-і! Ніби я ніколи нічого не робила. Хіба в мого тата поля нема?

Віра вже сварилася. Від сміху до сварки завжди в неї один крок. Ще в сільській школі так. Довгасте

обличчя Віри ставало гарнішим, коли вона сердилася. Густі брови тоді п'явками впивалися в перенісся, ясні очі темнішали і світилися, як зорі в темряві.

Василь замилювався. Пригадалися колишні школярські прозиванки, і він пирснув сміхом.

— Дзьобик!

Віра мимоволі схопилася за гострий носик. Це через нього так її колись прозвали.

— Ах ти, бузьку довголабий! Як смієш? — войовничо підступила і враз відчула жагучий Василів погляд на своєму обличчі. Рум'янець бризнув на щоки.

— Ти... що так, мовби перший раз побачив?..

— Давно зустрічався з тобою, — зняковів Василь.

Шкапа тим часом покірно чекала, поки її відчеплять від піднятого вгору дишла або поставлять віз на колеса, і жалібно кліпала сльозавими очима.

— Ну, піднімаймо воза, — сказав Василь, не дивлячись на дівчину. Він переліз попід розвору на другий бік і вперся в полудрабок широкими плечима. Скригнули снасті, хитнувся віз раз-другий і став на колеса. Шкапа задоволено труснула головою.

Василь виліз, витер руки об штани. Блиснув до червоного сонця брунатним вилицюватим обличчям, запровавив густий чорний чуб під кашкет.

— Сонце сідає, пора, — мовив статечно, по-господарськи. — Лізь наверх, якщо не боїшся. Підвезу.

— А ти не боїшся?

— Чого?

— А що знову перевернеш та ще й зі мною.

— Гадаю, не зустрінемо більше таких кіз, як ти. Сільські дівчата повагом ходять.

Міцно тримаючи за дишель, зводив Василь вниз фіру. На рівному легко вискочив на сіно і боком сів до Віри.

— Вйо-о!

Віз покотився дорогою, збиваючи за собою густу куряву. Віра грізла стеблину й спідлоба — Василь це відчував — поглядала на обціловане вітром, засмалене сонцем мідне його обличчя. Аби зробити вигляд, що не бентежиться, завзято прицмокував на коня і зводив брови вгору кутами.

— Ти вже справжній газда, — заговорила Віра. — Напевно, й куриш при татові.

— У нас така благодать дозволяється тільки жонатим.

— А ти ще не женишся?

— Наречена в поросі грається. Чекаю, поки підросе.

Замовкла Віра. З густих кущів ліщини показалася перша від царини Ковбанюкова хата.

— От ми й дома...

Василеві хотілося ще розмовляти з Вірою. Спитав:

— Ти вже по школах?

— Ще рік.

— Ого... Певно, вчителькою будеш, як тато.

— Або сяду на мамину шию. Роботу нелегко знайти, а далі вчитися, мабуть, не вдасться.

— Йо! Хоч би поля того. А то і дома нема на чому. Та й де — вченому до гною.

— Твій брат робив, і нічого.

Василь різко повернув голову. Він не любив, коли при ньому згадували про брата Івана. Однаково гнівався за насмішку і співчуття. Насмішки ображали почуття гордості — хто з селян має вченого в сім'ї? Коли співчували, жаль ятрив серце: всі зі шкіри лізли, він у дванадцять років з косою пішов, корову продали — без скоромини ниділи, аби вчився... А той... Тоді хотілося Василеві кричати: «Так йому й треба! Якби слухав батька, не слухав би тепер псячої шкіри!» Василь скоса зиркнув на дівчину і заспокоївся: вона ні співчувала, ні насміхалась. Втупила очі в коліна, задумана.

— А ви, правда, в одній гімназії вчилися. Мабуть, й здибалися не раз?

Віра зашарілася.

— Чути щось про нього?

— Нічого не чути...

— А ти також, як брат, у політику граєшся?

— Я? Я — ні! — заперечив квапливо. — Ходив на Хімчин лиш подивитися.

Глянув їй в очі. Ні, не знає нічого. Слава богу. Краще б тоді ногу зламав, ніж...

Кінь сам зупинився біля воріт. Василь зіскочив і під пахви зняв Віру з сина.

— Ну й руки в тебе, як кліщі! — скривилася дівчина від болю. — Недарма воза сам підіймаєш, — додала,

захоплено глянувши на парубка.— Що ж, бувай здоров, дякую.

Не оглядаючись побігла по моріжчастій стежці вниз до села. Довго дивився Василь їй услід, заворожений, а в долонях теплився дотик тугого тіла.

Минулої неділі Василь також не пішов з хлопцями. Постояв тут, біля парканця, потоптався, але не смів зайти. Сердитий на себе і на весь світ, повернувся додому, зарікаючись навіть думати про якісь дурниці. Бо коли здоровим розумом поміркувати, то все ясно, як світ божий: якою б там не була Віра простою та привітною, вона таки пані, а він — хлоп. Але сьогодні знову не вистачило здорового глузду. Не хотілось ні танців, ні вулиці. Пішов. Тільки цього разу не вернеться. Раз мати родила. Таж він не свататись, а так собі — порозмовляти. Адж до школи разом ходили, на гусячій толоці кожного дня так казилися, що аж гуси сполохано летіли за перелазу. А тепер хіба що змінилося? Ну, підросли, ну...

Злегка постукав у двері й затамував подих. Сміх урвався.

— Прошу!

Василь був готовий на все найнеприємніше: холодно гляне Шинкарукова, гордовито скривиться Віра, але Яся Якубського, що сидів, розвалюючись у кріслі, ніяк не сподівався побачити. Ще більш Василя здивувало те, що Ясь зовсім не був зараз подібний до того миршавого жовніра, з якого глузували на толоці. Він статечно палив цигарку, повільно випускаючи дим, і нітрохи не збентежився, коли Василь став на порозі. Сміх ще не зійшов з його товстих губ, тільки малі очі часто забігали.

«Вміє гусинь міняти личину»,— подумав Василь і привітався.

Шинкарукова, ще молода жінка, з ледь помітною сивиною в каштановому волоссі, привітно кивнула Василеві й зігнала зі стільця найменшого — Славка. Старший—довгов'язий Богдан приніс з другої кімнати крісло.

— О, ще хтось прийде — Данко зайве крісло приніс,— зацокотіла Віра, рада, що може про щось заговорити й приховати зниковіння від несподіваної появи Василя. Що це спало парубкові на думку — зайти до

хати? Вірі не раз пригадувалась їхня зустріч, але бачити Василя у себе в гостях — навіть не снилось. Не обурена, та вкрай здивована, уявляла, як він поведеться. Надвір покличе, за руку візьме, як це водиться в парубків?

Присунула крісло, запросила сісти. Василь подякував, не сів.

— Я до вчителя, — сказав спокійно, даючи Вірі зрозуміти, що на ній світ клином не зійшовся.

Віра заспокоїлась, та разом з тим їй стало чомусь гірко.

— Тато ще після обіду як з дому. А то щось невідкладне?

— Та чому ж бо... Не горить... — Василеві несподівано згадалось рятівне: — Учитель питали колись у мого тата, чи ми не зорали б вашу стерню... Там, біля нашого, на узбіччі. Отож я при неділі...

Шинкарукова підтвердила:

— Так, так, ми шукали плуга. Добре навіть, коли б завтра.

Василь сів, бо почалися господарські розмови. Фактично вони закінчилися. Тепер буде клопіт з татом, який нічого не знає, але про це потім. Про що говорити зараз?

Раптом вибухнув сміх. Віра затулила рот рукою і ледве стримувалася. Василь закусив у посмішці губу — він зрозумів: Віра згадала перевернутого воза. Зрадив, що якраз це спонукає Віру сміятися.

— Я знаю, чому ти...

— Як знаєш, то мовчи, — притулила палець до губ.

— О, я бачу, у вас секрети! — похитала головою Шинкарукова. — А ти, доню, нітрохи не серйозна. Василь небагато від тебе старший, а вже господар.

Ясь пустив дим кільцем.

— Господи, яка нудота на селі! — зітхнув. — Навіть у неділю про плуг, про коні...

— Бо з цього хліб їмо, — кольнув Василь.

— Тож будні є. У свято десь би до дівчат, чи що...

— А воно одне з другим, пане Якубський. В цій хаті й дівчина є, слава богу.

Віра спалахнула, а Шинкарукова задоволено сплеснула в долоні.

— Оце мені подобається! Не дай собі в кашу наплювати, Василю.

Василь зміряв очима Яся і повагом підвівся. Сам дивувався, звідки в нього цей спокій.

— Вибачайте, що перебив вам розмову. Щось дуже веселе пан Ясь розказували, жаль — не міг почути. Добре, що хоч Семен Юзюк допоміг йому пригадати нашу мову. Бо нині на толоці ми думали, що він геть-чисто забув по-українськи говорити.

Віра допитливо глянула на Яся. В нього був такий вигляд, ніби йому вдруге насунули рогатівку на очі.

Василь попрощався. Шинкарукова провела його до порога.

В хаті довго ніхто не вимовив і слова. Знадвору долітало веселе мелодійне насвистування. Це Василь віддалявся до Пушкарєвого перелазу.

Через кілька хвилин вийшов і Ясь. Його ніхто не проводжав, тільки Славчик крикнув услід:

— А не забудьте принести мені шаблю! Ви казали, таку дерев'яну маєте.

V

Вайлуватий довгорукий Семен протискався до душно́ї хати, з флегматичним спокоем виставляючи за поріг підлітків, що стовпилися в сінях. Вони запобігливо заглядали в добрі великі очі Семена, пручалися і ніяковіли. Семен не сміявся, як завжди. Широкі, на цаль, пшеничні брови нахмурилися на високому чолі, товсті губи стиснулися. Хлопчаки бачили, що Семенові не до жартів, і з цікавістю дивились: що буде далі?

Семен широкою ходою затулив вхід до Оленчиної хати.

— Але ж то плечі, як у Менделя двері,— почувся чийсь незадоволений голос позаду.

Семен не звернув уваги. Шукав очима Оленку, але в цьому натовпі, у вихорі танцюристів нічого не було видно.

...Уже три роки знає Семен Оленку. До зустрічі з нею мало цікавився дівчатами. Спокійний і працюватий, як віл, мріяв Семен тільки про одне: заробити грошей, прикупити до свого півморга ще хоч трохи земельки, хатчину збудувати, бо стара валиться. А потім... Го, женитися ніколи не пізно. Працював, тратив силу на ро-

ботах — цілий морг доброго поля купив, але йшли й літа.

Якось випадково Семен зайшов до дяка Пантели. Старий жив тоді ще в селі. Зайшов і сторопів, так-таки став на порозі як укопаний: очі! Нічого спершу не бачив, тільки очі, а в них світло і тінь, радість і туга, — дивними барвами, як скаламучена вода в глибокому ставку. Що за дівчина! Гей, гей, чи не добрі вітри принесли йому зі світів хорошу долю!

І відтоді Семен втратив той спокій, через який залишився в старих парубках.

Спочатку Оленка не виходила з хати, жила в старого дяка як черниця. Через якийсь час знайшлися подруги — на вечорниці почала ходити. Парубки липли до неї, як мухи до меду, але вона не дівувала. І до Семена не виходила. А він простоював за тином біля явора часом до півночі й повертався додому, сумно наспівуючи.

Ніхто в селі не знав, звідки прийшла Оленка, де блукала, що робила. Цікаві молодичі-цокотухи до Пантели підмазувалися — дарма. Пізніше заспокоїлись. Оленка працювита, господарна і не гордовита — що скажеш поганого про неї?

Три роки переймав Семен вперту дівчину, три роки вмовляв при кожній нагоді і завжди плохував перед її дивним, повним незрозумілої для нього скорботи поглядом.

Недавно Оленка перейшла жити до нової хати. Наче рідну дочку полюбив Пантела свою приймачку. Не мав дітей ніколи, тож думав доклягати свій вік у старій хаті. А тепер стало для кого жити. Дивись, ще й Антін з'явиться... Потішав Оленку: брат у неї вчений, дізнається — прийде, не буде самотня після смерті старого. Хе-хе, не переведеться рід Кривд у Загайпіллі.

Пантела оселився в малій комірці. Так захотів, скільки не просила Оленка.

— Я старий, дочко. Прийде хтось до тебе, побалакати схоче, ти ж молода, а мені буде важкувато вийти, щоб залишити вас самих. Яке ж то буде воркування під кашель і крєктіння старого? Та й чого клопочешся? Поки живий, роблю що хочу. Хіба ти мене не доглянеш у моїх хоробах?

Оленка прибрала простору кімнату по-сільському,

повісила дві ікони, поначіплювала на стінах паперових квітів, долівку вимазала жовтою глиною. Ніби вдруге на світ народилася, коли все було прибрано. Господиня. Людина! Така, як усі. Ніхто ніколи не буде знати її минулого, вона сама його забуде. Заробить грошей, одягнеться, на видному місці в церкві стане з дівчатами, з молодицями... З молодицями? Пригадався Семен, загорілась і вмить померкла радість. Невже все забудеться?

Такою застав її Семен. Прийшов нахмарений і рішучий.

— Досить, Оленко. Або скажеш: підеш за мене чи ні, або моєї ноги не буде більше в цій хаті. Я не бахур, щоб... — сказав це і весь стрепенувся від тривоги й розпуки, що майнули тіннями в її очах. — Що сталося, Оленочко? — припав до неї.

— Ой, Семенку, Семенку! — хлипала в нього на грудях, уперше на грудях. І більше нічого, тільки те слово: «Семенку, Семенку...»

Не розумів нічого. Подумав про Леська Пушкаревого, що завжди крутиться біля неї, але чого ж ридання?

...А сьогодні вечорниці. Від учора дивувався, що в Оленки вечорниці.

Блимає полум'я лампи на печі, аж підскакує; у кутку дріботить на цимбалах Климко Запоточний, старанно, як ткач за верстатом, а Грицько Шлак — на скрипці і притупує правою ногою не гірше бубна.

— І-і-і-іхх! — вівкають дівчата, а облич'я не видно, тільки червоні хустки, зсунуті на потилицю, миготять по колу, і сплетені за спинами руки обручем оперезали живу, шалену карусель.

Семен хоче впізнати хоч одну дівчину, та не може.

— Ге-ех, а прибий! Раз, два! Ще такий! Раз, два! — присідають парубки, і дівчата на мить зупиняються. Тепер виривається приглушена музика. Семен зустрічається з чорними вуглинками живих, як ця музика, очей, і знову все зникає у вихорі коломийки.

Не вона...

☞ Та гуцули в краю були, зрубали калину,
Течуть ріки кривавії через Буковину!

Дзінь-нь-нь! — наче рвуться всі струни на цимбалах і скрипці — Климко з Грицем втяли ще густішої.

Нема її...

Розірвався обруч сплєтєних рук, розсипалася карусель на багато маленьких. Аж тепер можна приглянутися до облич.

Низьколобий Лєсько Пушкар трясеться осиковим листом — кожний м'яз у ритмі; біля нього легким вітром червона палюстка маку — Оленка.

Семен ще не бачив Оленки такою. Його уста розтягнулись від мимовільної усмішки, але одразу вона погасла.

А прошу ся розступати,
Бо я хочу танцювати, га! —

уже хрипить Лєсько і мчить до музик.

Брязь! На цимбали падає круглий злотий, і Климко ще ретельніше б'є по струнах.

Молодь розступається півколом. Не дуже охоче, але розступається: багач купив танець. Парують киптарі, несе прїлим запахом кожухів і поту. Лєсько скалить білі рівні зуби, одною рукою, як вужівкою, обтискає Оленку за стан, другою вимахує, додає музикантам охоти:

Ой музико, музиченьку, як ти файно граєш,
Пальці б тобі покрутило, як перебираєш!

— Стій, музики! — перетинає мелодію міцний голос ззаду. Обірвалася гра на півтоні, всі оглянулись. Високий, аж під стелю, Семен зупинився перед музикантами.

— Вам, вибачайте, що питаю, заплатили за нішнє?

— Та ще ні, — чуває потилицю Клим.

— А може, на мало погодилися?

— Чого мало? Так, як завше платиться.

— То віддайте багацькому гроші. Як хоче, най собі наймає вас окремо і танцює один хоч до ранку, а тут всі мають однакове право.

Смикнувся сторопілий Лєсько, мов півень, до Семєна і задер голову, щоб помірятися поглядом з суперником.

— А ти що за така парсуна, що порядкуєш, мой?

— А я не парсуна, хло. Я — Семен Юзюк, ти мене знаєш. — Дивився на парубків поверх Лєськової стриженної голови, уникаючи погляду Оленки. Хлопці, видимо,

схвалювали вчинок Семена, а що думає господиня — не знав Семен та й трохи боявся знати.

— Не затримуй, Семене, музику.— нетерпеливилися дівчата, а огрядна Христина у боки взялася й підморгнула до парубка.

Семен уже став самим собою. Насупленість зникла з обличчя, наче її й не було.

— То, мабуть, Христинко, легше цілий день в Якубського ціпом махати, ніж тобою обертати один танець.

— А ти спробуй,— не бентежилася Христина.

— Як ми обое підемо, то місця для інших не буде. Я вже краще якусь щупленьку підшукаю.

Оленка, яка весь час захоплено дивилась на Семена, тепер зарум'янилась і опустила очі. Дівчата перешепнулися. Музиканти настроювались до нового танцю.

Хвилину-дві Лесько не знав, як повестися. Відбирати гроші не пасувало, вдарити Семена боявся.

Виручили музики. Пішли перші пари. Семен кивнув Оленці — боязко, обережно. Вона скупо усміхнулася, і та усмішка голками вколола в обидві щічки разом. Граціозно випрямилася, висока й струнка, і не пішла — попливла за Семеном.

Враз їй заступив дорогу Лесько. Не питаючись, обхопив її за стан. Оленка метнулася, поглядом обпекла приплюснуте Леськове обличчя. Семен здригнувся. Шарпнув Леська за барки.

— Ти що робиш, паршивцю?

Лесько важко вдарив Семена по руці. Той затулив Пушкареві рота, щоб не наробив галасу, майже непомітно для інших вивів його до сіней і виштовхнув через поріг у п'тьму.

Оленка стояла біла, злякана, коли Семен, зовсім уже спокійний, підійшов до неї.

— Село говоритиме,— шепотіла.— Пушкарі півроку в зубах носити будуть. Я хотіла один раз у житті, щоб як усі, а ти... — Очі в Оленки сумні, як чебрець на покосі.

Семен стояв, опутивши винувато руки. А молодь розохотилася — танцювати залишилося недовго, тож ніхто не бачив і не чув нічого.

Тим часом Лесько вичікував надворі з каменем у руці. Хай-но Семен підійде ближче до вікна.

— На кого чатуєш, паничу? — Пушкарчук здриг-

нувся від чийогось тихого голосу і рвучко повернувся, випускаючи камінь.

Павло й Пилип цупко стиснули його за плечі.

— Вікна бідним бити, гадино?! Таж ми на твою вулицю не йдемо, свиня нешкребана! — Пилип трусонув переляканим Леськом.

— Най це буде межі нами... — заскимвів він. — Я в Менделя для вас залагоджу...

Пилип повернув Леська й щосили кбпнув його ногою ззаду. Той зойкнув і чкурнув у темінь.

Місяць продирався з-за лісу на поляну, кидаючи довгі тіні аж до дворища. Запізнився на вечорниці...

Біля порога мовчки стоїть Семен і не випускає малої Оленчиної руки з широкої мозолистої долоні.

— Йди спати, Семенку, — тихо просить Оленка. — На роботу завтра.

— Робота — не заєць, — гуде Семен. — Я хочу толком поговорити з тобою.

— Що говорити, Семене? Не знаєш ти мене нітрішки. В селі я всього три роки. А де була раніше, що робила, звідки прийшла?

— Не хочу нічого знати.

— Захочеш... Все життя ота думка шашелем душу гризти буде, жити не дасть. Нехай — розкажу я тобі, хіба повіриш, людей не будеш розпитувати?

— Не те говориш, що думаєш, Оленко. Бідності боїшся, на Леська плескатого мітиш.

— Дурниці мелеш. Якби ти знав те, чого зазнала я, бідність твоя здавалась би тобі раєм. Ти от дивуєшся, чому я вечорниці справила. І всі дивуються, шепочуться. Чому? Ніби я не така людина, як інші? Хіба я не хочу того щастя, як всі? На будь-кого сто ротів наговорять — не вчелиться. Для мене досить одного лихого слова — і зайдять. Бо чужа я у вас. Ой, Семенку... Ти такий добрий та милий. Ночами мені снишся. Як би я хотіла мати такого господаря, як ти! Я б нічого не боялась, ні на макове зерно, на людей подивилась іншими очима. Тільки світ боюсь тобі зав'язати, щоб не каювся та й не кидав потім...

Семен слухав, не міг пробудитися від чарів.

— Оленочко... Оленочко... — прошептав сухими, за-

печеними губами.— Це правда, любочко?.. Йой, якби мені сказали, що ти в багні була, я б висушив його та й шукав у ньому перлів. Бо коли б умів те вимовити, що маю в серці, що думаю, то, відай, ти тут згоріла б, як пшеничний колосок у ватрі...

Семен тремтячими руками взяв дівчину за рамена і пригорнув до себе. В Оленки не вистачило більше сил опиратися своїй долі. Повірила у щастя, в людину. Захотілося опіки, ласки, так нестримно забажалося схватися в Семенових дужих обіймах, цілувати його — доброго, любого, дорогого... Сльози самі текли по щоках, зрошували парубкову згрібну¹ сорочку. Оленка вдихала запах землі з Семенових грудей і відчувала, як у її серці народжується, тріпоче й рветься на простір нове життя.

— Коли схочеш, Семенку,— говорила крізь сльози,— коли схочеш, тоді й повинчаємося...

Семен обвів вологими очима небо, і кип'яче щастя розлилося вогнем по тілу. Хотів закричати від радості.

VI

Петро Якубський прокинувся, як тільки на світ благословлялося. Гаряча пора, не до сну. Треба хапати, поки погода, щоб осінні дощі не застали незмолочене в скиртах. Урожай бог дав добрий, а осінь, як видно, буде погана. Похолодало, запахло сльотою. Аби хоч бараболя не згнила в рядках та кукурудза не струпішила на стеблі.

Дивився, як сонце сходить над Дідицьким: з хмари чи в хмару, як лягає туман біля тракту. З гори все видно Якубському. Всеньке село з присілками як на долоні. На його власній долоні. Схоче — затисне жменю, і ніщо крізь пальці не вислизне. Небіжчик Огоновський тому й збанкрутував, що сидів унизу, заховавшись від людей, і не бачив, що за його спиною робиться. Він навіть не вмів добре розгледіти свого економа Петра Якубського, хоч носив на носі окуляри в золотій оправі.

Загайпільський солтис усе бачить: тракт, що біжить з Румунії ген-ген, може, аж до самої Варшави, будинок гміни за рікою на Фальбі, розвалену кам'яну фі-

¹ З товстого полотна.

гуру на Дідицькому, до якої він іноді відчуває потребу підійти, як віруючий до плащениці,— бо ж там навчився газдувати! Бачить Якубський, як стежками й межами йдуть до нього селяни на роботу.

«Але ж бо лізуть, мов бики на зарізі!» — кипить у душі, аж ногами притоптує. Проте з робітниками Якубський не лається ніколи. Це не шарварок, де можна й погавкати. Хімчинський Михасюк здурів на старості літ: син у «Просвіті» головує — України захотілося, а він по злотому двадцять платить молотникам, щоб підобритися до жebritи. Небезпечно. Накричиш — не прийдуть.

— Слава Ісусу, — вітаються Павло Циганчук і Семен Юзюк. Слідом заходять у ворота вуйко Онуфрій і Михайло Бабин.

— Навіки, — розпогіднюється наморщене чоло Якубського. Він витирає долонею лисину, як після маршу в спеку. — Ніби могли б і раніше, але най уже вам буде. Я й слуг не бужду досвіта, бо знаю, що як не на спанні, то на взуванні своє надолужать. — Якубський підсміхається і тре пальцями шетинястий клин підборіддя. Очі по-тхорячому прудко бігають, а зуби під час сміху скаляться, наче хочуть когось укусити.

Семен добродушно заспокоює Якубського.

— Ви, пане солтис, задурно не гризіться. Скільки хочете до сніданку?

— Та хоч би дві сторонки на два боки! — Якубський нетерпляче тре долоні. — Ну, ну, Павле, Семене, не дивіться, розшивайте скирту, — починає підганяти спочатку молодших.

Вуйко Онуфрій з Михайлом Бабиним спокійно курять на призьбі, а солтис з люті губи кусає.

— Ага, Павле, що там казав Пилип Опришків, не прийде стерню підкидати?

— Ні, не прийде. Мало платите.

— То най іде туди, де дають більше. Насіння гонористе... Вошивець... — вже не витримує Якубський. Лють вирує, як смола в казані.

— А Олена Дякова чому не прийшла?

— То вже Семена спитайте. Мабуть, спить після вечорниць, — дратує Павло Якубського, жбурляючи снопи на тік.

— А-а, то з тих, що один день — гой, а цілий рік —

йой! Дівка! Сонце на постелі застає,— буркотить Якубський.

Семен блискає очима, поправляючи вуголов на ціпу.

— Прийде, не журиться. Своє відробить.

— Та мені що... Час — гроші. То вже її справа.

В цю хвилину рипнула хвіртка. Струнка, не по-сільському зграбна Оленка увійшла на подвір'я. Семен спідлоба глянув і швидко опустив очі, як підліток, що не має сміливості глянути на свою першу любов.

Оленка мовчки розклала снопи на току. Якубський пішов до хати тільки тоді, коли загупали ціпи.

Семен б'є ціпом, аж двір стогне. Повне зерно бризкає високо вгору, колюче вдаряється об руки й обличчя. Любить молотити Семен. Він замучить за цілий день худорлявого Циганчука.

— Дбаєш, як для себе, Семене,— обзивається незадоволено Павло.

Семен мовчить. Як робити, то робити. Не навчишся на багачькому працювати, то й на своєму лінивий будеш. Семен не любить багачів, лихо б їх любило, але вже такий світ, що мусять бути багаті й бідні. Що зробиш? Хіба Опришкам легше від того, що змовляються ночами, а до Якубського не ходять на роботу? Тому в Андрія поля стільки, що добра баба присяде. А в Семена є таки свого півтора морга і ще буде. Але треба працювати, не бомки бити.

Павло не визнає цього. Для багачів дбає хіба дурень.

— Не жвинди, Павле. Гроші береш? Як не буде багача, де заробиш?

— Аби той час, що їх не буде. Поле заберемо багачьке.

— А то як це може бути? Як чуже поле брати? Ти розумієш, що мелеш? — Семен від обурення сповільнює темп.

— Я розумію, Семене. А от у твоїй голові, замість олії — січка,— блискає чорними очима кучерявий Циганчук.

— Порода твоя злодійська, цигане! То чого чекаєш? Торбу під пахву і гайда по чужих курниках! — Семен так поглядає, ніби хоче не по снопу, а по голові Павловій вдарити ціпом.

— Я ще не крав. Це Якубський щодня нашу силу грабує.

Семен не відповідає. Може, Павло де в чому має рацію. Скільки задурно наробилися хлопці біля тої читальні, а Якубський собі стодоли побудував. Так, грабіж... Хотіли мати «Просвіту», а мають дулю. Але цю справу можна було до суду передати, а не зазіхати тепер на чиясь добро. Тим не розбагатієш. Ліпше своє латане, ніж чуже хапане.

— На таких, як ти, Семене, тримаються багаті. Вони в тебе каменем, а ти в них хлібом.

— Так і в святому письмі сказано.

— То йди до Леська і поцілуй його за те, що вчора хотів тобі голову розвалити. І ще в «суботники» запишися, коли так добре святе письмо знаєш.

Якубський час від часу виходить подивитися на роботу.

— Чому ви молотарку не купите, пане солтис? — запитує Павло уїдлигим тоном.

— А то шьо, розумієте, я дідич? — огризається Якубський. — На тих кілька снопів молотарку купувати?

— То хоч би взяли собі Семена замість машини. Дешевше і не псується. Три миски борщу в день і келишок горілки, то, кажу вам, буде робити, як на бензині.

Оленка обертає снопи і усміхається, не підводячи голови. Семен мовчить. Оленка знає, що він, слухаючи Павла, весь час про неї думає, хоч вони ще ні разу не переглянулися. Наче й не було вчорашнього вечора. А може, воно й так. Те, що сталося вчора, таке вже давнє, гейби цілий вік минув. Нічого й нікого в житті не було, тільки Семен — дужий, чесний, спокійний.

«Семен...» — шепочуть снопи. — «Семен-Семен-Семен», — шелестить усе довкола, а ціпи пригупують: «Любий-добрий, любий-добрий!»

Пилюка прилипає до обличчя нерівними брудними смугами, сліз тепер не видно, як у дощ.

Люто б'ють хлопці ціпами, аж тік дзвенить, і останній легкоколосий сніп летить убік, присідаючи на гузир. Друга сторонка закінчена.

Семен розмашисто витирає рукавом обличчя і зустрічається поглядом з Оленкою. Хвилину дивляться одне на одного як люди, які вже багато років знайомі, а побачились зовсім недавно. В очах Оленки нове щастя, змішане з тінню старого горя.

Семен не йде до молотників закурювати. Допомогає Оленці витрушувати снопи. Він з одного кінця, вона з другого. За останнім снопом схиляються разом, і Семен тоді швидко шепоче:

— Ниньки підемо до ксьондза на Фальбу. На заповіді понесемо.— Стиснув міцно її руку на перевеслі, а потім жбурнув сніп позад себе.

Ямочки на щоках Оленки — од сміху, губи стримують ридання, а з очей спливають рештки давньої туги кришталевиими росинками.

— Сніданок! — гукнула з порога широкостегниста Якубська.

Ясь тільки-но встав з ліжка і вмивався на кухні. Він щось там буркнув у воду, коли молотники привіталися, скоса глипнув на Семена і квапливо одвів очі. Такому бугаєві що зробиш? А скаржитися в поліцію за дрібниці таки соромно. Хай-но... Ясь ще колись нагадає Семенові й Василеві Ковбанюкові вчорашнє. Аж приснився, прокляті.

Дбайливо вмивався, щоб змити з лиця й очей сліди поганих снів. Взагалі, треба дещо батькові підказати. Хлопи збираються на толоці й політикують, випитують про війну. Нічого не знає солтис про те, що робить молодь вечорами. А оце позавчора Стась, молодший брат, скаржився. Під час вакації він ходив на Фальбу до колонії дітей шляхти загородової. Учителів синок не дає тепер хлопцеві проходу пісенькою:

Пада дощик, змокла плахта,
Задрипане панство — шляхта!

Старі вчать. Сам хлопець не вигідає. А це вже протидержавна справа.

Витираючи руки, Ясь уже мусив дивитися на людей, що сиділи за довгим столом і їли. Жеруть, аж за вухами лящить. Яся нервує їх плямкання. Йому до сказу хочеться підійти і копнути ногою миску з їжею, щоб аж очі всім позаливало, худоба! Ні, тут, у селі, він довго не витримає. Думав хоч з Вірою побавитися, і до неї теж парубки вечорами лазять. Фе... Ні одного шляхетного обличчя, все грубе, рапате, всі пахнуть гноем або коров'ячим застоєм молоком. Ясь дбайливо витирає руки,

щоб на них не залишилося бруду від дотику до тих речей, яких торкалися хлопці.

Враз — перед очима знайоме обличчя. Він не може відразу пригадати, чиє воно. Дівчина... Русяве волосся вибилось з-під полинялої хустки; очі, закрий уст і ямочки на щічках такі знайомі! Вона зачерпує із спільної миски страву і несе до рота не так, як інші, — не виливає в рот, мов з кавуша, не сьорбає. Де Ясь бачив її, звідки знає? Так іноді не можна впізнати загримованої артистки на сцені. Що це за дівчина? Адже не загайпільська.

Ясь не зводить очей з Оленки. Вона помічає його пильний погляд — напевно, син Якубського, той, що на урльоп приїхав, — і суп чомусь виливається з ложки на коліна. Це не проходить повз увагу Яся. Він пригадує ще впертіше. Думки шугають у минуле, никають по знайомих місцях, але марно.

«Зрештою, це не так важливо...» — вклинюється за-спокійлива думка. — «Але ж вона гарна! — похитливі бажання примушують мозок знову працювати. — До біса гарна! Очі великі, ясні, вологі, і краси не затьмарює навіть буденний селянський одяг».

Оленка блідне. У неї випадає ложка з рук, вона швидко її схоплює і далі простягає по страву, але до горла підкочується терпка грудка. Жінки помічають її збентеження, Семен тривожно стежить за нею. Захворіла, чи що?

Ясь бачить незрозумілий переляк на обличчі дівчини. Якесь згадка на мить освітлює мозок і знову зникає. Він рвучко відчиняє двері кімнати, де снідає один Якубський.

— Хто ця дівчина, що сидить біля вікна? — питає заклопотаного своїми думками солтиса.

— Га? — (Що це Ясь хоче? Солтисові й до гміни треба йти, і робота на току піде без нього повільніше). — Дівчина? То-о... Олена Дякова. Вона недавно в Загайпільлі. А що?

— Н-нічого...

Коли знову загупали ціпи на току, Ясь пильно приглядався крізь вікно до ходи, обличчя й рухів дівчини. Раптом ляснув себе рукою по чолу й крикнув уголос:

— Гелька!

Семен провів Оленку на Дідицьке. Питався, чи не захворіла, але вона тільки знизала плечима й мовчала. Стала такою,— Семен не розумів причини,— як була колись: замкненою, зляканою чимсь страшним, відомим тільки їй. Попросила, щоб Семен сам пішов на Фальбу. Вона, видно, таки нездужає.

...Півкають в куцах осінні пташки, тужно згадуючи літо. Безросяна отава на леваді сухо шелестить під ногами. Оксамитове небо горить далекими вогнями — тьмяно, по-осінньому. Перші тумани повили рівні поля вздовж тракту, тихо принишкли, чекаючи ночі. Вони ліниво розступаються перед Семеном, огортають і його — густі, як вата.

У Семеновій кишені два злотих — за суботу й сьогоднішне. Нерадо давав їх Якубський — мовби йому хтось здорові зуби рвав. Але заплатив. Семен любить точність і в роботі, і в платі. Проте в душі парубка мрячно, як у пивниці. Ще й туман цей... Вибирається на шосе, тут вище. По обидва боки сонно пливуть розлитим молоком тумани, безкраї, як вічність. Нема нічого: ні лісів, ні ріки, ні сіл, ані людей. Нема й землі, тільки він, сповнений мрій і незрозумілих тривог. Один Семен. Як палець. Як човник серед безмежного моря туманів і неба. Без людей, добрих і лихих, без тих, з ким можна поділити горе, і яких ненавидиш, без лісів і трав — не своїх, та пахучих; без землі — чужої і рідної, без хат, без сміху, без товаришів, без Оленки. Сам! Навкруги мряка, вгорі заволочене небо, вже й зірок не видно, а він — закинтий, як горіхова шкаралупа. Мряка лізе в душу, спустошує... Господи, він сам! Та чи ж можна так жити?

Весь день на роботі Оленка провела в тривозі. Старе, викреслене з життя і призабуте між новими людьми, знову заворушилося змією в серці.

Спочатку пильний і допитливий, а потім, під час обіду, нахабний погляд Яся Якубського нагадав їй страшні роки блукання, бруду і безпросвіття. Невже ніколи і ніде вона не позбудеться того, що було? Хіба вже така велика її вина перед богом, що мусить усе життя покутувати? Ніколи їй не стати дружиною, матір'ю? Невже за стільки років страждань вона не заслужила на

тихе щастя материнства? Адже так мало хоче від долі.

Оленка відчула себе господинею, коли до неї зішлася молодь на вечорниці. Радість від того, що нею не гордують в селі, породила віру в себе, у власне щастя. Здається, це дозволило їй вчора глянути Семенові чесно в очі й погодитися стати його дружиною. Дружиною! Та хіба таке чудо снилось їй тоді?

Сьогоднішня поденщина в Якубського була для Оленки святом, весіллям, музикою. Вона — людина, і геть те, що заважає жити! І враз той погляд. Здавалосьь, що під час сніданку Ясь намагався її влізнати, та не міг. Потім дивився інакше — багатозначно, голодно. О, вона добре пам'ятає ті погляди!

...Освітлені вулиці біля ратуші — біржа живого товару, темні закамарки, безлюдні закутки в парку або убога квартира на передмісті... Русоволосий гарний паннич... Гроші... Львів... Зустріч з ним... Тюрма. Два чи три місяці тюрми. Не пам'ятає скільки. Це був час цілковитого отупіння. Її називали німою, бо не розмовляла. Потім воля. Холодна й голодна подорож до Фальби. А далі смерть. Вона насправді бачила смерть. Зовсім не страшно — бажану. Може б, краще було, може б, краще...

Чому Ясь так дивився на неї сьогодні?

Семен допитувався, що з нею. І пішов зажурений, як ніч, не допитавшись. Чому не розказала йому всього, не скинула з себе того тягара? Боялась? Так... Не можна цього розказати, страшно. Не тільки перед ним — перед собою страшно.

Чого ж це молодий Якубський так дивно поглядав на неї? Може, він її звідкись знає? Страх обезвладнює все тіло. Ганьба, свист, малі діти жбурлятимуть камінням услід... А Семен пішов на Фальбу до священика... І йому ганьба, чесному, порядному? За що? Ні, ні! Ніхто нічого не знає, все минулось. А Семенові вона розкаже — хай простить або вб'є... Простить, простить, він добрий... Аби тільки ніхто не знав. Господи...

Оленка сидить при світлі каганця. Ні вечері не варить, ні спати не лягає. Завтра на роботу не піде. Ніколи вже не піде до Якубського.

Полохливе полум'я каганця хитається — мізерне, слабеньке, як іноді життя людське. Тліє, миготить, а

гляди — та й зірветься від гнотика, і тільки дим і вічна темрява.

Оленка дивиться на язичок полум'я і не бачить, що на порозі стоїть жовнір і пожадливо їсть її очима.

— Добрий вечір!

Кидається як від грому.

— Хто то?

— Старий знайомий.

Оленка відступає до стіни і, мов загнане звіря, дивиться перелякано. Біля дверей людина зі знайомим обличчям, але знайомим від сьогодні. Вона його не знала, ніколи не знала.

— Я... вас не знаю... Чого ви хочете?

— О, звідки вам знати? Чи то один кавалер був у прекрасної Гельки?

— А-а-й! — Оленка вся зіщулилася й затулила обличчя руками.

— Не лякайтесь. Я вам пригадаю гарні часи,— цідить Ясь слово за словом, каплями отрути наливає келих, щоб повний піднести до її губ.— Яке горе, яка самопожертва примусила вас залишити вільне життя і стати поденщицею, хлопкою? Може, приклад біблійської Магдалини? Це похвально, але ж чи не краще було тоді: весняні вечори, бурса на вулиці Скупневича і молоді гімназисти? Вас було дві. Де ж ваша подруга? Вона, напевно, ще не збирається у святі. А ви? Уже спокутували? А тепер у зразковій господині. Ха-ха! Щасливий Семен! Він міг би одружитися зі звичайною мужичкою, та бог дарував йому щастя: з ним ляже на шлюбне ложе дружина, що навчилася шляхетності по міських закамарках.

Смертельно бліда Оленка насилу вимовляє тремтливими устами:

— Чого вам треба?

— А ви як думаєте, чого від вас потрібно людині, яка завдяки вам уперше пізнала найцікавіші таємниці життя?

— Я... я не знаю вас, — лебедить Оленка. — Ідіть, ради бога, йдіть... Що я вам винна? — Вона складає руки як до молитви і благально дивиться на Яся, що стоїть перед нею і дихає в обличчя.

— Анічогісінько. Ми люди військові, від нас плітки не йдуть. Будьте спокійні. Виходьте заміж, хто вам за-

важає? Але хіба це має якесь значення для Семена? Зрештою, то віл. Вам буде легко його обманути.

— Ні, ні... Я не обманюю його... Ідьте, ідьте, ви помилились. Я не знаю вас, ідьте!

Ясь уже тримав її за руки, а вона, нічого не розуміючи, дивилася на нього очима переляканої серни.

— Невже не обманюєте Семена? І він про все знає?

— Мовчіть, мовчіть... Як маєте хоч трохи бога в серці, мовчіть!..

— А я мовчу. Перестаньте корчити з себе невинну, Гелю. Ну...— Ясь схопив її за стан і потяг до постелі.

Оленка кусалась, щипалась, а коли відчула, що стає зовсім безсилою, закричала в розпуці:

— Діду-у!

Але дід спав за стіною мертвецьким глухим сном.

Враз хтось затупотів під хатою, зіскочили двері з завіс, чиясь ведмежа лапа схопила Яся за шию. Ясь нічого не зрозумів. Сп'янілий від запаху Оленчиного волосся, він не бачив, коли Семен увірвався до хати. Закричав, запручався, відчув, як у нестерпному болю тріщать кістки, ребра.

Очунав біля потоку. Хлюпнув води в лице і пошкунтильгав додому.

Семен потішав Оленку. Адже нічого не сталося, він вчасно прийшов. А на Яся в суд подасть! За таке не подивляться, що він багацький син. Не розумів, чому Оленка злякалася цього і замахала руками.

— Не треба, ой, не треба!

— О-о, я цього йому не подарую!

— Нічого, нічого вже не треба, Семенку. Не приходь більше. Пропало все... Як було, так і пропало,— кусала подушку, щоб не кричати.

Петро Якубський повернувся з гміни й нетерпляче чекав на Яся. Сьогодні аж два рази дзвонили з повіту: передати негайно Яну Якубському, що він з урльопу відкликається, а на ранок має прийти в полк. Старий Якубський тривожно допитувався, в чому справа, але всі насторожено мовчали. Тільки війт шепнув таємниче, що в повітрі запахло порохом. Війна з Гітлером.

З тяжкими думками повертався солтис додому. Знав, що війна з Німеччиною — не жарти. Всі держави

падають перед Гітлером на коліна. Що буде з Польщею? Правда, земельний селянин проживе й під Німеччиною, але ж Ясь піде на війну. І взагалі... Він так добре прижився в Польщі.

У Якубського впало серце, коли він побачив закрявального, побитого Яся.

— Хто? Хто посмів? — рявкнув.

— Ніхто, тату. Я звалився у прірву над Мочулою, — простогнав Ясь.

Якубська кинулась до сина. Квапливо роздягала Яся, вмивала, переодягала в чисту сорочку. Недовірково оглядала круглі синяки під ребрами і на грудях. Мовчала.

— Може, ти слабкий, Ясю? — почав Якубський. — Я лікаря завтра покличу, він дасть свідоцтво про хворобу..

— Яке свідоцтво? — стрепенувся Ясь. — Нічого не треба, я здоровий.

Якубський примружив очі, глипнув на жінку, похитав головою.

— Що ж там за прірва така? Я не пам'ятаю... А може, ти розпізнав, хто тебе туди штовхнув?

— Досить! — гаркнув Ясь. — Це моя справа!

— Га, як здоровий і лікаря не хочеш, то збирайся. Тебе відкликають з урльопу. Війною запахло. Зараз поїдемо до гміни, а там уже на поїзд сядеш.

Якубська заголосила. Ясь зблід, але почав збиратися. Старий лаштував на подвір'ї бричку.

VII

З самого ранку в селі запахло плітками. Пішло з Дідицького. Явдоха, жінка дзвонаря Клима Запоточного, поспішала до села.

Климко помітив, що в Явдохи бігають очі, тому відразу попередив:

— Коли знову наляпаєш чого, то вже не вертайся.

— Ти що, і нині кривою ногою з постелі встав? — наїжачилась Явдоха до сварки, але побоялася: Клим і натшесерце може вдарити. Крутнулася й шурхнула за поріг.

— Сморід багацький, — догнала її глуха Климова

лайка.— До Пушкарів воно... Фамілія! — Явдохи вже не було й на подвір'ї, а Клим далі буркотів, кульгаючи по хаті.— Кажуть, жінка — як коса: не поклепаєш — не покосиш. А Явдосі ніщо не допомагає. За ту страву, що похлебче в Миколихи на свято, розчахнутися готова. «А хіба я винна, що мене люди за люди мають? З тобою, кривим та бідним, ніхто знатися не хоче, а я з Пушкарського роду!» Багачка! Кури пригребли б, якби не Клим. Він у свій час вирішив будь-що оженитися, хай навіть з лінивою й нехлюйською Явдохою. А тепер такий телефон має в хаті, кращий, ніж у самій гміні. Недаремно Пушкарі панькаються з нею. Ті ж задурно «слава Ісусу» не скажуть.

Однак Клим сьогодні не може по-справжньому сердитися, бо в кишені — важкий злотий від Леська, про який не знає Явдоха. Хай вона там розпинається за покривдженого Пушкарчука (жаль тільки, що в селі почали язиками сукати Оленку), а він у неділю вип'є за його здоров'я. Але ж то добре вийшло, хай йому лихो! Злотого дав, а по задниці набрав. Дорого платить за науку. Отже, до неділі... Прийде до Менделя і скаже дати собі монопольки. Дивуйтеся, газди, і слинку ковтайте. Ви поле маєте, а я — дзвони і цимбали. Ви табáку нюхайте, а я горілки вип'ю. Ви в землі порпайтесь, як кроти, а Клим ні до кого на роботу не ходив і ходити не буде.

Тим часом Явдоха аж підбігла царинками до села. В руках гребінь, бо на роботу йде до Пушкарихи, а за зубами — новина. Аби хоч нікого не зустріти, бо не втримається, бігме, не втримається, а тут треба передати таємницю в надійні руки. Миколиха добре знає, кому і як її потім переказати. Щоб добре було. Ну, і Явдосі за те перепаде: як не шматок сала, то хоч слово ласкаве.

Круглолиця облесна Пушкариха навіть не дала Явдосі підійти до терлиці.

— Сідай, сестрице, підпалочка така, як ти любиш, з м'ясом.

— Ой, — витерла Явдоха губи краєчком хустки, — хто то годе їсти зранку? — Але сіла й не опам'яталась, коли спорожнила миску. — Дякую файно, — знову витерла губи. — Як людина нічку не поспить, то голодніє, як на роботі.

— Ба, чи не Клим будив серед ночі, падоньку гіркенський! — пожартувала Миколиха, а сама присіла з цікавості. Бачила — має Явдоха добру новину. За те, що з Леська насміхаються після тих вечорниць, вона, Пушкариха, відплатить прибуді! Знайде на неї спосіб! Ти будь рада, що не погордував тобою господарський син, бо ж бідне, останне! Ні-і, воно, диви, ще й пір'я тобі тиче.

— Таке вже скажете, кумо... Не Клим — крики не давали спати цієї ночі. Не вміла сука встановити чергу, тож прийшли два залицяльники разом та й билися.

— Ей, та хто?

— Один, звісно, Семен, а другий — не вгадаєте. — Явдоха нагнулася до Миколихи й прошептала: — Нашого солтиса Ясь!

— Най ся преч каже! — сплеснула Миколиха в долоні.

— Ая! А крик був, ніби в пеклі. Сама дивилася з-за вільки, як Семен бив Яся.

— О, то я вже знаю, чого в Якубського цієї ночі так лементували. Напевно, Ясь дуже заслаб. А ти знаєш, Явдошко, що з цього може вийти? Суку з села виженуть, а Семенові не минути «Іванової хати»!

Миколиха накинула на плечі хустку і побігла до перелазу.

Семен сьогодні порався біля хати, домолочував своє жито. Все чомусь летіло з рук. Вранці косив люцерну коровині до удою — коса тріснула посередині. Тепер оце вже другий раз билень з ціпа злітає.

Сів на призьбу, закурив. Не міг би сказати, про що думає. І багато в голові, і одне тільки, а разом — нічого путнього. Ніби мозок попелом присипаний — тупо якось.

З низьких дверей курної хати виглянула згорблена і поморщена, як висушене яблуко, Семенова мати. Покликала їсти. Семен навіть не поворухнувся.

Перед обідом на подвір'я заглянула Ганна Сторожучка, що по сусідству за городом живе.

Семен посміхнувся їй. Молода вдовиця — чоловіка в горах деревом убило минулого року — окинула поглядом дебелого парубка і підійшла впритул. Очі в Семена проясніли, він любить Ганну як сестру. Не раз собі ду-

мав, що якби якийсь горе в нього, їй першій сказав би. Вона вміє слухати, вміє так засміятися, що й сум відлетить і горя людського не образить.

Ще при чоловікові: забіжить, старій Юзисі допоможе або лише добре слово скаже, та й то після неї наче хто хату вибілів. Ні про кого поганого не знає і про себе не любить говорити, навіть коли горе в неї було. А вже нацокотить! То десь чула, що до Фальби справжній театр приїжджає, то згадає, як ще дівчиною сама грала в якійсь виставі у Хімчині, то про жнива в Заліщиках — їздила туди за сніп жати, або — в третьому селі якась близнят народила. Зітхне — нема в неї дітей — і ніби відразу забуде. Любить Семен, коли Ганна приходить.

— Що нового, Ганнусю? — Семен розпрямляє спину і пильно дивиться в засумовані очі молодиці. Може, знову яка біда в неї?

— В селі багато говорять... Вже й до мене дійшло, то я прийшла тобі сказати. Про тебе недобре говорять.

Семен насупив брови. Ще вчора він вирішив нікому нічого не розказувати, щоб про Оленку слава не пішла. А нині вже все село знає? Тоді й він не буде мовчати.

— Що там говорять?

— Сам знаєш, Семене. Не треба було тобі з Ясем зв'язуватися.

— Нічого ти не розумієш, Ганко. Тож знай: я в суд подаю на Яся, ось що!

— В суд? — Ганна високо звела тонкі брови. — Але ж, кажуть, ти дуже побив його.

Семен відкинув ціпа і заправив сорочку в штани.

— Дякую, Ганнусько, що прийшла сказати. — Він повів широкою долонею по її худому плечу. — Як уже так, то і я розкажу все до крихти, де треба!

Ганна стояла перед ним з опущеними руками — подівочому струнка, шупленька, в галії як перев'язана. Голубі великі очі дивилися на Семена крізь смуток, наче говорили: «Не туди ходиш, Семенку. Не там шукаєш свого щастя: Бачиш під лісом, не бачиш під носом...»

Семен ще раз погладив її по плечу, глянув на своє зображення в її зінцях, як у дзеркало, і швидко виїшов за ворота не оглядаючись. А Ганна так і стояла

з опущеними руками, тільки голову повернула, а потім подалася попри Семенову стайню городами до своєї хати, що білила за густим садом.

В той час, коли Миколиха була зайнята поширенням Явдошиної новини, Микола Пушкар ніс від Якубського свіжу вістку, але таку, що від неї аж ноги підгиналися. Поспішав вулицею, минаючи свою хату, крайню від гори, і замість «добридень» говорив людям страшне слово. Поки дійшов до перелазу, який чомусь називали Пушкаревим, чутка про війну блискавкою майнула по селу.

Семен здалеку побачив на гусячій толоці гурт людей. У серці тьохнуло: теревеняць вже й чоловіки. Це ж від Пушкарів ідуть плітки. Від кого більше? Ясь про це не розкаже. А вони раді помститися на Семенові й Оленці за те, що з Леська глузує все село. Дізналися вже... Йому, Семенові, ще півбіді,— Оленку ошельмують. Та ще й до Якубського піддобряться. Пушкареві їсти не дай, а посади біля солтиса, то йому здаватиметься, що він у раю.

У відповідь своїм думкам почув пискливий жіночий голос з чийогось подвір'я:

— Таке насіння рано чи пізно свої ріжки покаже. Але хто сподівався з такого ягняти?

— А то як гадаєш, шельма відразу себе покаже? У Семена кров мало не бризнула з самої душі.

— Паскуди... Паскуди...— здавлено прошепотів. Усе обернули проти них. Багачеві швидше повірять. Може, не йти? Так, ти не йди, Семене, а вони тебе в зубах рознесуть. Слухай, як голосно розмовляють! Семен рішуче пішов. Він заткне всім роти, хай навіть справа дійде до процесу.

Підходив, прислухався до розмов.

— Твого Леська, Микола, не заберуть, у нього блятфус¹,— діловито мовить Яким.

— Який блятфус?— голосно ображається Пушкар і махає руками.— До війська не брали, бо один у мене, а тепер заберуть.

— Якщо так дуже хочеш, то посилай добровольцем.

¹ Плоскостопість.

Про що це вони говорять? І чому не повертаються, не дивляться на нього?

Чоловіки справді не звертають на Семена уваги. Його вважають у селі газдою, тому й серед парубків, і між жонатими він — свій.

До гурту підходять люди, хочуть знати все від початку. Микола котрий уже раз терпеливо розповідає, задоволений, що перший приніс важливу вістку. Слухають його — вірять і не вірять. Пушкар що дихне, то збрехне. Але щось таки мусить бути, нема брехні без правди.

— Десь близько дванадцятої я до коней вийшов. Чую — на горі лемент, як по вмерлому. Всю ніч не міг заснути, а вранці таки йду. «Чи не корова згинула у вас?» — питаю. А стара ще гірше. «Най би, — каже, — вся череда, не голосила б. Яся забрали, терміново з урльопу відкликали. Війна розпочалася. Уже не повернуться наші сини-и-и!» Вона голосить, а в мене серце, неначе в кулак затиснуте — кров капає... Про всіх людей подумав.

Семен стоїть як вкопаний, а зловтішна радість уже танцює в його грудях. Ясь злякався наслідків після вчорашньої пригоди і втік. От що! А не якась там війна. Це Пушкар Якубського вигороджує.

— Ніякої війни нема! — несподівано для всіх пробасив Семен.

Микола метнувся. Це ж йому в очі сказали: брешеш!

— А ти звідки, неборе, такий політик, що все знаєш?

Семен і не глянув на Пушкаря.

— Не на війну, а просто втік Ясь Якубський з села, бо нині перед судом став би.

Газди недовіриливо подивились на Семена. Який суд? Хто позиває солтисового сина? За що? Це Семен щось наплів...

— Ти доказуй, коли вже розпочав.

— Ціле село плеще. Тільки правди в тих розмовах мало.

— Чув я щось, чув, — кинув вуйко Онуфрій. — Дав би ти собі, парубче, спокій та не розводив тічню на Дідицькому.

— Стидайтеся, вуйку, повторювати таке за бабами. Я не кажу про себе — дівчина що кому завинила? Не встигла раз музик найняти, як уже кісткою всім у горлі. Та це що, коли сирота, то й світ вузлом зав'язаний?

— Говори до пуття,— сказав Яким.

— То парубоцька справа,— понурився Семен.

— А може й громадська?

— Може й громадська. Я не хотів нічого нікому казати, але тепер най усі знають і розсудять. Учора йду з Фальби. На заповіді носив до ксьондза.— Семен почервонів, але тут же додав з гідністю:— Не тічня, вуйку Онуфрію, на Дідицькому. За жінку беру собі Олену Дякову.— Онуфрій опустив очі.— Вертаюся. Якраз минав фігуру, чую — крик. Прислухаюся — в Олени. Біжу. Вбігаю. Дивлюся й очам не вірю. Заткнув отой вилупок Якубського дівчині рота долонею і борюкається. Ну, звір звіром. А я його виніс до потічка, щоб витверезів. Думав — уже не підніметься, навіть злякався. Але бачите, поїхав. На війну звалює!

— Виродок! — проскрипів Ковбанюк. — Громадо, гей! Що це за напасть така? Ще подібного в нашому селі ніхто не чув, не бачив!

Серед гурту заклекотіло. Це щось неймовірне. Всього було в Загайпіллі: крали, билися, різались, але дівок ще ніхто не гвалтував. Содом і Гоморра!

Пушкар завертівся, як ведмідь на циганській плиті.

— Гей, та чи ти не брешеш, Юзюку? Дивися, щоб за наклеп до криміналу не потрапив!

— Свідки е! Синяки на шиї в дівчини. А ви не заступайтеся. Дякуйте богу, що не кажу про те, як ваш Лесько з камінням попід чужі вікна ходить! Вони обидва з Яськом — одної грядки морква! — скипів Семен, ніхто його ще таким не бачив.

Отегерів Пушкар.

Семен — аж дивно — немов гать прорвалася, і спокійна стояча вода пішла грізним валом.

— Не одним ликом наша громада шита. Най багацькі не пхають носа до нас, бідних! Ваш Лесь не оженився з дівкою, в якій стільки поля, що добра запаска. То нема чого й слави робити!

— Та я... нічого не знаю,— розвів Пушкар руками.— Хіба я проти людей, громадо? — дивився полохливо на газдів, що стояли насуплені, і бачив — нема підтримки:— То ви вже кажіть, як щось не так.

— Я й кажу! — не зводив очей Семен.

Збентежений, червоний, як перець, Микола Пушкар переступав з ноги на ногу, блимав білками на Семена,

мовляв, почекай, я ще тобі відплачу за те, що ти мені при людях честі урвав. Потім сховався за чиеюсь спиною.

— А ти диви, добрий з Якубського вояка до баб! — обурювався вуйко Онуфрій.

— Бідна Польща, якщо все військо таке.

— Але ти, Семене, не пускай цього так. Люди підтримають.

— Підтримають... Тепер усі хоробрі. Поки Якубського не бачать.

— Хто з багатцем та ще й з солтисом буде процесуватися?

— Бо то добре Пантела каже, що ми всі, як ті вівці.

— А він що на це?

— Пантела не знає, бо не чув. Та й добре. Вмер би старий від такої ганьби. Не кожний батько рідну дитину так любить, як він Оленку.

— Тихше! — хтось шикнув. — Солтис он жене бричкою!

Усі понуро мовчали. Микола Пушкар знову опинився посередині. Наче нічого й не було. Надутий, круглий, дивився, як мчала по толоці, підскакуючи на купинах, бричка Якубського. Пан! Справжній пан! Не знати, якби його, Пушкаря, обрали солтисом, чи він би так само гордо тримався на бричці, як оцей миршавий Якубський? Що то робить влада! Без тої мідної бляшки з орлом на грудях був би Якубський звичайним хлопцем. А так і бричка, і гонор, і люди перед ним води в рот набрали.

— Шьо зібралися, розумієте, тут? — крикнув Якубський, не злізаючи з козлів.

— На вас чекаємо, — вийшов уперед перший радний Микола Пушкар і підбіг до солтиса, улесливо посміхаючись. — Що там чувати?

Якубський повів очима по людях, худе, в синіх прожилках обличчя побагровіло. Зовсім не таким був у себе на току перед молотниками.

— Війна розпочалася! Гітлер напав на нашу Річ Посполиту, — оголосив, і люди мимоволі здригнулися. Цього чекали, про це вже й знали, і все-таки офіційне повідомлення пролунало над їхніми головами, як грім з ясного неба.

— Нікому нікуди не виходити — такий наказ! Світ-

ла не світити! Завтра з лопатами збиратися тут. Шарварок на льотній базі біля Фальби. Хто не піде, тому — куля! А тепер усі по домівках! Ніде не збиратися, вночі не ходити. Стан воєнний!

Якубський кивнув фірманові, той цмокнув на коней, і вмить бричка сховалася за стовплом куряви.

Газди мовчки розходилися. Тривога закралася в серця.

Пушкар цвиркнув крізь зуби. Він тепер почував себе так, мовби сидів у бричці поруч з Якубським. Підступив до Семена, який стояв нерухомо з посірілим обличчям, безпорадний, як дитина.

— А що, процесуватися будеш? Хлопче, не варто ворогувати тому, хто внизу річки, з тим, хто біля її джерел. Вбий це собі в голову.

Семен мовчав. Розумів: є міць в руках, та нема ґрунту під ногами. І засмоктала жура за себе та за Оленку.

VIII

Ще далеко було до першого уроку, а Данко Шинкарук уже тинявся біля школи. Прибиральниця Федора прийшла значно пізніше.

— Тобі що не дає спати, рання пташко? — спитала вона невиспаного й блідого, як цей осінній день, учительового сина.

Данко не міг їй на це відповісти. Чому так рано встав? Сам не знає. Може тому, що сьогодні перший день навчання, а він учень четвертого, найстаршого у школі класу, а може... Чудний сон йому приснився перед світанком. Крізь дрімоту чув, як співають біля школи старі берези й акації. Могутню, урочисту пісню без слів співали, тихо похитуючись. Подумав спочатку, що це ангельські хори, про які любила часто розповідати мама, але, розплющивши очі, зрозумів, що не ангели, а такі схилені зажурені берези й горді акації ридають за вінком.

Вискочив на поріг босий, лише в штанцях. Надворі було тихо. Дивна мелодія розплилася молочним світанком над рівнинами за цісарською дорогою, холодним димочком закутала далекий ліс, пожовклими листочками впала беззвучно з беріз.

Зачудовано вдивлявся в непорочну красу осіннього ранку, чув, як стукотіло серце, ніжність розпирала дитячі груди, і хотілося чомусь заплакати. Данко соромився цих почуттів перед самим собою. А вони раптом нахлинули на нього м'якою хвилею. Таке було з ним уже не раз. У перші весняні дні він тулився до білокорії берези, влітку лежав горілиць у траві й годинами вслухувався в гомін неба — чудову мелодію, що її не вловити, не запам'ятаєш, хіба лише відчуєш серцем і в серці понесеш з собою на все життя.

Довго стояв хлопчина зачарований. Холодний димок розповзався по схилах горбів, білів у долинах; голубе небо розіп'ялося над землею — чисте і по-осінньому прозоре.

В хаті ще спали. Тихенько, щоб нікого не розбудити, Данко одягнувся, взув сандалі, ніжно поцілував у شوку Віру, в думці швидко помолився за неї до ангела-хранителя, щоб той дозволив їй ще трохи легенько похворіти. Тільки так, щоб це їй не дуже шкодило, а затримало вдома хоч на тиждень. Хіба гімназія втече од Вірки, коли вона трохи запізниться? Потім тихо вислизнув з хати.

Вбіг до класної кімнати попереду Федори. Тут тьмяно. З портрета кисло посміхається старий Мосціцький, каже тією посмішкою: «Як ви мені, діти, набридли — один бог знає». А на фронтальній стіні — нахмурений сердитий Пілсудський. Наїжачив вуса, брови, люто дивиться на стіну, де розчепірювся кігтистий орел.

Уява Данкова малює іншу картину. Якщо вже повинен бути на стіні хтось ласкавий, то хай Шевченко в кудлатій кучмі. Він говорив би: «Учітеся, діти мої, думайте, читайте», як ото в «Кобзарі». Якщо суворого, то нікого іншого, а Івана Франка. В нього очі не сміються, але й не блищать від ненависті й люті.

Данко прижмурих очі, і вмить у класі так сталося. Аж проясніло. Тато-учитель заходить, веселий, і каже:

— Доброго ранку, діти! Від сьогодні всі предмети, навіть історію і географію, будемо вивчати по-українськи, бо ж тепер ми вільні.

— А польської мови не буде? — чується з останньої парти тонкий тремтливий голосок Стася Якубського.

— Марш на Фальбу, в колонію, шляхто загродова! — відповідає замість тата Данко. Всі в класі рего-

чуть, аж стіни дрижать, і суворий Франко задоволено розгладжує вуса.

Раптом рипнули двері, і картина пропала. На порозі з'явився червонощокый Стась у білій роґатівці.

Данко затрусився.

— Чого прийшов, перекинчику? — кинувся до нього. Обережно оглянувся, чи хто не підслухає, не підглядає, а тоді схопив шляхтича за боки.

— Марш на Фальбу! Тобі нема доступу до української школи!

Стась залементував і кинувся тікати, але хтось заступив йому дорогу в дверях.

— Що сталося? — спитав Шинкарук хлопця.

Стась запручався.

— Тато вам покаже, кому нема доступу до руської школи! — плакав і погрожував.

Учитель силою завів Якубського до класу й зачинив двері. Грізно глянув на розгубленого Данка — бо ж чув майже все — і кивнув йому пальцем. Данко покірно підійшов.

Шинкарук перегнув сина на коліно і демонстративно, щоб бачив Стась, лупив долонею по м'якому місці.

— Оце тобі за передчасну перебудову школи, драбе один! Оце тобі за мое виховання, йолопе!

Стась зловтішно сміявся, шкiрив зуби крізь сльози.

— Бачиш, набрав, як бідний у торбу, — сказав Шинкарук Стасеві, закінчивши виховну операцію. — А тепер клади книжки і про це нікому ні мур-мур, бо будуть з тебе сміятися.

Коли Стась вийшов з класу, Шинкарук потряс за рамена сина, що стояв з закушеними губами від безсилої люті й кривди.

— Я що тобі казав — не задирайся з ним. Чи ти хочеш, щоб мене поліція забрала?

Данко гірко схлипнув. Так погано розпочався перший день навчання, а заповідався як чудово: музикою, мріями.

Батько погладив сина по чорнявій голівці.

— Мовчи поки що. Не пора. Я скажу тобі, коли буде можна.

Данко подумав, що вже м о ж н а, коли тато приніс до хати страшне і водночас цікаве слово:

— Війна. Польща не втримається... — Шинкарук об-

няв рукою за плечі схвильовану і занепокоєну дружину.— Не журися, старенька, гірше не буде.

Данко вибіг у садок, знайшов Віру, яка вийшла подихати свіжим осіннім повітрям, і кинувся їй на шию.

— Скоро не стане поліції, шляхти, і в школі будемо вчитися тільки по-українськи! — випалив за одним подихом.

Віра не зрозуміла цієї бурхливої радості.

— Що ти мелеш?

— Ходи до хати!

Після обіду прибіг до Шинкаруків переляканий Мендель.

— Пане учителю! Пане учитель! Ви чули? Ай-вай, ви чули?

— Чому ви так трясетеся, Менделю? — заспокоював учитель старого.

— Вай-вай! Гітлер іде сюди.

— Хто це вам сказав?

Мендель затиснув обома руками бороду і з надією глянув на вчителя.

— Хіба ви думаєте, що Польща втримається?

Шинкарук зам'явся.

— Ще рано про це говорити, Менделю. Скоро самі побачимо.

— Що побачимо? Єврейські погроми, кров!

Шинкарук у задумі крутив цигарку.

— У вас є ще турецький тютюн? Пришліть Іциком з'десять пачок. Треба зробити запас на час війни.

— Десять пачок?.. Це вам на три тижні. А війна — на роки!

— Думаю, що десять пачок вистачить. Ви поміркуюте здоровим глуздом, Менделю, і заспокойтесь. На заході — по сусідству Гітлер, на сході — Україна. Міцна Радянська держава. Нема поки що причин вдаватися у відчай.

Коли трохи заспокоєний Мендель вийшов, Віра спитала батька з наївністю гімназистки:

— Хіба більшовицька Україна — справжня Україна, татку? Адже там і прапор не український — червоний.

Шинкарук довго мовчав. Зважував кожне слово, перевіряв, чи сам вірить у те, що хоче сказати. Врешті промовив півголосом, більше до себе, ніж до дочки:

— Червоний прапор — символ революції. Він однаковий для французів, росіян, українців...

Розмова перервалася. До хати увійшов забруднений землею Василь Ковбанюк.

— Виорав, пане вчителю. Новину чули?

— Авжеж,— стиха відповів Шинкарук. Його бадьорий настрій враз погас. Тривога почала непомітно прокрадатися в душу.

Віра уникала Василевого погляду. Незручно було їй з ним ще з часу тієї зустрічі на царині, відтоді, як відчула його гарячий погляд на своєму обличчі. Так міг дивитися колись на неї тільки Василів брат, Іван. Чому — сама не знала. Зустрічалися вони дуже рідко і зовсім не мали про що розмовляти. Іван запитував, чи не їде на неділю додому, вона відповідала «так» або «ні», проте ніколи не йшли до Загайпілля разом. Василь не подібний до Івана, а погляд у нього той самий. Їй було приємно, коли Іван так дивився на неї. Їй ставало моторошно від такого ж Василевого погляду. Наче боялася платити такими самими, ще невиразними почуттями обом братам відразу. Думала тепер про Івана. В серці загорілася мрія: повернеться колись Іван і питає ще раз про те, про що питав тоді, коли жив у селі. Вона йому нічого не відповіла. А тепер... Чи скаже?

Від Василя не сховалося те, що Віра не хоче з ним переглянутися. Гірко стало на серці. Шинкарукова запросила до столу. Василь відмовився. Він орав стерню на узбіччі й мріяв — ой, дурний же! — мріяв, що обід винесе в поле вона, Вірка. Від цих думок день погіднішав, повітря теплішало, і, здавалось, вгорі над головою тремтів жайворонок. А тепер у хаті вчителя побачив те, чого не помічав у полі: небо затяглося важкими свинцевими хмарами, холодно, осінь.

— Нам, хлопам, війна не страшна,— міркував, як господар, Василь.— Все їдно, в полі робити. Хіба те, що на фронт заберуть...

— Так, на війну вже й ти підеш,— підтвердив Шинкарук.

Віра сказала, не дивлячись ні на кого:

— Може, з тюрем повернуться...

Василь намагався вловити, що ховається за цими її словами. Промовив повагом:

— Дай би то бог.

Увечері до вчителя завітав Якубський. Шинкарук з почуттям тривоги чекав, що солтис почне про сьогоднішню бійку їх синів. Якубський, проте, не нісся високо. З недовірою, як завжди, але шанобливо запропонував учителеві провести в школі патріотичний захід: для того, щоб вселяти в людей бадьорий дух, співати щодня на уроках «Єще Польска не згінела», а перед уроками проводити молитву за перемогу Речі Посполитої у війні. Стримуючи злий сміх, Шинкарук обіцяв це зробити, якщо прийде таке розпорядження з інспекторату. Чемно порадив незадоволеному Якубському звернутися з цією пропозицією до інспектора шкіл Білоуса.

IX

У п'ятницю Загайпільля плакало й ридало, як на десятку похоронів, і узлісся кривавилось чи то від цього плачу, чи від осені червоним листям бучини. Із села від'їжджали на польсько-німецьку війну. Мобілізованих було близько двадцяти, а між ними Пилип Опришко, Павло Циганчук, Василь Якимів та Семен Юзюк.

Андрій, батько Пилипів, як завжди спокійний і понурий. Ридаючим матерям здається, що він щось знає, тому й не журиться. Заглядають в його глибоко посажені розумні очі й питають:

— Що то буде, що то буде, Андрію?

Мовчить Андрій. З невмілою ласкою гладить важкою рукою по плечу Марію Ковбанючку, матір Василя та Івана, і підбадьорливо, не сміючись, підморгує їй кризь прихований смуток. Вона заспокоюється від його погляду, стиха схлипує, а серед горя блідою смужкою вириває давній спогад, такий недоречний сьогодні, збуджений хіба лише твердим дотиком кістлявої Андрієвої руки. Це саме пригадується й Андрієві, хоч, здається, не було того ніколи, а якщо й було, то давно вже завмерло в зачерствілих серцях.

...Ці рапаті долоні ласкаво й гаряче гладили колись Маріїні щоки, плечі — душу виймали в палких обіймах... Перегоріло, перетерпілось. Якби Андрій мав тоді хоч латочку землі, то, може, тепер обоє проводжали б своїх дітей, разом ділили б горе, і не пригадувались би далекі роки від одного лише дотику до плеча.

Далекі роки... Нема чого нам нарікати на долю, Андрійку. Ти повдовів і тужив за своєю жінкою, а я плакала нині, коли Яким ішов на шарварок до гміни, бо за все життя він не скривдив мене ні словом. Але спасибі, Андрійку, що ти не забув того молодого, яке вбралося вже в шкаралупу старості.

Спасибі й тобі, Маріє... Я вже не вмію обнімати й любити. Я вічно понурий, злий, а твій стрункий стан зігнула жура, хоч Яким не скривдив тебе й словом. Дякую, Марійко, що заглянула тепер в очі, не забула того старого, що й зараз молодіє в серці.

Мовчки розмовляють — такі зараз рідні й близькі. Тужно поглядають на дітей — Пилипа й Василя, — чужих один одному.

Андрій не цілує Пилипа на прощання, тільки міцно тисне йому руку, а Марія вмливає на грудях Василя. Другий син!

Андрій не подає руки Василеві. Думає про Івана. Два брати, два різні брати...

Павло Циганчук підпив і співає тієї, якої співали ще його діди, — про піску жменю, що ніколи не зійде на сірому камені, — співає і сміється, обнімає дівчат і чужих молодичь, бо йому нікого більше.

Василь блідий як стіна. Він шукає очима в натовпі Віру, та не знаходить.

У Семена дивний вираз обличчя. Йому здається, що тримає в руках дорогоцінний скарб, і тому щастя малюється на устах, а разом з тим з очей пробивається тривога, що скарб цей у нього заберуть.

Семена проводжає Оленка. Вона не плаче, не голючить. Бліді, вночі виплакані очі блукають по людях, хочуть зрозуміти, що діється довкола, чому народ зібрався. Судорожно стискає Семенову руку, впевнюється ще і ще раз, що він тут, біля неї.

...Мусить бути тут. Тепер і завжди. Вона його дружина, хоч піп не об'явив у церкві ще й першої оповіді. Вперше в житті стала чиеюсь. Прийшла до Семена чистою, бо все, що було, змилося стражданням, викупилося горем і забулось у великому й світлому першому коханні.

Це сталося вчора. Семен повернувся з військової комісії і зайшов до неї. Незрозумілий плач Оленки в ту ніч, коли він розправився з Ясем Якубським, людські

поговори, шарварок на Фальбівському аеродромі — все це спиняло й мучило Семена. І нарешті прорвалося. Відчув, що жити без неї несила. Він біг, поспішав, боявся, що не застане її, що вона зникне з села так, як і з'явилась. Увірвався до хати, в шаленому вихорі почуттів схопив на руки Оленку, наче стеблину, обсипав поцілунками, стискав до хрускоту в дужих обіймах, поки все не забулося в рожевому чаду... Безсила від першого в житті щастя, Оленка без страху чекала його докорів. Не боялася тепер. Вона розкаже все до крихти цій рідній людині, щоб щастя було повним, хай йому тільки хвилина віку.

— Семене, Семенку, слухай... Я хочу, як на сповіді, все... Я не можу цього перед тобою таїти...

Але Семен закривав їй уста поцілунком і шепотів без кінця:

— Не треба, я люблю тебе... Жінка, дружина моя. Нині й навіки.

...Оленка не може до краю збагнути, що зараз буде, що станеться. Під'їжджають фіри, набиваються люди, жінки хором знімають лемент, кричать діти, а Павло Циганчук завів рекрутської пісні.

— Ге-е-х! — Зриваються з місця коні, валка вирушає в напрямі тракту.

— Семене, сідай, бо пішки підеш!

Семен рвучко обнімає Оленку й на ходу вискакує на підводу.

Нема... Оленка стискає долоню в кулак, але руки Семенової вже немає. Де він? Де... Де?!

Тільки курява від підвід стелеться по жовтому березняку край дороги, а вслід — затихаюче голосіння жінок.

— Семе-е-не-е! — Крик розпачу продирається крізь горло.

Оленка біжить слідом за підводами, що вже виїхали на царину, хустина злітає з голови, люди кличуть — не чує. Враз підломлюються їй ноги, і вона падає ниць у дорожню пілюку.

Опам'яталася від дотику холодної трави на моріжку край лісу. Над нею схилилася заплакана Ганна Сторожучка. Кого ж вона виряджала, за ким плаче зараз? Адаже ні сина, ні чоловіка в Ганни немає.

Обидві самотні, обидві красиві, одним горем зажу-
рені, обнімаються, як рідні сестри.

В неділю Клим Запоточний пропивав у Менделя заробленого на музиках злогого.

— Ти постав мені, крамарю, таке на стіл, щоб ба-
гачам очі на лоб вилізли, коли побачать бідняцький мо-
горич!

— Кому ставиш могорич, Климе? — нагнувся Мен-
дель над столом.

— Сам собі, Менделю. Нема ні одної людини на
світі, щоб була варта мого могорича.

— Ц-ц-ц! А то відколи ти таким великим цабе
став? — Мендель підсів до Клима. Він уже добре знає
загайпільських селян. Вони, як політичний барометр.
А ще й тепер. У перемогу Польщі ніхто не вірить. Хто
прийде їй на зміну? Німці... А може, червоні? Різні чут-
ки ходять... Коли в Пушкаря очі бігають весело, як мас-
ляні кружальця у борщі, — холоне душа в Менделя. Ба-
дьориться Клим — значить, добрі вісті: не бути єврей-
ським погромам на землі галицькій.

Клим бачить, як Мендель аж труситься з цікавості,
як страх і надія міняться у вицвілих очах і на помор-
щеному обличчі крамаря.

— З політики не скажу тобі нічого нового, Менде-
лю. Будемо сподіватися на краще. А от чому я не можу
поставити нікому хоч би такий маціцький келишок го-
рілки — скажу. Багач продав чортові душу, він не вар-
тий і краплі чистої води, не то що монополюки. Бідняк
продав багачеві силу й тримає його на цьому сві-
ті — за що йому? Одні пани, другі раби, а душі чист-
тої як сльоза нема ні в кого. Та хоч би моя Явдоха.
Бідне вже таке, що руб руба не держиться, а за Пуш-
каря на хресті розіпнеться, коли захочеш. Один я, Мен-
делю, живу, як та пташка божа, що не сіє, не жне, а
годується. Піснею, музикою живу, гейби отой соловейко
на калині.

Клим замріяно дивиться кудись повз Менделя, і
худе обличчя кольору глини молодіє. Закидає назад
голову, випиваючи першу чарку.

— Ти готуй мені, Менделю, добре випити й заку-
сити, бо так мені випало ниньки — побути з самим со-

бою. Не бійся, в борг не беру. Є в мене, крім золотого, ще й дрібняків ціла купа. Наливай і слухай. Ще нікому цього не говорив, а тобі скажу, щоб ти знав, хто такий Клим Запоточний.

Він понижує голос і киває Менделеві пальцем.

— Кілька років тому запросили мене з цимбалами у Хімчин. Виставу там ставили якусь таку, що в ній треба на цимбалах грати. Пішов я. А то, брате, не вистава, а цілий тїятр з косівської «Просвіти». Там тобі у ту читальню як увалило людей, а більше всього панства. Пани, а по-українськи так файно говорять, як всі люди. Вітаються, всміхаються, хлопам руку подають. Як думаєш, що брешу, спитай у Ганки Сторожучки. Вона ще дівчиною була, коли грала у тій виставі. Ой, кажу тобі, що то за дівка! Як вона грала! Як заломить руки, як заплаче: «Михайле, Михайлику, на кого ти мене покидаєш? Що я без тебе на світі зачну?» Не пам'ятаю, як називається тота вистава, але панночки в першому ряді носами форкають, а сільські дівчата заводять, як на похороні. І я, бігме, спідню губу кусаю, аби не заридати. То-о вистава була! Ну, а мене запросили грати. Як врїзав я дрібненької, та ще дрібнішої, та такої, що сказати не годен, як підуть на сцені ті артисти в танець, не як на виставі — на весіллі гейби! Зійшов я зі сцени — мокрий, аж підбігає один пан і за плечі мене, як колегу! «Звідки ви такі взялися?» — питає. — Загайпільський, — відповідаю. — «Де вчилися?» — Та, — кажу, — такі школи та курси, а ще й нїверситети пройшов, що дай вам боже їх не знати. — «А ноти знаєте?» — Та як же, знаю. Якби не знав, то б не грав. Вони, ті ноти, пане добрий, всюди: в голові, в серці, в повітрі — словом, у всій природі. — Він засміявся та й каже: «Знаєте що? Я сам зі Львова, тїятральний чоловік, їжджу по селах, талантів шукаю. От у вас знайшов справжній талант». Я як зарегочу! Талан знайшов! Полотняні гачі, згрібна сорочка, цимбали — це ще є, а талану не було ніколи, хїба що моя Явдоха, дні б їй вийшли. Але пан вперся: є та й є! «Ходіть, — каже, — до мене в тїятр. І гроші будуть, і слава буде». То я собі тоді подумав: «Най вже краще слава ходить про тих молодичь, що їм чоловіків замало, або про злодіїв, а я хоч бідний, та чесний і ще не заслужив на те, щоб про мене слава ходила». — Ні, — кажу, — не хочу слави. — А пан не відсту-

пає: «Підпишуй контракт, і — хоч завтрашньої днини». Як я кинувся! — Контракт? Ти що, купити мене хочеш? — Пан злякався, вмовляє: — Ні, брате, коли хочеш, я поведу тебе в Загайпілья, там є такі, що за гроші не тільки себе — рідну маму продадуть. Маєш тобі Якубського, маєш тобі Пушкаря!

Мендель не міг перебити Кліма, бо той розговорився, як доброго року. Чухав бороду, ніяково й з острахом поглядав на двері, де стояв червоний від люті Микола Пушкар і дослухував Климову розповідь.

— Ти що там гавкаєш? — процідив Пушкар, і лице його сіпнулося судорогою.

Клим спокійно глянув на Миколу.

— Якби я гавкав, мене давно зловив би гицель. Ну, Менделю, не вовтузся. Давай і другу чарку, бо як-не-як, а кровний по жінці об'явився.

— Я з тобою на одній милі й по потребі не сяду, не то за один стіл, жеброта! — аж захрипів Микола. — Дай, Менделю, пачку махоркових.

Клим гонористо вихилив чарку і закусив в'яленою рибою.

— Ех, Миколо, Миколо! — похитав він сумно головою. — На твоєму місці я поставив би зараз літру на стіл. Всі ровесники твого Леська за «ойчизну» воюють, а він собі парубкує. Але тепер Леськові легко парубкувати. Павла нема, Пилипа також нема, хто буде в спину гнати з вечорниць?

Микола лупнув очима, одвернувся.

— Та й Семена нема. Дівки, казати, без нагляду залишилися. Словом — воля! Тепер, куме Миколо, ваш Лесько зможе собі дівчину знайти.

Кинувся Микола, як старий півень, тріснув кулаком по столу.

— Голота жебрацька!! Ще одне слово, і я тебе, чорта кривого, на вулицю винесу!

Клим спокійно вихилив чарочку.

— Десь-то наші хлопці, — вів далі, — кров проливають за Річ Посполиту... Гай, гай... А чи то правда, Миколо, що твій Лесько півлітри олії випив і на огляді не втримався та й у штани...? То через це його не взяли?

Позеленів Пушкар. Це була правда. Лікарі вияви-

ли дизентерію і відпустили Леська, але зате все село стало глузувати, і парубкові годі було на вулиці показатися.

Схопив Пушкар Кліма за груди. Шарпнувся Клим, відскочив.

— Слухай, Пушкарю,— сказав з притиском.— Не простягай руки, бо короткі стануть. Дивись, щоб ти потім не вилизував того, що наплював. Часи, куме, тепер непевні. Може обернутися драбинка.

Клим сам не знав гаразд, що має на увазі, але Пушкар охолов, як водою облитий. Хтось недавно пустив чутку, а вона, як свіже повітря в затхлій кімнаті, розійшлася по селу. Хто вірив, хто ні, а говорили всі. Багаті боялися, заперечували, бідні потайки раділи, дехто казав: гірше не буде. А чутка водою крізь діряву гать просочувалася: червоні мають прийти.

Пушкар сплюнув і вибіг з крамниці. А Клим наливав чарку за чаркою, викладав з кишені всі гроші, які мав, і кидав Менделеві на стіл.

— Наливай, Менделю. Най уп'юся ще раз за польські гроші. Най могорич поставлю собі за те, що ні силу, ні душу не продав нікому, що ніби та пташка — не сію, не жну, а живу на світі, за те, що хоч раз на тиждень приношу людям радість: або дзвоню, або граю, а все на славу людську і божу.

Клим втопив пальці в сиве рідке волосся, посоловімі очі підвів на Менделя.

— На тобі решту, більше не маю. Але те вшистко єдно, скоро ними буде твій Іцик гратися. Наливай...

Х

За кілька днів до війни Антін Кривда отримав з Станіслава завдання провести антифашистську агітацію на Запрутті, знайти людей, які могли б організувати партизанське підпілля на випадок німецької окупації, і залучити до антифашистської роботи місцеву інтелігенцію. Після цього негайно виїхати до Львова.

Кривда зупинився у Хімчині. Тут він познайомився з міцним, як чавунна штаба, і невблаганним у своїй лівій крайності Андрієм Опришком.

Хімчин славився найсильнішою в запрутських селах просвітянською філією. Її роботою Антін давно цікавив-

ся. Тут «Просвіта» побудувала великий Народний дім, організувала міцний драматичний колектив, приватну українську школу, жіноче товариство.

Кривді легко було переховуватися в Хімчині. Сюди часто приїжджали з Косова то артисти з виставами, то хтось з інтелігенції читати лекції або нові керівники хімчинського драмгуртка.

Антін сам іноді дивувався, як йому легко працювати з людьми, завойовувати в них довір'я. Колись, замкнений в собі, він один шукав дороги в боротьбі. Боявся страйкарів, демонстрантів, боявся мас. Але сили наростали, набрякала душа думками, гнівом, словами, і коли вони знайшли свою мету — їм тепер не було ні краю, ні дна... Він непомітно підходив до гурту газдів, коли вони розмовляли за дзвіницею біля церкви або коло читальні, і прислухався. Людей цікавили ґрунти і межі, цікавила політика, історія, і Антін розповідав. Умів він робити це цікаво, просто. Навіть діти, що товпилися за спинами дорослих, відкривали роти і перешіптувалися: «Це хто, новий учитель?»

Кривда швидко зорієнтувався, в чіїх руках хімчинська «Просвіта». Молодий газда Михасюк, син сільського багача, був колись першим парубком на селі. Грав він і у виставах. Не любили його хлопці, але боялися, бо міцний був і в руках, і у владі. Скільки він скривдив дівчат, скільки крові пустив з парубків, коли який виступав проти нього, — ніхто його за це не карав. Тому, коли на зборах представник з Косова висунув кандидатуру Михасюка на голову філії, ніхто не смів заперечити. А справи в «Просвіті» відтоді пішли по-іншому. Михасюк робив усе на догоду владі. Він, правда, не міг припинити вистав, щорічних фестивалів, які тут стали традицією, зате про все, що проводилось, знала поліція і головне — громадські кошти вже не йшли більше ні на будівництво, ні на бібліотеку.

Люди ремствували, та мовчали, а комуністи — Антонові було дивно — зовсім не брали участі в роботі «Просвіти». На зборах осередку він заговорив про це.

Опришко, який був тепер секретарем комуністичного осередку трьох сіл — Загайпілья, Хімчина і Зібранівки, кинув важкий погляд на Кривду.

— Якби ми приєднались до «Просвіти», наш осередок розсипався б давно, як це сталося по інших селах.

А в нас зберігся ще актив і треба ним дорожити. «Просвіта»—націоналістична організація, товаришу Вірний,— підкреслив він,— і чому ми стали в опозицію до неї, здається, ясно.

— Нічого вам неясно, товаришу Опришку,— підвівся Антін і сам відчув, що втрачає спокій.— «Просвіта»— народна організація, і ми не маємо права без бою віддавати її багатіям. Хіба ви не розумієте, чому не іншого, а саме Михасюка вибрали головою?

— То що, по-вашому, ми повинні йти до них і разом з ними співати «Ще не вмерла»?

— Ми повинні йти туди і знайти людей, які хочуть співати «Інтернаціонал». Чого варта наша робота в чотирьох стінах?

Опришко здався. Занепокоївся Михасюк. З якогось часу він почав вчувати, як шепочуться по кутках читальні ті, кому не було місця в передніх рядах біля сцени.

— Словами голову туманить, а кошти кладе у свою кишеню. Вірний добре говорив.

Хто такий Вірний? Може, це той самий клятий Опришко, якому ні поліція, ні тюрма не страшні? Але ж він ніколи не втручався у просвітянські справи.

Незадоволення Михасюком росло, і дехто вже вголос говорив за дзвіницею:

— Треба нам бути в управі. Ви скажіть: відколи школу побудували, а це вже коли було, управа не відзвітувалася перед громадою ні на один злотий. А скільки концертів та вистав! А скільки пожертв! Хіба не могла б громада хоч пасовиська прикупити за ці гроші?

— Ая, ая. Вірний про це якраз і говорить.

Хто такий, до біса, Вірний? Та нарешті Михасюк побачив «приблуду». Це було на тих зборах, коли Кривда виступав зі сцени, розкриваючи правду людям. Тоді врятував Михасюка Василь Ковбанюк.

Кривду не роззброїла невдача. Навпаки. Він побачив, що цей юнак, а він брат Івана Ковбанюка, може допомогти йому. Хлопець зумів провести збори проти комуністів, виходить — має вплив серед молоді.

— Треба зацікавитися Василем,— сказав Антін Опришкові.— З таких люди бувають. Треба знайти причину, за що він ненавидить однопумців свого брата.

— Причина відома. Гонор втратили газди, маєток

пропав через безбожну комуну/ сина в пани не вивели. Та чи може Яким Ковбанюк виховати таку людину, яка думала б про щось інше, крім себе?

— А Іван?

— Івана не Яким виховував, а партія. А цей, тьху! Хавку розкрив до мене на вулиці гірше Пушкаря: брата йому збаламутив!.. І взагалі, дали б ви собі спокій з вашою «Просвітою».

— Важка ви людина, Андрію,— похитав головою Кривда.— Вам у відкритому бою добре: таких вороги бояться і втікають, гублячи штани. А в підпіллі треба гнучкості.

Опришко не розумів слова «гнучкість». Він ненавидів це слово і дивувався, що його може вимовляти така людина, як Вірний.

З Андрієм стало важко працювати. Він все більше озлоблювався, ставився до «Просвіти» не з меншою ворожістю, ніж до поліції, і замість притягати людей, відштовхував їх від комуністів.

Першого травня Василь з хімчинськими парубками побив вікна в хатині, де зібралися комуністи. Опришка, на щастя, не було. Він убив би Василя. Але тоді Антін вирішив ще раз поговорити з Андрієм.

— Що ми робимо з вами? Ми віддали чудових хлопців Михасюкові, а він дав їм у руки палиці проти нас. Хто винен у тому, що нас залишилася жменька? Гадаєте, Іван похвалить вас колись, що ви пустили його брата самопасом? І не тільки його одного. Якби ми вміли працювати, ці хлопці пішли б до нас на сходку, а не вікна бити. І в хімчинській «Просвіті» пішли б справи тоді інакше.

Андрій шипів:

— Бандит, гадюка! Жаль, що Маріїн він — задушив би! Та ми за нього ще візьмемось, коли Іван повернеться.

Кривда думав інакше. Тісто треба вміти ліпити. А Опришко не скульптор — рубач. Оце недавно Антін бачив Василя на фестині. Нема нічого бандитського в його обличчі, хіба одне недовір'я до чужих людей і страх перед тим, що загрожує селянському спокою. А й справді, хіба мало горя завдав хлопцеві Іванів арешт? З останнього тяглися — втіху хотіли бачити, Василь наперед пишався братом, і раптом брат—злочинець. По се-

лах ще не всюди вміють розрізняти політичного в'язня від курокрада. Кримінальник — одне ганебне слово. Це складна справа. Нічого дивного, що хлопець озлобився на комуністів. Хто роз'яснив йому?

Кривда й Опришко стали рідше зустрічатися. А останнім часом Антін перебував у Станіславі. Та коли отримав завдання організувати антифашистське підпілля, він одразу подумав про Опришка. Ця людина тверда як граніт. Його не зламаєш. Тільки на нього можна поклатися.

Антін виконав завдання. Сьогодні йому конче треба сісти в поїзд, бо завтра поїзди можуть уже не йти. По дорозі на Фальбу він ще раз поверне до Опришка.

Було вже близько півночі, коли Антін минув царини і підходив до Дідицького. Знову він у Загайпіллі і знову вночі. Колись ще прийде сюди. Назве себе на імення, порозмовляє з людьми, розповість їм про свого брата, який загинув на барикадах, про сестру Оленку, що загубилась між чужими людьми. Їй бідній і в тюрмі не дали жити. Напевно, вона замерзла десь на вулиці серед зими або наклала на себе руки.

Ішов, і вже інша туга краjala серце, як циганська скрипка — ніжно, боляче, глибоко. Чи зустрінеється з Юлею? За три роки ні одного листа, ні одного слова. Знав тільки, що вона на волі. Про це довідався від людини, яка колись принесла йому його книгу «Від Вісли до Одера». Багато міг би розповісти Антін про свої пригоди, про свою працю в підпіллі. Про все розказав би, тільки не про те, що відчував, коли відкрив тверду обкладинку невеликої книжечки і прочитав: «А. Кривда. Від Вісли до Одера. Розвідка». А під заголовком таким знайомим почерком кілька слів: «Всі негоди стануть нашим щастям, коли ми вистоїмо проти них. Юля».

Юлечка... Він пройшов з цими словами не одну круту стежку, забуваючи іноді, хто їх сказав. Ні, не забував. Він тільки ніколи не віддавався мріям, волів скрипіти зубами, ніж зітхати. А тепер думав тільки про неї. Про свою Юлю.

Антін перескочив потічок. Під лісом виразно затемнів силует Опришкової хати.

...Стомлений день вкривається курявою і сповзає за обрій. Холодний, останніми росами споліскуваний, піднімається вечір в оранжеве небо. Вимітає останні промені осіннього сонця, засвічує зорі на небесному склепінні, розкочує сувій Чумацького шляху від Пруту ген аж за перший гребінь гір.

Осіння пташка, як відгомін літа, заскиглить у кущах на Дідицькому й затихне.

Заскиглить і затихне. Так само, як оце тепер у худих і твердих, наче камінь, Андрієвих грудях. По тих грудях, казав Опришко, можна фірою проїхатись, як по току. Вже давно в них, здавалось Опришкові, нема ні краплі ніжності, ні сліду веселості, ні крихти любові, а тільки лють і ненависть, і та сила, що запеклась, наче сталь у горні, по війнах та тюрмах.

Ніхто не бачив, щоб Андрій сміявся або жартував. Не пив, не радів, не співав на своєму бідному весіллі. Не плакав на похороні своєї Гафії. Камінь каменем. Не засумував, коли Пилипа забрали на війну. Можливо, десь глибоко в душі були і радість, і сум, і розпука, але не бачив цього ніхто.

Чотири рази забирала його поліція з Дідицького, чотири рази повертався — то за рік, то за півроку, іноді через два дні — побитий, аж чорний, та завжди однаковий: понурий і міцний. Всі, хто знав його, відчували ту силу, яка струмила з його очей, із скупой мови. Чи на яких зборах, чи в гурті біля «читальні» — сказав, як прилатав: ніхто не сперечається з Андрієм. Мудріший він, сильніший. Сам Якубський, могутній своєю владою, тремтів перед ним, мов горобець, затиснутий у жменю, хоч приходив до Андрія з жандармами.

Та от щось діткнуло черству душу Опришка, і він оце з якогось часу висиджує вечорами на порозі своєї хати, вслухається в гомін ночі та в стукіт свого серця. Весняним леготом по зашкарублій землі дихнули далекі спогади і топлять-топлять день у день те, що нашаровувалося роками — лють, злобу. І жаль йому цих вірних попутників свого життя, бо не одну біду допомогли витримати, і радий: може, прийдуть кращі дні — іншою людиною треба стати.

Марія... Чому саме тепер пригадалося все те, хіба мало разів зустрічав її за ті довгі роки?

...Після того, як Маріїн батько навідріз відмовився

видати свою дочку за безземельного Опришка, пішли такі події в світі і так вони закрутили Андрієм, що все можна було забути. Фронт, російський полон, знайомство з більшовиками, революція, третій похід Антанти, відступ од Вісли. Потім — організація комуністичного підпілля на Галичині.

Андрій повернувся до Загайпілля через шість літ. Першою людиною, кого він зустрів, була Марія. Зігнувшись на кладці біля потічка, гупала праником по скрученій білизні — прала. Стрепенувся Андрій, зупинився як укопаний. Він часто згадував Марію, першого зустрічного спитав би про неї, але побачити її саму, таку рідну, близьку, тут, на краю села, не сподівався.

Марія впустила праник. Не бачила, як він плюснув у воду і поплив за течією.

Гарна була тоді Марія. Чорнобрива, свіжа, туга. Гаряча хвиля заплеснула Андрієві мозок, він кинувся до кладки і тут... Запхінькала дитина під кущем верболозу. Зупинився Андрій, повів долонею по обличчю, немов зсунув з нього павутину.

— Твоє, Маріє?

— Моє, Андрію...

— За ким ти?

— За Якимом.

Маленький хлопчик у короткій сорочечці став перед Андрієм, цікаво приглядаючись. Нагнувся над дитиною.

— Як називаєшся, синашу?

— Іванко.

— Скільки тобі років?

Хлопчик не відповів, дивився на маму.

— Третій, — сказала Марія.

— Міг би бути наш, — зітхнув Андрій.

Мовчала.

Ніхто відтоді не бачив Андрія веселим. За два роки він привіз з сусіднього села русяву хворобливу дівчину і справив на Дідицькому сумне весілля. Коли Пилипові сповнилося десять років, похоронив Гафію.

Хто любив, хто ненавидів Опришка в Загайпіллі. Але ніхто не міг бути до нього байдужим. Було їх два в селі, кого називали комуністами: Андрій і Мілько Циганчук. Мілько загинув ще в двадцять четвертому році під час першотравневої демонстрації в Заболотіві. Опришко також брав у ній участь і відсидів після цього

один рік. Після смерті Гафії став потроху господарювати, щоб довести Пилипа до своїх літ. В той час по-сусідніх селах цікавився роботою «Просвіт», організував передплату комуністичних газет. Поліція не переставала стежити за ним. Арешти, тюрми, побої...

І нарешті за довгий час повеселів Андрій. Неждано-негадано зайшов до нього Іван Якимів, обсмійаний багачами гімназист, і сказав пароль. Не повірив спочатку, але повірити мусив. Члена КПЗУ Івана Ковбанюка Станіславський окружком послав у запрутські села. Той самий хлопчик, який колись не вмів сказати, скільки має років, той самий вчений синок Якими й Марії, якого Пушкарі підняли на глум після виключення з гімназії, покорив Андрія Опришка своєю енергією, розумом і організаційним хистом.

У Загайпільлі почали засновувати свою «Просвіту». Школу збудували на кошти громади. Потім взялися за читальню. Іван керував аматорським драматичним гуртком, гуртував навколо себе молодь. Перелякані Якубський з Пушкарем кинулися вибивати клин клином. Вони також за «Просвіту». Хіба їм не хочеться, щоб у селі була своя читальня? Не гірші, мовляв, від хімчинських. Молоді хай п'єси ставлять, а вони, досвідчені газди, за будівництво візьмуться. Перехитрили. Підписали контракт, продали березину, а за виручені гроші привезли... підвалини. Куди поділися кошти? Підвалини трухлявіли на толоці, а Якубський спокійно будував нові стодоли.

Почав Іван шукати правди, бунтувати село. Івана підтримували молодь і газди. Деякі, а найбільше-таки, Яким, говорили:

— Нащо нам та «Просвіта»? Землю порпав би та не кликав біди на село.

Не слухали, а потім біда навчила. Поліція зробила в Якимовій хаті обшук. Знайшли комуністичну літературу і револьвер. Допитували в школі. Били, відливали водою і знову били. Нікого не видав Іван. Повели через Дідицьке на тракт і — понині. А за кілька днів після цього поліцаї бушували у селі. В кого курник розвалили, в кого зерно із шпихліра на дорогу висипали. Били вікна, били людей. Сказали тоді навіть колишні активісти: «Була б «Просвіта», якби не комуністи. Від них уся біда». Цього й треба було Якубському. Хай там

по інших селах і на головах ходять, а в Загайпіллі му-
сять бути спокій.

Знову спохмурнів Андрій. Втратив вірного бойово-
го товариша. Виростав брат Іванів — Василь, і диву-
вався Опришко: різні вони. Той горів за людей, цей
гнувся над косою і думав тільки про себе. Залишилося
троє комуністів у селі: Андрій і Пилип Опришки та Пав-
ло Циганчук. Це мало, дуже мало. Особливо після роз-
пуску партії. Але і тепер Андрій не опускав рук. Він
сам організував у Хімчині новий осередок комуністів,
став його секретарем. Та все більше озлоблявся Оприш-
ко. Він відійшов од просвітянської роботи, з Вірним по-
чались у нього непорозуміння. Вічна гарячка, робота,
боротьба і ненависть висушували Андрієві душу.

...І ось, коли проводжали своїх синів на війну... Від-
крилась раптом завіса минулого, все пригадалось від
дотику до похиленої спини Марії.

Скиглить в куцах осіння пташка. Заскиглить і за-
тихне... Минуло, перебігло життя, як незакінчена пісня.
Чи варто було жити, чи виправдав Андрій своє існуван-
ня на світі? Чи та невпинна боротьба замінила йому те,
чого ніколи не мав: сердечне тепло кохання?

Скиглить забута пташка на узліссі. Далекий Чума-
цький шлях біжить від Пруту ген аж за гори.

Андрієві не хочеться йти до хати. Відколи нема Пи-
липа, там — пуста. Краще посидить на порозі.

Вже третій тиждень точиться війна. Про її перебіг
годі що-небудь докладно довідатися. Хтось казав, що па-
дали бомби і на Львів, звідкись долинула глузлива
чутка, що німецькі літаки бомбардують Варшаву гарбу-
зами. Але Опришко не потішав себе такими новинами.
Знав — розпочалася війна, а не забава. Англія і Фран-
ція оголосили війну Німеччині. Гітлер просувається
ближче до радянських кордонів, незважаючи на те, що
між Німеччиною і Радянським Союзом існує договір про
ненапад. Якби повернувся Вірний, він знає, напевно,
більше...

У Кліма Запоточного вже погасло світло, в Оленки
блимає ще каганець. З села не долітає, як бувало, гомін
та спів молоді. Тихо, мов у лісі перед світанком, коли
засне вітер, дожидаючи першої рожевої смужки на обрії,
коли не дрімать птахи й чекають у тривозі: чим роз-
почнеться день — сонцем чи туманом?

Чиясь невисока тінь майнула впоперек дороги до Опришкового обійстя. Андрій насторожився, вдивився в рідкі сутінки. Розпізнав знайоме обличчя і підвівся назустріч.

— Товариш Вірний?

— Ага. Добрий вечір.

— Я вже думав, що не побачимось. Не поїхали до Львова?

— Сьогодні їду. А може, пішки доведеться йти.

— Чому?

— Німці оточили Варшаву. Польський уряд повністю деморалізований і доживає останні дні. Армія розбрелася. Тільки деякі частини вступають в сутички з німецькими військами...

— А які вісті зі Сходу? — нетерпеливився Андрій. Кривда усміхнувся.

— А який настрій у селі після нашої роботи?

— Добрий настрій. Нашому вчителю до марксизму, як від землі до неба, проте я не сумніваюся в його чесності. Він сам переконаний у тому, що приєднання Галичини до Радянської України — найкращий вихід із становища, і в цьому переконує тих, кому довіряє.

— Більше від нього нічого не треба. А люди як?

— Навіть вголос говорять, що можуть прийти червоні. Бідні прицмокують — земелька буде. Якубський ходить сам не свій. Хтось доніс йому, що до Шинкарука приходять люди «на політику», і що думаєте? Сам зайшов до нього, без поліції, і, як сумірне теля, спитав єдине: «Що то буде, пане учителю, якщо Польща програє і сюди прийдуть більшовики?»

Кривда поклав руку на плече схвильованому Опришкові.

— Ще трохи почекайте радіти. А поширювати такі чутки треба. Головне — хай люди зрозуміють, що визволення з-під польського гніту прийде не з Заходу, як це твердять тепер націоналісти, а зі Сходу... При будь-якій нагоді активізуйте село: легально чи нелегально. Наладуйте зв'язки з сусідніми селами... Що ж... Прощайте.

Мовчки обнялися. Потім Кривда глянув на Опришка і зітхнув.

— А ми так і незнайомі з вами, Андрію, хоч зустрічаємося вже більше року. Я для вас — Вірний і все... Ви

й не знаєте, що ми близькі земляки. Пантела Бобик живий ще?

— Пантела? Аякже. Сусіда мій, он через потічок.

— Відколи він тут мешкає? Адже на місці його хати в селі давно бур'яни ростуть.

— Пантела не так давно тут побудувався. З приймачко живє... А ви... не з Хімчина часом?

Кривда задумався. Потім швидко проказав:

— Ні, ні... Колись вам усе розповім. А зараз ні говорити, ні заходити до Пантели не можна...

Ще раз потиснув Андрієві руку і подався на Фальбу, до поїзда. Опришко, не зачиняючи хати, пішов навідати вчителя.

На царині зупинився, глянув на хати, закутані в сутінки. Справді тихо, як перед світанком. Тільки рожевої смужки не видно над обрієм, тільки зірки ще не гаснуть.

Як розпочнеться ранок: сонцем чи туманом?

Попрошавшись з Опришком, Антін Кривда вийшов стежкою попри Пантелове обійстя на лісову доріжку до тракту. Одну мить завагався біля воріт: зайти! Не знати, коли ще тут буде. Так бажав зайти поговорити, хоч знав, що цього не зробить. Може, йому доведеться повернутися сюди для важливої роботи. Ні, не можна викривати себе зараз.

І пішов дорогою, не знаючи, що коли б постукав у темне вікно дякової хати, то відчинив би йому двері не старий Пантела, а його рідна сестра Оленка, яку не бачив від раннього дитинства.

Оленка спала, і їй навіть не снилося, що за ворітьми пройшов її брат. Якби зайшов, вона злякалася б його, як недавно Яся Якубського, а потім цілу ніч розповідала б Антонові жадливу казку свого життя, і з того часу склалась би в неї по-іншому доля.

Але так не сталося. Оленці снилися химерні сни; Антін поспішав на Фальбу до поїзда, не думаючи про Оленку.

Дрімала осінь у тихому лісі, сонно півкали в кущах пташки. Перетяла шлях стежина, побігла в хащі до підземного озера, потягнувши за собою разок дитячих спогадів...

«Коли це було?.. Скільки відтоді закарбувалось рубців на серці, закрілося зморшок на обличчі, засіялося сивини на скронях! Сьогодні я повертаюся з тисячної дороги у своєму житті. За мною дні, що стали моїм гартом. Передо мною — завтра моєї землі. Я жива невід'ємна частка суспільства. Я маю право боротися, радіти або гинути разом з людьми. Я найщасливіша людина в світі, бо своїми руками виборів для себе це право».

Дідицьке заховалося за лісом, асфальт на тракті заблищав до зоряного неба. По шосе без кінця їхали машини. Антін ще не знав, що це втікають до Румунії рештки польського уряду. Ганебно, безславно втікають.

Ніч ламалася до світанку.

Поїзд прибув на станцію без запізнення. Державна машина ще працювала, билася в агонії, махове колесо ще крутилося, хоч на ньому порвалися паси.

Антін сів у поїзд. Доїде чи не доїде до Львова? Байдуже. Треба буде — дійде пішки.

ХІ

Над Львовом небо по-осінньому прозоре, холодне, голубе, безхмарне. Лише іноді кучеряві баранчики перекояться краєм та й ті розвіються в повітрі легкими нитками бабиного літа. Воно всюди, це ніжне павутиння: на пам'ятниках, на хрестах церков, на одязі людей; ним переткався Брюховицький ліс за Львовом, обилеліся головаті верби вздовж Варшавської та підстрижені клени на Замарстинові.

Два тижні йде в світі страшна війна, а зовні ніби нічого не змінилось. Люди, як і колись, встають вранці до роботи, відкривають вітрини крамниць і майстерень, жінки поспішають на Краківський ринок запастися продуктами на день-два, і тільки тут відчувається воєнний настрій. Дорожнеча, неймовірні й правдоподібні новини, плітки й тривога та допитливість на обличчях людей.

Війну відчувають сім'ї, з яких забрали когось до війська; війна точиться у львівському підземеллі — в підпільних організаціях і партіях; йде боротьба за завтрашній день. Активізуються націоналісти й фашисти, готується народне ополчення на випадок німецької оку-

паціі. Над Львовом не рвуться снаряди, на львівські квартали не падають бомби, а війна йде — вперта й завзята. Це війна завтрашнього дня.

Над тривожним Замарстиновом — спокійна осінь.

Казьо Сарабай за старою звичкою (він так і помре шевцем, хай на землі навіть рай настане) стукає у майстерні молотком. Може, своїй жінці Марині майструє щось на зиму або й нічого не робить, та сидить, бо мусить сидіти. Казьо тепер незамінна людина. До нього заходять ті, кому треба зв'язатися з членами колишнього осередку. А головне, його особа поза будь-якими підозріннями. Він одружився, він заклопотаний голова сім'ї; син тупцює по підлозі, галасує — куди тут до політики. Поліція дала йому спокій раз назавжди. «Цей туполобий кривоногий швець — ідіот. А ми обшуки робимо», — сказали йому на прощання. Гаразд. Казьо не ображається. А собі ціну знає. Він став Людиною з великої літери, як любив говорити Мирон.

Через дорогу навпроти блукає по садку старий Мохнацький. Сивий, як голуб, борідка лягла на груди. Трохи згорбився, але очі світяться колишньою молодечею силою, і від старості, що колись його ламала, не залишилося й сліду.

Професор нервово походжає, він чекає на Юлю. Вона повинна прийти сьогодні з цікавими новинами. Обмацує червоні райські яблучка і золоті ренети, а думки крутяться довкола одного питання: «Що буде, яка зміна? Люди чекають її, плакають хороші надії, а воно може повернутися... як страшно може повернутися!» Але віра в краще безупинно нашіптує, твердить: «Не буде по цьому саду ступати німецький чобіт. На місці старої Польщі стане нова народна влада. Не уряд вистоїть проти фашистського заліза, не бездарна армія, що здатна тільки розганяти мирні демонстрації та вбивати безборонних людей, — народ вистоїть». Старий хоче в це повірити, бо страшно йому подумати, що на місці однієї неволі стане друга — страшніша.

Та що б не тривожило серце — добре, що воно може тривожитись. Бо хіба давно минув той час, коли професорові було все байдужим, коли він, переляканий життям, захотів піти з цього світу. Ніхто вже й не думав, що він підніметься з ліжка. Але несподівано прийшло пробудження.

...Це тоді Юля принесла невелику книжечку в червоній обкладинці.

— Поглянь, татку, прочитай,— попросила вона хворого Мохнацького.

— Не треба, доню. Я стільки прочитав книг, і... що...

— Хоч заголовок прочитай,— наполягала Юля.

Професор нехотя взяв книжку, і враз його тьмяні очі пожвавішали.

— Що... Кривда? Той, що був у нас?

— Антін, Антін, татусю!

— Але ж її конфіскували... А Кривди немає... Його убили.

— Послухай, послухай...— Юля сіла біля батька на ліжку і довго розповідала йому. Худі професорові пальці стискалися в кулак, на пожовклих білках закрутилась свіжа сльозинка, змиваючи полуду передчасної старості.

— Всі ви встояли,— прошепотів Мохнацький.— Тільки я... тільки я стомився і відстав у поході.

— Але ж ти не сам, тату, піднімися, повір, що ти ще сильний!

...Мохнацький нервово походжає по саду. Яке щастя бути міцним! Безсилля — небуття. А він живе. Біля нього мужні люди: Юля, Антін, Мирон, Казьо. Як те полум'я смолоскипа, що завжди піднімається вгору, хоч його нахилляють донизу.

«Народне повстання проти фашизму, якщо гітлерівські війська досягнуть Львова»,— твердить Юля. Мало цього! Народне повстання по всій Польщі! Слов'яни були хрестоносців. Поб'ють вони і новітніх тевтонів. Буря над Польщею. Нищівна буря над батьківщиною! Та знищить вона паралітичний уряд, а не народ.

Однак сумніви вкрадаються в свідомість. Які новини принесе Юля?

Казьо насторожено виглядає з майстерні і притьмом вибігає на вулицю. Зупиняється Мохнацький. Це прийшла Юля.

Вона така, як була колись. Лише дівчача наївність змінилася серйозністю, і пухнасте кучеряве волосся заплелось у косу. Мохнацький дивиться на дочку не лише з любов'ю — з повагою, на мужню дівчину, яку не зламали ні арешт, ні тортури Костельницького, ні розлука

з Антоном, ні те, що Мирон попав у руки поліції і оце вже третій рік не подає про себе жодної звістки.

Юля рідко сміється. Та якщо радість засвітиться колишніми бісиками в темних очах — знак, що є чого радіти всім.

Вона обвела гарячим від щастя поглядом Казя, Марину, батька, і стриманість, вихована в підпіллі, залишила її.

— Антось повернувся! Чуєте, Антось повернувся!

Вона цілувала всіх, витирала долонею сльози зі щік, і схлипування разом зі сміхом довго не дозволяли їй сказати слова.

— Заспокойся,— пригорнув її професор.— Бачиш... А коли він прийде?

— Я його ще не бачила... Мабуть, сьогодні прийде до нас, а може й ні... Уряду Сміглого й Мосьціцького вже не існує. Не знати, як обернуться події...

Мохнацький чекав такого кінця польсько-німецької війни. Іншого кінця не можна було передбачити, а все-таки вістка про капітуляцію Польщі вразила його. Основи суспільства впали...

Він змінився на обличчі.

— Боюсь, що кінець фашистського уряду Польщі стане кінцем будь-якої свободи польського народу,— погасив Мохнацький хвилину радість Юлі й Казя.— Треба подумати, що буде після цього.

— Боротьба буде,— відповіла Юля.— Розпочнеться боротьба з фашизмом не на життя — на смерть.

— Так. Це перспектива нового дня. Грозою благословиться ранок. Дай боже встояти...

Над площею Смольки серед синього неба — хмаринка. Не пливе, стоїть. Звідки взялась вона — чорна, грозова, як влітку? Дощем, градом, блискавкою кине? Що ж, у такі дні все можливе.

Комісар поліції Костельницький тупо вдивляється в заклобочену хмарку з вікна свого кабінету.

Він ще працює. Тобто приходять на визначену годину, доповідає про себе комендантові поліції і глузливо посміхається, дивлячись, як той бігає по своєму кабінету, палить люльку й нервово дзвонить куди треба й не треба. Потім сідає за свій робочий стіл. Документи,

протоколи й матеріали — в папці. Костельницький на них не дивиться. Вони втратили всяку вартість. У чорнильниці висохло чорнило, прес-пап'є стоїть так, як його поставила прибиральниця три дні тому.

Полицейська робота стала нудною і зайвою. Куди подівся той невгасимий запал працювати, допитувати, милуватись власною жорстокістю? Чому він зник? Яка сила чи, може, безсилля вимела все те з душі, і в ній не залишилось нічого, крім глухої порожнечі? Чому тепер у комісара той огидний мінорний настрій, який примушує дивитися на заклубочену хмарину, милуватися нею і чекати грому, граду, блискавиці серед осені і зрештою бажати цього? Бо — порожньо в чорнильниці, в кабінеті, в душі.

Костельницький зараз, як і колись, мислить тверезо. Перед війною він не кричав в один голос з патріотами: «Не дами ні гудзика!» Нікчемна похвальба! Треба було дати — гудзики, підшивку, комір відпороти й дати, щоб не залишитися голим!

А коли в перші дні війни побачив на вулицях полки уланів, які від'їжджали на фронт, співаючи:

Едземі ве Львова до Берліна
Застшеліць Гітлера ск... сина!

Він реготав. Божевільно реготав і кричав з вікна будинку поліції в гамірний натовп, і тільки сам чув свої слова:

— Нех жие, нех жие, сакрамент! Дурні, дітваки, пся крев! Нех жие!

Все його життя минуло в погоні за поліцейською кар'єрою. Він хотів бачити міцну тюрму, і для її будівництва не жалів сил. У своїй діяльності він спирався на міцний союз з Німеччиною. Це підтримувало його дух і надію. Фашизація Польщі на зразок Німеччини — майбутнє Речі Посполитої. І раптом — усе з димом. Польща воює з Гітлером. Це ж самовбивство!

Тиждень метався як очманілий, не спав. Та ось усе минуло. Залишилася порожнеча. Нема Речі Посполитої. Завтра тут будуть німці або, чого доброго, червоні! І він, Костельницький, муситиме лизати німецький чобіт або стане на суд перед тими, кого гноїв у тюрмі, хто демонстрував перед вікнами магістрату й поліції. Не бачив виходу. Заздрив тепер Владекові Кузьмінському,

своєму колишньому агентові, який раз у житті на одну хвилину став сильнішим за самого себе, а потім за це розплатився життям. Владекове самовбивство було боягузвом. Смерть Костельницького говорила б про його мужність. Але треба бути дужчим від самого себе. На це спромігся Кузьмінський, коли душив свого шефа, а шеф спроможеться?

Добре Кузьмінському... А втім, таким завжди добре. Вони легко живуть і легко вмирають, бо не думають. Важко жити, коли мислиш, коли дивишся на речі тверезо і бачиш, як вислизає земля з-під ніг. Аби лиш знайти в собі сили, скільки було у Владека, коли він кинувся душити комісара. Бо жити нема для чого. Польща гине, сім'ї немає, з тюрем повиходять люди. Втекти за кордон і стати десь там тюремним наглядачем? Ні... Не вийшло тут нічого з його праці, не треба починати спочатку. Сил не вистачить. Мети немає. Все ні до чого... Мильна булька... Пухирці на болоті...

Хмарка над площею Смольки. Коли б тепер, серед осені, випав з цієї хмарки град, Костельницький не здивувався б. У такий час усе можливе. Неможлива тільки перемога Польщі. Це — виключено. Все інше реальне.

— Пане комісар! — хриплий крик вривається в кабінет разом з рвучким рипом дверей. Комендант поліції з пополотнілим обличчям поспішає сказати якусь страшну новину, а язик плутається. Костельницький ненавидить цього патріота, який місяць тому кричав: «Не дами ні гудзіка!» Глузлива посмішка мимоволі закроюється під приплюснутим носом, але одразу гасне. Це те, чого чекав, до чого приготувався давно. І все одно страшно. Ну, сакрамент, та чи ти видушиш нарешті, боягузе, слово?

Комендант заспокоюється від колючого погляду маленьких очей комісара.

— Конфіденціальна депеша! Уряду Польщі вже не існує... Матко боска, не існує! — комендант дамає руки.

— До дьябла, без істерики! — гаркає Костельницький. — Що ж далі?

Комендант витягується, неначе перед ним стоїть начальник, і дивується, як це Костельницький був всього-на-всього комісаром. Продовжує рапортувати:

— Можна ще пробиратися Калушем, Чернівцями до Румунії. Машина є. Ходить, пане, не гайте часу!

— Слухаю пана коменданта,— Костельницький повертається до вікна зовні спокійний і байдужий. Тільки піт, що виступив на чолі й приплюснутому носі, зраджує почуття страху й безвихідності.

Відходить од вікна тоді, коли, зляканий страшною новиною і здивований спокоем комісара, комендант поліції потупотів сходами вниз. Костельницький водить поглядом по кімнаті, ще раз мацає пальцями папку з документами і шпурляє її на підлогу. Зачиняє вікно. Маска спокою на обличчі поступово змінюється розгубленим виразом, врешті виглядом приреченого на розстріл.

Виймає з кобури револьвера. Стати на хвилину вище своїх сил! На це спромігся Кузьмінський. А Костельницький тим паче. Він завжди був міцним і дивився на речі тверезо.

...Вікна кабінету дзенькнули від глухого пострілу.

Про те, що повернувся Антін, сказав Юлі Крук. Вони з Марією Шварц зустріли його сьогодні в призначеному місці на Валовій. Завтра він має прийти на збори комуністів. А сьогодні його день.

Півдня відпочинку за три роки. Півдня тільки для себе!

Кривда не йшов — біг провулками на Замарстинівську. Шарпнув різьблену хвірточку і вихором влетів на подвір'я. Відчинив двері професорського будинку і лише тепер опам'ятався: адже минуло багато часу... Може, Юля його зустріне тільки як друга по роботі?

Хтось вийшов із спальні, хтось підбіг до дверей...

Обоє стояли якусь мить, через поріг вдивляючись одне в одного.

Що це за жінка з закладеною товстою косою?

Хто цей чоловік з посивілим волоссям?

Але очі... Очі ті самі. Вони не змінилися. У них горять колишня любов і колишній юнацький вогник. Очі пізнали одні одних.

Ніхто не плакав з радості і не вітався словами. Обоє зітхнули, наче позбулися великого тягара і посміхнулися. Юля сховалась в Антонових обіймах. Не бачили нікого, і не хотілось їм тепер нікого бачити.

А професор стояв у застиглій позі з розведеними

для обіймів руками... Можливо, старому в цю мить було гірко, що про нього забули. А може й ні. Батьки завжди радіють і живуть щастям своїх дітей.

XII

Сухорляві смереки біля церкви аж здригалися і віти опускали додолу від дзвону, що тужив над селом.

Не такі, як завжди — чепурні і хоч раз на тиждень розправлені та гонористі — сходилися цієї неділі люди на богослужіння. Йшли, ніби скрадалися, насторожені й тривожні, гнані до молитви страхом перед непевністю завтрашнього дня. Одним здавалося, що Клим сьогодні дзвонить на сполох, іншим вчувався похоронний дзвін. А піп, замість розрадити, потішити людей, пророкував з амвона:

— Не плачте, не ридайте, дорогі браття і сестри, за синами і мужами, що пішли на війну. Господу молимося, а бог пошле їм благословення. Щадіть сльози, миряни, бо ще будуть, ой, будуть литися ріками. Чує моє серце велике горе: голод, гірший єгипетського, знущання над жонами й дівицями, наруга над вірою християнською. Не спіть, чувайте! Влада сатани розправляє чорні крила, антихрист піднімається до польоту зі сходу на захід. Кріпіться духом, не дайте облутати себе нечистій силі! Вона вже поселилася в тих, хто до церкви не ходить, а може, в декого з вас запускає залізні пазури — не в тіло, а в душу! Тільки з Ісусом ви будете спасенні, безбожних чекає геєна вогненна, плач, стогін і скрегіт зубів!

Ще багато страшного говорив отець Бабиняк. Хався то за серце, то за голову, а втомившись, клав руки на живіт.

Зловіще каркання попа бевкалось об голови селян. Не розуміючи алегоричного змісту проповіді, жінки гірко схлипували. Про синів, про чоловіків, що пішли на війну, думали. Більш набожні пригадували свої гріхи і міркували, чи й вони заслужили на геєну вогненну.

Пушкариха прошепотіла до сусідки:

— Як упаде якась кара божа на людей, то абисьте знали, що це через безбожного Опришка.

Явдоха збоку притакує, намагаючись стати ближче

до Миколихи. Сатана сатаною, а постояти з багачкою в церкві на очах у всіх людей — щось-таки варте. Миколиха відвертається од неї, люто зиркає і стає боком, закривається великою хусткою, вдаючи, що не помічає Явдохи.

Біля криласа, спершись головою об стіну, стоїть Оленка. Сьогодні піп зачитував другу заповідь. «Хто знає перешкоди між цими особами, прошу дати знати до уряду парафіального»,— закінчив отець Бабиняк оголошення про наступне вінчання Семена й Оленки. Перешкоди... Чи буде їм кінець? Ніс в Оленки загострився, темні підкови сумно обкроїли очі. Вона не чує проповіді. Думає про Семена. Чи вже воює, чи ще живий? Як згадує про неї? Чи згадує? І здається Оленці, і серце ние від думки,— що не бути їй більше з Семеном.

Газди один за одним вислизають непомітно з церкви і йдуть за дзвіницю політикувати.

Пантела Бобик пихкає люлькою, водить вицвілими очима по людях.

— То про якого сатану він розповідав, тово? — допитувався в чоловіків, що з різними мінами на обличчях посідали над ровом за дзвіницею: хто підсміювався, хто не міг зв'язати з очей задуми й страху.

Газди знизували плечима.

— Та хіба про москалів... То значить, про червоних... Большевиків...— пояснював хтось.

— Виходить, що большевик — сатана? — Старий скептично посміхнувся.— Большевиків я не знаю, але це, мабуть, ті ж москалі... Хм... А хіба ми їх не бачили у першу війну? Та то, мой, такі люди були, що білий хліб на чорний міняли!

— Е-е, діду! Ви щось трохи бре... теє!

— Аби я так дихав, коли брешу. Моя стара небіжка сама розказувала. Приходить до неї москаль у хату та й дивиться на наш чорний, як земляця, хліб. Витягає з мішка булку й каже: «Давай, бабка, поміняємось!» Добрі були люди москалі.

Почувши гомін і сміх, Клим покинув дзвони, хоч мав якраз дзвонити на причастя. Він забігав, завертівся серед гурту. Це завжди, коли хоче щось дотепне сказати, спочатку дрібно пошкунтильгає, потре потилицю, щоб аж кашкет зліз на очі, а вже потім скаже:

— Невже, брате, їм за двадцять років роги повиростали?

Пантела не дочув іронії в Климових словах. Його обвисле підборіддя аж посиніло від злості.

— Піп у дзвін, а дідько в клепало! Слухай лише, що ксьондз говорить. У владики два язика: одним бога хвалить, другим людей дурить. Де ж то видано, тово, щоб у людей роги виростали?

Став Клим зацітькувати розлюченого Пантелу, а газдам враз відлягло від серця — почали жартувати.

— Вам, Пантело, як колишньому дякові, не пасувало б так про ксьондза говорити.

— А що — ксьондз? Ксьондзи є всякі. Якби я проти бога... Гей, та все це дурниці. Чим ото закінчиться на світі, оце скажіть?

— Що було, то бачили, що буде — побачимо, — міркував Яким. — Але куди-то Якубський дінеться зі своїм Ясем, як Польща задерє ноги?

Надто сміливо й відкрито була сказана думка, якої ще ніхто не наважувався висловити вголос. Полохливо переглянулися. Яким збентежився.

Раптом всі помітили, і це вивело чоловіків із незручної мовчанки, що стежкою в напрямі церкви мчить вершник охляп на коні. Незнайомий парубок, увесь червоний, спітнілий, крикнув, не злізаючи із змиленого коня:

— Рятуйтеся хто може, або беріть коси й вила! Польські жовніри людей ріжуть!

— Що?! Де?!

— Я з Хімчина, — хрипів парубок. — Братаничі, кажуть, перерізали! — Він оперезав коня нагайкою і через цвинтар, не минаючи могил, поскакав навпростець до Зібранівки.

Посхоплювалися газди і на мить оторопіли, очі у всіх зупинилися, як від міцного удару в перенісся. Тут же хтось перший опам'ятався й ускочив до церкви через захристя.

— Польські жовніри ріжуть!

Хитнулися люди. По церкві прокотився зойк. Тільки до Оленки не дійшли страшні слова. Чула, бачила сине обличчя того, що крикнув, — не впізнала. Стрепенувся піп, і піднесені вгору його руки залякли, а потім впали на серце, і поца не стало видно за царськими

вратами. Люди товпилися в дверях, хтось перескакував через голови менших, лементувала придушена до одвірка дитина, церква здригалась від чийогось пронизливого вереску.

Оленка стояла нерухомо, прихилившись головою до криласа. Наче в непробудному жахливому сні намагалася зрозуміти, що сталося. Думки надто повільно поверталися з далекої дороги до дійсності.

А тим часом люди виривалися з дверей — хто з рукавами, хто без рукавів, передом і назад, на ногах і клубком, схоплювалися й бігли навмання.

Оленка ще довго тупо-спокійно спостерігала спотворені страхом обличчя і лише тоді, коли у церкві не залишилось ні живої душі, інстинкт самозахисту погнав її через поріг. Оббігла навколо церкви. Нікого, безлюдно. Тільки смереки в розпуці ламають опущені руки над її головою, над могилами і ридують, не маючи сил отямитися від тривожного дзвону, лементу людей і цієї раптової тиші на цвинтарі.

Байдужа втома, як у замерзаючого, пробігла солодкавим струменем по тілу. Оленка прошепотіла: «Хай ріжуть», — і лягла ніць на траву. Хотілося заснути під тужливий шум смерекового віття, щоб не прокинутися більше, зарости травкою, як оці могилки, не чути нічого і не бачити. Було життя без воєн і без різни, і не було його. А коли прийшло і усміхнулося одним краєчком уст, налетіла хуртовина та й забрала з собою усе до крихти, землю з-під ніг забрала, хіба крім цієї, що закрила тепер своїм тілом.

Цього клаптика ніхто не візьме, це — її.

З села донісся короткою хвилиєю тривожний гомін. Він нагадав Оленці, що там, на Дідицькому, залишився кволий дід Пантела, єдина близька їй людина. А що, коли справді в село вдерлася банда? Всі мають силу тікати, боронитися, а дід? Хто допоможе, порятує, крім неї?

Оленку проймає страх, вона схоплюється й біжить до села. Від церкви до найближчих хат далеко. А гірше те, що їх не видно за горбатою толокою, і Оленка не бачить, не знає, що там діється. Долина, потічок, крута стежина узвозом, нарешті горб — і село перед нею. Але вже не чути гомону, нема людей, зачинені наглухо вікна

й двері похмуро зустрічають дівчину і на розпучливе відчуття самотності мовлять мовчки:

«Хто ти така? Чого блукаєш тут, кого шукаєш? Хто близький тут тобі, хто захистить?»

— Лю-ю-ю-ди-и!

У відповідь лише луна і скавучання прив'язаних собак та рев худоби по оборах. А з камерального лісу ллється шум, повзе схилами до села — густий, як листопадовий туман.

Оленка біжить на Дідицьке. Ось уже її хата. Там чекає на неї дід, і більше їй нікого не треба. А коли шарпнула двері дякової кімнати і не побачила нікого — зрозуміла: дід потюпав з усіма. Певно, сокиру взяв з дровитні, вила або косу з стодоли, а може, з самими старечими кулаками, яких уже не може стиснути, пішов. Бо за неї боїться, за Оленку.

— Діду-у!

На Дідицькому також мертво. Якась пошесть прийшла і за одну годину забрала всіх. Ні старих, ні дітей, тільки сполохані кури шелестять між сухим бадиллям кукурудзи, і собака на Климковому подвір'ї виє, як на пожежу.

Нема нікого! Одна на світі — безпомічна й мала. Кидается від обійстя до обійстя, кличе, просить. Ні! Сама! Як завжди, завжди в житті.

Оленка боїться самоти. Втікає від неї крізь кущі стежкою до тракту. Там мусять бути люди. Коса розплелася на плечах, розчесалася об кущі ліщини. Ні сили плакати, ні відваги кричати. Колючий ожинник шмагає по обличчю, грабові зарослі сплітаються перед нею, вона рве їх, біжить.

Не кличе — нема нікого.

У пам'яті привидами виринають і зникають знайомі обличчя. Все змішується, плутається разом із зеленими смугами обабіч стежки. В голові шумить, темніє в очах.

Вибігає на тракт і скрикує. До неї йдуть, біжать жовніри. Це ті, що ріжуть.

— А-ай! Не вбивайте!

...Чийсь голоси гомонять над її головою. Вона спочатку не може розрізнити слів, боїться розплющити очі, щоб не бачити смерті. Слухає, як запитують її вдруге, втретє дивною мовою, якої не чула зроду, та зрозумілою.

— Девушка, що с тобою?

Розплющує очі. Перше, що доходить до її свідомості,— молоде обличчя, стурбований погляд і дзьобата шапка з зірочкою.

— Що з тобою, дівчино? — питає інший жовнір її рідною мовою.

— Хто ви?

— Червоні.

— Які?

До Андрія Опришка звістка про різунів долетіла найшвидше. Це він послав хімчинського вершника сповістити людей біля церкви, щоб усі негайно збиралися в селі. Сам намагався зрозуміти, хто це може бути: німці чи поляки? Але не було часу на роздумування. Люди збіглися на гусячу толоку. Просили в Андрія поради навіть ті, хто колись відкрито його зневажав.

Андрій перекрикував гармидер, лемент.

— Жінки й старі — до лісу! Хто не боягуз і не думає тільки про свою шкуру — вила, коси і за мною!

Опришкові слова мали тепер магічну силу. Чоловіків зібралося чимало. Був тут Ковбанюк, кульгав з вилами Клим Запоточний, вуйко Онуфрій і навіть старий Пантела Бобик пихтів з сокирою в руках. Він шукав очима Оленку і турбувався, чому її немає серед жінок.

— Додому йдіть, діду,— радили йому.— Вас ніхто не зачепить.

— Ти гадаєш, шмаркачу, що мені життя не дороге або що я слабший від тебе? — сердився дід.

Не було тільки Миколи Пушкаря і Якубського. Якубський, той сидів у хаті на своїй горі, а його жінка виносила з пивниці на всяк випадок старе порічкове вино. Пушкар шмигнув за тин, як тільки почув небезпеку, а за кілька хвилин рвав возом до камерального лісу, прикриваючи лантухами переляканого на смерть Леська. Вслід за возом подалися жінки з дітьми. Навіть старі бабусі не залишилися в селі.

Андрій вів юрбу чоловіків на хімчинський зруб. Звідти видно довколишні села і тракт. Опришків полк виглядав чудернацько. Старовинна коліївщина з'явилася в Загайпіллі. Тільки один серед усіх мав вогнепальну

зброю — маленький бельгійський револьвер з п'ятьма набоями — вчитель Шинкарук.

З Хімчина долітав гомін, і туди вдивлялись очі всіх. Що там робиться? В уяві кожного малювалися жахливі картини розправи над беззахисними людьми. Пригиналися, виходили на узлісся. Хтось бачив вершника, що скаче дорогою, інший шептав: «Диви, диви!» — і замовкав від жаху, комусь ввижався дим над стріхами.

Тільки старий Пантела, — він ще не втратив зору і спокою, — сказав розчаровано:

— Таж то люди повертаються з лісу, тово...

Ці слова зняли полуду ляку з очей чоловіків. Усі побачили, що справді ніякої різни немає, то втікачі скрадаючись входять у своє село, покинуте ще вранці.

А на далекому тракті тягнулася темною смужкою нескінченна валка. Годі було розпізнати, що то: вози, кіннота, піші чи машини, і в який бік сунеться валка. Андрій пильно вдивлявся, прожилки на скронях налилися кров'ю.

— Що чуєш, Андрію? — підступив Пантела.

— Гуде. Мотори гудуть.

— А хто то може бути?

— Не знаю...

З кущів від Хімчина, боязко оглядаючись, підходив якийсь чоловік. Він питав здалека:

— Що там у Загайпіллі?

— Нічого поки що.

— Кажуть, усіх перерізали.

Андрій аж тепер почав розуміти, що все це сильний відгомін якоїсь події, але тут, за Прутом, ніякої різни нема. Більше цікавила його ота валка, що темною смужою пересувалася по тракту. Поляки, німці... червоні?..

— Га, як перерізали, кажете, то нема вже чого боятися. Повертаймося до села. Там видно буде.

Надвечір народ розійшовся по хатах, але ніхто не лаштувався до сну. Сьогодні мусять дізнатися, що сталося в цей день на світі, яка зміна прийшла вкупі зі страшною вісткою, яка новина потрясе людей цієї ночі, як завтра зустрінуть день матері й діти: слізьми, радістю чи просто полегшеним зітханням?

Пізно ввечері Пантела Бобик гатив кулаками в Опришкові двері.

— Вставай, Опришку! Твоя комунія прийшла!

Андрій втягнув старого до хати, термосив його за худі плечі, і бачив Пантела, що Опришко не зовсім такий понурий та непривітний, як думалось, що він уміє по-дитячому сміятись і навіть плакати.

Потім Оленка мусила кілька разів докладно переказувати, як залишилася в селі сама і в смертельному переляку бігла чомусь на тракт, як її, зомлілу, підняли якісь вояки, що мали на головах дзьобаті шапки з червоними зірочками. Один з них сказав їй:

— Повертайся, дівчино, в село. Тепер уже ніхто не підніме ножа над твоєю головою.

Не спало цієї ночі Загайпілья. Дехто боявся заснути і чекав у тривозі світанку. На Дідицькому вже знали, що прийшла Червона Армія, тож ніч перебігла в розмовах. Не спав і Якубський — уже другу ніч. Ще в суботу він повернувся з гміни — чорний від безнадійної для нього вістки: червоні перейшли Збруч. Нині-завтра будуть тут. Війта в гміні не застав. Знайшов його вдома, де він тремтів і чекав хвилини, коли прийдуть до нього представники нової влади по ключі від гміни.

Вранці юрба загайпільських селян поспішала на Фальбу.

— Два дні нової влади, а ми, як кроти в норі, — нічого не знали!

— Але ж бо не віряться, що Польщі кінець.

— Небіжка. Шляк трафив!

— Не тішся зарання. Покуштуєш нового — оскома зуби заломить.

— Пипоть тобі на язик!

— Дивіться, ідуть. Машинами!

— Мой, та що то за військо: ні шабель, ні шпорів!

— Твої з шаблями ниньки там, де дідько добраніч каже. Шкода, що вчора тебе не закатрупили тою шаблею, коли така люба.

— Які мої? Такі, як і твої.

— Такі, та не такі.

— Ану, не сваріться, як баби на ярмарку. Та ви подивіться, що то за сила! Гармати, панцерники... Проти таких не з шаблями куме!

Здивування, радість, страх — на всіх обличчях.

Опришко мовчить. Він весь час поривається обійняти тих самих, з якими колись ходив до Вісли.

Промчали автомашини з причепленими тупорилими гарматами, танки, броньовики. Бійці махають до селян руками, шапками, сміються, співають. Ідуть піхотинці. Збоку командир у темно-зеленому кітелі, планшетка на боці, петлиці з кубиками. Опришкові здається, що командир здалеку посміхається до нього, ніби впізнає. Знайомиий? Почекай, почекай... Іван? Вася-будьонівець?.. Григорій з російського полону...

— Гришка!

— Р-рота, стой! Ей, дружок, откуда ти знаєш мой ім'я?

Андрій бентежиться. Ні, це не Григорій з російського полону. Але ж вгадав ім'я...

— Я всіх вас знаю... Був колись з вами...

— В революцію? Ай, молодець!

Андрій перескакує рив. Він уже нікого не бачить, крім зелених гімназгорок, усміхнених облич бійців і схвилюваного командира.

— Ви... ви таки прийшли...— Андрій простягає руки.

— Дожидали?

— Дочекались!

Не стримується Опришко, кидається в обійми командирів, обмацує його петлиці, не вірить ще.

— Рідний мій...

Засоромлений своєю слабкістю, відступає, хоче щось сказати, та не може і тільки рукою показує на одного селянчана.

— Ці... Ці всі до вас...

— Вот і харашо! — командир широко сміється, киває селянам: — Надіньте шапки, тут нема буржуїв.

З гурту виходить Клим Запоточний. Натягає капелюха на голову, мнется, а потім таки підходить близько, вклоняється і чухає пальцем потилицю.

— Одне би-м просив, пане командуючий, абись-те на одну хвилину отой кашкет зняли.

Командир дивуючись, знімає шапку.

— Тепер дивіться, люди, — звертається Климко до газдів, що цікаво приглядалися, яку-то штуку втне дзвонар. — Дивіться добре — рогів нема! Щоб знали та й всім розказували, що це не є ніякі анцихристи, а такі собі люди, як ми з вами.

Бійці сміються. Посміхається і командир. Переглядається з Опришком. Розуміють обидва: Климів жарт— не зовсім жарт. Правди гіркої в ньому багато.

Рота рушає далі. Русявий боєць, малий, коренастий, бадьоро вигукує з останнього ряду:

— Женіть тепер панів, куркулів прикручуйте, земельку забирайте!

Идуть і йдуть. Потомлені, запилені, з піснею і без пісні, не пишні, не блискучі, в зелених мундирах і обмотках, пішки й на машинах, усміхнені й серйозні.

Двигтить земля, та не стогне. Нап'ята, як шкіра на барабані, відбиває чіткий ритм — марш нової доби. Будиться, сонна, розправляється, зморена, стелеться, велика, під ноги людям.

Идуть і йдуть. А вслід за ними десятки, сотні, тисячі поглядів: до сліз радісних, здивованих, насторожених і ворожих.

Андрію Опришку! Тож день розпочався!

Еге, бачу! Все бачу: і сонце, і хмарки на небі...

XIII

Холодніше з кожним днем. Іде остання декада вересня розбитими запрутськими дорогами, бовтається в густому тягучому болоті, мокне під холодною мжичкою. Стікає листя під вагою дощових крапель з березняка, сиротіють сумні дуби над низькими лісами.

— Ге-ех! Війо-о! — бевкає глуха луна десь там, у дідицьких узвозах.

Кому припекло рипіти возом по баюрах у таку сльоту? Двоє коней, згорбившись дугами, тягнуть під берег заболочений віз із мокрим опудалом на сидінні. Лівиво перевалюються схудлими задами з боку на бік, оте «війо» — ніби не до них. Ідуть, бо мусять іти, не стояти ж серед холоду в болоті; але примусити їх піти швидше несила Миколі Пушкареві. А в Пушкаря не краший настрій, ніж у коней. Іде, бо мусить їхати. Натягає мокрий сердак на голову, щоб не текло за комір, і проклинає все на світі. Кляне вголос і вволю — тут його ніхто не почує, можна.

«Та воно, люди добрі, бог і сама природа проти цієї влади. Дивіться, як затягло... Ні, якби зранку ба-

чив, що буде таке лити та й не переставати, дідька був би поїхав, хай би Опришко й цапки ставав. Книжки для школи, для читальні... Безбожники, анцихристи!»

— А бог би вас побив! Та вїо-о! — зганяє злість на конях.

«Чоловік їм — ніщо. Книги давай. Бо хлоп-мурга мусить при совітській владі зразу вченим стати, аби по-тилігентному вмів бикам під хвости заглядати. І дивися: ні Якима, ні Онуфрія не послав, хоч в них по шкапині,— мене! Кольки б тебе скололи! Пролетаріат, робоче селянство... ледацюги! Їм очі муляе моє господарство, худоба, хати... жebritа! І що то, гей, за чудо? Де хто таке бачив? Сиділо в соломі, зубами обіськувалося, вовком ходило по селу, а тепер — голова! Люте, хрипить та затинається, як зозуля після літнього Йвана...»

«Та й учитель також файний. Ще два місяці тому, сам бачив, його жінка з дітьми поклони біла в захристі, а нині він сам (хто йому наказував?) до дітей: «Молитися в школі більше не будемо». На, маєш! А то чому? Таж без молитви порядний газда за вила не візьметься... Оте мале дрантя, оті Шинкарукові вилупки — шкода, що панські діти — повдиралися до школи і ті герби, ті портрети — по селу, по болоту. Най буде, що то польське, але якесь-таки державне...»

— А вїо-о! Ну, дивися, дощ періщить, а вони стали.

«Йо... Нині сам бачив нову владу. Совітів. Розмовляли зі мною, зуби шкірили. Мед їх губами пити! Ці не бійся, вміють туманити людей. Польський шандар гаркне — хлоп у кукурудзу. Перестоїть, пересидить, поки лихо міне, та й знову за своє. А ці в душу лізуть: сміються, товаришем називають, руку подають. Якби я не знав, що землі за них позбудуся, то сам, брате, дудлив би горілку за цесю владу...»

«Йо... Горілка, правда, дешева. Треба тепер Леська женити, поки не подорожчає... А взагалі, держись, Миколо: смійся, підсміхайся, а на мітингу кричи «хай живе», бо не дуже-то на тебе в селі добром дихають. Але не дай боже бути в Якубського шкірі. Того не жадав би-м найтяжчому ворогові».

— Вїо, вїо, шкап'ета. Дивіться, уже Дідицьке.

«Ну, а людям аби лиш нове. Не вечори тепер, а

одні концерта. А що я кажу? Ади, аж сюди чути від Климка... Гай-гай».

Пушкар дбайливо поправляє покривало на книжках, аби не намокли, бо зразу всі скажуть, що навмисне.

«А не завернути б до них? Пляшка горілки з собою, на чуже не йду. Та й ніби якась рідня по Явдосі. І таки треба зайти, щоб своїм бути, до холери ясної».

У Климковій хаті тепло і накурено. За столом-скринею в тютюновому диму хитаються кудлаті голови, галас гнітиться під низькою стелею, б'ється об сволки.

— Ні тобі жандарма, ні тобі здекутника! Та це, брате, ніби ще раз на світ народився,— висловлює своє безмірне задоволення вуйко Онуфрій, який завжди мав неприємності з податками. Він трохи сп'янів від чарчани, тому філософствує.

— Людина хоче мати з життя якесь задоволення. Ну, скажім,— господарство. Робить, аби їсти; їсти, аби міг робити. Це таке, якби ходив увесь час довкола столу — і ні тобі кінця дороги, ні спочинку. Я не скажу, що ми не повинні нічого давати державі, але якщо б так було, як розказував отой Скаунов на мітингу, то можна жити. Дохтор — задурно, в селі читальня за державний кошт... Школи також безплатно. Такої влади нам треба!

— І ще квитанцію на м'ясо,— додає Климко.— Чисте диво! Кому теляче, кому свиняче. Де ж його паювати будуть? Та й кому яке попаде? От я, приміром, свинини хочу. Бідному тепер свято, гадаю.

— Абись-те знали! Тепер усе для людей. Сам був і сам бачив,— вкрадається з порога Пушкар.

Усі повертають голови.

— А-а, це ви, Миколо! Дивіться, людоньки,— завертівся Клим і плеснув долонею по короткій нозі від удаваного захоплення.— Нова влада чудотворна. Та де ж би колись такий газда зайшов до мене в хату, а тепер — геп! — і всі рівні. Не забудьте, Миколо, запросити мене до себе на празник, коли Дмитрія прийде. Ге, недарма старий Пантела в одно говорить, що ми всі з одного коліна!

Пушкар не бентежиться. Він знає загайпільців краще, ніж себе самого. Є в них усіх одна добра жилка — незлопам'ятність. Забалакай з ними по-людськи, зроби з себе меншого, вдарся в груди — і бог простить, і кум простить.

Микола скидає з себе мокрий сердак, кладе в кут два важкі бунти книжок, знімає обвислого капелюха.

— Я знав, Климе, що не добром мене зустрінеш, а тому й зайшов, щоб при людях поговорити. Ти думаєш, що як Пушкар, то вже не людина. Ади, братку, ти собі п'єш при сльоті, а я по добрій волі по книжки поїхав до Коломиї. Змок, перемерз і, думаєш, шкодую? Совітську владу побачив, і ніби в очах стало ясно.

Пушкар підсідає до столу і масними очима водить по людях, вдивляючись, чи хто хоче його обірвати на слові. Ні. Всі опустили очі — хто на долівку, хто в кут—слухають.

— Хтось, може, собі думає, що я настрашився та й кривлю душею. Аби я так дихав... Я ж не вбив нікого, не вкрав... А що тобі, Климку, та, можливо, ще кому не вгодив коли — вибачайте. За цей тиждень усе передумав. Не було в нас ніякого просвітку. А тепер як подивився! Та це ж люди, та це ж товариші! Де хто хлопіві руку подавав...

Микола ставить на стіл пляшку горілки.

— Я вип'ю за твоє здоров'я, Климе, та й нехай на тому кінчиться. Дай боже, га?

— Та дай боже,— махає рукою Клим.

Газди підводять голови, усміхаються.

— На великдень часом найбільші вороги миряться,— це Яким кидає смішком.

— Вернеться твій Іван з тюрми, буде в тебе краще свято, ніж великдень,— сердиться вуйко Онуфрій на Якіма за те, що він увесь час мовчить і ще ні слова не сказав — доброго чи поганого.— Син вернеться з Берези — мав би радіти, а ні — сказав би: «Знаю таке про цю владу, що перестанете тішитися», а то мовчить або смішки пускає.

— Хто живий, той вернеться. Усе в ласці божій,— Пушкар розстібає сорочку під шиєю — зігрівся, слава богу.— Ваш Іван, куме Якіме, така голова, що ніде не пропаде. Побачите: нині-завтра.

— Я лише за одне лихий,— хмуриється Климо,— релігії вони не визнають. А я знаю, що на небі ніхто не був, бога за ноги не ловив, то нема чого проти нього виступати.

Онуфрій пускає клубок диму під стелю.

— Не гризися, Климе, будеш дзвонити. Дзвонів

ніхто тобі не забере, бо війна скінчилася. А уряд хай собі не вірить, що тобі до того?

— То й я так думаю,— заспокоюється Климко.— Ану, газди, ще по одній. Це не монополюшка, що на пів-ока треба було тиждень робити.

П'ють. Не помічають, що на порозі стоїть Андрій Опришко і хмуриться на п'яний вигляд господарів. Що це? Неділя, празник? Будній день, а вони як на весіллі. Не до вподоби Андрієві оте п'яне вітання Радянської влади. Вже тиждень п'ють. А в сількомі нема чергових, для читальні найняли кімнату в Гаврилихи — нікому побілити, для школи дров не завезли. Гей, візьме Опришко село в руки! Тут роботи й роботи! Кооператив відкрити, будинок на толоці розпочати, в лісосіку їхати, столу в Якубського, крадену, розібрати, а вони п'ють.

Андрій приглядається до компанії. Більшість — бідняки, майбутній актив. Яким сидить похмурий. Він ніколи не був веселим. Завжди про те господарство. Чому в другого більше, як у нього? Навіть коли за Іваном бідкався, то найбільше про те, що син паном не став. Добре, але що Пушкар тут робить, за що могоричить з бідняками? Е-е, це він не просто так...

— Ти, Кліме, хоч з Опришків,— обнімає Микола дзвонаря за шию,— а я Пушкар — все одно, ми рідні браття. Ти чув не раз, як Пантела доказував... Випиймо, брате, за нашу владу!

Андрій підходить до столу.

— Я гадав би, що пора про діло думати, а не пити серед будня, серед полудня.

Ніхто не бентежиться. Запрошують Андрія до чарки. Декому не подобається його сувора мова.

— Ми своє, Андрію, п'ємо,— криво посміхається Яким.— А жнива минули, робота не глотить. Ти сів би до нас. Чи відколи начальником став, ми тобі гноєм засмерділи?

— Не плети дурниць, Якіме. Жнива не минули. Я...

— Ага, ага, — схоплюється Микола, спотикається об лавицю і підносить напіврозхлюпаний пугар горілки під ніс Опришкові.— Там, у комітеті, твоє слово для нас, гейби судові кодекси, а тут будь гостем...

Андрій відводить Пушкареву руку.

— В гості до тебе не ходив і тепер не прийшов.

А взагалі, Пушкарю, дивись мені... Я твої мінта розумію. Ти ще рота не розкрив, а я вже знаю, що сказати. Книжки привіз?

— Аякже...

— То відвези їх до школи і віддай вчителю. А ви...

— А ти, Андрію,— підвівся Клишко (він не терпить ніякої команди, був і буде вільною пташкою),— розказав би краще щось про совітську владу, а не псував охоти людям. От Микола каже, що вони, совіти, дуже гречні. То, може б, ти пішов до них на курси та й навчився з людьми говорити?

Худорляве Андрієве обличчя кривиться від люті, як полезза саней на верстаті. Він гримає кулаком по столу, аж пугарчики підскакують.

— Ми совіти, ми! Ми Радянська влада, а не хтось там! Радянська влада — не манна божа, а наша праця, труд, не горілка, а тверезий розум! Чуєш?

Господарі ніяковіють. Пушкар вислизає з пачками книг за двері, горілка залишається недопитую.

— Ти лише не кричи,— пробубонів вуйко Онуфрій.— Маєш рацію, що правда, то не гріх. Але на людей не рывкай, бо то недобре. Ласкавим словом вдесятеро більше зробиш.

Опришко не відповідає. Суворо говорить:

— Цими днями збори будуть. До роботи треба братися.

...Клишко залишається в хаті сам. Його не образив Опришків крик. Головне те, що почув від нього. А це ясне як божий день! Ось воно що! Нова влада не десь там — у місті, у гміні, в мундирах, у кабінетах, а серед народу. Він сам влада, він! Гей, та тут дзвонити треба в усі дзвони, людей скликати і тлумачити кожному так, як це йому ось Андрій:

— Слухай, куме, іден з другим, чого ти дочекався! Ти сам — влада, тож берись до роботи!

І аж тепер Клишко, здається, вперше відчув, що йому не хочеться брати в руки шнура від дзвонів, ані навіть цимбалів, а сокиру, косу, серп. Так попрацювати б, щоб десять разів narosли і десять разів злізли мозолі на руках — за всі роки!

Цього вечора повертався до Загайпілья Семен Юзюк. Повертався з війни, під час якої не довелося вистрілити ні одного патрона. В Коломиї обмундирували, повезли на Познань, потім поїзд зупинився і далі не пішов. Два чи три дні відступали, була ще якась команда. А далі — хто куди. Семен кинув у ривчак карабін, патронташ і з групою таких, як він, добився, нарешті, знову до Коломиї.

З Павлом Циганчуком, Пилипом Опришком, Василем Ковбанюком розійшовся ще спочатку. Залишився сам — чужий між чужими. Товариші по зброї мали щось своє спільне, а він тільки себе самого і повно своїх, не зрозумілих нікому думок. Пекуче відчуття непевності й сумнівів замуляло йому серце аж тепер, коли опинився далеко від рідного села, в якому залишилася його дівчина, наречена, дружина — Оленка. Вперто відганяв, убивав підозру, та вона, як заразний мікроб, множилась і множилась у мозку, отрутою розливалася в свідомості, і врешті він ні про що інше не міг думати, тільки про одне: чому Ясь Якубський пішов саме до неї, чому вона так ридала тоді у розпуці й ламала руки; що хотіла Оленка сказати в ту ніч, яке виправдання, яку правду?

Думав про це й тепер, коли звертав з тракту на Дідицьке. Місив болото, рідка багнюка чвиркала з-під ніг, просочувалася за халяви. Не помічав ні поганої дороги, ні холодної мряки. Ще трохи — і Пантелова хата. Радісно й страшно.

Смеркло. Йшов по сліду якогось воза, тупо дивився під ноги. Враз побачив на повороті перед собою змоклу щуплу постать, у такому ж одязі, як його. Ба, хто це? Прискорив крок.

Постать оглянулася. Щось знайоме глипнуло на Семена з-під рогатівки раз, другий. Не впізнав. Помітив тільки, що чоловік почав квапно переступати ногами в болоті, потім вискочив на лісову стежку й звернув убік. Семен поспішив за ним. Тривожна цікавість тьохнула в грудях. Що за мара?

Вже за спиною незнайомого гукнув:

— Ти хто, чоловіче? Чого втікаєш від мене?

Той зупинився. Зупинився й Семен. Впізнав. Це був Ясь Якубський. Блідий, подібний до пагінця пророслої картоплі. Маленькі блискучі очі боязко бігали, шукаючи порятунку.

— Ти чого злякався, улане? — нагнувся над ним Семен.— Бити не буду. Ходімо до села. Чи, може, в лісі задумав ночувати?

Ясеві губи задрожали, він благально заглянув у очі. Семенові стало гидко від цього погляду.

— Ну, йди, йди, «наша звиценжи», нічого тобі не зроблю...

Семен замовк. Пустився йти далі, але тут же зупинився. Відчув, що зараз питає Яся, хоч як йому бридко про це говорити. Те питання давно визріло в голові, як допіла гнилиця на груші, і він тепер мусив стрясти його з себе. Хай не заважа, не гноїть здорового плоду.

— Ти лиш одне мені скажи,— процідив крізь зуби і вп'явся важким поглядом у постать нещасного Яся.— Але так, як у попа на сповіді. Правду. І щоб тільки ти та я... Бо ляпнеш кому — в'язи скручу... Звідки знаєш Олейку?

Цієї розмови Ясь, видно, найбільше боявся. Він зблід ще дужче, подався назад.

— Та не трусися ти, герою війська польського, бо зараз... Кажу, що питаю, ну!

— Я... я... ще коли в гімназії вчився...

— Що? Я тебе питаю...

— Та к...кажу... Коли в гімназії... А вона тоді по вулицях ходила... вел... вечорами...

Семенові здалося раптом, що він потопав у болоті по пояс, по шию — от-от налетів йому повен рот жовтої патоки. Він навіть не мав наміру бити Яся, не розумів, чому той залебедив від страху. Обминув його і, весь згорблений, побрів на Дидицьке.

Тьмяне світло з дякової хати привело до пам'яті Семена. Він зупинився. Повів головою, скреготнув зубами, як ранений ведмідь, і враз шалений приплив розпачу, люті й злоби підхопив його з місця. Він кинувся до дверей, відчинив їх і зупинився перед чужою, зовсім чужою жінкою, яка стояла посеред хати з розплетеною косою, німа і прекрасна, перед тією, що якимсь чином завдала йому страшного болю.

— Се... Семен...ку!..

— Лярва!!!

З розмаху вдарив її по обличчю і сам зойкнув, злякавшись свого вчинку. Вона тільки хитнулася, не

крикнула, не заридала. Ледве чутно прошепотіла — бай-
дужа, поникла:

— Я... казала колись, Семенку... Висушуй тепер
багно і шукай у ньому перлів... Гори від свого кохання,
як пшеничний колосок у ватрі... Бо я,— похитала голо-
вою,— уже згоріла...

Семен дивився на неї секунду, годину чи цілий рік,
дивився, як на привид, на свою власну смерть, а коли
все разом вдерлося до його свідомості палючими язи-
ками пожежі, завив і кинувся втікати, немов убивця від
місця вчиненого злочину.

XIV

Вранці на третій день знало все село: цієї ночі по-
вернулися чоловіки з війни. Та найбільш цікавою була
звістка, що прийшов Іван Ковбанюк, Якимів.

Туга, яка незримо тяжіла над селом і не давала
повністю радіти новій зміні, розвіялася із звісткою та
світанком.

Дівочі голоси перегукувалися на перелазях.

— Виділа кого?

— Ще ні, йду!

— Ходім! Кажуть, файний, як намальований.

— Не задивися, зизоока станеш!

— Ей, де тут є йому пара...

— І Василь прийшов?

— Ага, І Циганчук, і Пилип Опришків.

— А Семен ще позавчора. Диви, Ганці в хаті не
сидиться, а він, нещасний, певно, не може пробудитися
на м'яких Оленчиних подушках!

— Хи-хи... Йой, весіль та весіль!

Від жвавого молодого гомону задимилась, задиха-
ла парою мокра толока, обрій обкrojвся довкола голу-
бою широкою смугою, від сміху піднялася завіса важ-
ких хмар, впускаючи лагідне світло на промерзлу
землю,

...Іван Ковбанюк повертався з Берези Каргузької.
Він ступав по зіщербленій машинами і танками коло-
мийській дорозі й приглядався до людей. Кого тут тіль-

ки не було: городяни, колишні вояки війська польського, селяни, червоноармійці. Минув міст через Прут і пішов до ратуші, а самому і тепер не вірилося, що він уже на волі. Близько двох тижнів у дорозі. Якийсь час жив-підживлявся в білоруської селянки. Добра жінка врятувала молоком і маслом двох в'язнів від смерті: Івана й Мирона Сарабая. В останні дні їм не давали в таборі навіть баланди. Арештантів тримали в замкнених бараках, і вже не приходили поліцейські з палицями, щоб виганяти на роботу. Різного сподівалися в'язні: хто говорив — бочки з бензином підвезли, щоб спалити їх живцем, інші бачили наставлені в бік табору кулемети.

— Розстріляють. Живих нас не залишать,— сказав Іванові його тюремний друг Мирон.

Тупа байдужість оволоділа всіма. Ніхто вже нічого не боявся. Лякливі давно стали провокаторами або збожеволіли.

Іван лежав на мокрому цементі — сидіти було несила.

— Це останнє «огнем і мечем» польської шляхти,— відповів Іван тихо. Та враз він схопився і потряс Мирона за плече.— Жити треба, друже, жити треба! Тепер не хочеться, тепер страшно вмирати...

Мирон пильно поглянув на Івана: нерви не витримали під кінець? Ні, страху немає в очах друга, тільки таке гаряче бажання жити палахкотіло в зіницях, що від нього повинна була загорітися і з димом піти смердюча казарма.

— Жити хочу, Мироне. Бо справжнє життя почнеться.

А коли до кулеметів уже піднесли патрони і поліцейські от-от мали вийти на розправу, комендант табору збожеволів від звістки: червоні перейшли Збруч і завтра будуть тут.

Наступного дня в'язні вийшли на світ божий — від охоронників і сліду не лишилося. Обнімалися, плакали, а потім страшним чорним натовпом розбрелися по навколишніх селах, щоб з'їсти крихту хліба.

Іван розпрощався з Мироном у Львові. Раділи, що розлучаються, бо довго чекали цієї розлуки, але й жаль було. Багато разом перетерпіли і витримали, багато переговорили, намріялись, навчилися.

Ніщо так не зближує в тюрмі, як хоч маленький

натяк на земляцтво. Іван знав, що Мирон Сарабай зі Львова, але здивувався, коли цей львов'янин підійшов до нього і спитав:

— Ви з Коломийщини, я чув. А таке село, Загайпільля, знаєте?

— Загайпільля? — кинувся Іван. — Я ж загайпільський!

Сарабай розповів Іванові про його односельчанина Антона Кривду. Не знав Іван такої людини, не чув про неї. Але після Миронових розповідей Кривда, його нещаслива сестра, професор Мохнацький і Юля стали йому близькими.

Коли друзі прощалися у Львові, Іван сказав Миронові:

— Ти напевно зустрінеш когось із них. Розкажи їм про мене. Попроси, щоб приїхали до Загайпільля. Воно вже не таке, як було тоді, коли Кривда покидав його, йдучи жєбрати хліба... А тобі, — Іван обняв Мирона, — тобі бажаю особистого щастя, товаришу... Зустрінься з Юлею, обов'язково. Ти ж нічого не знаєш. Може, вона тебе любить.

Мирон вдячно посміхнувся. Але посмішка ця була гіркою.

...Біля коломиїської ратуші, де стояли сільські підводи, Іван зустрів Василя. Брати спочатку не впізнали один одного. Але обидва зупинилися. Іван не міг повірити, що цей юнак був колись смаглявим хлопчиськом, який цілими днями бешкетував на гусячій толоці. Василь змужнів, а зараз, у військовій формі, мав аж надто молодечий вигляд. Уже потім, коли обнялися та придивилися ближче, Іван мимоволі поморщився і відчув найглибшими тайниками серця, що брат для нього чужий і то, мабуть, через те, що надто добре лежить на ньому триклята форма польського жовніра.

— Ну, як? — кинув Іван, не знаючи, що говорити.

Василь також відповів загальною:

— Так собі... А в тебе?

— Як бачиш...

Василь окинув поглядом старшого брата. Дуже схуд, змінився Іван. Вилиці пнуться з-під шкіри, аж розтягають стиснуті губи. Дві лисини закроїлися серед рідкого русьвого волосся. Тільки погляд залишився ясний.

До стор. 325

— Навоювався? — спитав Іван.

Василеві вчулося глузування в Івановому тоні. Відповів:

— Воював. Добровольцем записався.

Іван посміхнувся, примружив очі, придивляючись до брата. Молодий, наївний чи вже зі своїм розумом?

— Гаразд. Ходім, тільки рогатівку скинь.

— Холодно.

— Скинь, скинь. Бери мій кашкет, коли холодно.

Розмова у братів не клеїлася. Іван багато розпитував про село, про людей. Василь відповідав скупо і якимось так, неначе в нього випитували про його власне життя, а він не має бажання розповідати про це кому-небудь.

— Опришко як там?

— Опришко Опришком. Насуплений, як сич, хіба не знаєш?

— Ти, бачу, не знаєш.

Василь коротко розказав про те, як Ясь Якубський приїжджав у відпустку.

— З Якубськими ще буде розмова.

Василь сам ненавидів Яся і його батька. Багатство Якубських у селі — каменем на дорозі. Ні пасовиська, ні лісу, ані поля не прикупиш. А скільки на шарварок тягався Василь з конячиною! Кажуть, вони Івана до криміналу запроторили. Однак погрозливий братів тон кольнув Василеве самолюбство і незалежність. Командувати збирається... А то з якої рації? Вчився на пана, потім зганьбив усю родину — знюхався з безбожниками, в тюрму вгараздився через свою дурну голову... І раптом — у начальники над тими, хто просвітку за роботою не бачив. «Розмова з Якубськими...» Василь знає, що Іван збирається розмовляти не тільки з Якубськими, а з багатьма, з тими, хто не хотів бути комуністом.

— Йдеш зводити рахунки?

— Працювати йду в село.

— Тільки гляди, тримай гаття, бо дишеш зломиш.

Аж тепер Василь по-справжньому зацікавив Івана. Адже хлопчаком залишив його. Він потерпав від думки, що за час його відсутності в селі, можливо, справи обернулись не так, як він розпочав з Опришком. Хто зараз Василь? Які в нього погляди?

Обережно запитав:

— А в Загайпіллі велася якась робота: читальня, «Просвіта?»

Василь начебто пожвавішав. У Загайпіллі? Ні, темнота. Він буцімто не знає добре, за що там Іван боровся. Але якщо з Опришками, то ясно — за комуну. Проте Іван сам бачить, що з їхньої роботи нічого не вийшло. Читальню черв'яки з'їли, а Івана їли в Березі. І якщо тепер комуністична влада, то не їхня заслуга в цьому. Просто мають щастя. Нема чого гнути кирпу. А він, Василь, у політику не преться. Але знає одне: фестини в Хімчині — то не таємні сходки комуністів на вершині біля вежі. О, в Хімчині кипіла робота! Люди горнулися. Вистави, збори, цього літа фестин був. Три хори виступали: дитячий, сільський, церковний...

Василь раптом замовк.

— Ти був там? — запитав Іван.

— Був... — відповів скупю.

Іван задумався: як тепер заговорити з братом?

— Фестини, «Просвіта» — це добра річ, Василю. Якщо люди знають, за що борються. Але іноді ті ваші походи й маніфестації були полякам на руку. Не завжди ними керували ті, хто бажав добра людям. Багато вас розганяла цюліція, навіть коли ви співали «Ще не вмерла»?

— Не знаю, я тільки раз був.

— То слухай. Тоді, коли ти був, вас не розганяли. Бо, напевно, ніхто не співав «Інтернаціонал». Ця пісня страшна була панам — і польським, і українським; за неї влада жорстко розправлялася. Я кожне реберце чую, кожний суглоб. Ваші фестини відвертали людей од справжньої боротьби, тому поліцію не лякав націоналістичний гімн. Але тепер це вже пройдений етап, хлопче. Ти ж знаєш: прийшла Радянська влада.

— Чому ж не знаю? Сліпий? Та чи ж то одна тут влада була? Ми як горох при дорозі.

— Але це тобі не Австрія й не Польща, а своя, народна влада.

— То ще побачимо, яка вона народна.

— Я б тобі радив добре приглядатися, Василю, і бути розумним. А то я бачу, що ми по-різному дивимосся на справи.

— Не знаю, як ти дивишся, Іване. А ме-

не не збирайся вчити, бо нічого не вийде. Знай: ні я, ні тато не за комуну.

— Тата облишмо. А тобі скажу: залізла в душу біла зараза — вбий відразу, щоб не довелося комусь за це братися.

— Ти мене не лякай, Іванку. Я від політики далеко. Мені земличка пахне, а не легкий хліб. Хлібороб я. Ти вже десь там по гімназіях розуму набирався, то живи собі ним. А мені пару коней та поля кілька моргів...

Ішли до села мовчки. Василь чекав, що Іван питає ще про вчителя, Віру. Не знав, що відповідь, але думка про те, що вони зустрінуться уже сьогодні, запікалася злобою. Чим Іван достойний її більше? Тим, що вчений? А в цьому хіба його заслуга?

А Іван, ніби відчуваючи, що Василь нічого йому хорошого не скаже, і про Віру не спитав, хоч як хотілося дізнатись, де вона, що робить?

Смеркало, коли сходили з царини в село. Зайшли до хати — рідні й чужі — обидва з далекої дороги.

Марія просиділа ніч над синами. Так колись давно — маленькими були — безсонні ночі минали над коліскою, губилися й сіріли за вікном. Тоді вкрадався до хати день, ставав на зміну матері сторожем над дітьми, а спізнений сон мертво стулював Маріїні повіки на часинку.

Боялася нині заснути. Здавалось їй, що прокинеться вранці і не побачить їх обох поруч на постелі — дорослих і міцних, що все це стане хорошим сном, яких дотепер було мало.

Вчора розмовляли небагато. Селяни не щедрі на слова ні при зустрічі, ні при розлуці. Мовчки минає горе в запечених сльозах, стримано приходиться радість. Не цілується батько з дітьми, не голубить мати сина після довгої розлуки, хіба лише просидить ніч у головах дітей, поки вони сплять.

Міцно спали брати під одним ліжником, неподібні, наче й не рідні. Молодший — засмаглий, чорноволосий, з темним густим пушком на губі — спить, як батько, горілиць, заклавши долоні під голову, міцним господарським сном. Старший — русявий, худий, вилицюватий — лежить скоцюрбившись, спить неспокійно, мов заєць під кущем.

«Перетерпів, синочку. Багато пройде часу, поки ти навчишся міцно спати, не ховаючи голови в тривозі перед побоями...»

За вікном сіріє імлистий ранок. Радіє Марія, що швидко пробудяться сини, і шкода їй ночі, бо була разом з ними... В головах, близько, немов біля грудей поносила. День забере їх до себе, забере раз назавжди, і довго буде чекати Марія, поки якесь горе або й смерть притулить голови синів до материних грудей.

Перед сніданком заглянули до хати дівчата. Сором'язливо привітались, постояли за порогом, попишались, заперскали в рукави від сміху і втекли.

Опівдні зайшов Опришко. Забув навіть привітатися. Підступив до Івана, обидва хотіли обнятися, але тільки стиснули правиці й поглядом перемовилися:

«Добре, що знову разом. Справи підуть гаразд».

— Зайдеш у сільком, Іване, поговорити треба.

— Ага...

Тепер Опришко помітив Василя. Зміряв його очима з ніг до голови, чмихнув.

— Пилип прийшов, вуйку Андрію? — запитав Василь, ніяковіючи й не дивлячись у колючі Опришкові очі.

Андрій, видно, про інше думав. Погляд його ковзнув по кучерявій Василевій чуприні, на якусь мить спочив на зморщеному Маріїному підборідді й знову шпигонув наскрізь хлопця.

— Га? Пилип? Нині вдосвіта... А ти також зайди в сільком надвечір,— сказав, ніби шарпнув руками за барки.

Маріїне серце відчуло щось недобре.

«Що сталося, Андрійку? — спитала мовчки. — Чому ти неоднаково привітався з моїми дітьми? Вони обидва з-під мого серця, мої... Я знаю, Андрію, що за твоєю суворістю десь там б'ється добре серце. Ти ніколи мені не завдаси горя, бо від кого ж тоді добра чекати?»

«Я, Маріє, не собі належу. Зрозумій це. Буде так, як мусить бути. Ми — одне, а є справи, в яких немає сестри, брата чи любки...»

Не зрозуміла, мабуть, Марія німої Андрієвої мови, бо далі благально дивилася на нього, і він перестав розмовляти.

— Де Яким?

— Вийшов кудись...— не могла сказати, що сама бачила, як він вислизнув з хати, коли Андрій зайшов у ворота.— Може, до стодоли...

Сільський тимчасовий комітет розмістився там, де була колись громада — в хатині край толоки. Необгороджена, кози обгризли живопліт, стоїть як пустка.

Всередині — канцелярський запах чорнила, сургучу й свіжих плакатів.

Опришко викладає Іванові свої плани. Він уже розпитав про його перебування в Березі, спокійно вислухав Іванову розповідь про методи катувань, дізнався, звідки в нього шрам на підборідді. Хотіли під кінець усіх розстріляти — не встигли. Це просто щастя. А тепер хай Іван слухає Опришка. Загайпілья таке село, де ніколи не кипіла ні комуністична, ні націоналістична робота. Глухувате. І тим гірше. В Хімчині, наприклад, знають, як з ким розмовляти. Той ворог, той ні. А тут треба з'ясувати, хто чим дихає. Якубського долю вже вирішили. З району прислали доброго партійця Скакунова. Він підтримав Опришкову думку — усупільнити спочатку будівлі, потім поле. Так, як з дідами роблять. Але є інші, і з ними важче. Ось тобі — Пушкар... Або — Андрій глянув спідлоба, спостерігаючи, яке враження зроблять його слова на Івана, — або Яким Ковбанюк.

Іван побагровів, очі його помутніли.

— Батько? А що він?..

— Так, ніби й нічого... Неясний твій тато, ось що. А Василь, братьо, ходив щонеділі до Хімчина — там націоналісти верх взяли в «Просвіті» — і навіть брав участь в акції проти комуністів. І ще є кілька підозрілих.

Іван згадав розмову з Василем. Його побоювання підтвердились. Як же тут бути? Зосередився. Родинні почуття змагалися з громадськими, й Іван відчув, що родинні слабші. І, коли впорався з собою, інша думка проїняла мозок.

— А хіба з цього треба починати? — спитав різко.

— А з чого? З дешевої горілки?

Іван не встиг відповісти. До сількому зайшов Василь. Ах, це ж Опришко його викликав сьогодні. Недобре. Як же повестись, щоб Андрій не міг йому заки-

нути, що заступається за брата, і сам зрозумів: таки не з цього, не зі старих рахунків треба починати встановлювати нову владу в селі.

— Я не для допитів покликав тебе, Василю,— сухо зустрів парубка Опришко.— Брата хотів тобі показати, бо ти ще його не бачив.

Іван тарабанить пальцями по столу, не дивиться ні на Андрія, ні на брата.

— Як то — показати? — знижує плечима Василь.— Я його борше від вас бачив.

— Не бачив ти! На Хімчині з жовтоблакитниками волочився, а він у Березі страждав за Радянську владу!

— Це ви за те, що на фестині був. А то тільки я?

— І на Перше травня минулого року вікна бив комуністам?

Василь зблід. Знають!.. Хіба доведеш йому, що він тоді — здуру, п'яний?..

Іван насторожується, підводить очі на Василя.

— Це правда?

— Його спитай, він краще знає! — враз шарпається Василь. Він ніколи не плекав особливих симпатій до націоналістів і ненависті до комуністів. Як і робив що, то з буйності. Але тепер побачив двох чоловіків за сількомівським столом — суддів його вчинків, ворогів, які хочуть на ньому помститися, волі позбавити. І не чужі якісь — свої! Він зненавидів їх обох. Ненависть підсилювалася страхом. З блілого його обличчя стало багряним.

— Я тебе питаю! — підвівся Іван.

— А він, видно, краще знає! І ти також! У гімназіях учився, вченим став, і тобі ні батько, ні брат тепер не пара. В нас мозолі кривавилися, я змалку спину гнув за плугом, щоб ти нині тут за урядовим столом сидів!

Опришко схопився з-за столу. Його очі налилися кров'ю. Василеві здалося, що Андрій зараз схопить його за горло. Відступив.

— Дивись, дивись ти, сучий сину, чим заслужив твій брат на те, щоб нині сидіти за урядовим столом! — Він рвучко розстебнув Іванову сорочку, оголюючи груди, і на них Василь побачив чорну рану, затягнену рубцями.— Дивись на його паспорт, вилупку!

Іван відхилив Опришкову руку, застебнув сорочку. Взяв Василя за плече. Той стояв приголомшений. Іван зрозумів Опришкову непоправну помилку.

— Йди додому, Василю,— сказав тихо.

Василь натягнув кашкет і вийшов, ковтаючи злість.

— Хто так робить, Андрію! — підійшов Іван до Опришка, не знаючи, що зараз між ними спалахне палка суперечка.— Хто так робить?

— А ти як гадаєш робити? Панькатися тому, що брат? За плугом горбився, на тебе заробляв! А ти спи-тай, коли зустрінешся з Вірним — був тут такий,— що витворяли вони, твої легіні!

— Ну, і що з того?

— А тобі мало? Та я скажу тобі, що твій Василь гірший від Яся Якубського, від Леська Пушкаревого, бо ті, сам знаєш,— дурні. А він свідомий ворог, ідейний, так би мовити.

— Ви робите з нього ворога, ви! — не стримався Іван.— Василь не встиг ще зрозуміти, де друзі, де вороги. Хлопчак! А ви з вашим Вірним підказали йому, розмовляли з ним? Чи так, як тут — кулаками, криком?

— Не кричи, не кричи, Іване. Поки що я тут голова, і не самозванець, Радянська влада поставила. Тебе не було чотири роки, і ти не бачив, що робилося по селах. Якубський жили согав, Пушкарі кров ссали, а такі, як Василь, палиці в колеса нам втикали, поліції стежку до нас показували!

— Не вірю в це, не вірю! А якщо так, то готуйте матеріали і здавайте в органи. Провокатора, донощика, хай це і брат, судити треба. Тільки неправда це! — переконливо стукав по столу кісточками пальців.— До людей з любов'ю, з увагою треба підходити, а не з криком. Для них усе нове. Ви знаєте, що таке Радянська влада, ну, я знаю. Хай ще хтось, а інші дивляться: яка ж вона? А це що виходить? Поліцай кричав, голова сількому та-кож кричить. Та чи знаєте, що робите ви, старий кому-ніст? Ви, ви самі палиці в колеса втикаєте!

Опришко затіпався в нестямі. Коли б знайшовся го-лос, заверещав би, але звук пропав у хрипоті.

— Ну, знаєш... Я про це зі Скакуновим говорити буду...

— А мені не треба розповідати, я все чув,— несподівано озвався голос з сіней.

Іван зніяковів. Він не хотів, щоб хто-небудь був свід-ком цієї суперечки. Андрій, навпаки, прояснів і у войов-

ничій позі чекав, що скаже Скакунов, сподіваючись на повну підтримку.

До кімнати зайшла низька на зріст людина в синьому галіфе й кітелі, застебнутому під шиєю. Запеклий ворог будь-якого натяку на бояччину, Іван чомусь не чекав розумної підтримки від цього Скакунова, на якого так впевнено покладався Андрій. Але з-під військового кашкета глянули на Івана добрі очі, і це до деякої міри його заспокоїло.

— Я чув,— сказав Скакунов найжаченому Андрієві, підкреслено не надаючи особливої уваги почутій суперечці.

— А ви хто будете? — звернувся до Івана.

— Ковбанюк,— подав Іван руку, спокійно витримуючи погляд прибулого.

— А-а, каторжник з Берези! Чув, чув від товариша Опришка. Коли, вчора? Ну, як? Витримав?

— Не хотілося вмирати.

— І я так думав. Смерті хоче той, хто вірить у загробний рай. А нам, безбожникам, куди пертися? Та-ак... А як же це ви: тільки зустрілись і — сварка? Нічого, нічого, «в спорах рождається истина».

Обидва — Опришко й Іван — чекали, як розсудить їх Скакунов, але той не поспішав.

— У нас, на Херсонщині, в тридцятих роках проходила суцільна колективізація. Я тоді вчителював. Е-ех, часи були! У вас піде легше. Тепер уже трохи навчилися, де можна гнути, а де ламається, коли перегнеш. Куркульня зі зброєю йшла, силу почула, коли середняк злякався колгоспу. Взагалі, лякати не можна. Оце позавчора — я реготав до скону — заходить сюди такий кумедний чоловічок... Не питав прізвища, щоб не сполохати. На ногу кульгає, весь час потилицю чухає.

— Климко, ні? — всміхнувся Іван до Андрія.

— Він...

— Отож слухайте. Заходить, шапки не знімає, роздивляється по стінах, не вігається. «Добрий день», — кажу йому. Він потер неголену щоку долонею, відповідає: «Та я хотів сам привітатися, але вже не знаю як. Сказав ниньки одному не «слава Ісусу», а «добрий день», по-новому, значить, а той як не ляпне мені панським словом: «А поцілуй, каже, мене десь... Ти що, поляк?» Я став, наче облитий. Хотів комуністом бути — не зумів.

Тому й мовчу. Подивлюся, як інші роблять». — А шапки чому не скидаєте? — питаю. — «Пробую таки, як це виглядає бути комуністом». — І через те? — «Як комуніст, то й безбожник... А шапку в нас знімають перед образами або в церкві, чи тоді, коли хочеш перехреститися. Сказати правду, я ніякий вам не безбожник, бо дзвонарем при церкві служу, але так мені припала до вподоби ця влада, що готов навіть перестати дзвонити, якщо цього треба».

Чую, хитрує кум. Не так-то легко він свої дзвони покине — пробує по-своєму, яка ж то Радянська влада, як до людей, до їхньої віри, до звичаїв ставиться. Я все-таки роз'яснив йому, що шапку в приміщенні знімає кожна культурна людина, тим більше — комуніст. Він глянув на мене з тим самим розчаруванням (знову пальцем в небо) і пошкунтильгав до портретів. Щось там побурмотів, а потім спитав:

— А чи то правда те, що там, у Росії, всіх попів арештували, а той, хто вірить у бога, не має ні на що ніякого права?

— Ні, — кажу, — вірити кожний може. І попи живуть собі, але держава, само собою, їх не підтримує.

— А селяни, чув, у спілці. Разом сплять, разом роблять, а потім паюють зароблене порівну. Так?

— Трохи не так... Сплять окремо, як і ви, по хатах. У кожного своя. А земля спільна, колгоспна.

— І скажіть, але так, по правді, той колгоспник хоч раз на день має що поїсти?

— Я роз'яснив йому, що таке колгосп, і ще хотів поговорити, та він покvapно вийшов з сількому. Чи то засоромився третьої за один день невдачі, чи злякався... Мені здається, товаришу Опришку, що ви намилили б йому шию. А не треба. Поступово роз'яснюйте людям, терпеливо, без зайвого шуму і підозри... Лектора тут конче треба...

— Ге, коли б Вірний був! То оратор, голова... — Опришко говорив здавлено, не дивлячись ні на кого. Щось надтріснуло в його грудях — мабуть, отой чиряк, що зветься злістю. Такий у нього був настрій, що натиснув би пальцями, хай би вже стрижень вискочив. Не потрібна зараз, їдь... Та як її позбутися відразу, коли вона роками накіпала?

...Надвечір у школі стало глітно. За низенькими партами в ряду од вікна тиснуться молодичі, в другому, од дверей — газди. Окремо, як у церкві. Ззаду стоять дівчата, лузають гарбузове насіння, хихикають. Візкають, коли якийсь парубок вхитриться щипнути. У дверях товпляться підлітки й діти. В просторій класній кімнаті б'ється незграйний галас — кожен говорить про своє.

За столом, застеленим червоним полотном, — тріє крісел для президії.

Скакунов, Іван Ковбанюк і Опришко розмовляють з Шинкаруком у вузькому коридорі. Вчитель заклопотаний. Школа мала, чотири класи ніде розмістити. Хіба найняти в когось ще одну кімнату? В Докії Іваньової? Можна, якщо погодиться. Організація лікнепу — хороша справа. За це Шинкарук візьметься з першого жовтня. Трохи незвично, будуть спочатку смішки. Але потрібно. Ще б одного вчителя, сам ніяк не впорається. А кіно для Загайпілля хоч раз на місяць — це таки справжня культурна революція!

У коридорі на стінах — плакати: «І на оновленій землі врага не буде, супостата!» — зімкнуті ряди бійців, а за ними море багнетів; другий: «Хто хоче миру, голосуй за блок комуністів і безпартійних!» — усміхнена жінка опускає в урну бюлетень.

— Треба уже думати про передвиборну кампанію, — звертається Скакунов до Опришка. — Не за горами.

Іван стоїть біля Віри, намагається зацікавити її розмовою. Віра розгублена. Вона сама собі щиро признається, що чекала повернення Івана. Але минуло багато років... Віра була тоді ще зовсім юною, майже дитиною, а він також був іншим: пишноволоосим, струнким, у гімназичній формі. Зараз Іван не той. Помітно постарів, зморшки закроїлись на вилицюватих щоках, став сутулим у плечах. Перетерпів, видно, немало. З очей зникла та його чудова наївність, сором'язливість. Зараз у них — відбиток перенесених страждань, слід нелегкого життя, важка серйозність. Тому ця дитяча усмішка, з якою він стоїть зараз перед нею, не знаючи, з чого почати розмову, так не йде до його змученого вигляду.

Та й це ще не те... Віра і нині юна. Навіть тоді, коли розмовляє поважно, чує, як десь глибоко всередині скре-

бе, лоскоче, вирує безпричинний сміх. Хочеться іноді побігти, вискочити з кущів на лісову дорогу, щоб кінь сха-
рапудився, віз перевернувся, щоб до неї прискочив
розлючений кучерявий, засмаглий парубок і замахнувся
пужалном.

А Іван... Він зараз сяде за стіл і буде вести збо-
ри, а коли розійдуться, проведе її додому і всю дорогу
розповідатиме про тюрму або про те, що треба в селі
зробити. І мимоволі бліде Іванове обличчя смаглявіє,
рідке волосся темніє і кучерявиться, веселі бісики ска-
чуть в його очах, наче він хоче крикнути: «Дзьобик!»

— Василь також повернувся?

— Що ти думаєш тепер робити, Віро? — Іван не
чув її запитання, а Віра це зрозуміла інакше. Чула від
батька про непорозуміння між синами Якіма.

— Доучуватися піду. А ти?

— Цього року ні. Підлікуватися треба, — сказав,
мовби виправдовувався, а сам добре бачив, що Віра
силкується співчувати, хоч не вірить його словам: на-
чальником захотів бути в селі!.. — На другий рік спро-
бую...

Віра не знала, що відповісти. На щастя, нагодився
Климко. Він з розгону ткнув Іванові руку, сказав «доб-
рий вечір» і квапно, наче щось трапилося, спитав, де
той, що до села прикріплений з Коломиї.

— Ось він. А що?

Та Климко не мав часу відповісти. Він поштиво
зняв шапку перед Скакуновим.

— Ви мені, прошу ласкаво, вибачайте. Я ще мушу
поговорити, бо мені, ади, йде якимось з вами на балачку.
Уже два дні шукаю вас, напевно, їздили до Коломиї...
А в мене після того, як ми розмовляли в комітеті, при-
года сталася. Дійшло нарешті до голови — Опришко,
дай бог йому здоров'я, просвітив — що таке совітська
влада. Виходить, що я — совітська влада, так?

Скакунов переглянувся з учителем, з Опришком.
Весела усмішка зайчиком перебігла по його вустах.

— Вірно, — сказав, — народ тепер при владі.

— Це-то я зрозумів. Але як воно буде виглядати
на прахтиці? Виберуть мене до комітету чи вдома да-
дуть якусь роботу?.. А може, людьми буду командува-
ти? Та хто нині схоче слухатися, коли кожний сам
влада! З цим я не можу ніяк впоратися.

Скакунов взявся пояснювати Климкові: бути при владі — це не конче командувати. Обов'язково працювати. Для себе, для своєї держави. Якщо колись батрачив у поміщика чи в куркуля, то зараз цього не буде. А можна бути обраним до Ради депутатів. Це — як вирішать люди.

— А я, сказати, не батрачив. На цимбалах грав.

— Музикант, а не дзвонар?

— І це, і те.

— Дуже добре. Сьогодні на зборах і про вас поговоримо.

— І ще їдно...— Клим морщить губи, чухає потилицю.— Ви мені скажіть, що таке куркуль. От і ви тільки що казали... А моя Явдоха нині вранці як визвірився на мене: «Ти, каже, не чоловік, не людина, а куркуль паршивий, щоб тобі дні вийшли!» І чого це вона мене так обізвала?

— Куркуль — це багач,— далі терпеливо пояснював Скакунов.— А ви кого б так назвали у вашому селі?

— Ге, я бачу, що моя стара не туди попала. Наші багаті — Якубський, Пушкар... і ще...— Климко одвів Скакунова набік.— І ще учитель, я сказав би...

— Хіба? А то чому?

— Пенсію дістає, дві свині на рік ріже. На різдво одну, другу на великдень.

— Це непогано. Тепер чотири буде різати.

— Мо-ой, та що ж це за влада така? То ми тепер усі куркулями станемо? Чому ж тоді цим словом обзивають?

— Куркуль, Климе, це той, що чужою працею живе. Хіба вчитель такий?

— О, що ні, то ні! А Пушкарі, Якубський — так. І моя Явдоха їхній підлизач. Куркульський...

Під кінець зборів повітря в класній кімнаті стало таким важким, що лампа почала гаснути, хоч квартирки були відчинені. Проте люди не хотіли ще розходитися. Цікаве все-таки життя почалося в селі. Крамарем сільського кооперативу призначили Павла Циганчука. Ніхто не знав у Загайпіллі кооперативу — Мендель торгував. Секретарем комітету обрали Івана Ковбанюка. Всі схвалювали — він же вчений, хто може краще в селі писати? Потім зупинилися на організації клубу.

— Клуб мусить бути осередком усієї культурної ро-

боти в селі,— говорив Скакунов.— Тобто: художня самодіяльність, бібліотека, лекції, доповіді. Завідуючий клубом повинен бути грамотною, здібною, енергійною людиною. Крім завідуючого, треба обрати ще клубну раду. Кого збори пропонують?

У класі залягла мовчанка. Хто для такої посади годиться? Вчених у нас нема. На голову, секретаря, крамаря — інша справа. Аби тільки вмів писати, рахувати. А для такої роботи школи треба кінчати. Темнота у нас, нема кому.

— Є у нас,— заперечив Скакунов.— Знаю, що є. Ану, подумайте.

По класу поповз з кутка в куток пожвавлений шепіт.

— Є, є! — піднявся Пилип Опришко.— Ганна Сторожучка може.

Вибухнув сміх.

— Світ світом! Баба командувати!

— А це нічого. Жінки в Радянському Союзі мають рівні права з чоловіками,— кинув з президії Іван у відповідь на сміх.

— Падоньку гіренький! Що хлопці, сараки, вдіють, як жінки будуть зверху?

— Вкоротилося ваше! — відгризлися молодіці.

Скакунов вичікував, поки ущухне гамір. Сказав Опришкові, щоб вів далі збори.

— Я гадаю,— вираз обличчя в Опришка не змінився — жарти на нього не впливали,— я гадаю, що кандидатура добра. Ганна Сторожук знає цю роботу ще з Хімчина. Йй для допомоги оберем Олену Дякову — дівка з розумом. Записуй, Іване: Кривда Олена.

Іван перепитав:

— Кривда? Прізвище мені знайоме... А звідки вона, Андрію?

— Потім, потім. Пиши...

Ганна схопилася з останньої парті.

— Навіть не думайте! За посміховисько не стану! Обирайте іншу.— Збентеженими очима повела по людях і сховалася за спинами жінок.

— Най сміються, будуть у них зуби наверху,— пожартував вуйко Онуфрій.— А ти своє знай. Довірили люди, видно — можеш. А ми всі допоможемо, гуртом.

— Оленки немає?

— Нема...

— Треба її викликати, поговорити.— Скакунов пошукав очима когось у залі.— А в мене є ще одна людина на прикметі: Клим Запоточний.

Класна кімната здригнулась від реготу.

— Оце маєш, Климе! Другий день людям голову морочиш, що ти влада. На, маєш!

— Нема жартів,— підняв руку Опришко.— Вміє грати, хай в клубі грає, оркестр організує.

У класі раптом почувся лемент. Що сталося?

— Та куди ви його, каліку-у! — голосила Явдоха.— Він же ніц-ніщо не годен! У нього правого коліна нема-а!

— Третьої клепки в тебе нема! — крикнув Климко, червоний спересердя, як буряк.— Я в тїятрі мав грати, та панства боявся. А тут буду! Ви лише, прошу ласкаво, не всіх жінок зрівнюйте, бо як попустите моїй бабі, то вона всім вам почне кілки на голові тесати.

Опришко настроювався перейти до останнього питання. Скакунов тільки що радив йому почекати з цим до других зборів. Вигадує партприкріплений... Сир відкладати добре, а з Якубським треба вже розрахуватись. Опришко і сам знав, яка може бути реакція, тому вирішив не дотримуватися ніякої демократії, хай Іван зі Скакуновим собі й цапки стають.

— А тепер ще одне,— швидко заговорив він.— Нам треба будувати клуб і будинок для сільської Ради. Матеріалів нема, бо їх колись покрав Якубський. Маємо дозвіл відібрати...

Скакунов зробив жест, щоб спинити Андрія. Справа торкається власності, а, крім того, це питання ще й у райкомі не вирішено. Фактично не заперечували, але якогось письмового дозволу...

Андрій на мить замовк, але вдав, що не бачить руху Скакунова.

— Маємо дозвіл розібрати стодолу Якубського і вивезти на толоку.

По класу пробіг гамір.

— Завтра вийдуть на роботу,— Опришко взяв у руки список, складений раніше.— Онуфрій Білий, Семен Юзюк, Павло Циганчук, мій син, я, Іван Ковбанюк, Михайло Бабин.

Семен, який дотепер стояв у дверях мовчки, слабо

реагуючи на все, що відбувалося на зборах, стрепенувся.

— Що? Я — на чуже?! Не буде цього!

— Буде,— махнув рукою Опришко.— Це не вибори, а наказ.

Семен круто повернувся й зник з проходу. Скакунов похитав головою, опустивши очі. Треба буде поговорити з Опришкою серйозно. А зараз хай буде вже так. Він голова, авторитет не можна підривати.

— Будуть питання? — звернувся Опришко до людей.

— У мене є! — підняв руку Климко.— Розкажіть, як воно... з тим м'ясом!

— Про поставки державі розмова буде пізніше,— відповів Скакунов і помітив, як Пушкар ехидно прошепотів Климкові:

— Оце тобі попадають. Кому теляче, а кому свиняче. Тримай міха ширше, та гляди не об'їдайся.

Народ розходився. Скакунов затримав Шинкарука — треба з ним поговорити конкретно про організацію лікнепу. Іван заспішив до виходу, щоб наздогнати Віру. Боком, поміж людей, прослизнув у коридор і від того, що тут побачив, стало йому боляче: Віра, зробивши вигляд, що не помічає Івана, миттю шмигнула крізь двері у темряву.

— Ти краще втікай, Ясю, з села, поки не пізно. На Фальбу, в німецьку колонію. Німців не чіпають, спокійно йди. У Фукса перебудеш лиху годину. Він не відмовить. Ще при Огоновському ми зналися. Коли я маєток контрагував, йому немало перепало від мене за факторство. Фукс прийме.

Старий Якубський зсохся, мале клиноподібне обличчя скидалося тепер на вимоклий в оцті перець. Очі лякливо бігали під рудими бровами, лисина повосковіла.

— А ви, тату? — спитав Ясь не стільки із співчуття, скільки для годиться.

Всі ці дні він не виходив з хати навіть надвір. Якубська поставила відро в кутку маленької кімнати, яка дотепер служила коморою для вина й варення. Тут Ясь спав, сидів, лежав годинами, дивлячись у стелю, полохливо поглядав через віконце на село. Ніхто, крім Се-

мена, не знав про його повернення. Але це поки що... Будуть знати. Що тут придумати? Сьогодні вранці Ясь зовсім втратив рештки спокою. Батько приніс звістку: повернувся з Берези Картузької Іван Ковбанюк.

Ясь заскимлів, благаючи в тата поради.

— За мене не журися. Буде, що бог дасть. А ти вечний, по-німецьки знаєш. Якщо зумієш, такий документ виробиш, що німцем тебе запишуть.

В Яся засвітилися очі від одної лише згадки про таке недосяжне щастя.

Враз за вікном різко перетяли вечірню тишу дзвінкі дитячі голоси:

— Можна заколядувати?

Обидва підскочили на лавці від несподіванки, страху й здивування. Привиділося, сниться? Яка серед осені коляда? Хто жартує? Мовчать — батько й син. Розуміють, що це початок жартів лихого долі, яку не вблагаєш, від якої хіба втечеш, коли зумієш. Обидва вагаються: вийти надвір з палицею чи гасити мершій світло? А тим часом за вікном хлопчачки заводять всуміш зі сміхом нову коломийку:

Панове поляки, де ваш пан Мосціцький?
Був колись великий, а тепер маціцький,
Був колись великий, а тепер маціцький.

А пан Бек — міністр від справ заграничних
Тікав за границю, набрав у гузицю,
Тікав за границю, набрав у гузицю!

— Віншуємо вас щастям, здоров'ям, многая літ, швидше на той світ! — регочуть шибайголови і зі сміхом тікають.

Ясь схопився.

— Уб'ю!.. Сокирою!

— Сиди, — похмуро глипнув Якубський, особливо не зупиняючи сина. Знав: Ясь нікуди не вийде.

Мовчали. Потім старий промовив ослабленим голо-
сом:

— Завтра ввечері вибирайся.

У печі горів вогонь. Через відчинені дверцята жар вишкірював червоні зуби. Від того полум'я стало мото-
рошно.

Рипнули сінешні двері. Хтось у темряві шарудів,

шукаючи клямки. Якубський став, затамувавши подих. До кімнати тихо увійшов Пушкар. Повів очима по хаті, навшпиньках підійшов до господаря і, не вітаючись, прошепотів:

— Я зі зборів іду... Біда, сусідо. Завтра придуть вашу стодолу розбирати.

Хитнувся Якубський, ще дужче пожовк, гостре підборіддя задрижало і скувалося спазмою.

— Ну, я йду, бо ще побачать.— Пушкар винувато знизав плечима, наче почував себе винним у тому, що був на зборах або що не в нього, а в Якубського розбиратимуть стодолу.— То й мое не з медом,— додав.— До всіх нас доберуться товариші пролетарі,— сказав, щоб хоч цим потішити солтиса, але сам знав, що так не буде. Він зуміє пристосуватися до нової влади. Трохи походить зігнутий вчетверо, а потім буде видно... Тепер кричать «хай живе», бо дешева горілка і багато обіцяють. Поставки заправлять — інакші стануть. Аби той час, що почнуть бідкатися, він їх потішить... Ні, ні, Пушкар ніколи не буде останнім у селі. Світилась би золота серединка...

— Бувайте здорові, Петре. Я прийшов сказати, абись-те знали. Та й не гризіться. Бог все бачить...

Та Якубському було тепер не до бога. Як тільки зачинилися за Пушкарем двері, розціпив рота й крикнув до Яся:

— Зараз збирайся і йди! Уже!

XV

Позолочений холодним сонцем, закосичений пожовклим листям заглянув до Семенової халупи ранок.

Семен за звичкою схопився з постелі, бо завжди день жене до пильної роботи, але в цю ж мить згадав, що робити нічого. Картопля — скільки її там, викопана, кукурудза в купах. Потягнувся, відганяючи рештки сну, і сів згорбившись. Щоранку, відколи повернувся з війни, відчуває — здається, намацав би її — пекучу грудку під серцем. Потім, серед денних клопотів, забуває про неї, а вночі у неспокійних снах наливається вона болем і вранці пече нестерпно.

Глянув у вікно: пожовклий сад прорідів, і крізь нього стало видно білі стіни Ганнусиної хати. Посміх-

нуса, згадавши, що Ганну обрали до правління клубу, та зразу спохмурнів: обрали й Оленку. Сміялися з Ганки, не мине й Оленки сміх — чи ж не досить з неї? А коли б ще довідались про те, життя не буде дівчині в селі. Засміють, замучать.

Вирвав би серце з грудей і показав їй: дивись, що в ньому! Біль червоточиною роз'їв, покремсав... Прости, бив тебе не я, отруєна любов підняла руку. Не винен я... І ти не винна. Хочеш, простелюся по землі, і підеш по мені щастя шукати. Все віддам, аби лише ти була щаслива. Одного тільки не можу — вернутися до тебе, жити з тобою. Не годен цього зробити, Оленко, ой, не годен... Як ти тепер будеш, як я — хто це знає?..

Заповіді вийшли... Що за пересуди підуть селом, як почують, що Семен не ходить до Оленки Дякової, що не буде женитися.

Крізь сад білють стіни Ганнусиної хати. Піде до неї, розповість, щоб легше стало... О ні, не розповість!.. Але хоч поговорить. Як з сестрою. Вона одна вміє вислухати чуже горе.

З відчуттям полегшення Семен вийшов на подвір'я. Він звернув на стежку в садок, але хтось з вулиці його покликав. Оглянувся — Павло Циганчук з сокирою.

— Ти що, таки не йдеш?

Аж тепер згадав Семен: учора і його призначили розбирати стодолу в Якубського. Та де ж він піде на таку ганьбу? А цьому лише урви та подай, циганське насіння! Диви, як з утіхи сокирою викручує, наче топірцем у танці. Семен згадав розмову з Павлом на мольотбі у Якубського: «Дай боже той час — багацьке візьмемо!» Дочекався... А ніби хтось не чекав? Кому не в'їлося польське панство? Хіба Якубському та Пушкареві. А інші всі раділи, особливо військові. Тільки що це таке? Коли вже воля, свобода, то йди ламай, бери, що погано лежить, що тобі сподобалось? Сьогодні в Якубського, завтра в іншого, потім дійде черга до Семенової кривавиці. Семен відчув, що тепер, в цю хвилину, Циганчук з Опришком відбирають у нього надію на кращу зміну. Хай би вже було — землю роздати, ту, що за трактом. Сам узяв би, аби впроголодь не чекати жнив. Але йти до когось на подвір'я — то ж те саме, що в чужий курник лізти. Від такої роботи уже пахне загрозою на власність. Ні, з цим Семен ніколи не погодиться.

Він презирливо глянув на Павла і сплюнув.

— Не піду грабувати. Йди ти. Тобі давно чуже пахне.

— Підеш, Семенку. Є такий наказ. Ти у війську був і знаєш, що це значить. Подобається чи ні — виконуй. Гречка — не гречка, наше військо марш!

— Говорила небіжечка до самої смерті! — Семен махнув рукою і пішов до хати.

Вже нікуди не йшов. Неспокій закрався в душу. Кожна влада є влада. Одна така, друга інакша. Список тих, хто має вийти, зачитував Опришко, а він голова комітету. Та й Скакунов не заперечував. Прийдуть, примусять, ще й можуть оштрафувати. Бо це ніби шарварок, хто його не відробляв? Але чому так? Люди чекали справедливості: тепер, кажуть, дочекалися. А хіба справедливо йти ламати, забирати чуже? Хай буде, що Якубський чоґось там накрав. Так то ж Якубський, а ми — люди.

Семен вагався хвилину, потім насунув кашкет на очі і подався через село на гору.

На подвір'ї Якубського, де Семен недавно молотив, заробляючи злого на заповіді, стояли фіри. Їх навантажували черепицею. Половина даху нової стодоли вже світилася голими ребрами лат і крокв. Працювали мовчки, понуро, навіть Циганчук не жартував. Всі, крім Опришка та Івана Ковбанюка, не підводили голови за роботою, не сміючи глянути на запухлу від сліз Якубську і на жалюгідний вигляд колишнього солтиса, що стояв на порозі й тупо дивився на початок своєї загибелі.

Семен став посеред двору і так стояв, опустивши руки, не знаючи, що робити: йти до роботи, привітатися з господарем чи дременути звідси, поки його ще не встигли побачити. Таж то, люди добрі, час на часі не стоїть! Нині так, а завтра, гляди, зміниться щось на світі, і тоді світи потилицею та й кайся до останньої днини, що послухався чужого розуму.

Дивувався, як отим, що позгиналися на покрівлі, піднімаються руки зривати черепицю, як у них не трясуться від сорому ноги в колінах і вони не летять стрімголов униз! Питав сам себе, чому він тут стоїть, наче бовдур, серед чужого подвір'я — грабіжник, якого до тепер вважали хоч і бідним, та чесним газдою в селі.

Хто з ним буде вітатися, яка дитина «слава Ісусу» скаже після цього? Здавалося йому зараз неймовірним, що ті самі люди, яких дотепер знав тільки з доброго боку, — Онуфрій, Опришко, Ковбанюк, Михайло Бабин — раптом змінились і на очах у всіх без жалю і звичайного мужицького сорому беруть чуже, а потім, після цієї чорної роботи, придуть додому, будуть їсти зароблену брудною працею вечерю і гладити по головах своїх дітей та навчати їх розуму й честі.

Все це незвичне, чуже його сумлінню, чуже й тим людям, які збираються у все більший і більший натовп на вулиці й з-за паркана приглядаються до чудасії. Про що вони гомонять? Осуджують? Схвалюють?

Семен виразно чує старечий голос Пантели Бобика:

— Перст божий! Людська кривда завжди боком вилазить, тово...

— Хоч би не ламали тої черепиці. Свою так не кришив би, — інший голос.

— Побачте, якийсь нині в'язи скрутить.

— То ще скрутить, а Якубському вже скрутили.

— Туди йому й дорога!

— А Михайло Бобин, не бійся, у неділю в церкві перший перед престолом зі свічкою стане.

Семен міркує, куди йому тікати. Через ворота пізно — там люди, через городи — треба минути Якубського.

Якубський уже давно помітив Семена. Після першого приголомшення почала напливати до серця злоба. Аж затрясся від неї. Підбіг до Семена й прохрипів:

— Іди, йди, шьо став? Бери й собі трохи. Може, я коли не доплатив за роботу, візьми тепер черелицею, латами. Хату свою покриєш, щоб не текло на постіль.

В якусь мить щось сталося з Семеном. Він сам себе міг би зараз пізнати, як оце перед хвилиною тих, які зривають дахівку зі стодоли. Пильно глянув на Якубського. Образа за свою бідність, з якої не міг вилізти ніколи, задерла в горлі, і він мало не крикнув: «Так тобі й треба, шкурулупе, батьку підлого виродка, що мені життя розтолочив!» Але це тривало тільки секунду. Він знову почув гомін за парканом і опам'ятався.

— Тут для себе не беруть, пане солтисе, а для

громади. А я тільки подивитися прийшов. На дідька мені ваша черепиця!

З цими словами майже бігцем подався з подвір'я, перетинаючи великими кроками городи вниз до сільської вулиці.

Іван Ковбанюк з Опришком розмовляли, ніби ніколи й не було між ними тієї важкої суперечки. Єдна-ли справи.

— Втік солтисів синок,— твердив Андрій.— Ні до якого Львова не поїхав. Утік.

— І я так думаю. Випурхнула пташка. А жаль,— ляскав пальцями Іван.— Вчула кішка, чие сало з'їла. Треба було раніше... Та нічого, знайдеться. Мені лише цікаво: один я став його жертвою, чи має він за собою трох довший список?

Черепицю зняли всю, з толоки повернулися порожні підводи. Тепер лунав на все село стукіт — знімали крокви.

— Я ось що думаю,— знову заговорив Опришко.— До цього, правда, ще далеко, але задалегідь подумати не завадить. Якубський — не просто куркуль. Поміщик він. Про це і в районі знають. Виселити б його до чортової матері, і маєш тобі базу для колгоспу або радгоспу. А Пушкаря... Пушкаря треба використати, бригадиром поставити на своїх ланах, під контролем, розуміється. Господар добрий. Твого татуня комірни-ком зробив би — дбайливий хлоп, а комору в церкві — на святому місці зерно не стухне, ніхто туди й красти не піде.

Опришко аж посміхнувся і потер руки від нетерплячки робити все це не колись, а нині, цієї ж хвилини.

Іван спідлоба глянув на Андрія: жартує? Ні, посміхається, але не жартує.

— Глядіть, Андрію, ключа від комітету заберемо і на поріг не пустимо.

Темна хмара зіграла веселий блиск з очей Опришка.

— Хто це — «заберемо», хотів би я знати?

— Люди. А чиїми руками, буде видно.

— Дідька лисого заберете! На дверях розіпнуса, а вас із Скакуновим самих до сількому не пущу. З вас няньки добрі були б у дитячих яслах. Слиняві ви...

Він круто повернувся, схопив колун, що лежав біля

стайні, і сам почав вибивати замітники, намагаючись рвати по два-три бруси, щоб швидше добратися до підвалин. Глянув на Якубського, який стояв серед подвір'я з заломленими руками, і люто гаркнув:

— Чого стоїш, роззявив рота? Іди до дідька, буржуй смердючий!

Увечері Семен зайшов до Ганнусі Сторожучки. Вона спалахнула від радості, коли побачила його на своєму порозі, але пониклий, темний вираз Семенового обличчя злякав її.

— А це що з тобою, небоже?

— Жити відхотілося, Ганнусько,— сказав широко й просто, без зайвого зітхання.

Побачила: якась жура, смуток гризе міцного дуба. Розпитала б, приголубила б, горе йому зцілувала, вдовину самоту вдушила б у поцілунках. Ба...

— Чому ж це молодому перед весіллям не захотілося раптом жити? — спитала жартома, хоч самій не жартів бажалось.

— Яке весілля?.. Нема ніякого весілля...— сказав і схаменувся.— Не дивись так на мене, Ганко. Та й що це я прийшов до тебе плакати? — повернувся до дверей.— Бувай здорова. Ти вибачай, що... Йшов попри хату, на тебе хотів глянути, а наговорив чотири ряди у вісім пасем.

— Чого квапишся, сідай,— нахилилася вперед, простягнула руки в німій просьбі.

— Добраніч, Ганнусько...

Тихо надворі. Через сад переморгувалися двоє вікон: підсліпувате й сумне Семенове з великим, ясним, та самотнім, як удовина доля, Ганнусиним.

Ліниво стелився на низьку конюшню тумані.

XVI

Іван Ковбанюк зачинив сільком раніше ніж завжди. Дбайливо розім'яв у пальцях грудку в'язкої смоли, притиснув її до дверей залізною печаткою і вийшов з сутінків на пропахле передзимовим холодом фіолетове повітря.

Ранній листопад догоряв останніми пожежами. Під-

нялись високо факели тополь біля дороги, тихо обсіпа-лося полум'я, залишаючи самотні обгорілі стовбури. За-хідний край камерального лісу облямувався непомітною влітку сумною зеленню смерек. З гір дихала зима. Там уже весело блищав сніг на кряжах, обіцяючи незабаром власти й на Загайпілля.

Іван жадібно вдихнув свіжого повітря і знову від-чув, як під лівою лопаткою гостро шпигонуло. Уже кіль-ка тижнів йому дошкуляє оте підозріле шпигання.

«Береза випаровує. Цемент, болото...— думав.— Ви-рвати б трохи часу, заправитися псачим салом, відле-жати яку днину, щоб не вийти зовсім з ладу».

Але часу ніколи не знаходилося. З дня на день від-кладав. Все нова й нова робота, а іноді клопіт падав, як сніг на непокриту голову.

Дісталось за ту трикляту стодолу. Отямившись від першого приголомшення, Якубський зважився на від-чайдушний крок — пішов до секретаря райкому.

Ну от, він готовий, мовляв, на все найгірше. Тільки хай сам «староста» подивляться на нього і скажуть, хто він є. Таке, як з ним, зробили з Заридевичем у Брат-никах, але ж то дідич, поміщик, а Якубський звичайний газда, простий хлоп... Ну... Ну, багач, солтисом був... Він нічого не хоче, лише знати, чи справедливо зробили. Потрібно Радянській владі — віддасть поле, те, що за трактом, але стодолу? Крав? Світ світом! Перший газда в селі — крав! Хто доведе?

Ні Опришко, ні Скакунов не знали, як зрозумів Якубського секретар райкому, досить того, що викликав обох і так всипав, що вийшли мокрі, і десь аж за Пру-том Скакунов зронив перше слово:

— Брехнею, с-сучий син, почав будувати соціалізм у своєму Загайпіллі?

Мовчав Опришко.

— Заткало тобі, що не відповідаєш?

— Не брехав я! — скрипнув зубами Андрій. — Не брехав! А поміщик він достеменний! В Огоновського все перебрав, то яка тобі різниця? Що сердак замість хутра носить? — Він зупинився, загородив Скакунову стежку, і та опришківська лють, яку весь час тамував, вивергла-ся тепер кип'ячою лавою. — Якого чорта було нас визво-ляти, бити ноги аж з-за Збручу, щоб ми далі дивилися на хорони, зведені нашою кривавицею, і панькалися з

п'явкою, упірем! Я б не то — з димом пустив би пса з його виводком! А ви там на пальчиках ходили, у двері стукали, коли куркулів на Колиму виселяли?

Скакунов чекав, поки вгамується Опришко. Сам себе побачив у ньому. Такий і він був колись, поки не навчився з людьми працювати.

— Не поспішай, Андрію. Прийде на все час. Скажуть розкуркулювати — будемо, а сам анархії не розводь. Тепер краще подумай, в який спосіб повернути Якубському ліс і черепицю і то так, щоб вовк ситий і коза ціла.

— Повернути?! Не буде цього! Та він і сам не візьме, ще й попросить, щоб залишити на толоці.

— А ти залякувати не смій.

— Знаю, що роблю.

Невідомо, яким радіо чи телефоном рознеслася ця звістка, та досить того, що на другий день село гуділо: Якубському все повернуть, ще й кошти сплатять.

Не минув клопіт й Івана. Найбільше так вдома. Повернувшись увечері з села, він тихо, як завжди, увійшов до хати і вже на порозі зрозумів: буде сімейний конфлікт. Буря назривала давно. Після тієї розмови з Опришком Василь завзято бокував від Івана, уникав відвертої розмови. Якось недавно з хлоп'ячою задирливістю похвалився, що в суботу йшов з міста не сам, а з Вірою, і всю дорогу, ади, мали про що розмовляти, хоч вона вчена, а він простий селянин. Іван зрозумів, для чого це Василь говорить: «Слухай і не думай, що секретар сількому велика шишка». Не підозривав навіть, що між Вірою і Василем давно снуються незримі нитки симпатії, але бачив — у нього з Вірою стежки розходяться. Біль глушив працюю.

Яким ходив як сич надутий. Пообідавши, шпурляв ложку, ніколи тихо не зачиняв дверей, щось наривало в нього під серцем.

Побачив Іван з порога: сьогодні прорветься болячка. Батько й Василь сиділи похмуро за столом. Яким блимнув спідлоба одним оком, засовався на лавці, потім мов до хлопчика:

— Доурядувався?

— Адам з Євою в раю согрішили, то нам на землі таке ще простиме,— відповів, скидаючи кашкета.

— А ти можеш собі й карк зламати, не тільки

грішити, але не забувай, що, крім Опришка, ще й ми живемо на світі. Ти на нас вважай!

— Я думав дотепер, що ви і я — це одне. А коли ні, і я у вас небажаний квартирант, то можу забратися хоч сьогодні.

Марія стояла біля печі спиною до хати, мовчала й мовчки бога просила, щоб буря проминула. Тепер обернулася — чула, що треба втрутитися в перепалку, бо пізно буде, та замість слів слізьми бризнула.

— А ти чого! — крикнув Яким на неї.

— Вічно, вічно тобі, старий, недогода! Скільки років не було Івана, болем труїв у хаті всіх: «Стратився, надурно стратився!» Прийшов — виїсти хочеш...

Яким гримнув кулаком по столу, схопився, лаву перекинув.

— Стратився?! А то ні? Замість у люди, на ганьбу виховав. Для Опришка твого біснуватого випестив! На чужі дахи лазить мій син, мою сиву голову ганьбить, а краще б він там здох та не повертався!

Марія заголосила.

— Бога побійся! Що верзеш? Твій же син!

— Не знаю, чи мій, не знаю! Іншого тата знайшов, може, той йому рідний!

Цієї ж таки ночі Іван спав на зсунутих стільцях у комітеті. А на третій вечір Яким сам зайшов до Івана і промовив, не дивлячись йому в очі:

— Іди додому. Постуденіло. Ще застудишся.

— Дякую за ласку.— Іван сидів за столом, не підводив голови.

— Іди. Нефайно так. Почнуть говорити — не лише нам, і тобі також це не до парсуни.

—

Де не взявся добрий настрій у Пушкарехи! Ходила совою, а тепер — перестріла на толоці Андрія і, солодко посміхаючись, не запитала, затягнула, як з жінками на перелазі:

— Гей, товаришу голова! А чи то правда, що зі стаєнь Якубського збудують на толоці таку велику колешню, щоб усі покотом могли лягти та й одною веретою вкритися — кольгосп такий?

Опришко спокійно переживав невдачу. Одного боявся: доведеться віддавати Якубському забране. Не про го-

нор турбувався — матеріалів шкода! Аж одного дня Андрій раптом повеселів. Це помітив Іван. Намагався відгадати причину — не міг. А знав: щось є. Опришко без причини не посміхається. Або в районі добився свого, або придумав якусь штуkenцію.

Незабаром прийшов до сількому Якубський. Схилений, миршавий, сутулий, став біля порога. Маленькими очима блукав по кутах.

— Я би заяву таку написав, що зрікаюся тої сто-доли в користь громади.

Потім Опришко розповів Іванові:

— На Фальбу ходив недавно. Якраз тоді німецькі колоністи виїжджали до Німеччини. І що гадаєш, Ясь... Так, так, Ясько Якубський поїхав з ними. На власні очі бачив. Не знаю, яким чином, та досить, що його вже тут нема. Ну, а я пішов повідомити про це татуня, може, не знає. Божився старий, що не «свьядом». Я йому розпо-вів, нехай знає. Аби-м звідси не рушився — ні слова більше не сказав. Ані-ані. І диви, сам прийшов.

Іван замислився.

— Хитра штука... А чи не варто про це доповісти куди треба?

— Думаю, що варто.

Після стодоли — нові, вже інші клопоти. Прислали нову вчительку, взялися тоді за лікнеп.

Скликали збори, розповіли людям про потребу лік-відувати неписьменність. Чоловіки махнули руками: «Ба-лакайте собі, а нам не морочте голови». Жінки сміх по селу підняли.

— До школи не йдеш, Маланко?

— Ая, ая, най лиш корову зцеркаю.

— А не забудь зошета взяти та й каламар!

— На долоні запишу, а каламар завше з собою ношу!

Молодці демонстративно посмішувалися, ще й оглядалися, чи не чує їх хто з комітету або з учителів.

— Не буде діла, — занепав духом Шинкарук.

Годі було його потішати, що справи налагодяться. Горіла лампа кожного вечора, сидів за столом Шинка-рук, а парти сумували.

Аж якось заходить до кооперативу Клим Запоточ-ний. Шкутильгає до прилавка, розглядає крам. Павло че-кає, що Клим скаже подати.

— Може, черевики візьмете на зиму? Дешеві.

— Дешеве м'ясо пси їдять. Підшва гумова. Не для мене.

— А ви подивіться: тепла устілка, сукняна. І це не для вас?

— Ні, ні. Дрантя. То за Польщі були черевики! Подвійна підшва, шкіряна, а замість тих дірок, пане, гачки були. Раз-раз навхрест і зашнурував. Не мусиш вдосвіта мацати шнурівкою в кожну дірку.

— Та й багато ви таких нашнурували за свій вік?

— Шнурував чи ні, та хоч надивився. Бувало, йдеш містом, а на тих виставах підряд, як жовніри на дефіляді, різні лякерки.

— Ну, то дивіться, дивіться далі. В Коломиї й тепер є такі.

— То вже, Павле, не говори. Таких нема. Та й чого б мали бути? Колись у них пани ходили, а тепер панів шляк трафив, всі рівні, народ простий став, хто буде купувати?.. Але ти мені не заговорюй зуби черевиками, давай, що питаю.

— А ви ще нічого не питали.

— Видиш, який з тебе крамар? Замість запросити покупця: то бери, це бери — базікаєш. Дай мені Павле, зошит і буквар. До школи йду, хлопче.

Павло пирснув сміхом і пригнувся за прилавком, щоб не сполохати Кліма.

— А ти не смійся, тумане. Тобі добре. Йдеш чи їдеш — усе бачиш. Я ж сліпий. Ходив недавно до Коломиї, а там і на мурах, і над дорогою, і на ратуші червоні полотна, а на них білим понаписувано розмаїте. Може, диви, й про мене... Ну, а якби справді про мене, і того би-м не знав. Отже, давай буквар і два зошити. Ні, не думай, що для Явдохи. Не дай бог навчитись писати, то вже не тільки язиком, — листами буде розносити бруд по світу. Мені одному потрібні два зошити.

Цього ж таки вечора Шинкарук схопився на радіщах з-за столу і не зміг навіть відповісти Климкові на «добрий вечір».

Клим став посеред класу і за звичкою почухав потилицю.

— Я, пане... чи то, товаришу вчителю, давно вже хотів прийти, але боявся посміховища.

— А ви сідайте, Климе, сідайте,— перебив його вчитель.

— Я вже давно сів би, але, вибачайте, стидаюся на цю лавочку сідати, бо вже, казати, не бахур. Якби ви вікна хоч газетою заслонили... Побачать через вікно, кепкуватимуть.

— Якщо так, то сідайте за стіл. Ви поки що один— помістимося.

— Ні, то не пасує. Краще вже я... Корона з голови не впаде, най сміються. Ви вчитель, а я таки учень, як-не-як.— Клим сів за парту.— Ага. І ще їдно... Я два зошити приніс. На одному букви писати, а на другому — тільки абись-те не сміялися — хочу навчитися тих закарлючок, що з них на скрипці грають. Колись бачив таке в одного музиканта на Хімчині. Бо як-не-як, а в клубну раду вибраний. Цілу оркестру буду вчити, то ніби пасувало би більше знати, ніж інші. Хоч для виду...

Шинкарук засміявся.

— Радю навчив би вас і цього, та сам не знаю,— сказав украй здивованому Климкові, якому в голові не вмщалося, що вчитель може чогось не знати.

Справа лікнепу рушила з мертвої точки. Одні з цікавості, інші з бажання (соромилися раніше починати першими) почали один за одним заглядати до школи. Вже вчиться вісім постійних. Є надія — буде більше.

Іван поспішає, щоб до смерку зайти на Дідицьке. Навіть зараз не має часу думати про свій відпочинок і лікування, бо нова робота на плечах. За два дні — Жовтневі свята. А в грудні вибори. Уже почали складати списки виборців.

Ще від перших зборів Іван не забуває про те, що мусить навідатися до Оленки Кривди, чи, як її називають, Дякової. Цікавий збіг прізвищ: зрештою, це, напевно, та, про яку розповідав йому в Березі Мирон Сарабай. Іван питав Опришка, той нічого не знає, але підозріває, що Вірний, який кілька років керував політшколами за Прутом, і є саме Кривда. При останній зустрічі з ним — Андрій пригадує — Вірний натякав на те, що він загайпільський, дяка Пантелу добре знає.

Іван ніде не бачив Оленки. Повинна б приходити до клубу. Там п'єсу готують, роль хотіли їй дати, до

клубної ради була обрана — не приходять. Питав минулої неділі в дівчат, відповіли:

— Вона в жалобі. Наречений покинув. Семен Юзюк, знаєш такого?

— Знаю. А чому покинув?

— Бо по заповідях вздрів, що застарий до дівок. Молодиці кращі,— підморгнули в бік Ганни Сторожук, яка вдавала, що не чує, проте спаленіла до самих вух.

— Гм... Це справа така, що не зарадиш. Кому піп, кому попадад,— сказав Іван, але сам подумав про інше.

Аж сьогодні, скориставшись, що Опришко зі Скакуновим поїхали до Коломиї на нараду, вирішив сам відвідати Оленку. Якщо це вона, принесе їй велику радість, бо ж, мабуть, не знає, що є в неї брат.

Семен вибіг наче з пожежі, а Оленка трималась рукою за шок, на якій горів слід Семенової долоні.

«Повія... Вічне клеймо, якого не змиє ні час, ні горе, ні щастя, ані каяття».

— Не хочу більше жити,— сказала сама до себе байдуже, спокійно.— Не хочу!

Такі думки вже були колись. Але тоді їх породжував голод, а зараз безнадія. І пригадався чомусь слова бійця, того, що на тракті, нахилившись над нею, промовив ласкаво: «Іди додому, дівчино, ніхто більше не підніме ножа над твоєю головою». Вона так добре пам'ятає його молоде обличчя, добрі очі, захмарене турботою чоло. Хто він такий? Прийшов з тисячами подібних до нього й загубився між ними. Де б його знайти, щоб ще раз почути ті слова? А інші? Напевно, вони такі самі, тільки що з тих слів? Вони для інших, для тих, хто радіє цьому новому життю, сподівається на краще. Їй не допоможе й міся. Вчорашнє таке міцне, що поглинає нинішній день і все майбуття. Навіщо жити? Не вороги, не розбійники, не кати — свої, здавалось, найближчі піднімають на неї руку.

Пантела помітив, що його приймачка за кілька днів зів'яла зовсім. Відкався, зілля приніс від Гаврилихи, розпитував. Новиною потішав:

— Чула, доню, чи не чула? Тебе вибрали в оте аматорське товариство. Піди, піди, розважся трохи.

— Не треба нічого мені, діду.

— То скажи ж ти, ради христа, що з тобою? А-а... То бо й є... Чогось Семен не приходить. Давно ж вернувся. Погиркалися, чи що?

— Розійшлися.

— Ні-і, це зовсім ні до чого! — старий незадоволено похитав головою. — Не сподівався я того від Семена. Не дурисвіт, газда і ...заповіді вийшли, слави наробив... Е-е, піду я до нього, такого очинашу прочитаю, що...

— Ні, ні, дідусю. Це я... не захотіла.

— Не дурій, дівко! Подумай добре. А втім... Тобі краще знати. Та коли вже так, то що — топитися?

Оленка глянула на нього великими очима, від страху затрусилася і долонями закрила обличчя.

На другий день сказала Пантелі:

— Простіть мене, діду. Піду я від вас.

— Куди?! — Пантела схопив її за плечі.

— Геть піду. Не можу бути більше в селі. Повірте, що не можу...

Вона так переконливо сказала ці вбивчі для старого слова, що він зрозумів: не вмовить, не втримає.

Тяжка жура, невимовний жаль пригнули старого. Болісно зажурився, і прозорі сльози покотилися одна за одною по зморщеному лиці. Розвів руками, ніби хотів на хату показати: «Для кого це?», руки впали на голову, в німій розпучі він схлипнув:

— А я?... Що я...

Не пішла. Минали дні. Сільські новини якось просякали крізь щілини вікон та дверей разом із затхлим повітрям від Явдошиної стайні. Семен покинув Оленку! Семен ходить до Ганки Сторожучки! Оленці залишили в п'єсі роль зведениці! Пантелові ворота дьогтем вимазали!

Не могла далі терпіти. Встала серед ночі, накинула на плечі хустку, тихо натиснула на клямку. Та враз почувала, як занудило під серцем, щось стисло в ямці, солона слина наповнила рот. Боже! Та чи ж це може бути правдою? Втирала піт з чола, ковтала нудоту, зі страхом прислухалася, чи не минає — може, помилилась? Ні, ні, смокче під грудьми, дає про себе знати.

— Семене, Семенку, ти ж нічого не знаєш... Семечку... Все життя за тебе перемолюсь, хоч ти житимеш з іншою. За нього, за те велике щастя. Боже, дай, щоб це була правда!

Вона вклякнула на коліна і тут, перед порогом, довго й гаряче молилась не молитовними — своїми, кров'ю й слізьми сполоканими словами.

Не втрачала тепер надії, що прийде Семен. Не до неї повернеться, не треба, а зайде, бо ж не можуть вони так розійтися. Своїм власним щастям, тим, що належить зараз тільки їй, ніколи його не зв'яже. Про себе лише розповість, адже він нічого не знає. Один раз не хотів її слухати з любові, другий раз з ненависті. Хай же вислухає всю правду і скаже, чи міг він бути суддею її життя? Зараз нічого не хотіла, лише — аби він інакше подумав про неї, аби зрозумів, що на те слово, яке він кинув їй в обличчя, вона не заслужила.

Смеркало. Не вперше і не востаннє так опускаються осінні сутінки над Дідицьким. Однаково, одноманітно. Тепер хіба лише те нове, що кожен день, кожен вечір наближає час... Треба жити, буде для кого...

Засвітила. Під вікнами почувились легкі кроки. Хтось постукав у двері. Не Семен, не дід, ані Климко — вони не стукають, нема такого звичаю в селі. Чужий. Насторожилась, піднялася, готова кинутись тигрицею, лютим звіром, якщо це знову Ясь...

— Добрий вечір, — почувся м'який голос, і з темних сіней ступив до світла худорлявий, невисокий на зріст чоловік. — Вибачайте, що так пізенько. Ми з вами особисто не знайомі. Я — Ковбанюк, Іван Якимів, чули?

— Чула... Як же не чула... — Промела фартухом лавицю, стримано запросила: — Сідайте.

Іван не зразу сів. Хвилину-дві придивлявся до неї при світлі каганця, милувався її красою і дивувався: «Як міг Семен покинути таку чічку?»

В суботу Ганна пізно повернулася з репетиції. Відколи почали готувати п'єсу, зникла, розвіялася вдовина самотність. Скільки мріяла, — як у Хімчині колись, — вийти знову на сцену. І ось — життя вдвоє ширше стало. Завжди сама з собою, аж нудно. А зараз можеш стати іншою, наче в казці, перетворюєшся в нову людину: щасливу чи не щасливу, веселу чи сумну, легковажну чи серйозну, але ж це будеш не ти. Чужий світ

перенесеш у себе, поживеш ним! А потім, коли чари втраять силу і ти станеш знову сама собою, скажеш: «Я не така, я краща, я гірша, я Ганна, а тільки що не була нею». Чи це не чудо, чи це не радість?

Сьогодні радість затьмарило те, що повинно було роздмухати її, подесятирити. Дівчата принесли з Дідицького вістку: Оленка пішла з села! Е-ей, падоньку! Десь утопилася з розпуки. Таж то Семен, бузовір, довів до цього дівчину. Ба, чи знайдуть? Знайшли? Де? Та перестаньте, ніде не втопилася. Поїхала до Львова, там брат її живе. Слава богу...

Розчаровано зітхали, поглядали на Ганку. Втіха привидом майнула в її очах і зникла, присоромлена. Не могла нічого зрозуміти Ганна. Який брат? Чому про нього нічого дотепер не знали? Звідки раптом узявся? Ні, тут щось не те. Ніхто не знає, чому Семен покинув Оленку, чому сам ходить, як отруений, і слова від нього не витягнеш. А не дай бог, і насправді дівка задумала з сорому...

Ганна по-своєму любила Семена. Доброта, що світилася з його очей, з кожного руху, виливалася у простих і ширих словах, та його правдивість без крихти фальші — давно полонили серце молодиці. Але розбивати комусь життя навіть не помислила Ганна. Їй так хотілося, щоб Семен, замість далекої дороги на Дідицьке, вибрав коротшу — через садок, та коли вже втопталася вона туди, Ганна не перекопає її, не познімає кладок — таке щастя недовге, як і все, що крадене. Вона може тугою по тій стежці блукати, у снах переснитись, у журі пересушить свою любов, але до підлоти не дійде.

Та на людях вийшло інакше. Перед людьми не то слова — гадки своєї не втаїш, погляду не сховаєш: тож всі знали: любить Ганка Семена. Якщо покинув він Оленку, то тільки через неї, якщо Оленки вже немає — її вина. Людям рота не закриєш. Пластом ляж, розіпни-ся, на евангеліє присягай — не повірять. Тому й мовчала.

Семен останнім часом став частіше приходити до Ганни. Не боронила. М'якла, слабла, боялася себе самої, коли Семен сидів зажурений, безпорадний. Просила, щоб розповів про свою журу, затримувала, щоб не йшов, в'яла зі страху, що от-от схилиться до нього, обігріє грудьми, диханням, забудеться в поцілунках — хай су-

дять, хай гудять — вона також хоче свого щастя. Так було, але так уже не буде. Семен мусить знайти Оленку.

Прийшов пізно. Зустріла його суворим поглядом, і він збентежився.

— Чого це ти так?

Ганна відійшла до вікна, якийсь час дивилася на змученого Семена, — спитала:

— Чому ти покинув Оленку, Семене?

Семен одвів очі.

— Не все можна сказати, Ганнусько... Ні, ні, то дурниці, буцім все це через тебе. Чую, вибився я з того річища, яким тепер усі пішли. Не знаю... На якийсь камінь уперся, і він мене не пускає. Бачу, що й ти почала жити новим, не суджу. Воно, напевно, так і мусить бути. Але я... Чорт його маму знає... Своєї долі довго шукаю — знайти не можу. Хочеш, слухай мене... Якби не ти, вовком би вив з туги. А ти — як та чиста вода в ставку: подивився — себе і небо, і сонце в ньому побачиш. Буває так... Засидишся над водою — наче в інший світ поглянеш, голубіший. Така ти... Скільки я працював, зі шкури ліз, щоб газдою стати — придбав дещо. А тепер усе до якоїсь спілки йде. Не до душі мені це. Хочу мати свій кут, свою грядку, свою скибу землички. Виверну її плугом, і пахне вона моїм власним потом. Зберу зернину, хліб спечу — солодкий він, бо мій, мого мозоля. А даровизна тхне мені мершею... Таке-то воно. Піду на мітинг — нудно. В клуб пішов би — старий. Розлетілись мої надії на щастя... Так що вибачай, Ганко. Ходжу до тебе, бо не можу без людей жити. Скажеш мені: «Залишись, Семене», — залишусь у тебе. Полюблю, не скривджу... Та тільки щось надломилось у серці. Так надломилось, що ніякий коваль не скує. Оце, бачиш, як на сповіді перед тобою.

Ганна мовчала. Ковтала слова, що вперто котилися до горла, давно випещені слова: «Лишись, Семенку, лишись в мене. Ти шукаєш долі, а вона тут». Ковтала їх разом зі слізьми.

— Ти чув, що Оленка геть пішла з села?

— Куди? Нічого не чув... — сторопів Семен.

— Пішла... Не знаю куди.

Стиснув губи. Очима питав про те, на що не могла відповісти Ганна. Мовчки піднявся і не попрощавшись вийшов зсутулившись з хати.

Станіславський поїзд відходив з Фальби о дев'ятій годині ранку. Про це не знали ні Іван, ні Оленка. Іван умовляв дівчину, переконував, що поспішати нема чого. Він завтра піде на станцію, погляне на розпис поїздів, і вже тоді вона поїде. Якщо Антін у Львові, то один день раніше, один — пізніше нічого не змінить. Але Оленка навіть не слухала його умовлянь. Вона похапцем збирала речі, брала те, що потрапляло під руки, все це зв'язувала гамузом у зимову хустку. Втирала очі, часто підгодила погляд на Івана і ніяково усміхалася, соромлячись своїх сліз і того поцілунку, подарованого кілька хвилин тому чужій, незнайомій, та найкращій, найдобришій у цілому світі людині.

Іван сам ще не зовсім позбувся першого в житті приємного хвилювання, породженого дотиком гарячої щоки, вологих губів дівчини.

Дивне почуття закралося в Іванове серце. Дивне, бо воно зовсім суперечило його намірам. Він прийшов довідатися, чи Оленка — сестра Антона Кривди, про якого так багато розповідав Сарабай. Коли так, хотів повідомити, де вона може знайти свого брата... Та враз відчув, що жалкує за своїми словами — хай би завтра, післязавтра сказав їй про це; що не може собі простити, чому раніше не прийшов до неї, не зустрівся, не побачив її незвичайних очей, м'якого русявого волосся, заплетеного в косу, повних губів, обведених з обох боків першими зморшками.

Можливо, ці почуття були йому самому докором за те, що думає тепер тільки про себе, що байдужою, навіть неприємною є зараз Оленчина поривиста радість, а образ Віри, який тінню ступав за ним, раптом зблід, вислизнув з пам'яті, згубився за тином Пантелового обійстя.

А може, тепер він нічого не думав. Окремі сильні враження ще не встигли злитися у виразну думку. Знав лише одне своє бажання: аби вона сьогодні не їхала, ранок покаже, завтра хай...

Оленка не підозривала, що благальний голос Івана пройнятий турботою не про неї. Вона ніколи не могла б вгадати, ніколи й знати не буде, з яким болем Іван проводив її на Фальбу, як і не знала того, що сама на-

стільки прекрасна, скільки нещаслива, настільки благородна, скільки зганьблена, осміяна, принижена.

Просила Івана, щоб не завдавав собі клопоту, не проводив її — вона не заблудить. Сама ж не задумувалася, за себе чи за неї він боїться. Кохання егоїстичне. Хай воно ще тільки народжується, ще не усвідомлене, хай воно в тій величї, коли за кохану людину віддають життя, — в усіх людей, в усіх випробуваннях дивовижно величне в безмежному людському егоїзмі.

Оленка не дозволила Іванові чекати біля зачиненого станційного приміщення до ранку, сполохалась, коли він сказав, що поїде з нею до Львова, допоможе взяти квиток під час пересадки в Станіславі, знайде Замарстинівську вулицю. Ні, ні! Село відгородилось од неї стіною, але воно є, бачить, говорить, а в тому селі Семен — чужий, можливо, їй, та не чужий її дитині.

Іван повернувся додому після півночі. Відчиняючи хвіртку, зупинився. Хотів зібрати в жменю всі нинішні враження, здушити їх, мов пригорщу пухкого снігу — яка водиця капне? Чиста?

«Але ж я тільки один раз її побачив... Звідки воно могло взятися? Це несерйозно», — намагався думати тверезо. Але не міг позбутися терпкого щему в грудях, не міг зрозуміти, де ховається в людей та сила, що будить пристрасть. У розумі, в слові, в очах, в обличчі чи, може, в якомусь русі, згині брови, в одному кутикові вуст?

Поїзд не мчав — гойдався на хистких шпалах, заспадно пихтів, минаючи прикарпатські смерекові ліси, за клубочені кудлатими хмарками паровозного диму. Трава, жовті латочки кущів, які ще не обсіпались, мигали перед очима в Оленки і зливалися в зелено-жовті нитки, подібні до основи на килимовому верстаті. Тікали, ткалися в доріжку, гаптовану кольорами осені. Доріжка розмотувалася сувоєм, стелилась, завітчана, в Оленчине майбутнє. Оленка не може відірвати од неї погляду, їй здається, що сама йде по ній, швидко і впевнено ступає, біжить уперед — до чарівного невідомого.

В сусідньому куле гомонить якийсь балакун.

— Така повинь, кажу вам, була на покрову, що хати Прутом понесло. В Яремчі бачили. А в хатах люди спі-

вали, бо ж був празник. Один п'яний гуцул сидів просто на колоді й грав собі на дримбі.

Почувся регіт чоловіків, усміхнулась і Оленка, не повертаючись од вікна. Жарт забувся відразу, але збудив думки. Згадала діда Пантелу.

«Коли до брата, то їдь. Поїдь, поїдь до Антося. Але не забувай старого. Я довго, мо' не потягну. Це все твоє, тово... У тестаменті запишу».

Чи повернеться вона?

По той бік проходу сидять, нахилившись одне до одного, двое молодят, одягнених по-міському. Оленка не слухає їхньої розмови, це її не цікавить, але, очевидно, вони сперечаються, бо починають розмовляти голосніше.

— У неї більше багатства, ніж у всій твоїй філософії, Марійко.

— Виходить, ти її шануєш тільки за материнство. А воно не є ще подвигом. Кожна може стати...— слова губляться в гуркоті коліс на стиках.

— Не кожна хоче... А я навіть нікому, яка вміє стати справжньою матір'ю, поважаю.

— Цим ти збіднюєш своє власне духовне багатство, ставлячи його нижче інстинкту.

— Не я його ставлю. Воно само-собою стоїть нижче. Бо вищого від любові матері нема нічого.

Оленка рвучко повертає голову. Хто її тут знає? Чому про неї говорять? Ніяковіє, помітивши, що молодий чоловік відразу стихив голос і ближче нахилився до своєї сусідки. Чому їй здалося, що якраз про неї? Незнайомі люди розмовляють про своє, що її зовсім не стосується. Але чому ж не стосується? Хіба не про таких, як вона, це сказано? Вперше в житті вона почула такі хороші слова про себе. Тому, що заслужила на те, щоб їх чути. Чим? Тим, на що здатна й тварина? Так, але в людини є ще й свідомо любов, самозречення, оте материнське багатство, яке при найбільшій бідності матері викликає до неї повагу, хоч іноді сама мати ніколи не заслуговувала на неї. В Оленки буде той скарб, що його ніхто не відбере, з яким приймуть, якщо не в хату, не в гості, то хоч у суспільство; скарб, що за нього знедолені купують право називатися людьми, який заповнює змістом життя і робить не страшною смерть.

Жити! Тільки жити! Пройти все життя по колючках,

але знайти, якщо не для себе, то для дитини таку-от до-ріжечку, гаптовану візерунком, що розвивається сувоєм за вікном. Кожній людині вона стелеться між тисячами шляхів і стежок, не кожна людина може чи вміє її знайти.

Оленка знайшла чи ще ні?

Йде похитуючись поїзд, підїжджає до Станіслава. Сьогодні вночі Оленка буде у Львові. А завтра колишніми слідами пройде чистою, як ніколи, вийде новою дорогою по новому Львову, знайде брата, а може й свою долю.

Листопад позолотився сонцем, загомонів піснями, розцвів прапорами на гомінких вулицях Львова.

Пісня зграєю голубів тріпотить між мурами, відбивається луною і вилітає у вільне небо над вільною землею.

Чи сниться Сарабаєві? Кілька років, довгих, як вічність, і, зрештою, коротких, мов єдина напружена мить, за яку можна посивіти, минули, зарубцювались у шрамах на тілі, запеклись у пам'яті, щоб не відійти в небуття безбарвним сном, щоб навічно записатись не тільки в книгах — у бутті й психіці людей.

Чи це не сниться Сарабаєві? Тисячі людей у колонях, як тоді, в той травень, проходять повз оперний театр, повз будинок, де колись збирався всупереч волі «вождів Польщі» антифашистський конгрес, а кілька днів тому засідали Народні збори, проголошуючи волю людей.

Тисячі — колона за колоною. Обличчя радісні, руки — до обіймів, серця відкриті, як осіннє прозоре небо. В одному ряду перед тисячами і за тисячами йдуть Юля, Сарабай, Антін. Крук тепер на своїй Тернопільщині. Не зміг жити у Львові, коли дізнався, що Мирославу замордували в Березі. Пішов гризти життя, тамувати біль. Марія Шварц уже пройшла в колоні взуттєвників, а Шпайхера не видно. Мабуть, він також сьогодні тут, та не разом з колишніми друзями. Минуле не однаково закарбувалося у душах людей. Одним — згадкою про випробування сил, іншим — школою пізнання істини, декому — слабістю. Від Шпайхера ніхто б сьогодні не одвернувся, на це він не заслужив, та,

видно, не заслужив і на те, щоб самому прийти до колишніх бойових товаришів.

Дивовижно одне: ні Антін, ні Юля, ні Сарабай, відколи зустрілись, не згадали й словом про Костельницького, Владека. Колись здавалось їм — вік не забудуть, та от — стерлись вони з пам'яті, з буття. Чи жили колись ці імена — не люди, імена — на світі? Може й жили, та злились вони зараз в загальне ім'я — «тиранія». Хіба можна його згадувати в такий день?

Юля і Сарабай вчаться в університеті. Кривда готується захищати дисертацію і признається: дещо стривожений, що опонентом буде професор Мохнацький. Тесть тестем, але ж він добре знає слабкі місця його праці «Від Вісли до Одера», і сам — знавець слов'яно-германських відносин.

Сарабай сьогодні вперше розправив широкі плечі. Він хотів би обняти цілий світ, а разом з ним і ніжну струнку істоту, що йде поруч, але...

Нинішню радість можна розділити на мільйони, власне щастя й на трьох не розділиш. Тому йдуть мовчки, і тільки згадується Сарабаєві колишнє, наче це було вчора.

«Я хочу до лісу!» — «І я» — «По рясі!» — «Ідеалістка! По гриби!» — «Та грибів ще немає, матеріаліст!»

То була молодість. Але ж і нині не старість, хоч чорне волосся замаїлося сивиною. Ні, і ще раз ні! Та все ж юність краща, ніж зрілість, як пролісок кращий від півонії, бо він пахне весною.

«Про що думаєш, Стаху?» — «Хіба я знаю?.. Думаю, як-то проліски пахнуть». — «Ці квіти незапашні» — «Неправда. Коли любиш, все тоді пахне. Навіть зволожене дощем волосся».

Коли любиш... Любиш? Так. Страшно. Ще більше, ніж тоді, як була дівчиною, коли вони таємно зустрічалися на Варшавській, чи потім, коли він добровільно, по-хлопчачому зайшов у ворота тюрми і, замість неї, зустрів чорне дно фашистської дійсності.

Любить. А як же бути? І чому — так бути? Мирон ніколи не плекав мрій на спільне життя з Юлею, проте весь час палко бажав побачити її, коли повернувся з Берези. Не зупинився, заставши поруч з нею, змужнілою і до болю чарівною, сивоголового щасливого Антона. Так воно й повинно було статись. Та все ж на скромному

весіллі, коли за столом пили вино — задуманий Мохнацький, щаслива останньою радістю весільна мати Мацієвова і молода пара, яка вистраждала для себе цю мить — не міг, не міг випити до дна келих чужого щастя, бо на дні осів власний сум. Вийшов тоді в садок... Не прийде він сюди більше, не прийде. А на устах і в серці бриніло — не вмовкало:

Ой, не всі тії та сади цвітуть,
Що весною розвиваються...

Не приходив. Сьогодні ж мусив іти разом. Коли університет шикувався в колону, Антін підійшов до Мирона.

— Транспарантів не несеш?

— Ні, інші несуть.

— Тоді ходімо разом.

На Антонових устах якась недомовленість. Він намагається байдужою, навіть банальною розмовою приховати тій співчуття і винуватості за щось перед Мирonom. Сарабай боїться, що Антін візьме його за руку і скаже: «Поговоримо, Мироне».

Про що говорити? Збрехати, що він байдужий до Юлі? Чи сказати: «Сниться вона мені щоночі; кожен день, кожну мить я вбиваю в собі людину, яку кохаю».

Бачить, що зірветься з Антонових уст непоправне запитання, а воно назавжди розіб'є їхню дружбу.

Мирон випереджає Антона. Він говорить про те, що не стосується їхнього особистого.

— Мені, Антоне, сказати правду, зараз... ну, радісно... Та от — боюсь. Звикли ми до іншого... Боюсь блаженства. Підуть дні надто спокійні, може й обивательські. Все життя або нас, або ми когось давили за горло... Я гриз сухарі, а медок пити не навчився. Не занудить, бува?

— Про спокій рано ти заговорив, Мироне. Не хочу нагадувати про те, що можеш ти витлумачити собі поіншому... Але гризти сухарі можна всіляко. Не конче пертись на ніж, якщо його можна обминути. А втім, буде ще кого давити за горло. Сьогодні тільки демонстрація. Життя нове розпочнеться не з захоплених овацій, не з «ура». З мозоляної праці.

Замовкли. Відчували обидва, як повільно, але вперто спадає поміж них тонка серпанкова завіса. Можна

буде крізь неї бачитися, розмовляти, радитися в спільній праці, а обнятися — ні.

Різні натури, різна любов. Антін любить Юлю, як свою працю, живе нею, як своїм нелегким життям. Якщо болить йому, біль той і в нього, і в неї — один. Мирон любить Юлю — жінку. Він хоче взяти її на руки і нести, нести, поки не зів'януть в безсиллі обоє. Мирон кохає і життя, і боротьбу, і Юлю, наче вихор. В Антона все вкладається в глибоке русло. Зовні непомітна течія ріки, зате повні води впевнено ринуть у далечинь.

Юля мовчки слухає їхню розмову. Йї також пригадалися колишній травень і Брюховицький ліс. Вона раз у раз поглядає на монгольське засмагле обличчя і пожіночому порівнює обох. Один другого замінити не міг би. Антін — це глибина, в якій завжди народжуються нові й нові перлини: їх нелегко дістати, зате світитимуть вони для нащадків. У Миронових очах, у закрою уст, у гострих очах вирує, кипить і рветься молодість та енергія.

Юля розуміє, наскільки небезпечна близькість до Сарабая. За Антона вона вийшла не з обов'язку — це поняття чуже й бридке їй, — життя його і її так тісно переплелися, що відділити одне, значить — убити друге. Вона не може сказати, що щаслива з Антоном. Це не те слово, Юля вся його: в думках, мріях, в турботах і радості, в чистому поцілунку, в соромливих обіймах. Але Сарабай, той, хто взяв її колись міцно, мов дитину, за руку і повів за собою в підпілля, той Мирон, що зайшов у канцелярію тюрми просити побачення з нею, ризикуючи своєю волею й життям, — небезпечний. Вихором може звіятись по дорозі, чорторием закрутитися і захопити все з собою в шалений лет.

Проходять біля трибуни. Загальне піднесення захоплює і їх, хвилину тому мовчазних. Оце «ура» рветься з грудей від свідомості того, що не шербляться більше наріжники старих мурів, брук не змивається кров'ю людей, а біля оперного театру не стоять поліцаї з наїжаченими багнетами, і вгорі вільне небо над вільною землею.

— Підемо за місто, — пропонує Антін, — на Чортову скелю! Або в Брюховицький ліс. Ходімо, Мироне!

Може, Сарабай пішов би на Чортову скелю, напевно, пішов би куди-небудь, якби Антін не згадав Брюховицького лісу.

— Ви йдіть. У мене багато справ. Студентських...

Очі Мирона і Юлі зустрілись. Якийсь час не могли відірватись, потім боязко відштовхнулись.

— Не хочу, Антосю... Холодно стало,— сказала, не дивлячись на Антона.

Казю повертався з демонстрації раніше від усіх. Він не йшов у колоні. Стояв збоку й сердився сам на себе за те, що дотепер не знайшов роботи в якомусь цеху взуттєвої фабрики, а далі кисне у своїй майстерні. Часи змінюються, люди змінюються, треба змінювати й спосіб життя. Потрібний людині гурт, або, як тепер кажуть, колектив, щоб вона могла відчувати себе повноцінною.

Так хотілося зійти з тротуару й піти разом з іншими! Не зважився. Там усі свої, знайомі, а він чужий. Повертаючись, твердо вирішив: після свят піде на фабрику питати роботи.

А коли доходив до свого мешкання і з-за рогу показалася його майстерня з чорним закоптілим віконцем та із з'їденою іржею шторою, спущеною на двері, чудний і зовсім недоречний жаль закрався в його свідомість.

«Ти що, здурів, Казю? — звернувся в думці до себе.— Шкода тобі тої буцегарні, де згорбатів, висох і скривів, де нидів майже двадцять п'ять літ? Там же просторі цехи, людські розмови і заробок, пане дзею, не жебрацький».

«Йо... Все це так. Маєш рацію, Казю. Але ж ти сам казав: двадцять п'ять літ. Не дурничка — чверть віку. А в сім'ї й до виродка звикають і навіть плачуть, коли він умирає. Це по-перше. А по-друге... Хіба не завдяки цій майстерні тепер маєш свою сім'ю? Хіба не тут багато років був пункт підпільного зв'язку, не тут робив ти Юлі «мешти на корковому обіасі»? Тут. Це закурене вікно й іржава штора чули багато цікавого й хорошого. Одного тільки не змогла зробити твоя майстерня: Мирона з'єднати з панночкою... Ба... А все ж жаль буде за тобою, стара каліко зі сліпим оком».

У задумі Казю мало не наштовхнувся на молоду жінку, яка невпевнено розглядалася по вулиці, шукаючи, мабуть, потрібного номера. Одягнена по-селянсько-

му, не тутешня. Він хотів її обминути, але вона простягнула руку і опустила, не сміючи заговорити до незнайомої людини.

Казьо зупинився.

— Ви допитуєтесь до когось, дівчино?

— Так... Десь тут, на цій вулиці, мав би жити професор, але я не знаю номера будинку.

— А прізвище знаєте?

— Мохнацький.

— Го, пане дзею! Ви знали, кого спитати! — Казьо сплеснув задоволено в долоні, побачивши, що молода жінка проясніла від радості. — А ви хто йому будете?

Оленка пройнялась довір'ям до карякуватого чоловіка з добрими очима, і їй враз захотілося розповісти про все: що вона шукає брата, який добре знає професора Мохнацького, що сама того брата ніколи не бачила. Але згадала те, чого, напевно, вже не треба було згадувати, і не сказала нічого.

— Я... я ніхто йому. Мені треба лише побачитися з ним... А-а який він? Не сердитий?..

— Господи! Що то значить село! Вони професора Мохнацького не знають, того, кого знають навіть у Франції! Бережіться, він вас з'їсть! — Казьо засміявся й показав пальцем на веранду Мохнацького. — Зайдіть, він удома.

Мохнацький вийшов на дзвоник із свіжим номером газети в руці. Він думав, що повернулися Антін з Юлею. Це вони так коротко дзвонять. Професорові не терпілось поділитися новинами. У Варшаві євреїв зганяють у гетто, проводяться масові арешти не тільки комуністів, а й безпартійних діячів культури й студентів. Створюється антифашистське підпілля. Ні, це не кінець війни, а її початок...

Весь у думках, він спочатку не міг зрозуміти, чому на веранді стоїть якась сільська жінка, збентежена, наче налякана.

— Вам до кого?

— Ви будете професор Мохнацький?

— Я вже ним, слава богу, не перший десяток, — відповів своїм звичним жартом.

Оленка збентежилася зовсім.

— Я... спитати хотіла, чи...

— Заходьте, чого ж на порозі? — Мохнацький провів її до кімнати.— Ну, ну?

— Мені сказали, що ви добре знаєте... А... Антона Кривду...— затамувала подих, німо чекала відповіді.

— Гм... Антона Кривду? Це ж мій зять. А-а...

Не докінчив. Жінка хитнулася, опустилася на крісло й забилася у риданні. Вся витриманість і сила покинули її зовсім. Всі кривди й нещастя, яких зазнала у житті саме через те, що не знайшла свого брата раніше, здавалось, розірвуть зараз її серце.

Мохнацький злякався. Що трапилось? Яке нове нещастя на його голову? Хто ця жінка? Він заметушився, подав Олені води, заспокоював:

— Не плачте... Скажіть, що трапилось? Хто ви, хто?

— О-ох, нікто я. Вибачте, я піду...

— Дивіться на неї: вона піде! Та що це таке? Чому ви прийшли? Що сталося, кінець кінцем? — Він силою посадив Оленку в крісло й крикнув:

— Нікуди ви не підете! Я двері замкну, а про все довідаюся.— В професора тремтіли руки, він дерев'янів від всіляких припущень і здогадів. Невже якась, ну... Жив же Антін по селах стільки літ... Та ні, ні! Цього не може бути. Антось? Мохнацький сам соромився подібних підозрінь, але ж хто тоді вона? А може...

— Та скажіть же, ради бога, хто ви! Німа чи що?

— Я...

Враз відчинилися двері. До кімнати увійшли Антін і Юля. Зупинилися на порозі, вкрай здивовані: розгублений, стурбований професор тримав за руку незнайому жінку з заплаканим гарним обличчям.

— Ось він, Кривда,— сказав тремтячим голосом Мохнацький.— Кажіть йому.

Антін зблід. Нерухомо стояв, вдивляючись в її обличчя, чекав з напівпротягнутими руками.

Перемагаючи дрижання губ, Оленка силкувалася заговорити, та не могла. Її погляд прикувався до цього чужого, вже немолодого чоловіка, який увесь той час, коли вона блукала попідтинню, жив, учився, став учнем, зятем професора і разом з тим не переставав бути її братом. Для чого вона прийшла сюди? Руйнувати його спокій, тягарем йому стати, а потім вічно відчувати, що він соромиться її, потай осуджує?

Рвонулась до дверей, щоб утекти звідси, повернутися до села, поки тут не знають, хто вона.

Антін схопив її за руку, притягнув до себе:

— Може... Оленка?..

— Та-ак...— прошепотіла.

Хвилину чули всі, як уперто цокає старовинний годинник, спонукає: ну, ну, ну!

Антін припав до Оленки, цілував її обличчя, руки. Юля не стримувала сліз. Професор кусав бороду і схвильовано ходив по кімнаті.

— Знайшлася, знайшлася, моя рідна,— шепотів Антін, гладив долонями її обличчя, а на ньому сохли сльози і пробивалася рум'янцями, судорожною усмішкою, світлом в очах велика радість.

Допізна обоє розмовляли. Професор і Юля залишили їх самих.

Оленка не таїла ні крихти. Антін слухав, зовні спокійний, а в самого душа боліла від жалю. Те, що він пережив,— крапля в морі можливого людського горя. Розповів їй про себе.

— Неначе знав. Серце чуло... Скільки разів хотів зайти до дяка Пантели... Цієї зими збирався навідатись до Загайпілля...

— Може й краще, що тоді не приходив... Чим міг би ти...— їй важко було так звертатися до Антона,— чим міг би ти мені допомогти? Чого доброго, поліція схопила б... Через мене.

— Так, так... Тоді я не мав права цього робити.

— Я переночую, Антосю, й поїду назад у село. Як тут бути мені? Ви інші, я не вживуся з вами... Невчена, та й таки страшно. За тебе, Антосю. Вони ж усе знають... А мені легше буде, тисячу разів легше, коли я знаю, що ти є..

— Не знаєш ти Мохнацьких. Якби я колись не думав так, як це ти зараз, то, може, і мое життя по-іншому склалося б. Цей дім, Оленко, святіший від храму. Так, так... Ти тут матимеш окрему кімнату.

— Я ще не все сказала, Антоне...— Оленка густо почервоніла і ледве чутно промовила: — У мене буде дитина... Від Семена...

Антонові вуста розтягнулися від радісного здивування.

— Оленочко! Це правда? І від цього ти нещаслива?

— Ні, ні! Я тому й живу... Я могла ніколи не мати. Але...

— Чого ж ти турбуєшся? — сказав після хвилини мовчання. — Поживеш у нас якийсь час, а потім поїдемо до Загайпілля. Хочу побачитись з Пантелюю, з Опришком. А тоді щось вирішимо.

Антін обняв Оленку за плечі і повів до кімнати, де вже чекали на неї вечеря й постіль.

Ще трохи посиділи, дивилися одне на одного, не вірячи, що все це не сон, а справжнісінька дійсність, яка стане завтра для всіх звичною.

Оленка ще не могла освоїтися з новою обстановкою, людьми. Несміливо розглядалася по кімнаті, вечеряти не могла. В Антона був вигляд людини, що сьогодні знайшла останню згубу з усього розкиданого багатства, яке збирала все життя, блукаючи в довгих і болісних шуканнях.

XVIII

Як не мудрував Микола Пушкар, як не вклонявся та не підсміхався при зустрічі з сільським начальством, підкреслено вітаючись словами «добрий день», а не «слава Ісусу», не минула його лиха придибашка.

Піп — свята особа, що правда, то правда, намісник Ісуса в селі, та послухатись його сам дідько намовив, хай бог простить. І ще ті жінки... Одним словом, пішов за чужим розумом, щоб потім свого знайти не міг.

Якраз відбулися вибори. Білий багатосніжний грудень важко осів на Загайпілля, позадував усі видолінки на похилій толоці, вперся високими заметами в тини і хати, постелився пухкою ковдрою по Дідицькій долині, а на зарінку дав собі волю, граючись з вітром намітаючи кучугури, ковзаючись по замерзлому Пруту.

Кінчався перший місяць зими, а разом з ним довгий передріздвяний піст.

Андрій Опришко не мав чого нарікати на людей. Як кажуть, гріх мав би. Вибори пройшли чудово. Якби не два чи три порвані бюлетені, то міг би сказати — на сто процентів. Та не це хвилювало Андрія. Собака на місяць вие, а циган махає мотикою на сонце, і що з того? Інше не задовольняло Опришка. Чому люди

далі постять? Додержують уперто посту, наче на землі не Радянська, а якась буржуазна влада. Скільки він дбав, щоб вибори стали святом у селі! В школі грала музика, по-весільному, добре грала. В учительській кімнаті звивався Павло Циганчук поміж столиками. Виборці пили й закусували. Але у танець ніхто не пішов. Жінки скоса зиркали на Кліма. Іншим музикантам не дивувалися: Онуфрій, Гриць — старі безбожники, але ж Клим — дзвонар церковний! А він гнув голову донизу і не дивився на людей, а тільки на струни цимбалів.

— Мо-ой, стареку, а не підеш ти зараз додому? — зашипіла Явдоха, йдучи від виборчої урни.

Клим не звертав на неї уваги.

— Піст святий, кальвіне безбожний! Ксьондзові скажу — на дзвіницю не пустить. Люди ззираються, безбожнику поганій!

Ще дрібніше заграв Клим, борючись з самим собою. Він і без Явдохи знає, що гріх у піст грати. Якби так дуже захотів, відмовився б, та як було не йти? Хіба Гриць-скрипаль або Онуфрій-бубніст не такі самі люди, як він? Таки не можна було відмовитися. Адже ця влада для нього, як для дитини нянька. Не вірите? Бігме. Ще восени пішов до сільради та й каже: «Хочу, абись-те прислали мені якогось ветеринаря, щоб подивитися на козу — чи м'ясо з неї годиться на поставку». Ну, Опришко — хто його, нарваного, не знає? — вигнав Кліма з канцелярії, але потім пішла комісія до бідних. І що гадаєте? П'ятьох незаможних звільнили і від поставок, і від податків. А перед виборами сам Скакунов прийшов до нього в хату, просив, щоб прийшов грати. Та й коли так зважити на хлопський розум, то хто його знає, де більший гріх: бога не послухатися чи добрих людей? Але ніхто не танцює, і грати отак на дурно-пусто якомсь нема охоти. Клим добре бачить, що молодим аж жижки трусяться до танцю, та ніхто не може зважитися піти першим. Звичка, куме, звичка. А вже нічого б страшного не сталося, якби і закрутилися пару разів. Зрештою, я нічого не вдію, Явдошко любя. Бачиш, знаходжусь на службі в державі і виконую те, що вона наказує. А наказує не бивати — людям грати для веселості.

Не підводив голови, але Явдоха невгавала:

— Пальці покрутити, другу ногу скорчить! — прошипіла над вухом.

Схопився Клим і, не опам'ятавшись від образи і люти,— лясь Явдоху долонею по щоці. Крикнула чи ні — не чув, бо вуйко Онуфрій ще дужче вдарив у бубон, заглушуючи і сміх, і її лайку.

Оцей піст відібрав в Опришка радість і задоволення. Нікому в сільраді не казав ані слова, та якось надвечір прийшов до нього Іван Ковбанюк. Не встиг Іван привітатися, як Андрій посеред подвір'я розходився.

— Ти сам поміркуй, Іване. Живемо при Радянській владі. Церква відокремлена від держави. Народ підтримує державу, але ходить до церкви, тобто підтримує її. Де тут здоровий глузд? Що змінилося, питаю, в свідомості людей? Нічогосінько! Не закриємо церкву — вік будуть ходити й постити.

— Ми вже на цю тему розмовляли, Андрію. Закрити церкву ніхто не дозволить. У конституції записано: свобода совісті.

— Совісті! Ти здайся на людську совість! Я не кажу відразу закривати, але поступово можна. В цьому році треба рішуче коляду заборонити. В церкві хай собі моляться, але співати по селу релігійні пісні — це, як не кажи, ворожа агітація!

— Хто ж тут у нас так дуже колядує? Діти пога-лакають на святій вечір попід вікна, та ще церковні братчики й сестриці пройдуться раз по селу. Забороняти не можна. Агітувати, переконувати — інша справа.

— Ні, я таки піду з цим питанням до Коломиї. Буду просити папірця для пола. Принесу йому й скажу: «Оце дивись, святеннику, щоб коляди не було». Краще ті гроші зберемо в людей на читальню.

На цьому обірвалася їхня розмова. Опришко помітив, що біля Пантелового оборогу, зовсім недалеко, стоїть Явдоха і, роззявивши рота, слухає.

— Най її шляк трафить! — закликав Андрій півголо-сом.— Рознесе бабисько.

Іван докірливо похитав головою.

— Не розумію вас, Андрію. Розумний ви чоловік, а запальний, як парубок. Один раз наварили каші, мало вам? Чому ви завжди шарпаєтесь? Думаєте, що там, у верхах, сидять дурніші за вас?

А Явдоха не барилася. Бігом до хати, кожух на плечі — і побігла до Пушкарихи.

— Аби-м ранку не дждала, аби-м з цього місця

не встала, сама чула: церкву будуть закривати! Каже Іван: «Не треба!» А Опришко шипить, аж йому слина з рота бризкає: «Треба, і то до різдва. Нема чого колядою народ баламутити. Краще ті гроші зібрати на читальню».

Пушкариха присіла.

— А що, не казали панотець тоді, як лиш війна розпочалася: андихрист летить! Маєте!

Пушкар не вірив в антихриста і в бога не надто. Інша думка блиснула в голові. Змовчав, а на другий день, вирядивши Леська в лісосіку — казали, шарварків не буде! — почимчикував на Фальбу.

Так і так, мовляв, панотче. Що ви можете на це сказати?

— Я ніколи не сумнівався, що ви добрий християнин, пане Пушкарю.— Бабиняк склав руки на грудях і елеjno мовив: — Паства врятує дім господній!

Опустив очі, та вони самі, мимо його волі, швидко звелися й уп'ялись, червоні від люті, в Пушкаря.

— Коляду заборонити? Ніхто не має права! Колядою будемо боротися, пане Пушкарю. Починати від святого вечора аж до водохреща. І в дзвони, в дзвони! Бачили, Пушкарю, як демонструють товариші? То — сила! А ми з другого боку. Лишень не гайте часу. Від хати до хати... Шеп на вухо, шеп, шеп: «Церкву закриють, плащаницю винесуть і на шмаття порвуть, над тілом божим глумитися будуть». Чуєте?

Пушкар чув добре. Краще б він оглух на той час. Пішли баби від хати до хати, сколихнулися люди, обурилися не на жарт. Молодиці приперлись до Клима на самий святій вечір.

Клим отетерів, побачивши повну хату жінок, тих самих, що кожної неділі причащаються без сповіді,— сестриць серця Ісусового. Їхні обличчя зовсім не були смиренними і не провіщали Климові нічого доброго.

«Напевно, поб'ють за вибори,— подумав скрушно.— Явдоха підслала, а сама втекла з хати».

Заліз у кут за стіл і приготувався до оборони. Роздивився по столу — макогін лежить. Простягнулася рука до нього, та впору затрималася. Нічого, схопить тоді, коли кинуться бити. Боронитися треба.

— Що маєте сказати, жіночки любі?

— Христос рождається! — писнула найстарша, Ме-

ланка, та, що завжди пластом лежить перед престолом і голову пхає під євангеліє під час проповіді.

— Славте його,— відповів Клим. Від серця трохи відлягло. Ніщо інше — прийшли перевірити, чи він святкує. Щоб попові сказати. Святкує, чому б ні? На припічку в макітрі готова кутя, постить, бо скоромини в хаті нема та й ніколи не було.

— Світ світом! Не гадав я, що на святий вечір буду мати стільки гостей.— Клим боязко вийшов з-за столу і поліз рукою під постіль, не зводячи при цьому очей з жінок. Добув припорошену пляшку, обтер долонею і, хоч як шкода було, сказав:

— Випийте, молодички, по келишку, якщо ви вже в хаті, а коли хочете колядувати, то також не бороню. Лишень аби недовго, бо прийде Явдоха — сварка буде, а це гріх великий під саме різдво.

— І-і-і, дивись, який побожний став! — заспівала Меланка.— В гості прийшли! Не мали б до кого ходити!

— То що маєте казати? — Климко знову сів за стіл і поклав руку на макогін.

— А маємо казати, абись усі три дні різдва святого дзвонив від ранку до вечора!

— Світ світом! Та де хто таке чував?

— Не чув, то буде чувати. Панотець наказували!

— Гм... Панотець не вїйт та й не голова сільради. Він також мусить слухатися нової влади, як і я.

— А нова влада каже церкву дошками забити, то, може, перший підеш?

— Бігме, молодички, вам хтось набрехав. Я, ади, також кручуся біля уряду, але-м такого не чув. То брехня, кажу вам вірну правду.

— А хто тобі повірить? В піст святий, коли пречиста ще носила Ісуса в утробі, ти, підлизачу безбожників, на цимбалах витинав, все село публічив!

— Зачекайте, Меланко...— Клим почухав потилицю, і очі в нього засвітилися від того жарту, що зараз мав зірватися з язика.— Кажете, пречиста з Ісусом ходила в утробі? А коли ви зі своїм Гаврилком ходили, то вже і на дримбі ніхто не грав, гадаєте? То перед великоднем піст сумний, а перед різдвом веселий піст, вірну вам правду кажу.

Зчинився рейвах. Клим знову шурхнув за стіл, ще дужче забився в кут і схопив макогона. Але наперед

вийшла Меланка, витерла побожно губи й масненько процідила:

— Як не будеш три дні дзвонити, на другу ногу кривий станеш, руки на мак дрібний перетовчемо!

На перший день різдва гомоніло колядою все село — одночасно в різних кінцях, а з дзвіниці нісся невгомний дзвін.

Шинкарук розгубився. До вечора проколядувало три партії колядників під вікнами його будинку, на шкільному подвір'ї. Не знав, що робити. Не проженеш, а виходити й давати гроші — хіба годиться? Радянський учитель церкву підтримує! Виручала його дружина або Віра, яка перебувала в цей час дома, на зимових канікулах.

— Ще не чуло Загайпілля такої коляди...— дивувався вголос Шинкарук.— Цікаво, яка причина?

— А та, що люди вірять, і бога в них не відбереш,— з прихованою радістю відповіла Шинкарукова.

— Нас у школі кожний день переконують, що бога нема,— сказала Віра.— А я вже й сама не знаю. Чим більше лають бога, тим більше хочеться думати, що він є...

— Це вже таке у вдачі людській: найсмачніше — заборонене яблуко.— Шинкарук незадоволено морщив верхню губу.— Відбирати релігію у людей постановою — нерозумно. Та у Загайпіллі мало хто вистоював у церкві на ідіотських проповідях Бабиняка. А хто взагалі ходив до церкви, щоб молитися? Старі жінки. Сам Бабиняк проводив найкращу антирелігійну роботу — нудив людей божим словом. Рішуче не треба було забороняти коляду. Гляди, що...

— Традиції мають велику силу,— зробила Віра висновок і сама почервоніла від того, що сказала не свою, а повторила думку вчителя літератури.— Так, так,— швидко підтверджувала сказане.— Традиція різдва — чудова, і я сама пішла б колядувати.

Перед вечором, коли Шинкарука не було вдома, Віра почувала тихе насвистування на толоці.

— Я піду, мамцю...

— Колядувати? А що буде, коли дізнаються? Можуть тата звільнити з роботи.

— Ні, мамо; за це не карають. Зрештою, хто буде знати? Ніч...

— А де Богдан?

— Він уже пішов з хлопцями.

— Боже милосердний! Хто йому дозволив?

— Я.

Шинкарукова похитала головою. Але не сказала нічого. Вийшла до другої кімнати, а Віра тим часом швидко вдягла пальто, накинула на голову вовняну хустину і вибігла за ворота.

Чорнобривий хлопець у баранячій шапці підійшов до неї і взяв за руку. Відняла, не дозволила навіть близько йти поруч.

— Ти дуже впертий, Василю. А знаєш, що може бути твоєму брату й моєму татові за цю коляду?

— Ніхто не буде знати, Вірочко. Я згоден і не йти до колядників, аби лиш ти хотіла стояти тут зі мною.

— В ноги змерзну,— засміялася..

— А я на руки візьму!

Василь схопив її за стан, але вона вирвалася.

— Ти ці парубоцькі звички: кинь, кбли хочеш зустрічатися зі мною.

— Певно, ти ж пані!— Василь, ображений, відступив на крок.

— Панів тепер нема! — Віра обкрутилася на одній нозі й підскочила до Василя.— А знаєш що, Васильку? Зліпімо снігову бабу!

— Сніг сухий...

— То лови мене!

Вона запорошила хлопцеві обличчя снігом і побігла. Василь якусь мить стояв заворожений, а далі й сам майнув за нею, і вони обоє швидко зникли в молочній імлі. Мороз скрипів під чобітьми, гнався слідом, щипав за щоки і крєктав, радий за їхню молодість.

Згнітивши серце, дзвонив Клишко вже другий день. Знав: недобрим це пахне. А в кінці другого дня до Клишка на дзвіницю прийшов посильний із сільради: наказано негайно йти до голови.

І ось хвацький керівник загайпільського «оркестру», немов спійманий у чужому саду хлопчак, переступає з ноги на ногу і навіть не чуває потилицю — тут уже твої

дотепи, Климе, ні до чого. Винен, тож кажи, що винен.

— Чого дзвонив два дні з ранку до вечора як на пожежу, на чуму? — спитав Іван.

Питання прозвучало спокійно, але три пари очей — Івана, Опришка і Скакунова — пропекли Клима наскрізь. Бачить, не збреше, хоч би розкрив три міхи хитрощів. Однак пробує:

— На кожне різдво дзвонять... Та й я... Мене ще ніхто не знімав з дзвонаря.

— Хто чув коли, щоб від ранку до вечора дзвонили? — дивлячись спідлоба, протягнув Андрій. — Ти, Климку, не крути, бо то не з Грицем справа!

— А ти не кричи, Андрію, сам-есь винен! Нащо було казати, що церкву закриють? Нашим людям чим більше давай, тим вони менше хочуть. Але спробуй відібрати те, що їм і не потрібне — зубами вцепляться. Візьми на хлопський розум, і тоді буде ясно як на долоні: якщо відбирають, видно, щось воно таки варте. І ще їдно... Оце повітря — най лише то буде межі нами — від Пушкаря пішло. Оце я сказав, а більше ніц не знаю. Можете тепер наді мною робити здикуцію, яку хочете, хоч і за ноги вішати.

Нічого нікому не було. Пушкаря до сільради не викликали, ніхто йому й слова не писнув. Та знав Микола, що Климка його видав. Проклинав Клима і ту годину, коли послухався жінок і попа. І нащо він ліз, куди не треба, пальці пхав між двері, здорову голову під евангеліє? Не міг собі цього простити і потерпав: не подарують цього нізащо. Нині чи завтра знайдуть причіпку і нагадають про все.

Змінилося в селі тільки те, що Опришка звяли з посади голови сільради і призначили фінагентом. Головою став Іван, а секретарем Пилип Опришко.

Про перегнн голови Загайпільської сільради розповів секретареві райкому Скакунов. Годі далі мовчати та замовчувати. Секретар не вагався ні хвилини. Давно треба було звільнити, ще після тієї стодоли.

— Що, Андрію Сильвестровичу, свою політику провадиш? Свою опришківську — не ленінську? Незадоволення, бунти викликаєш серед селян? Ведмежу послугу робиш Радянській владі? Чи, може, ти свідомо займаєшся шкідництвом?

Опришко не затрусився і не зблід. Тільки скрипнув

зубами і поглядом вп'явся в обличчя секретаря. Той не відводив очей, дивився на Андрія і помітно лагіднішав.

— Не вмієш працювати з людьми, товаришу Опришко. Не треба було й братися. Тобі довірили, а ти розперзався. Фінагентом будеш, але май на увазі: гримати-меш на людей далі, проженемо геть до біса, щоб не компрометував політику партії. Чув?

Опришко на диво спокійно вислухав нотацію — без злості, але й без страху.

— Якщо це до кращого, — сказав, — пастухом стану. Я вам не чиновник і не за владою пруся. Я — комуніст. У мене не тільки кров — кістки червоні. Хочете, розріжете та й подивіться. Перегнув, кажете? Вірю. Стану збоку, погляну. Та не нападайте на мене, як на злочинця, не кричіть.

— А ти не кричав? — нахилився через стіл Скакунов. — Скільки своїм криком напакостив!

— Не буду більше. Губу на колодку замкну, а не буду. Але не гадайте, що як не голова, то вже до сільради й носа не покажу. Ні-і, всюди його всуну, всюди! Пильнувати буду, пальці прищемлю, коли побачу щось не те.

Опришко водив гострими очима по тих, хто осуджував його поведінку і стиль роботи. Секретар райкому стримував задоволену усмішку: добре, що є по селах Опришки.

— Масти Федя медом... Його карай, а він дякує. — Секретар глянув на Скакунова, підвівся. — Що ж, з цим питанням, будемо вважати, покінчено. Я тільки поінформую вас. З весни почнемо організувати колгоспи. На поміщицьких націоналізованих землях. Добровільні колгоспи. Хто хоче. Суцільної колективізації поки що не будемо проводити. Отже, так... У Загайпіллі є база — землі Якубського...

— А він, Якубський, як? — перебив Скакунов.

— А так, як я казав раніше, — підняв голову Опришко і переможно глянув на Скакунова. — Задурно, товаришу секретар, ой, зовсім задурно, ви мене тоді...

У секретаря збіглися зморшки на перенісці.

— Не лізьте поперед батька в пекло. Слухайте. Якубський те буде мати, що біля хати. Ну, та побачимо. В усякому разі колгосп організуємо. Так, щоб навесні вже засіяти частину. Тож у мене така думка: дамо

Опришкові нагоду виправдати себе. Хай, працюючи фін-агентом, візьметься за цю справу. Таке сумісництво якраз до речі. Йому ходити по хатах, з усіма людьми зустрічатися, приглядатися ближче до їхнього життя, не з-за службового столу, розмовляти по щирості. Зуміє — добру справу зробить і вину спокутує. Не зуміє — на себе хай потім нарікає.

— Зумію, товаришу секретар! Побачите! — проясніли Опришкові очі. Він потиснув секретареві руку і, не чекаючи на Скакунова, сам почимчикував до Загайпілья, снуючи плани початку великої роботи.

«Ех, Андрію, Андрію! Не складемо ми з тобою рук, ні! Скоріше рак на дубі свисне».

Опришко втирав спітніле від швидкої ходи чоло і час від часу махав рукою, немов на трибуні перед громадою.

Коляда була лише початком Пушкаревих клопотів, непевності й страху. В кінці січня сталася подія, яка занепокоїла не тільки Пушкаря, а майже всіх у селі.

Одного дня надвечір з'явилися в Загайпільлі дві автомашини. В кузові кожної сиділо по два солдати. Зупинилися біля сільради, та ненадовго. Командир у кашкеті з червоною облямівкою розмовляв з головою сам на сам, швидко вийшов з приміщення, по-військовому суворо наказав шоферам заводити мотори, і машини поповзли, буксуючи на засніженій дорозі, просто до обійстя Якубського.

Загайпільчанам нечасто доводилося бачити автомобілі в своєму селі, і тому ці два з мовчазними бійцями в кузовах і похмурим командиром у кабіні викликали неясне, моторошне почуття.

Дехто не гаючись пішов слідом за ними, Пушкар почав навпростець глибоким, по коліна, снігом. Але на подвір'я Якубського не зайшов ніхто. Біля воріт стояли вартові. Вони зупиняли людей і наказували зараз же повертатися додому.

А коли зовсім стемніло, тривожна вістка пронеслась через усе село: Якубського в Сибір вивозять!

Сибір?! Отой страшний, холодний край, з яким завжди ототожнювали Росію, а за часів панської Польщі Радянський Союз?

Чому в Сибір? За що в Сибір? А кого ще?

— Кого ще? — зі страхом запитували один одного, та ніхто не думав на себе, хіба один Пушкар.

Пушкар спершу цілком втратив розум і здатність міркувати. Сидів на постелі поживклий, руки в нього тряслися. Тупий погляд його блукав по хаті й зупинявся то на переляканій Миколісі, то на Леськові.

Пушкаріха також, видно, не могла опам'ятатися від цієї вістки. Мовчки зачихала в пазуху свою найдорожчу хустку, а під пахвою тримала кожух. Лесько сидів на скрині, в якій лежали його святкові, пропахлі нафталіном киттарі й сердаки. Сидів, схопившись обома руками за віко, і в цю хвилину ніяка сила не змогла б його відірвати, хіба разом зі скринею.

Отупіння тривало недовго. Пушкар схопився з постелі й закричав:

— дочекалися! Маєте! Тепер біжімо з твоєю Явдохою до попа, най він нас врятує. А щоб я не дожив до нинішнього дня, а щоб краще я вас був утопив! Моя праця, моя кривавиця!

Очманілий, він кидав подушки на долівку, стягав з печі ліжники й кожухи, скидав усе на купу, не усвідомлюючи, що буде з цим гамузом робити.

Враз опам'ятався:

— Чого сидите як засватані, чого?!

Підбіг до Леська і, поки той встиг опам'ятатися, потягнув його за барки до сіней, відчинив дверці від пивниці й пхнув туди. Важко сопучи, витягнув з хати Леськову скриню і пустив її слідом за ним. Викотив з кута на дверцята бочки з капустою та огірками, захрастив все те кінською збруєю і аж тоді сказав більшому спокійно:

— На все божа воля, стара. Може й промине. Але збираймося. Все до крихти треба забрати.

Заскиглила-завила тепер Пушкаріха.

Ранок пригнав на гору натовп людей. Обійстя колишнього солтиса зовні не змінилося. Ні вікон розбитих, як дехто сподівався, ні поламаного реманенту. Все стояло на своєму місці. Тільки на дверях висів замок з сургучною пломбою, і вікна дивилися на людей мов очі мерця. Одної машини вже не було. В кузов другої працівники коломийського Заготскоту заганяли худобу.

На підвір'ї стояли Іван Ковбанюк з ключами, Ска-

кунов і Андрій та Пилип Опришки. Народу сходилося все більше.

Іван нахилився до Скакунова. Довго вони перешіптувалися, далі Скакунов хитнув головою і, помітно схвильований, звернувся до селян:

— Не тривожтеся і не лякайтеся, товариші,— заговорив силувано спокійно.— Це, що нині сталося у Загайпіллі, не повинно вас дивувати. Можливо, знайдуться людиці, які захочуть роздувати з цього антирадянську пропаганду серед народу, тож не слухайте і не вірте їм! Радянська влада не мстива. Поки вирішить карати за провину, сім раз відмірить. Але ви самі знаєте, за що покараний Якубський. А за те, що ви весь вік терпіли від нього знущання. За ваш піт, голод і неволю: Ось тут перед вами стоїть Іван Ковбанюк. Ви його добре знаєте, та багато хто з вас не відає того, що роки страшного пекла в Березі Картузькій, його збите і спечене залізом тіло — страшний злочин Яся Якубського, який потхорячому втік за кордон, у страху перед народним судом. Люті вороги були Якубські, і тому...

Скакунов не докінчив. Старий Пантела вийшов наперед, повернувся до людей і пискливим від старості голосом заволав:

— Це правда, громадо! Клятим ворогом був Якубський! Скільки літ! Я не раз вам казав, що ми всі з одного коліна, тово! Колись на цьому місці, де ниньки наше село, поселилися два брати-гуцули. Опришками вони були, Довбушевеними легінями. Коли Довбуша багачі вбили, вони втекли з гір від жандармів та й заховалися тут. Так і назвали їх Опришками. Тому в Загайпіллі так багато цих прізвищ. Тому всі ми, нащадки Опришків, мали б жити в згоді, як брати. Але кровопивці чвари посіяли. Приблуда Якубський нашу кровну землю загарбав. А ми, замість проти нього еднатися, за суглинок гризлися, за курку процесувалися, за скибу землі вбивали один одного на межі. Ми жерлися, а Якубський багатів. Мене ви тоді не слухали ніколи, та, може, тоді вам і не до моїх балачок було, бо коли з голоду лухнеш, не братерство в голові, а думка, як роздобути горщик кулеші. Але тепер настав інший час. Смійтеся чи не смійтеся — виджу, що інший час. І якщо влада допомогла позбутися Якубського, то чого нам непокоїтися? Правду кажуть оцей товариш: солтис — ворог!

В тюрми пакував, кров людську пив, а синок зі швабами втік. Нам нині дивно і трохи страшно, бо такого ще не було. Та коли видушуєш чиряка, також трішки болить, зате потім стає легше, тово...

Пантела закашлявся й замовк. Та й не було потреби більше говорити. Старий переконав людей краще, ніж це міг зробити Скакунов.

Газди й жінки почали розходитися. Проте жвавий гамір якийсь час не стихав на горі, відбивався луною від камерального лісу і слабою хвилею вдарявся об шибки Пушкаревої хати, першої під горою.

Тривога покидала людей, зате заповзала крізь шпари холодним морозком, вітром крізь димар, неспинним тремтінням по клітинах тіла — в саме серце Миколі Пушкареві.

«Господи, невже ти не врятуєш мене від цієї безбожної сили?»

Почалися в Пушкаря тривожні безсонні ночі. Бувало, задрімає — і сниться йому гуркіт машин. Схопиться з постелі, холоне від переляку, наслухує. Надворі тихо, лише лютневий вітер гуде в печі, сердитий, що через свою глупоту заплутався з вольної волі в круті тенета. Микола повертається на другий бік і вже не спить — стогне прокльонами до самого ранку.

А вдень... Добре, як ніхто не приходить. Або — хай би вже жінки. Бо коли якийсь чоловік, то це, напевно, з сільради.

Лесько повернувся з лісосіки — ногу деревом придавило.

— Кажали, щоб ви, дедю, йшли замість мене.

Микола сприйняв це повідомлення спокійно. Жити отак в страху ніч у ніч — можна і з глузду з'їхати. А там хоч у незакритій хаті. Та й, може, ласки дрібку заробить, вже ж буде робити, як коняка.

— На коли казали?

— На завтра...

Леськове обличчя посиніло від вітру, руки порепалились від роботи й холоду, нога, обмотана онучами, скидається на колоду. Але він не стогне і не скаржиться. Пушкариха випитує, чи не заслаб, чи гарячки немає, та Лесько не може на це відповісти. Чує, що нездоровий. Але то не простуда та й не від ноги. Якби Лесько бачив, як тане медуза на сонці, то він би порівняв себе з нею.

Колись його не турбували ні плескати невродливе обличчя, ані насмішки парубків і дівчат. Він купався в багатстві, як моллюска у воді, багатство не тільки годувало Леська, а й було запорукою всього його майбутнього. Воно давало йому щодня сало й хліб, перший танець на вечорницях, найкращу дівку в селі, аби лише захотів. А тепер не стало багатства, залишилися тільки приплюснуте чоло, під яким так мало того розуму, руки, які не звикли до роботи, пара добрих кожухів у скрині й насмішки по селу. У Леська ніщо не болить, але він нидіє і в'яне, як губка на висохлому дереві.

— Там хтось тупає під дверима,— обізвався він з печі.

Микола обернувся і насторожено чекав. Згинаючись у дверях, зайшов у хату Семен.

— Я чергую ниньки у сільраді,— сказав, не вітаючись.— На збори ввечері.

Пушкар хотів розпитати, кого ще кличуть і чи не пахне чимсь поганим, але Семен уже вийшов за поріг не прощаючись. Сплюнув за ворітьми: «Хату не провітрюють, чи який дідько, що мершею тхне?»

Пушкар зайшов до сільради, коли Іван уже говорив до людей.

— Вас лякали колгоспами ще за Польщі, коли ви не мали поняття, що воно таке. Але ж ніхто вас не примушує записуватися. Тільки ми не допустимо, щоб землі Якубського облогували. Це наші, людські землі. Те, що є вже під озиминою, зберемо гуртом, а чого не засіяв Якубський, засіємо ми. Паювати землю між людьми не будемо, досить старих меж. Поля Якубського рівнинні — там трактор піде. Він замінить десятки коней, десятки людських рук... Коли ж не знайдеться в нас людей, відамо землю Братаничам — у них поміщика вигнали. Ну, хто перший?

— А як буде,— запитує Гриць-скрипач,— коли до колгоспу, то й грядку свою?

— Грядки у вас ніхто не забере, а нивку, що біля тракту, треба прилучити. Та зрозумійте, як би мало ви не заробляли в колгоспі, то все ж більше, ніж на вашій нивці, Грицю.

— Та це — так... На тому полі кожна борозну знаю. Думаю, що менше не дістану, ніж від Якубського. Записуй мене. Та ще й Онуфрія по сусідству.

— Не перечу, пиши,— погодився Онуфрій.

Ще зголосилось кілька загайпільських бідняків. І на цьому стало.

Клим дотепер мовчав, хоч від нетерпіння сказати кілька слів перестував з ноги на ногу. Він по-учнівськи підняв руку, просячи слова. Скакунов помітив давно знайомі бісики в Климових очах і нахилився до Опришка.

— Хай би трохи помовчав,— прошептав йому на вухо.— Може нашкодити своїми витребеньками, його ж не стримаєш.

— Бачу по ньому,— відповів Опришко,— щось мудре хоче сказати. Най говорить.— Повернув голову до Кліма: — А ти як думаєш, Запоточний?

— Я, людоньки добрі, слухаю та й собі гадаю: чого це ви сидите, ніби води в рот набрали? Мені, аби-м так дихав, все одно. Я на землі не робив. Але ж ви за ті межі очі видряпували один одному. А тепер дають вам, хоч котись по ній,— боїтесь якогось біса. Чого боїтеся? Маєтки свої втратити? Чи спілки напудилися? Хіба ви не ходили на толоку сусід до сусіда? Нині, завтра, позавтра в когось роблю, потім вони в мене. Кум з кумом ставали супряжниками, хто коней не мав: нині твою чвертку оремо, завтра — мою. Так було, ні? Та й баби навіть сходилися гуртом вечорами пір'я на подушки дерти. Хіба це не спілка? Оце, що лише колгоспом вона не називалася... Я на полі не робив, бо не хотів силу свою багачам продавати. А тепер спробую. Пиши мене, Іване, разом з Явдохою. Най і вона поробить та людям крові не псує... Але ще їдно: така моя думка, най би записувалось більше, і то ті, маючі. Бо що потім скажуть: голий розбою не боїться, жебраки вступили. Та й скільки нас? Штири начальники, півтора робітника. Не запишетесь, то й ми вийдемо. А коли землю в Загайпіллі заберуть, то почухаетесь, бігме, почухаетесь не тільки в голові, а й ще десь. І ще їдно: ти, Іване, свого тата вже записав?

Скакунов весь час поглядав, яке враження справлять Климові слова на людей, і не шкодував, що Опришко дозволив йому говорити. Аби ж був спинив його на останньому «ще їдно»!

Яким скочив з табуретки. Дотепер його не було видно за людьми.

— Не твого розуму діло, Кліме! Ти всюди преш, як

німий до суду. Я спочатку думаю, а потім роблю, бо в мене розум спереду, не ззаду. Хотів би вас спитати, то-варюшу Скакунов, ви краще знаєте: колгосп здає постав-ки державі?

— Якже, здає. Звідки тоді дали б містам хліба?

— А колгоспникам що залишається після поставок?

— Як що? Хліб, м'ясо, молоко, гроші на трудодні. Лишок весь для колгоспників.

— За ложку молока я робити не піду. В мене й своя найдеться. Це для Кліма «цімес». У нього коза, і та не доїться.

Скакунов не зрозумів злого Якимового дотепу, але зате почув смішок по кутках і побачив криву посмішку на губах Пушкаря.

Стримуючи лють, Опришко кинув на Якима нена-вісний погляд.

— Вас, Якиме, ніхто не примушує йти до колгоспу. Але ніхто не дозволить і агітувати проти нього. Це діло державне.

Хто ще? Але чоловіки м'ялись, перешіптувалися, та не записувались.

Іван закривав збори.

— Питання залишаємо відкритим. Будуть люди до весни — будемо робити, а ні — віддамо землю... Ще одну хвилинку, товариші. Ми дістали кошти на будівництво читальні та сільради. З завтрашнього дня почнеться ви-рубка камерального лісу над Олексиним яром. Плата від куба. Тих, хто працюватиме там, не будемо посилати в бутин. Будуть запитання?

Коли всі встали і почали виходити, до столу піді-йшов Михайло Бабин, той, що мав своїх три морги і бідняком не вважався. Він сказав пошепки:

— Записуй мене, тільки моїй бабі нічого не кажи.

Рубають ліс. Падають кремезні дуби в глибокий сніг, збиваючи фонтани білої пороші, стогнуть, тріщать. Сполохане гайвороння злітає вгору, а потім опускаєть-ся глянути на побоїще.

Ліс стривожений, він ще не бачив сокири. Його оберігали пан Огоновський, а потім Заридевич. Ці дуби плекались для вивозу за кордон — на добрий збут. Вони рідко бачили людей у баранячих шапках і клепанях, хіба тоді, коли якийсь крадькома тягнув непотрібний

хмиз або влітку збирав гриби та малину. Камеральний ліс знався з панами, та не знав мужиків.

І диви! Вони сгали його господарями. Гострі зуби пил уперто в'їдалися в тіло дубів, пишні крони тягнуть їх у глибокий Олексин яр. А там метушаться як мурашки загайпільці, обчимхують і висаджують на підсанки.

Ранній ранок. Якби не цей несподіваний шум, спали б надуті від морозу ворони на вершечках дерев, не мчав би до схід сонця переляканий заєць у глибину лісу і хитра лисиця ще дрімала б у норі. З-за кущів ліщини водить вона очима за Пушкарем, наче питає: «Що це ви задумали?»

Пушкар мовчки обрубє гілля. Він пристав до компанії вуйка Онуфрія і навіть не домовлявся про плату. Хай не дадуть ні гроша, дідько з ними. Гримає сокирою, і кожний його удар лихий, як проклін.

«Світ задумали перевернути, місто з Загайпільля збити. Трісь, трах! А щоб... гех!.. сконати... гех!.. не могли...»

— Климє, агов! — гукає згори Онуфрій. — Курити є?

— Є, є!

— А які маєш?

— Такі, як Гриць носить!

— А щоб тебе!..

— Не сердьтєся, вуйку, ходіть зогрітися.

— Ватру палиш?

— Ні, в кишені грань маю!

Клим показує пляшку, манить Онуфрія.

— Ого, я не думав, що ти такий здогадливий.

— Ходіть, ходіть, та й кличте інших.

Припікав холод, горілка була до речі. Якраз сходило сонце, і мороз наче зціпив зуби — такий став лютий.

— Як вип'єш, усі люди здаються веселими, — витер Климко губи рукавицею.

— Це замість закуски, Климку? А салом не краще? — Гриць роздав усім по шматочку.

— Оце тобі вже й колгосп, а вони бояться, тьху! — Клим гризе замерзле сало, аж зуби в'язнуть у ньому. — Де ж це Семен? Він нібито йшов з нами.

— Там далі. Сам рубає... — Онуфрій здвигнув плечима. — Хто б мені сказав, що сталося з чоловіком? Наче німий. Я не чув від нього людської мови останнім часом.

Ніхто не відповів. Увагу всіх привернув схід сонця. Він був якийсь незвичайний. Обрієм пробігла яскраво-червона смуга й оперезала половину виднокола. Смуга наливалася багрянцем, пучнявіла, і враз три стовпи світла вистрілили в небо дивовижними колонгами сонячного полум'я.

Остовпілі рубачі мовчки дивилися на небувале явище. Клим вмить втратив усю веселість. Механічно хрестився і шепотів:

— Свят, свят, свят... Сонце міниться, свят, свят!..
Знизу п'явся до гурту Пушкар.

— Люди, люди! — кричав. — Боже віщування! Війна, кров! О господи, од града, глада, вогню і війни сохрани нас!

Він вкляк у сніг по пояс і молився. Готовий був поклони бити і їсти зашкарублий сніг, аби тільки це віщування було правдиве. Чоловіки стояли мовчазні, перелякані, нездатні вимовити слова.

Першим опам'ятався Клим. Він хотів ще раз перехреститися, та опустив руку від чола і прошептав:

— Війна?.. Та коли ж вона скінчиться на нашій землі? Живемо ми, як горох при дорозі... — сказав гірко і, може, вперше у житті по-справжньому засумував. — Разок глянули вгору, і це мав би бути кінець?

Ні Гриць, ні навіть набагато старший вуйко Онуфрій не могли пояснити, що це таке. Якби був між ними дяк Пантела, він заспокоїв би всіх: «Яка війна, тово? Це від великого морозу. Я вже таке бачив...»

Сонце виповзло з-за гребеня гір, величезне, червоне, і вогняні стовпи розплилися в його світлі, розповзалися по схилах рожевою млою.

Не розмовляли. Зацигикали пили, стук сокир пішов луною по лісу. Кожний думав про одне і те ж, лише Пушкар, що перший відгадав пророцтво, весело працював унизу, і цюкання його сокири було тепер більш подібним до сміху, ніж до прокльонів.

Незабаром жінки принесли полуденок. Вони також розмовляли про сонячні стовпи, але пояснювали це божим знаком на добрий урожай. Настрій у рубачів покращав, а Клим навіть усміхнувся до Явдохи і тицьнув їй пляшку з недопитим трунком.

Явдоха вкрай збентежилась першою ласкою Кліма. Пила чи не пила, а втерла губи й заметушилася.

— Йой, біжу!.. Роботи вдома!..— і побігла вниз, замітаючи довгою спідницею сухий сніг.

Коли жінки розійшлися, прийшла Ганка Сторожучка з маленьким вузликом у руці. Вона здалеку перебрала поглядом усіх чоловіків, але Семена не побачила. Куди подівся? Сама бачила його сьогодні вдосвіта — йшов з сокирою до лісу. Йшов згорблений, наче під важким мішком з мливом. Дивилась з-за плоту йому вслід, поки не зник у сутінках, і так стало його жаль — до сліз. Від того вечора, коли вона йому сказала, що Оленка пішла з села, він не заходив. У хаті чи на своєму полі, на вулиці — всюди він був сам. З Ганкою вітався, але не ставав на балачку. Часто обминав її. Було боляче. За себе й за нього. Минув місяць, другий, третій, Оленка не поверталася. Ганка пожаліла, що відштовхнула Семена, але тепер підійти до нього, сказати слово — боялась. Він же і тоді прийшов до неї не з любові, а з туги. А що, коли він Оленки не зможе ніколи забути, житиме з Ганкою, а думати буде про неї?

Сьогодні не стрималась. Семен цілий день на важкій роботі, без утіхи, без розмов. А вона ж нічого... тільки хліба шмат та сала з часником, не стільки від голоду, а щоб знав, що про нього хтось пам'ятає. Він такий самотній... І, може, скаже йому, хай прийде, якщо хоче... Ні, ні, цього не скаже...

Супроводжувана допитливими й трохи насмішкуваними поглядами чоловіків, вона пройшла мимо них, але, не знайшовши ні в одному гурті Семена, повернулася назад і спитала Онуфрія, не підводячи очей:

— Юзюка нема тут?

Онуфрій ласкавим поглядом зігрів молодицю.

— Був,— відповів.— Але до спілки не ставав. Сам з сокирою пішов на той берег. Он слід, пройдися, молодичко.

Неспокій майнув у очах Ганки. Як же це? Сам спускає дуби сокирою? Чому не пристав до гурту, де Онуфрій, Клим і Гриць — такі самі бідаки, як і він?

— Чому ж він сам?

— Хто його знає, що з ним таке,— розвів руками Онуфрій.

Ганка побрела берегом понад Олексиним яром. Раптом стала. Чоловіки вже різали пилами дуби і не чули того, що чула Ганка.

— Люди! — скрикнула вона надірваним голосом. Метнулася назад і тут же повернулася, побігла снігом, спотикаючись і падаючи.

Рубачі покидали пили й сокири. Цюкання й циганання вщухло, і в ранковій тиші почувся голосний хрипкий стогін.

...Семен прийшов на вирубку третім після Гриця й Онуфрія. Він привітався з ними й мовчки подався далі берегом, де сиротіли чотири дуби на галявині. Їх легко буде зрубати й самому. Прикинув оком — кубів зо п'ять буде. Сам опустить, обчистить і хай собі везуть. Бо то як станеш до гурту, ділити потім почнуть та ще й могоричити. Надто вже могоричу стали вимагати. Свиною заріжеш — став могорич, черевики купиш — замочуй. Краще б на мануфактуру знизили ціни, ніж на ту горілку.

«Не знати, скільки заплатять за куб? Треба ж хліба прикупити на весну. Кажуть: залишись до колгоспу, заробиш стільки, що й залишишься. Не перечу. Може й так. Але як подумаю про паювання, то не хочеться того зарібку. Не те, щоб такий скупий був та загребуший, пропадає і на своєму часом, — ледарів боює. Ти будеш робити сумлінно, інший — боки гріти до сонця або в холодку ховатися. А ділити нарівно. Та хоч би зараз, дивись, як Пушкар робить. Ті не розгинаються, а він цюкає собі вниз, стара хитра bestія».

Семен гатить сокирою, летять на всі боки білі тріски. Деколи підрізає стовбур ручною пилюкою. Вже два дубки впали на сніг. Почекайте, Семен не відстане від тих, що з пилами.

Зогрівся, приемне тепло розлилося по тілу, по руках. Скинув рукавиці, витер піт з чола і — далі. Як не кажіть, а працювати приемно. Радісно думати, що ці дубки стануть підвалинами під читальню, приемно заробляти й гроші.

На тому боці яру вже снідають. Клим, чути аж сюди, теревенить. Пушкар чогось спинається вгору, лементує. Сонце сходить дуже червоно, але Семенові нічого не видно з-поза високої стіни лісу. Та й що йому до них? Кожний собі як знає. Семен валить третього дубчак а й береться до останнього.

«Отаких би штук десять собі на хату!...— подумав, усміхаючись, та враз спохмурнів.— Для кого?»

Люто їсть сокира тверде тіло дуба, а в проміжках між ударами чує Семен знайомі слова: «Коли схочеш, Семенку... Коли схочеш, тоді й повинчаємося». Господи, та чи не краще, щоб ця сокира відскочила від дерева і — в голову?.. Щоб не думати та й не мучитись.

Хотів шукати її. Де знайде? Пантела не хоче нічого говорити, бурчить... Втекла вона разом з його долею.

Семен добре бачив, як хилився поволі додолу четвертий дуб, як скрутився на стовбурі й падав, набираючи розгону не в той бік, де лягли попередні три. Семен знав, що треба відскочити, але думки уповільнили його рухи, і стало пізно. Дуб зачепився за суху осіку, що стояла над яром, і вже не з розмаху, а поволі, мстячи за свою смерть, втискував у сніг аж до самої мерзлої землі свого ворога, скрипучи, насолоджуючись помстою над убивцем.

Семен боровся сам, не кликав на допомогу. Грїб руками сніг, борсався, а дерево тиснуло страшним тягарем у спину, притискало до землі, м'яло і переможно хихикало.

Темніло в очах. Семен закричав, та звук потонув у глибокому снігу.

«Якби хтось тут був... Якби хтось... Небагато помочі треба — трохи підважити дуба... Але я сам... Чому я пішов сам?.. Так не хочеться пропадати ні за цапову душу...»

Ясний зимовий день посинів, померк...

Рубачі бігли на стогін. Над самим яром, придавлений деревом, лежав на снігу Семен. Він розпростер руки, немов хотів пригорнути землю. Шапка відкотилася далеко, кров'ю забарвився сніг, зрубаний сокирою дуб стирчав, зухвало задерши гузир угору над безвладним тілом.

Пушкар з надмірною ретельністю порався біля Семена. Разом з Онуфрієм вони витягли його з-під дуба. Семен ще дихав, але був непритомний. Ганка голосила над ним, як над померлим.

— Семенку, Семеночку, чого ти не з усіма разом? Чому ти завжди хочеш бути сам?.. Завжди сам... Хіба не бачиш, що моці нема в одних руках?..

XIX

Весна забарилася. Аж у кінці березня постікали каламутні води з загайпільських схилів дідицькими жолобами вниз до Пруту, злизуючи бруд з молодої землі, зате зразу взялась вона теплом і плідними дощами. Задзвеніло село веселим весняним гомоном — вийшли в поле орачі. Врізались лемеші у вологу пахучу землю, капнуло перше зерно. Раділи люди разом з весною надіями на багатий урожай.

Тільки Пушкар... Напевно, він і не згадував би більше тієї нещасливої коляди — все наче забулося, — коли б якось не зайшов до нього Опришко за податком. Микола без слова дав гроші, ще й десятку хотів переплатити, помилився, мовляв.

— Це що, Миколо? — Андрій повернув червінця зніжковілому Пушкареві. — Хабар? Наздогад буряків, щоб каші дали?

— Бійтеся бога, Андрію! Я ж помилився.

— Гляди не помиляйся..

Пушкар руки заломив, як до молитви.

— Ви на мене, Андрію, здавна — сам не знаю, за що — маєте зуба. Що вже не дав би, абись-те старе забули... Так, ади, часом гірко, що плакав би-м, як дитина.

Опришко защепив портфель, підвівся і сказав не без єхидства:

— Великдень іде, Пушкарю. Може, знову злигаєшся з попом і дзвонити Климові накажеш?

Пушкар похнюпив голову.

— Це набрехали на мене, товаришу Опришко... — прошепотів.

— Брехня без правди не буває. Брудна вода з чистого джерела не тече.

Микола проклинав ночами попа, різдво й себе.

— А щоб ту коляду шляк трафив, та би її трафив! А якби церкву навіть дошками забили, чи я без неї не прожив би? А тепер — хто ще в селі ворог? Я! Я! Наймитів мав, робітників наймав, бунт церковний проти влади піднімав! А щоб ти, Климє, здох разом зі своєю Явдохою в тому вашому колгоспі на ґрунтах Якубського!

Явдоха тепер не показувалася до Пушкарів. Не то,

щоб боялася,— взагалі, нема чого мати якусь спілку з багачами. Хто бідний, тому нині рай, а багатим вкоротилося. Вперше за своє життя вона задовольнилася бідністю, навіть підкреслено пишалася нею і Климка стала поважати. Климко це добре помічав, в душі задоволено посміхався, але на кожному кроці мстив тепер Явдосі за все зневажливою зверхністю.

— Чула я, Климку, що в той колгосп записуються всі бідні. Ніж оце веснувати знову на своїх «моргах» коло хати, то вже краще туди, я так собі гадаю.

— Те, що ти гадаєш, ще нічого не значить. Я давно записався, а тебе хто прийме?

— А то що, я не жінка твоя, а поштурхач або наймичка?

— Поштурхач ти Пушкарів, а наймичка багацька.

— Який мені газда найшовся, най ся преч каже!

— Не газда я — жебрак на цій латці! Буде тепер, Явдошко люба, так: записався я до колгоспу і буду там господарювати. Ти ж ходи собі далі до Пушкаря на роботу, плітки рознось, лиш кажи, най тобі за це платять, поставки здавай державі як одноосібник, а я спробую іншого хліба.

Явдоха вдарила руками об поли.

— Та яке ти мав право записуватися без мене, я ж тобі шлюбна жінка!

Клим потер потилицю.

— Говорив, просив, Явдошко люба. Нічого не виходить. Ти з багацького роду, а куркулів не приймають. Так що буду я сам.

Цього ж таки дня, виждавши, коли Клим піде до клубу, Явдоха вивела з повітки козу й подалася до села. Соромилася заходити до сільради, дочекалася Опришка на толоці.

— Ви, Андрію, най скажу навпоперек, не будьте свинуваті. Якийсь сусіда, а гірше чужого. Де хто таке бачив, щоб жінка не була разом з чоловіком?

Опришко витріщив на неї очі.

— Що ти мелеш, сусідко?

— А ви не вдавайте, ніби нічого не знаєте. Я не багачка і нема чого мене до куркулів рахувати. Хочу бути з Климом, бо він мій газда, а не Пушкар.

— Та що ти хочеш, Явдохо?

— Хочу, щоб і мене записали в колгосп, а коли ні,

то я до району піду та й буду скаржитися, що мужа з жоною розлучають.

Явдоха лагіднішала від щирого Опришкового сміху.

— Козу привела, най буде на початок. Там, кажуть, будуть виплачувати за роботу і хлібом, і молоком, а моя козулька стара і вже не доїтьс... То як, Андрійку?

— Йди, йди, небого, та веди свою худобу додому. Ви вже давно обоє записані.

Явдоха розвела руками.

— То це Клим брехав мені, то це він мене так опублічив, нагла би його кров!..

Проте Климів злий жарт не зіпсував їй доброго настрою. Рада та весела, зустріла Пушкаря, що йшов похнюплений по болоту, серединою дороги.

— А-а... Навіки слава, своячко. Чому не показуєшся до нас? — запитав, зиркаючи то на неї, то на козу.

Явдоха втерла долонею губи.

— Робота, Миколо, світа не видно!

— Таж у колгоспі ще не починалися жнива. А ти куди з козою?

— До цапа гнала.

— А може: мала баба одну козу та й ту здала до колхозу?

Явдоха образливо відкопилила губу.

— Можете не посмішкуватися, Миколо. Ми, бідні, пробуємо, де краще. Як не виграємо, то й не втратимо нічого. А у вас інша справа. Господарства шкода, маєтку. Я би вам щось порадила, бо всім добра зичу. — Явдоха перехрестилася. — Та ви, певно, не схочете слухати мого бабського розуму. Раджу вам також записатися, як лиш приймуть.

Пушкар сплюнув. Пішов не оглядаючись, чмихаючи та кленучи.

— Ах ти, жеброта немита!

Але дні йшли, він і не опам'ятався, як Явдошині слова цвяшком вбилися в його мозок.

«Записатися, записатися, записатися...» — біла кров у скронях по ночах.

Довго боровся сам з собою, аж поки не сталося чудо: Пушкар почав міцно спати і просипав навіть схід сонця, чого з ним ніколи не траплялося. Перестали гудіти вві сні машини, страх розвіявся, і навіть обличчя Пушкареве посвіжіло.

До стор. 408

А що скажуть на це жінка, Лесько? — занепокоїло інше.— Та хай кажуть, що хочуть. Люшнею буде лупцювати, поки не зрозуміють, де їхній порятунок. Запишеться. На диво всій околиці буде Микола Пушкар у списку між першими колгоспниками — поруч з Онуфрієм, Климком, Опришком. А ті вже обробляють лани Якубського. Запряже свої буланих у плуг і буде за трактом межі переорювати. Всі морги — свої і Якубського — засіе житом з краю в край, і ніхто ніколи, навіть сам сатана, не знатиме, де було його поле, де кінчається своя остання скиба.

Засмоктало біля серця. Невже ніколи? Е-е, мо'ні... Живий живе гадає. Часом вухо до землі притулить — і вчувається тупіт, гуркіт. Може, ниньки... Може завтра?.. Господи ласкавий? Ти ж добрий, ти ж бачиш! Та чи ж даром подавав ти знак вогненними стовпами?

З такими думками йшов Пушкар до сільради одного травневого ранку. Він незчувся, коли вийшов на толоку до зав'язаних підвалин нової читальні, коли вкляк на коліна і щось шептав. Чув тільки солодкий запах ячмінного колосіння, що нісся з полів теплим ранком.

Зайшов до сільради разом з Іваном Ковбанюком.

— Щось квапне, Миколо, що ви так спозаранку?

— Та гейби ні... Я не знаю чи то з тобою, чи зі Скакуновим треба говорити...

— Скакунова нема А що таке?

— Я...— Пушкар запнувся й густо почервонів.— Я до того колгоспу хотів записатися.

Іванове підборіддя аж сіпнулося від подиву. Не розуміючи, що означають Пушкарєві слова: глузування чи правду, довго дивився на його схудле обличчя.

— Цими питаннями Опришко відає.

— А то він мав бути головою? — Пушкар ще більше знітився.

— Поки що він. Восени обирати будуть, побачимо, кого оберуть. Але з заявами зараз до Опришка. Та ось і він. Балакайте.

— Що скажеш доброго, Пушкарю? — посміхнувся Андрій.

«Диви, він до людей став подібним, відколи його скинули з начальства»,— подумав Микола й трохи підбадьорився.

— Я... хочу до колгоспу заяву написати...

Опришко примружився. Глянув на Івана: «А що, не казав я? Пушкар у мене бригадиром буде!»

— А чому ти зважився на це, Миколо?

— Та... Сам не знаю. Кажуть, краще до спілки. Я собі гадаю: робітників тепер не покличу, наймитів не найму, а своїми руками обробити не годен... А там трактори підуть.

— Це добре, коли так думаєш. Але дивись мені... Несеш каменюку в лазусі — богу жалійся. Від мого ока ніщо не сховаєш. Чесно будеш робити, бригадиром станеш, бо господарювати добре знаєш. Та й щоб потім не казав, що Опришко тебе примушував заяву писати, в морду бив. То як, добровільно?

— Та добровільно...

— Так і пиши. Ось тобі папір.

— Камінь важкий, поки лежить на місці. Зрушиш, стає легкий, — потирав долоні Андрій, коли Пушкар вийшов із сільради. — Восени буде у нас справжній колгосп! Ми ще покажемо, як можна господарювати! Та чи ти знаєш, що це означає, що Пушкар вступив до колгоспу? — потермосив Івана за плечі.

— Не знаю, — знизав плечима Іван. — Убий — не знаю.

— Думаєш, він з диверсійною метою? Дідька ли-
сого! Зі страху записався, це ясно. Буде Пушкар у мене на прикметі, не бійся. А його заява означає те, що половина села ще до осені запишеться. Газда пішов зі своїм полем! Це не дурничка. Ще б татунця твого...

— З ним так легко не вийде, будьте певні.

Ще довго не сходив вираз безмежного задоволення з Опришкового обличчя. Він не знав, що саме в той час у Пушкаревій хаті чинилося пекло: Миколиха голосила і ламала руки, а Пушкар рвав на собі волосся.

XX

Гнулось додолу медове житне колосся; обабіч тракту кланялись поля пішоходам. Набубнявілі, немов натру-
джені пучки хлібороба, вихилялись колоски один наперед одного, виставляючи себе напоказ. Рум'янились межі ма-

ками, сині блаватки визирали з-поміж стебел у таке ж синє небо і мліли-ніжились на сонці.

Суботній день хилився за обід, лагіднішав; приємно холодив спітнілі шиї й обличчя ледь відчутний вітерець. Він дрімав весь день у холодочку за спиною хлібів, а тепер виповз подивитися, що робиться на білому світі.

На полях за селом, хто спізнився, закінчує другу прополку кукурудзи. Схилившись над сапою, дополює Яким свою довгу, як дишель, ниву під обочиною.

А нива простягнулась межею між людськими клинами і суцільним масивом полів Якубського. Там жито гарне, його ще Якубський сів; цієї весни добрий шмат засадили картоплею і капустою, однак всього не могли обробити. Багато землі й облогує. Але тепер записуються люди. Після Пушкаря. Журиться Яким. Через його невисоку жовтостеблу кукурудзу дивляться на широкий хлібний простір і тягнуться до нього загінички Гриця, Онуфрія та й інших, тих, хто записався до колгоспу. Кажуть, що будуть міняти, дадуть Якимові в іншому місці — дадуть гірше, хто ліпше дає? — щоб його нива не заважала тракторові йти з краю в край, залізними колесами святу землю товмасити, глевтуху гусеницями вивертати. А може б, і самому? Що?! Доки він на цьому світі, не піде свою працю паювати!

Пнеться Якімова нива до громадських лісів, і спинають її латка ячменю Ганни Сторожучки та Семенова картопля.

А по той бік тракту, де земля масна і важка, тягнуться широкими плахтами аж до самого зарінку два могутні гони зеленової озимої пшениці, розділені довгим рядом вільшинових кущів. Один лан того ж Якубського, другий — Пушкарів. Біжать поруч спарені, в один темп біжать, як сусідські коні.

«Ге-е, бігли ви довго,— поглядає Яким, б'є сапою суху груду й радіє з того, що один з тих коней спіткнувся, а другий, Пушкарів, виплутатись з упряжі не може.— Колгоспником будеш, небораче! Процесувався колись, за горло мене давив, в цю ниву втиснув, газдою не дав стати. Приеднуй тепер своє до сусідського та й віддавай державі, бо сусід на білих ведмедів полює, і ти страх маєш! Хто ж тебе тепер підтримає? А я, диви, не проправ тоді, то й тепер не пропаду».

Задуму перебиває тиха, плавна, чиста пісня: то

Ганка вийшла з-за свого ячменю, зав'язана по-дівоцьки, замріяна.

Яким розправив спину.

— Що це ти, Ганко, розспівалася, як доброго року? — заговорив до молодиці. — Допомогла б краще досапати, дивись, дня дрібка залишилася, а я ніяк сам не впораюся.

— Робітника найміть, — відповіла Ганка, квапливо перев'язуючи хустину, як годиться зав'язувати молодицям.

— Наймися хоч і ти.

— Коли б мені таке ваш Іван сказав, подумала б ще.

Яким не відповів. Йому завжди здавалося, що його корять за старшого сина. Як би то хто не говорив — добре чи погано. Він більше не втручався в Іванові справи, але й не розмовляв з ним. Коли про що-небудь радився, то вже з Василем.

Ганна побачила, що Яким втратив охоту розмовляти.

— Це я на свій ячмінь вийшла глянути, вуйку Якиме.

— А може, на Семенову картоплю, чи ще не цвіте?

Тепер замовкла Ганка.

«Посмішкується? Почекайте, скоро перестанете. Буде виходити і на Семенове, як на своє».

Повернулася і без «будьте здорові» подалася межею до села. На польовій стежці, що йшла від тракту на Дідицьке, побачила двох: чоловіка й жінку. Вони наближались, і Ганна зупинилась. Цікаво знати: хто йде під вечір до села? Бо не загайпільські. Чоловік у сірому костюмі, з солом'яним брилем у руці — напевно чужий, а от жінка, що йде з ним поруч і на руках несе, мабуть, дитину, своєю ходою нагадує когось знайомого. Ще скоротилася віддаль, і Ганка раптом застигла від подиву.

Оленка!!

Думки закрутилися колесом. Спершу чомусь згадалася осінь: Семен пішов на війну, а вони обидві сидять обнявшись, зріднені однією тугою, одним горем. Тоді вони ще могли бути подругами; Ганка не зазіхала на Оленчине щастя. А тепер? Ганнусина пам'ять відтворює кожне Семенове слово, кожну її відповідь. Ні, ні... Ганна

боролася з собою, вона ні в чому не винна. Згадки кру-
тяться, кожна дрібниця зринає в пам'яті, аби тільки
вона згадувала про Семена — все в ній говорить: «Він
мав бути твій». Адже навіть нещастя — випадок у лісі —
став щасливим початком їхньої спільної долі.

Ганна доглядала Семена, від смерті врятувала.
А вчора прийняла його, він ночував у неї. Це сталося
само по собі, зовсім по-людськи, чесно, без краплі під-
лоти. Оленки ж не було... Чому Ганці, молодій, корота-
ти вік у самотині, якщо вона любить? І ось тепер, коли
Ганка має вже право на кохану людину, приходять ця.
Але ж вона з дитиною!

Поринувши у суперечливі думки, Ганна холодно,
наче незнайомій, відповіла на привітання.

— В гості до нас? — спитала по хвилині, побачив-
ши, що Оленка і її супутник зупинилися.

— Ні, житиму в Загайпіллі.— Оленка була здиво-
вана холодним тоном завжди хорошої і ввічливої Ганки.
Вона придивлялась до її дівочого гнучкого стану, який
ще не знав материнства, приглядалася без заздрості, але
згадка, що Ганка ніколи не була байдужою до Семена,
спливла зараз разом з ревнивою підозрою: чому вона
така непривітлива? Невже за цей час?..

Ганна не зводила збентежених очей з Оленки, вдя-
гнутої у напівсільський, напівміський одяг, з її вибіле-
ного втомою обличчя та з дитини, що пхивкалася на ру-
ках.

— З чоловіком? — кивнула головою на Антона, а
самій дуже хотілося, щоб Оленка відповіла: «Так».

— Це мій брат.

Антін вклонився. Уже неспроможна приховати рев-
нивої допитливості, Ганна зміряла поглядом Оленку.

— А дитина?

Оленка не відповіла. Помовчала, потім спитала
вимушено, сухо:

— Що нового в селі?

— Все по-старому... П'єсу нині ставимо. Приходьте...

Розійшлися мовчки. Ганна побрела межами, обми-
наючи Дідицьке царинами. На горбі оглянулася. Оленки
з Антоном уже не було видно. Ганна відчула, як в її
серце напливає нестримна злорадність. Колись не знала
такого почуття. Тепер воно прийшло разом з бажанням
зберегти своє щастя. Дивувалась, але не опиралася йому.

З уст Ганни зірвалось, здається, перше в житті недобре, просякне погордою слово:

— Збайстрючилась!

Чим ближче підходили до Дідицького, тим більше непокоїлась Оленка. Як дід, його здоров'я, як її зустрінуть у селі? Та, незважаючи на всі побоювання, вона розуміла одне: їй тільки тут, у Загайпіллі, жити. Хоч як добре ставилися до неї Мохнацькі, хоч який уважний був Антін, Оленка ніяк не могла прижитися в місті. Чи то згадка про старе, зв'язане з міськими вулицями, чи то особливі, чужі їй, надмірно делікатні стосунки між людьми в інтелігентській сім'ї, чи туга за дідом Пантелю, а можливо, за Семеном (хоч переконувала себе, що ні) — сама не знала, чому місто здавалось їй все більше чужим, чому кожний день ставав тяжчим і довшим, і навіть материнська радість була тут неприродною: скованою і несміливою. Тому позавчора сказала Антонові одверто:

— Я вже здорова, і дитина також. Поїду завтра.

Антін умовляв залишитися в місті. Дитину можна буде носити в ясла, робота ж для неї знайдеться.

— Зрозумій одне, Оленко. Сільські звичаї, сільська мораль, традиції дуже міцні, безоглядні й часто жорстокі. Там ніхто не захоче зрозуміти твоєї долі. Зневажливе слово «зведениця» тяжітиме весь час над тобою. Я не вірю, щоб ти могла там відчувати себе повноцінною людиною. А тут увіллешся в робітниче середовище. Тут ніхто не буде влазити в твоє особисте пересудами та обмовами. Тим більше — там Семен. Ти любиш його, він батько твоєї дитини. Хочеш примусити Семена жити з тобою? Не можна цього робити, не треба.

Оленка слухала, але вираз її обличчя заперечував кожне його слово.

— Не буду я примушувати Семена, Антоне. Я не йду вішатися йому на шию. Але побачити його повинна, хоч, може, й не скажу, що це його дитина. І це ще не все. Працювати хочу на селі, дихати свіжим повітрям, чути під ногами м'яку траву, а не камінь. Що кому... Я місто ненавиджу. Напевно, це з часом мине. Але тепер боюся навіть думати, що моя дочка буде рости

і набиратися розуму на тих самих місцях, де я його колись втратила.

— Інший час тепер, Оленко. Не можна так зрівнювати.

— Все одно я поїду завтра, Антосю.

— Що ж, коли так, то поїдемо обоє. Хочу побачитись з Опришком та зі старим Пантелюю.

...З-за лісу показалися кам'яна фігура і жменька хат Дідицького. Скраю — нова, ще з не почорнілими від дощів гонтами. Антін не встигав за Оленкою. Та вона, видно, й забула тепер про нього. Бігла з дитиною до воріт, біля яких, спершись на тин, стояв дід Пантела. Він тримав у руці погаслу люльку, витягнув наперед голову, придивлявся та й повірити не міг, що це повертаються, нарешті, з далекої дороги його названі діти.

Сонце раннього літа — як молода жінка. Уже воно втратило ту недавню сором'язливість, і усмішка в нього не та — ніжно-ласкава, але й жару ще не набралось. Ховається за обрій, сплакне за ним день холодною росичкою, так, для годиться, бо знає, що воно швидко облетить світами і знову визирне зі сходу — виспане, свіже й гарячіше.

А ночі — ночі короткі. Гей, та чому ви не темнієте довше, коли надворі тепло? Бубон гепає на всю околицю, молодь збирається під неділю до Гаврилишиної стодоли, а там Клишко зі своєю «оркестрою» тче на цимбалах густу мелодію.

Нині вистава в Загайпіллі. Довго готували, з перебоями, та врешті забілили по селу афіші:

«Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Силами загайпільського аматорського гуртка».

Та поки почнеться вистава, музика дрібно витинає, пари та четвірки крутяться в шаленій коломиїці, а за стодолю то по двоє, то групами стоять і любуються на молодий місяць.

У перервах між музикою виривається тужлива дівоча пісня про милого, що на другий вечір пішов іншої шукати, та не признається. Сумну мелодію перебиває нова, бадьора:

...Виходила на берег Катюша,
На високий берег на крутий!

На подвір'ї — юрба дітей. Стоять півколом і приплескують у долоні двом до такту, які витанцювують козачка з дерев'яними шаблями. Богдан Шинкарук вже обливається потом, але не хоче відстати від свого напарника, бо це їхній номер з весняної олімпіади, і вони зараз демонструють його школярам.

Іван Ковбанюк з цікавістю придивляється до хлоп'ячого мистецтва і радіє в душі. Приємне відчуття щастя хлюпає в його грудях. Справді, камінь важкий, поки лежить. Має рацію Опришко. Змінюється на очах ставлення людей до нового, зникає з кожним днем настороженість, нове починають сприймати як своє, рідне. Іван радий з цього, а самому наче чогось бракує. Біля ясена, нахилившись одне до одного, стоять двоє, фіолетове небо биндою просвічується поміж них. Цього тобі бракує, Іване? Напевно... А ти не пізнаєш тієї дівчини, що сперлась спиною до ясена і дивиться на зорі? Пізнаю, це Віра. А біля неї мій брат Василь. Я ніколи не підозрівав, що в них це може статись. І тобі від цього гірко, Іване, це ж так зрозуміло. Гляди, у неї чудовий профіль, і коса закладена, як у зовсім дорослої. Віри тобі бракує, Іване? Ні, ні, я не про неї думаю зараз. Мені з думки не йдуть Оленчини очі. Хоч би ще раз їх побачити... Ще один раз. Поглянути й переконались, що вони вже не такі чарівні, щоб заспокоїтись.

— Ти що задумався? — чує Іван позад себе голос. Це Павло Циганчук. — Пора вже починати, а ти ще не гримувався. А-а, ти не чув, які в нас сьогодні гості в селі? Опришко тільки-но говорив і від радості захлинався: Вірний приїхав — брат Оленки Дякової! Я ж зустрівся з ним не раз на сходках. І хто б тоді міг подумати, що це її брат!

— А Оленка... приїхала? — кинувся Іван.

— Обоє приїхали. Будуть на виставі. Ну, ходім, ходім...

Йде на святковий голос і Семен. Він видужав, але разом з недугою не пропало відчуття самотності. Тоді, в лісі, він зрозумів, що жити самому не можна. Але життя людей помчало з нечуваною швидкістю вперед, пішло іншими, незвичними для Семена дорогами, і він

відстав і вже наздогнати не може. Йде Семен, та не з тою молододою непевністю й тривогою, як колись воєсени на Оленчині вечорниці. Не з тією мелодією, яку в сопілку грають на весняній паші. З сумом, з порожнечею в серці. Чому ж не впоїли Ганнині поцілунки? Вона любить тебе не менше, ніж любила Оленка. Чому сьогодні, після ночі в Ганнусі, ти ходиш, немов розтоптаний? Чому ти, Семене, в тузі йдеш і люди тобі — не люди? Ти так змінився, що годі тебе впізнати. Колись верховодив на вечорницях, а зараз ідеш лише тому, щоб не сказитися вдома від нудьги. Ти постарів, тобі вже не хочеться розсунути хлопчаків у дверях, повести добрим поглядом по обличчях, підморгнути чорнобривій дівчині, взяти за стан розчервонілу від «гуцулки» молодицю і повести її в другий, ще гарячіший танець. Який шашіль точить тобі серце? Чи не самотність, подібна до того туману — пам'ятаєш, на тракті? — вкрася тебе в душу і гуляє порожня, безмежна і страшна?

Вона... Я не можу стати тим, ким був. Відірвавшись од людей з самого початку, не вмю до них пристати й сьогодні, хоч знаю, що самому життя не буде. Радіти отак щиро, як Опришко, Онуфрій, Клишко, чомусь не годен. Підроблятися під моду Пушкареву не навчився. Я бачу, що ніколи, скільки б не працював, не куплю шматка поля, газдою вже мені не стати, а спілка — не для мене. Я ніколи не хотів багатства, а тільки гніздо тепле звити, щоб було де покласти спати жінку й дітей, а на стіл поставити свою, не пайову хлібину. Не буде вже цього. Будеш ходити на поле, як на фабрику, відбувати свої години, і ніколи не притулишся до своєї скибки, бо вона буде тобі нерідна. Тому мені не хочеться ні працювати зараз, ні співати. І це ще не все. Я вдарив в обличчя своє власне щастя, і воно образилось навіки. Тому старість передчасно завітала, і я не можу бути молодим у новому житті. Замість жити, мушу кожний день, кожну хвилину усвідомлювати своє власне безсилля. Якби почати все заново, якби хтось повернув мені Оленку... Її мені бракує найбільше. Я став би іншим, я б на світ інакше глянув. Ганнуся не замінила мені Оленки. Це я зрозумів учора, а тепер сумління мучить, що скривдив людину, яка мені врятувала життя. Своєю добротою кохання Ганці не заміню. Розтопчу його, як сам себе розтоптав.

Семен втиснувся до стодоли, коли вже йшла третя дія п'єси. В stodолі місця немає. Хлопці поспиналися аж на козли і звідти дивляться, баламкаючи ногами. Семен став позаду, притулився до стіни. Не бачив початку, не буде цікавий і кінець. Але Ганку побачить. Як все-таки вона грає, як це в неї виходить? І хоче провести її після вистави додому, а по дорозі розповісти, поговорити про все, хай знає і сама вирішить, що робити далі. Не можна обманювати себе та її.

А ось наче й вона... Так, так... Ганнуса. Вона грає дівчину Оксану. Але чому така страшна? Не могли вже дістати кращого мальовила? Семен незадоволений, що вродливу Ганку зробили на сцені поганішою. І чому вона так тихо говорить, заходячи в кімнату до пані, в якій легко впізнати огрядну Христину. Кумедія... Хоч би переодяглись так, щоб їх ніхто не пізнав.

«Не полохайтесь, пані, і не лякайте, бо не злякаєте...» — шепоче Ганна — Оксана і божевільними очима водить по панській кімнаті.

«Як ти посміла ввійти?!»

«Не кричьте... Усі покотом сплять, двері заперті. Я прийшла до вас не з ножом, а принесла вам своє серце, щоб ви його доби́ли.»

Семенові пробігає мороз по тілу. Він уже не дивиться на сцену, а на людей, що вийшли з далекої минувшини, щоб нагадати глядачам про своє горе.

«Я не душогубка!» — кричить пані.

«Не душогубка? Чому ж у вас такий страшний погляд? Пані, я сина вашого любила!»

«Минулося, мертвого з гробу не вертають.»

«Минулося? А я хотіла вимовити перед вами усю мою душу, усю мою печаль. Хотіла сказати таке слово, у котрім ви побачили б, як у дзеркалі, всі мої муки, всі рани мого серця...»

Де чув Семен такі слова?

«Семене, Семеночку, я хочу перед тобою, як на словіді...»

А слова далі ллються зі сцени — знайомі й страшні.

«Мені жаль тебе, Оксано...»

«Жаль? Вам жаль мене? Ха-ха-ха! Не треба мені вашого жалю. Я кохала вашого сина, а його у мене відняли. Одняли не душогуби, а люди з янгольською душею!»

Семен хоче вибігти зі стодоли. Хтось вийняв з душі його сумління, розстелив простирадлом на землі: дивись, які бувають виродки на світі. Не впізнаєш? Семен не може більше дивитися на самого себе. Але все страшніші слова долітають зі сцени і не пускають його.

«Пані, пані... Не в кожного душогуба здійснюється рука на вмираючого, а ви...»

Семен уже не бачить Ганки. Це не вона. Це безталанна жінка, знівечена лихими людьми. Хто ці люди? Їх покалічила, покорчила жадова, це самолюбні, підлі нікчеми, які думають тільки про себе.

«А будьте ви прокляті», — шепоче Семен і здригається від думки, що й він не кращий, що й він піднімав руку на таку ж Оксану.

«Ці, на сцені, нищать людей для свого щастя. Я ж — для власного горя...»

Він закриває долонею обличчя, щоб ніхто не побачив, що діється в його душі. Де, в яких світах знайти тебе, Оленко, щоб впасти перед тобою на коліна? Як вимолити в тебе прощення, щоб не мучитися далі, бо вже несила...

Семен чує, що хтось поруч з ним тихо хлипає. В сутінку приглянувся: біля старого Пантели — що його пригнало на виставу? — сидить в міському одязі чоловік. Шинкарук? Ні... А біля нього жінка в накинутій на плечі хустині пригортає маленьку дитину до грудей і плаче. Якись нетутешні.

Тим часом дія закінчилась, лампи попідкручували і, поки люди встигли встати з місць, на сцену вискочив Андрій Опришко й голосно промовив:

— Товариші!

Стихли.

— Товариші! На цей раз я виступаю, так би мовити, на свою руку. Мені не дозволяли. Не дозволяв мій друг, який довгі роки тут, у наших селах, боровся за наше щастя! — Голос Андрія зірвався і затремтів. — Та ні, я не те говорю, товариші. Це не мітинг... Ви всі знали Оленку Кривду, Дякову, як її називали. Вона повернулася в село, та не сама. З нею приїхав у гості її брат Антін Кривда — старий підпільник Вірний... Вибачайте, я не можу говорити... Прошу, Антоне, скажи, скажи сам...

Всі обернулись і з цікавістю приглядались до неви-

сокого чоловіка, що дрібним кроком виходив на сцену. Василь Ковбанюк аж схопився з лавки. Той самий! Він упізнав його зразу і злякався. Оце свідок, від нього вже не відбрешешся. Віра потягнула Василя за руку, щоб сідав. Вона здивувалась, чому він так раптом змінився на обличчі? Василь судорожно стискав Вірину руку і не зводив очей з Кривди.

Антін не виголошував промови, він просто розмовляв з людьми. Розказував цікаву бувальщину про своє химерне життя, говорив скупю, м'яким голосом, і від його мови ставало тепло у Василя на серці. Кривда був зараз такий неподібний до того незнайомого комуніста, що колись виступав проти Михасюка у хімчинській читальні! Куди поділася його суворість? З темний очей сяяла на людей доброта, розум. Ні, така людина не буде мститися. Це не Опришко. Заспокоївшись, Василь прошепотів до Віри:

— Я його знаю давно. Потім розкажу...

А Семен і не бачив Кривди. Остовпілий, стояв перед Оленкою й дивився тільки на неї. Змарніла, очі побільшали, стали яснішими, спокійними. Семен простягав руки і боявся доторкнутись, у великому диві позирав на дитину, яка спала в Оленки на руках, і мовчки питав про те, чого не знав, чого й не міг знати.

Оленка знала, що зустрінеться з Семеном, але не думала, що сьогодні, що тут. Сполохана, вона кинулась до виходу, але він посадив її знову на лавку. Ніхто не звертав на них уваги — всі слухали Антона. Семен сів біля неї і прошепотів здавлено:

— Оленочко... Ти повернулась... Назавжди?..

Вона не відповіла. Долонею закрила лице, немов боялася тепер його ласкавих слів більше, ніж колись ляпаса. Чому це Семен так дивиться на неї, як на святу? Він же ненавидить її. Що сталося? А може, знає, що дитина його?

У відповідь на ці сумніви почула його недоречно запитання, подібне до Ганнусинового:

— Ти вийшла заміж?

«Невже вони всі забули, через який час може народитися дитина?»

— Ні, мені тільки заповіді вийшли, Семене,— відповіла.

— А дитина? — насилу протиснув крізь горло, вра-

жений у самий мозок неймовірною догадкою.— Чиє, чиє... воно?

Оленка подивилася Семенові в очі. Губи її заломились на слово, та воно ще не відважилось злетіти з уст. Не повірять. Інше подумає. Губи знов зціпились на кам'яну мовчанку і враз виплюнули слово — жорстоке, не материнське:

— Байстря воно!

Семен здригнувся, та не опустив очей. Оленка бачила, як вони заволоклись сльозами, а уста ледь чутно прошепотіли:

— Якби ти могла мені простити... Я не можу більше без тебе, Оленко... Навколішки стану перед тобою, дитину назву своєю...

Оленка сумно похитала головою. Вона бачила, як звівся Семен, постарів, змучився. Хто винен, що так сталося? Не він, ні... Та чи можна виправити те, що зруйнувалось? Хто знає?..

— А воно ж твоє, Семенку... Донечка твоя,— почув він тихе, далеке, мов подих вітру над левадою. Не думав, чи люди дивляться на нього, чи, бува, не сміються. Стискав товсті губи, щоб не вирвалось криком накипеле ридання, незграбно схопив дитину на руку, другою міцно стиснув Оленчині плечі і опам'ятався аж тоді, коли в чоло вдарило свіже повітря літньої ночі.

Ганнуса якраз готувалася до останньої дії і не знала, що в цю хвилину, коли вона перенеслась в чуже життя на сцені, там, за рампою, надщербилося її власне.

Іван Ковбанюк швидко витер грим з обличчя і вийшов у зал, щоб побачити Антона Кривду, про якого так багато розказував Мирон Сарабай у Березі Картузькій. Іван не дослухав до кінця його цікаву розповідь. Він сьогодні хотів побачити Оленчині очі. Він їх побачив. Вони були такі ж прекрасні, як і колись. Але дивилися вони зараз не на нього, а на дитину, на Семена, на ту гаптовану візерунками доріжку, яку знайшли, з якої збочити їм більше не можна.

Щасливі ті, що йдуть своєю дорогою. Щасливим мусить бути і той, хто допомагає людям знайти її.

1957—1962. pp.

З М І С Т

<i>Книга перша. На зламі ночі</i>	<i>3</i>
<i>Книга друга. Імлистий ранок</i>	<i>227</i>

ДО ЧИТАЧІВ

Відгуки на цю книгу просимо надсилати на адресу: Київ, Пушкінська, 28. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», масовий відділ.

Ілюстрації художника *Г. Т. Гаркуші*

Иванычук Роман Иванович
При битой дороге. Роман
(На украинском языке)

Редактори *Г. Т. Ткаченко, А. М. Шкретій*
Художній редактор *І. Ф. Манець*
Технічний редактор *С. М. Клокова*
Коректор *В. Д. Шевчук*

Здано на виробництво 5. IV. 1962 р. Підписано до друку 19. V. 1962 р. Формат 84×108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 13,125. Умовн. друк. арк. 21,53. Облік.-вид. арк. 22,25 + 7 вклейок. Тираж 30.000. БФ 01445.

Зам. № 197. Ціна 89 коп.
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
Київ, Пушкінська 28.

Львівська книжкова друкарня Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Львів, Пекарська, 11.

Роман іванчук

КРАЙ БИТОГО ШЛЯХУ

89 коп.

РОМАН ІВАНІЧУК

КРАЙ БИТОГО ШЛЯХУ

"М О Л О Д І З"

КРАЙ БИТОГО ШЛЯХУ

Роман Іванічук